

О. С. ПУШКИН

**Д Е Р Ж А В Н Е
В И Д А В Н И Ц Т В О
Х У Д О Ж Н Ь О І
Л І Т Е Р А Т У Р И
У Р С Р**

О.С. ПУШКІН

**ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ**

Переклад з російської

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954**

О. С. ПУШКІН

Т В О Р И

Т О М

4

ХУДОЖНЯ ПРОЗА

*

ВИБРАНІ СТАТТІ

*

*Переклади за редакцією
дійсного члена Академії наук
М. Т. РИЛЬСЬКОЇ*

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954**

*Переклади зроблено за текстами
Повної збірки творів О. С. Пушкіна,
виданої Академією наук СРСР*

Відповідальний редактор тома
М. І. Терещенко

О. С. ПУШКИН
З гравюри Томаса Райта, 1837 р.

ХУДОЖНЯ
ПРОЗА

АРАП ПЕТРА ВЕЛИКОГО

Міцною волею Петра
Перебудована Росія.

М. Язиков

1827

РОЗДІЛ I

Я в Парижі;
Я жить почав, не дихать лиш.
Дмитрієв. Журнал подорожнього.

Серед молодих людей, відряджених Петром Великим до чужих країв для засвоєння знань, потрібних державі перетвореній, був його хрещеник, арап Ібрагім. Він учився в паризькій військовій школі, випущений був капітаном артилерії, відзначився в іспанській війні і, тяжко поранений, повернувся до Парижа. Імператор серед широкоюсяжних своїх трудів не переставав довідуватись про свого улюбленця і завжди діставав похвальні відгуки про його успіхи і поведінку. Петро був дуже ним задоволений і не раз кликав його в Росію, але Ібрагім не поспішав. Він відмовлявся різними причинами — то рапою, то бажанням удосконалити свої знання, то нестачею в грошах, і Петро ставився поблажливо до його прохань, просив його дбати про своє здоров'я, дякував за ревність у науці і, вкрай ощадливий у власних своїх витратах, не шкодував для нього своєї казни, додаючи до червінців батьківські поради та застережливі настанови.

За свідченням усіх історичних записок, ніщо не могло зрівнятися з вільною легковажністю, безумством і розкошами Французів того часу. Останні роки царювання Людовіка XIV, ознаменовані суворою побожністю двору, поважністю і пристойністю, не залишили ніяких слідів. Герцог Орлеанський, поєднуючи численні блискучі властивості з пороками всякого роду, на нещастя, не мав і тіні лицемірства. Оргії Пале-Рояля не були таємницею для Парижа; приклад був заразливий. На той час з'явився Law* ; жа-

---

* Ло (англ.).

дібність до грошей поєдналась із прагненням насолоди і розваги; маєтки зникали; моральність загибала; французи сміялись і розраховували, і держава розпадалась під грайливі приспиви сатиричних водевілів.

Тимчасом товариства являли собою картину дуже цікаву. Освіченість і потреба веселитись зблизили всі стани. Багатство, люб'язність, слава, таланти, навіть дивацтво, усе, що давало поживу цікавості чи обіцяло насолоду, було прийняте з однаковою прихильністю. Література, вченість і філософія залишали тихий свій кабінет і з'являлись у колі великого світу догоджати моді, керуючи її поглядами. Жінки царювали, але вже не вимагали обожування. Поверхова чемність заступила глибоку пошану. Витівки герцога Рішельє, Алквіада новітніх Афін, належать історії і дають уявлення про звичаї цього часу.

Temps fortuné, marqué par la licence,
Où la folie, agitant son grelot,
D'un pied léger parcourt toute la France,
Où nul mortel ne daigne être dévot,
Où l'on fait tout excepté pénitance*.

Поява Ібрагіма, його зовнішність, освіченість і природний розум викликали в Парижі загальну увагу. Всі дами хотіли бачити в себе *le nègre du czar*** і ловили його навперейми; регент запрошував його не раз на свої веселі вечори; він був присутній на вечерях, оживлених молодістю Аруета і старістю Шольє, розмовами Монтеск'є і Фонтенеля; не пропускав жодного балу, жодного свята, жодної першої вистави і віддавався загальному вихореві з усім запалом своїх літ і своєї породи. Але не тільки думка змінити ці розваги, ці блискучі забави на сувору простоту Петербурзького двору жахала Ібрагіма. Інші, міцніші пута прив'язували його до Парижа. Молодий африканець кохав.

Графиня Д., уже не в першому цвіті літ, славилася ще своєю красою. 17-ти років, коли виходила вона з монастиря, віддали її за чоловіка, якого вона не встигла покохати і який

* Щасливий час, позначений вільністю звичаїв,
Коли безумство, видзвонюючи брязкальцями,
Легким кроком оббігає всю Францію,
Коли ніхто із смертних не бажає бути побожним,
Коли роблять усе, тільки не каються (франц.).

** Царського негра (франц.).

пізніше ніколи про те не турбувався. Поговір приписував їй коханців, але за поблажливим законом світу вона мала добре ім'я, бо не можна було закинути їй яку-небудь смішну чи спокусливу пригоду. Дім її був наймодніший. У неї збиралось краще паризьке товариство. Ібрагіма представив їй молодий Мервіль, якого взагалі вважали за останнього її коханця, що і намагався він дати відчутти всіма способами.

Графиня прийняла Ібрагіма ввічливо, але без якоїсь особливої уваги: це полестило йому. Звичайно дивились на молодого негра як на чудо, оточували його, осипали привітаннями й запитаннями, і ця цікавість, хоч і прикрита удаваною прихильністю, ображала його самолюбство. Солодка увага жінок, майже єдина мета наших зусиль, не тільки не тишила його серця, але навіть сповшовала гіркотою і обуренням. Він почував, що він для них зразок якогось рідкого звіра, створіння особливого, чужого, випадково перенесеного у світ, що не має з ним нічого спільного. Він навіть заздрич людям, яких ніхто не помічав, і вважав їх нікчемність за благо.

Думка, що природа не створила його для взаємної пристрасті, звільнила його від самовпевненості і домагань самолюбства, що надавало виключної принадності поведженню його з жінками. Розмова його була проста й поважна; він сподобався графині Д., якій набридли вічні жарти і тонкі патяки французьких дотепів. Ібрагім часто бував у неї. Помалу вона звикла до зовнішності молодого негра і навіть стала знаходити щось приємне в цій кучерявій голові, що чорніла серед пудрених париків її вітальні. (Ібрагім був поранений у голову і замість парика носив пов'язку.) Йому було 27 років від роду; він був високий і стрункий, і не одна красуня задивлялась на нього з почуттям більш прихильним, ніж звичайна цікавість; але упереджений Ібрагім або нічого не помічав, або бачив саме кокетування. Коли ж погляди його зустрічалися з поглядами графині, недовірливість його зникала. Її очі вказували таку милу добродушність, її поведження з ним було таке просте, таке невимушене, що неможливо було в ній запідозрювати й тіні кокетування чи глузливості.

Кохання не спадало йому на думку, — а вже бачити графиню кожного дня було для нього необхідністю. Він скрізь шукав зустрічі, і зустріч з нею здавалася йому кожного разу несподіваною ласкою неба. Графиня, раніш ніж він сам, угадала його почуття. Що не кажи, а кохання без надій

і вимог зворушує серце жіноче вірніше від усяких розрахунків спокуси. В присутності Ібрагіма графиня стежила за всіма його рухами, прислухалась до всіх його слів; без нього вона замислювалась і впадала в звичайну свою неухважність... Мервіль перший помітив цю взаємну прихильність і поздоровив Ібрагіма. Ніщо так не розпалює кохання, як схвальне зауваження стороннього. Кохання сліпе і, не довіряючи само собі, квапливо хапається за всяку опору. Слова Мервіля розбудили Ібрагіма. Можливість володіти коханою жінкою досі не вставала в його уяві; надія раптом осяяла його душу: він закохався без пам'яті. Даремно графиня, налякана несамовитістю його пристрасті, хотіла протиставити їй умовляння дружби й поради розсудливості, вона сама тратила силу. Необережні нагороди швидко йшли одна за одною. І нарешті, захоплена силою пристрасті, нею ж павіяної, знемагаючи під її впливом, вона віддалась захопленому Ібрагімові...

Ніщо не криється від поглядів спостережливого світу. Нове кохання графині стало скоро всім відоме. Деякі дами дивувалися з її вибору, багатьом здавався він дуже природним. Одні сміялись, інші вбачали з її боку непростиму необережність. У першому запалі пристрасті Ібрагім і графиня нічого не помічали, але незабаром двозначні жарти чоловіків і ущипливі зауваження жінок почали до них доходити. Поважне й холодне поводження Ібрагіма досі захищало його від подібних нападів; він зносив їх нетерпляче і не знав, чим відбити. Графиня, що звикла до поваги світу, не могла спокійно бачити себе предметом пліток і глузування. Вона то з сльозами скаржилась Ібрагімові, то гірко дорікала йому, то благала за неї не заступатись, щоб марним шумом не загубити її остаточно.

Нова обставина ще більше заплутала її становище. Вижився наслідок необережного кохання. Заспокоєння, поради, пропозиції — усе було вичерпане і все відкинute. Графиня бачила неминучу загибель і з відчаєм ждала її.

Як тільки становище графині стало відоме, поговір почався з новою силою. Вразливі дами охали від жаху; чоловіки бились об заклад, кого народить графиня: білу чи чорну дитину. Епіграми сипались відносно її чоловіка, який один на весь Париж нічого не знав і нічого не підозрював.

Фатальна хвилина наближалась. Стан графині був жахливий. Ібрагім кожного дня був у неї. Він бачив, як сили душевні і тілесні поступово в ній зникали. Її сльози, її жах

поновлювались щохвилини. Нарешті вона відчула перші муки. Заходів було вжито нашвидку. Графа знайшли спосіб випровадити. Лікар приїхав. Днів за два перед цим умовили одну бідну жінку віддати в чужі руки новонароджене своє немовля; за нею послали довірену особу. Ібрагім перебував у кабінеті поблизу самої спальні, де лежала нещасна графиня. Тамуючи подих, він чув її глухе стогнання, шепіт служниці і накази лікаря. Вона мучилася довго. Кожен стогін її кравав йому душу; кожен проміжок мовчання обливав його жахом... Раптом він почув тихий крик дитини і, не маючи сили стримати своє захоплення, кинувся до кімнати графині — чорне немовля лежало на постелі в її ногах. Ібрагім до нього наблизився. Серце його билось дуже. Він благословив сина тремтячою рукою. Графиня кволо всміхнулась і простягнула йому кволо руку... але лікар, побоюючись для хворої занадто сильних зворушень, відтягнув Ібрагіма від її ліжка. Новонародженого поклали в закриту корзину й винесли з дому потайними сходами. Принесли другу дитину і поставили її колиску в спальні породіллі. Ібрагім поїхав трохи заспокоєний. Чекали графа. Він повернувся пізно, дізнався про щасливі пологи дружини і був дуже задоволений. Таким чином публіка, що ждала спокусливого шуму, помилилась у своїх сподіваннях і була примушена втішатись тільки з лихослів'я.

Усе набрало звичайного порядку. Але Ібрагім відчував, що доля його повинна була змінитись і що зв'язок його рано чи пізно міг дійти до відома графа Д. У такому разі, що б не трапилось, загибель графині була неминуча. Він любив пристрасно і так само був любимий; але графиня була примхлива і легковажна. Вона любила не вперше. Відраза, ненависть могли замінити в її серці почуття найніжніші. Ібрагім передбачав уже хвилину її байдужості; досі він не знав ревності, але з жахом їх передчував; він уявляв, що страждання розлуки повинні бути менш важкими, і вже мав намір розірвати нещасний зв'язок, покинути Париж і виїхати до Росії, куди давно кликали його і Петро і темне почуття власного обов'язку.

РОЗДІЛ II

Не дуже вабить красота,
Не так уже чарує радість,
Уже не легковажний ум,
І серце вже не знає омані..
Та, змучений бажанням шани,
Я чую, кличе слави шум!

Державін.

Дні, місяці збігали, і закоханий Ібрагім не міг наважитись покинути ним спокушену жінку. Графиня дедалі більше до нього прив'язувалась. Син їхній виховувався у віддаленій провінції. Плітки людські стали стихати, і коханці починали втішатися більшим спокоєм, мовчки пам'ятаючи минулу бурю і стараючись не думати про майбутнє.

Одного разу Ібрагім був на виході герцога Орлеанського. Герцог, проходячи повз нього, зупинився і вручив йому листа, наказавши прочитати на дозвіллі. Це був лист Петра I. Государ, угадуючи справжню причину його відсутності, писав герцогу, що він ні в чому приневолювати Ібрагіма не має наміру, що залишає на його добру волю повернутись до Росії чи ні, але що в усякому разі він ніколи не покине свого колишнього вихованця. Цей лист зворушив Ібрагіма до самого серця. З тієї хвилини доля його була вирішена. На другий день він заявив регентові про свій намір негайно вирушити до Росії. «Подумайте про те, що робите, — сказав йому герцог. — Росія не є ваша вітчизна; не думаю, щоб вам коли-небудь пощастило знову побачити сонячну вашу батьківщину; але ваше довгочасне перебування у Франції зробило вас однаково чужим для клімату і способу

життя напівдикої Росії. Ви не народилися підданим Петра. Повірте мені: скористайтесь його великодушним дозволом. Залиштеся у Франції, за яку ви вже проливали свою кров, і будьте певні, що й тут ваші заслуги і здібності не лишаться без належної винагороди». Ібрагім щиро дякував герцогові, але залишився твердим у своєму намірі. «Шкодную,— сказав йому регент,— а втім, ви праві». Він обіцяв йому відставку і написав про все російському цареві.

Ібрагім швидко зібрався в дорогу. Напередодні свого від'їзду провів він, як звичайно, вечір у графині Д. Вона нічого не знала; Ібрагім не мав сміливості їй признатися. Графиня була спокійна і весела. Вона кілька разів кликала його до себе і жартувала з його задумливості. Після вечері всі роз'їхались. Залишились у вітальні графиня, її чоловік та Ібрагім. Нещасний віддав би все на світі, щоб тільки лишитися з нею на самоті; але граф Д., здавалося, розташувався біля каміна так спокійно, що не можна було сподіватись вжити його з кімнати. Усі троє мовчали. «Bonne nuit»¹, — сказала, нарешті, графиня. Серце Ібрагіма стиснулось і раптом відчуло всі жахи розлуки. Він стояв непорушно. «Bonne nuit, messieurs»,^{2,3} — повторила графиня. Він все не рухався... нарешті очі його потемнішали, голова запаморочилась, він ледве міг вийти з кімнати. Приїхавши додому, він майже у непритомності написав такого листа:

«Я їду, люба Леоноро, покидаю тебе назавжди. Пишу тобі, бо не маю сил інакше все тобі пояснити.

«Ця думка мене не могло тривати. Я втішався ним всупереч долі і природі. Ти повинна була мене розлюбити; чари повинні були зникнути. Ця думка мене завжди переслідувала, навіть у ті хвилини, коли, здавалося, забував я все, коли біля твоїх ніг впивався твоєю пристрасною самовідданістю, твоєю безмежною ніжністю... Легковажний світ нещадно гонить на ділі те, що дозволяє в теорії; його холодна глузливність, рано чи пізно, перемогла б тебе, втихомирила б твою полум'яну душу, і ти, нарешті, соромилася б своєї пристрасті... що було б тоді зі мною? Ні! краще вмерти, краще покинути тебе раніше, ніж настане ця жахлива хвилина...

«Твій спокій мені найдорожчий: ти не могла ним втішатись, поки погляди світу були на нас звернені. Пригадай все, що ти витерпіла,— всі образи самолюбства, всі муки

---

* Добраніч (франц.).

** Добраніч, панове (франц.).

страху; пригадай жахливе народження нашого сина. Подумай: чи повинен я далі завдавати тобі таких самих хвилювань і небезпек? Навіщо намагатись з'єднати долю такого ніжного, такого прекрасного створіння з гіркою долею негра, жалюгідного створіння, ледве вшанованого назвою людини?

«Пробач, Леоноро, пробач, любий, єдиний друже. Залишаючи тебе, залишаю перші й останні радощі мого життя. Не маю ні батьківщини, ні близьких. Іду до сумної Росії, де мені відрадую буде моя цілковита самотність. Суворі заняття, яким віднині віддаюся, коли не приглушать, то прийнятні будуть розвіювати важкі згадки про дні захоплення й блаженства. Прощай, Леоноро,— відриваюся від цього листа, ніби з твоїх обіймів; прощай, будь щаслива — і думай інколи про бідного негра, про твого вірного Ібрагіма».

Тієї ж ночі він вирушив до Росії.

Подорож не здалась йому такою жахливою, як він того ждав. Уява його запанувала над дійсністю. Чим більш віддалявся він від Парижа, тим живіше, тим ближче уявляв він собі речі, які покидав навіки.

Непомітно опинився він на російському кордоні. Осінь уже наступала. Але ямщики, незважаючи на погану дорогу, везли його з швидкістю вітру, і на 17-й день своєї подорожі прибув він вранці до Красного Села, через яке йшов тодішній битий шлях.

Залишалось 28 верст до Петербурга. Поки запрягали коней, Ібрагім увійшов до ямської хати. У кутку чоловік, високий на зріст, у зеленому кафтані, з глиняною люлькою в роті, спершись ліктем на стіл, читав гамбурзькі газети. Почувши, що хтось увійшов, він підняв голову. «Чи ба! Ібрагім? — закричав він, встаючи з лави: — Здоров, хрещенику!» Ібрагім, пізнавши Петра, з радості до нього був кинувся, але шанобливо зупинився. Государ наблизився, обняв його і поцілував у голову. «Я був попереджений про твій приїзд, — сказав Петро, — і поїхав тобі назустріч. Жду тебе тут з учорашнього дня». Ібрагім не знаходив слів для виявлення своєї подяки. «Накажи ж, — продовжував государ, — твою повозку везти за нами, а сам сідай зі мною і поїдемо до мене». Подали государеву коляску. Він сів з Ібрагімом, і вони помчали. Через півтори години вони приїхали до Петербурга. Ібрагім з цікавістю дивився на новонароджену столицю, яка підіймалася з болота по велінню самодержавства. Некриті греблі, канали без набережної, де-

рев'яні мости скрізь виявляли недавню перемогу людської волі над опором стихій. Будинки здавалися нашвидку побудованими. В цілому місті не було нічого кращого, як Нева, не прикрашена ще гранітною рамою, але вже вкрита військовими і торговими суднами. Государева коляска зупинилась біля палацу так званого Царициного Саду. На ганку зустріла Петра жінка років 35, прекрасна собою, одягнута за останньою паризькою модою. Петро поцілував її в губи і, взявши Ібрагіма за руку, сказав: «Чи пізнала ти, Катенько, мого хрещеника: прошу любити й шанувати його по-старому». Катерина глянула на нього чорними проникливими очима і прихильно простягла йому ручку. Дві юні красуні, високі, стрункі, свіжі, як троянди, стояли за нею і шанобливо наблизились до Петра. «Лізо,— сказав він одній з них,— чи пам'ятаєш ти маленького арапа, який для тебе крав у мене яблука в Ораньенбаумі? Ось він; рекомендую тобі його». Велика княжна засміялась і зашарілась. Пішли до їдальні. Оскільки ждали государя, стіл був накритий. Петро з усією сім'єю сів обідати, запросивши і Ібрагіма. Під час обіду государ з ним розмовляв про різні речі, розпитував його про іспанську війну, про внутрішні справи Франції, про регента, якого він любив, хоч і засуджував у ньому багато чого. Ібрагім відзначався розумом точним і спостережливим. Петро був дуже задоволений з його відповідей; він пригадав деякі риси Ібрагімового дитинства і розповідав про них з такою добродушністю і веселістю, що ніхто в ласкавому і гостинному господарі не міг би запідозрити героя полтавського, могутнього і грізного перетворювача Росії.

Після обіду государ, за руським звичаєм, пішов спочити. Ібрагім лишився з імператрицею і з великими князнями. Він старався задовольнити їхню цікавість, описував паризьке життя, тамтешні свята і примхливї моди. Тимчасом деякі з осіб, наближених до государя, зібрались у палаці. Ібрагім пізнав пишного князя Меншикова, який, побачивши арапа, що розмовляв з Катериною, гордовито скося подивився на нього; князя Якова Долгорукого, крутого радника Петра; ученого Брюса, що відомий був у народі, як російський Фауст; молодого Рагузинського, колишнього свого товариша, та інших, що прийшли до государя з доповідями і за наказами.

Государ вийшов години через дві. «Подивимось,— сказав він Ібрагімові,— чи не забув ти своєї старої служби,

Візьми-но аспідну дошку та йди за мною». Петро зачинився в токарні і зайнявся державними справами. Він по черзі працював з Брюсом, з князем Долгоруким, з генерал-поліцеймейстером Девієром і продиктував Ібрагімові кілька указів і рішень. Ібрагім не міг надивуватися з швидкого і твердого його розуму, сили й гнучкості уваги і різноманітної діяльності. Закінчивши працю, Петро вийняв кишенькову книжку, щоб перевірити, чи все, що він передбачав на цей день, виконано. Потім, виходячи з токарні, сказав Ібрагімові: «Вже пізно; ти, мабуть, стомився: ночуй тут, як було в давнину. Завтра я тебе розбуджу».

Ібрагім, лишившись на самоті, ледве міг опам'ятатись. Він був у Петербурзі, він бачив знову велику людину, біля якої, ще не знаючи її ціни, прожив він своє дитинство. Майже з каяттям признавався він у душі своїй, що графиня Д., вперше після розлуки, не була цілий день єдиною його думкою. Він побачив, що новий спосіб життя, який жде його, діяльність і постійна робота можуть оживити його душу, стомлену пристрастями, безділлям і таємною тугою. Думка бути сподвижником великої людини і спільно з нею впливати на долю великого народу викликала в ньому вперше благородне почуття честолюбства. У цьому настрої він ліг у приготоване для нього похідне ліжко, і тоді звичне сновидіння перенесло його в далекий Париж, в обійми любої графині.

РОЗДІЛ ІІІ

Мов хмари серед неба,
Так думи в нас легкий міняють образ,
Що любимо, те завтра ненавидим.

В. Кюхельбекер.

Другого дня Петро за своєю обіцянкою розбудив Ібрагіма і поздоровив його капітан-лейтенантом бомбардирської роти Преображенського полку, в якій він сам був капітаном. Придворні оточили Ібрагіма, кожен по-своєму старався привітати нового улюбленця. Пихатий князь Меншиков дружньо потиснув йому руку. Шереметєв запитав про своїх паризьких знайомих, а Головін покликав обідати. Цей останній приклад наслідували й інші, так що Ібрагім дістав запрошень принаймні на цілий місяць.

Ібрагім проводив дні одноманітні, але діяльні,— отже, не знав нудьги. Він день від дня більше прихилився до государя, краще пізнавав його високу душу. Стежити за думками великої людини є наука найцікавіша. Ібрагім бачив Петра в Сенаті, де з ним сперечались Бутурлін і Долгорукий, де розглядав він важливі потреби законодавства, в адміралтейській колегії, де утверждав морську велич Росії, бачив його з Феофаном, Гаврилом Бужинським і Копієвичем, у часи відпочинку, коли він розглядав переклади іноземних публіцистів або відвідував фабрику купця, робочу кімнату ремісника і кабінет ученого. Росія здавалась Ібрагімові величезною майстернею, де рухаються самі машини, де кожен робітник, підлягаючи заведеному ладу, зайнятий своєю справою. Він вважав і себе зобов'язаним трудитись біля власного верстата і намагався як можна

менше шкодувати про розваги паризького життя. Найважче було йому віддалити від себе іншу, милу згадку: часто думав він про графиню Д., уявляв її справедливе обурення, сльози і смуток... але іноді думка жахлива стискала йому груди: розваги великого світу, нове кохання, інший щасливець — він здригався; ревності починали вирувати в африканській його крові, і гарячі сльози готові були текти по його чорному обличчю.

Одного ранку сидів він у своєму кабінеті, оточений діловими паперами, як раптом почув голосне вітання французькою мовою; Ібрагім швидко обернувся, і молодий Корсаков, якого покинув він у Парижі, у вихорі великого світу, обняв його з радісними вигуками. «Я тільки що приїхав,— сказав Корсаков,— і прямо прибіг до тебе. Усі наші паризькі знайомі тобі кланяються, шкодують, що ти відсутній; графиня Д. наказала кликати тебе неодмінно, і ось тобі від неї лист». Ібрагім схопив його з трепетом і дивився на знайомий почерк напису, не сміючи вірити своїм очам. «Який я радий,— продовжував Корсаков,— що ти ще не вмер від нудьги в цьому варварському Петербурзі! що тут роблять? чим займаються? хто твій кравець? чи заведена у вас хоч опера?» Ібрагім неуважно відповів, що, мабуть, государ працює тепер на корабельній верфі. Корсаков засміявся. «Бачу,— сказав він,— що тобі тепер не до мене; іншим часом наговоримось досхочу; іду представлятись государю». З цими словами він обкрутнувся на одній ніжці і вибіг з кімнати.

Ібрагім, лишившись на самоті, швидко розпечатав листа. Графиня ніжно йому жалілась, дорікаючи за нещирість і недовірливість. «Ти кажеш,— писала вона,— що мій спокій дорожчий тобі над усе на світі. Ібрагіме! коли б це була правда, чи міг би ти допустити мене до такого стану, до якого призвела мене несподівана звістка про твій від'їзд? Ти боявся, щоб я тебе не затримала; будь певний, що, незважаючи на моє кохання, я вміла б ним пожертвувати заради твого щастя і того, що ти вважаєш своїм обов'язком». Графиня закінчувала лист пристрасними запевненнями в коханні і заклинала його хоч зрідка їй писати, якщо вже немає для них надії знову побачитись коли-небудь.

Ібрагім двадцять разів перечитав цей лист, у захваті цілюючи безцінні рядки. Він палав від нетерплячки почути що-небудь про графиню і зібрався їхати до адміралтейства, сподіваючись там застати ще Корсакова, але двері відчини-

лись, і сам Корсаков з'явився знову; він уже представлявся государю — і за своїм звичаєм, здавалося, був дуже задоволений собою. «Entre nous *, — сказав він Ібрагімові, — государ дуже дивна людина; уяви, що я застав його в якійсь полотняній фуфайці, на щоглі нового корабля, куди змушений я був видиратися з моїми депешами. Я стояв на мотузязній драбині і не мав досить місця, щоб зробити пристойний реверанс, і зовсім знікөвів, чого зроду зі мною не траплялось. Але ж государ, прочитавши папери, подивився на мене з голови до ніг і, мабуть, був приємно вражений смаком і пишнотою мого вбрання; принаймні він посміхнувся і запросив мене на сьогоднішню асамблею. Але я в Петербурзі справжній чужинець, під час шестиричної відсутності я зовсім забув тутешні звичаї, будь ласка, будь моїм ментором, заїжджай за мною і представ мене». Ібрагім погодився і поспішив обернути розмову на предмет, більш для цього цікавий. «Ну, що графиня Д..?» — «Графиня? вона, розуміється, спочатку була дуже засмучена з твого від'їзду; потім, розуміється, помалу втішилась і взяла собі нового коханця; знаєш кого? довготелесого маркіза R.; що ж ти витріщив свої арапські білки? чи все це здається тобі дивним; хіба ти не знаєш, що довгий сум не в природі людській, особливо жіночій; подумай про це гарненько, а я піду, спочину з дороги; не забудь же за мною заїхати».

Які почуття наповнили душу Ібрагіма? ревності? шал? відчай? ні; але глибокий, пригнічений смуток. Він повторював собі: це я передбачав, це повинно було трапитись. Потім відкрив лист графині, перечитав його знов, повісив голову і гірко заплакав. Він плакав довго. Сльози полегшили його серце. Поглянувши на годинник, побачив він, що час їхати. Ібрагім був би дуже радий уникнути цього, але асамблея була справа службова, і государ суворо вимагав присутності своїх близьких осіб. Він одягнувся і поїхав за Корсаковим.

Корсаков сидів у шафроті, читаючи французьку книгу. «Так рано?» — сказав він Ібрагімові, побачивши його. «Що ти, — відповів той, — вже пів на шосту; ми спізнимось, швидше одягайся і поїдемо». Корсаков заметушився, став дзвонити щосили; люди збіглись; він став поспішно

---

* Між нами (франц.).

одягатись. Француз камердинер подав йому черевики з червоними каблуками, блакитні бархатні штани, рожевий кафтан, шитий блискітками; у передпокої нашвидку пудрили парик, його принесли. Корсаков всунув у нього стрижену голівку, наказав дати шпагу й рукавички, разів десять крутнувся перед дзеркалом і оголосив Ібрагімові, що він готовий. Гайдуки подали їм ведмежі шуби, і вони поїхали до Зимового палацу.

Корсаков закидав Ібрагіма питаннями, хто в Петербурзі перша красуня? хто уславився, як перший танцюрист? який танець нині в моді? Ібрагім дуже неохоче задовольняв його цікавість. Тимчасом вони підїхали до палацу. Безліч довгих саней, старих колимаг і роззолочених карет стояло вже на лузі. Біля ганку товпились кучери в лівреї і з вусами, скороходи, що виблискували мішурою, в перах і з булавами, гусари, пажі, незграбні гайдуки, нав'ючені шубами і муфтами своїх панів: почет необхідний, як вважали бояри тодішніх часів. З появою Ібрагіма почувся між ними загальний шепіт: «арап, арап, царський арап!» Він швидше провів Корсакова крізь цю строкату челядь. Придворний лакей розчинив їм двері навстіж, і вони увійшли до зали. Корсаков оstownів... У великій кімнаті, освітленій лойовими свічками, що тьмяно горіли у хмарах тютюнового диму, вельможі з блакитними стрічками через плече, посланники, іноземні купці, офіцери гвардії в зелених мундирах, корабельні майстри в куртках і смугастих панталонах юрбою рухались туди і сюди під безперервні звуки духової музики. Дами сиділи біля стін; молоді виблискували усією пишнотою моди. Золото і срібло блищало на їх робах; з пишних фіжм здіймалась, як стеблина, їхня вузька талія, алмази блищали у вухах, в довгих локонах і біля шиї. Вони весело повертались праворуч і ліворуч, чекаючи кавалерів і початку танців. Папі літні намагались хитро сполучити повий зразок одягу з переслідуваною старовиною: чепці скидалися на собореву шапочку цариці Наталії Кирилівни, а робронди і мантильї якось нагадували сарафан і тілогрійку. Здавалося, вони більше із здивуванням, ніж із задоволенням, брали участь у цих новозаведених ігрищах і з досадою скоса поглядали на дружин і дочок голландських шкіперів, які в каніфасових спідницях і в червоних кофточках плели свою панчошу, поміж собою сміючись і розмовляючи, ніби вдома. Корсаков не міг опам'ятатися. Помітивши нових гостей, слуга підійшов до них із пивом і склянками на підносі.

«Que diable est-ce que tout cela?»* — запитував Корсаков півголосом у Ібрагіма. Ібрагім не міг не посміхнутись. Імператриця і великі княжни, виблискуючи красою і вбранням, проходили поміж рядами гостей, привітно з ними розмовляючи. Государ був у другій кімнаті. Корсаков, бажаючи йому показатись, насилу міг туди пробратися крізь натовп, що рухався безупинно. Там сиділи здебільшого іноземці, поважно покурюючи свої глиняні люльки і спорожняючи глиняні кухлі. На столах розставлені були пляшки пива й вина, шкіряні капшuki з тютюном, склянки з пуншем і шакові дошки. За одним із цих столів Петро грав у шашки з одним широкоплечим англійським шкіпером. Вони старанно салютували один одному залпами тютюнового диму, і государ так був спантеличений несподіваним ходом свого супротивника, що не помітив Корсакова, хоч як той біля них крутився. У цей час товстий пан, з товстим букетом на грудях, метушливо увійшов, оповістив голосно, що танці почалися — і одразу пішов; слідом за ним рушило багато гостей, серед них і Корсаков.

Несподіване видовище його вразило. На всю довжину танцювальної зали, під звуки пайтужнішої музики, дами й кавалери стояли в два ряди один проти одного; кавалери низько вклонялись, дами ще нижче присідали, спочатку прямо проти себе, потім повернувшись праворуч, потім ліворуч, потім знову прямо, знову праворуч і так далі. Корсаков, дивлячись на це химерне проведення часу, витріщав очі і кусав собі губи. Присідання і поклони тривали з півгодини; нарешті вони припинилися, і товстий пан з букетом оголосив, що церемоніальні танці скінчилися, і наказав музикантам грати менует. Корсаков зрадів і приготувався відзначитись. Серед молодих гостей одна особливо йому сподобалась. Їй було близько 16 років, вона була одягнена пишно, але з смаком, і сиділа біля літнього чоловіка, на вигляд поважного й суворого. Корсаков до неї розлетівся і просив зробити честь піти з ним танцювати. Молода красуня дивилась на нього збентежено і, здавалося, не знала, що йому сказати. Чоловік, що сидів біля неї, нахмурився ще більше. Корсаков ждав її рішення, але пан з букетом підійшов до нього, відвів на середину і поважно сказав: «Государю мій, ти провинився, по-перше, підійшов до цієї молоді особи, не віддавши їй три належні реверанси;

* Що це все за чортівня? (франц.).

а по-друге, взявши на себе самого її обрати, тоді як у менуетах право це належить дамі, а не кавалеру; ради цього маєш ти бути вельми покараний, саме повинен випити кубок великого орла». Корсаков дедалі все більше дивувався. В одну мить гості його оточили, галасливо вимагаючи негайного виконання закону. Петро, почувши регіт і ці вигуки, вийшов з другої кімнати, будучи великим охотником особисто бути присутнім під час такого покарання. Перед ним натовп розступився, і він увійшов у коло, де стояв засуджений і перед ним маршал асамблеї з величезним кубком, наповненим мальвазією. Він марно умовляв злочинця добровільно скоритися закону. «Ага,— сказав Петро, побачивши Корсакова,— попався, брат, так, будь ласка, мосьє, пити і не кривитись». Робити було нічого. Бідний франт одним духом осушив весь кубок і віддав його маршалові. «Послухай, Корсаков,— сказав йому Петро,— штани от на тобі бархатні, яких і я не ношу, а я далеко багатший від тебе. Це марнотратство; дивись, щоб я з тобою не посварився». Вислухавши цю догану, Корсаков хотів вийти з кола, але захитався і мало не впав на невимовне задоволення государя і всієї веселої компанії. Цей епізод не тільки не пошкодив єдності й цікавості головної дії, але ще пожвавив її. Кавалери почали шаркати і вклонятися, а дами присідати їй постукувати каблучками більш старанно і вже зовсім не додержуючи кадансу. Корсаков не міг брати участі в загальних розвагах. Дама, ним обрана, за наказом батька свого, Гаврила Афанасійовича, підійшла до Ібрагіма і, опустивши блакитні очі, несміло подала йому руку. Ібрагім протанцював з нею менует і одвів її на те саме місце; потім, розшукавши Корсакова, вивів його з зали, посадив у карету і повіз додому. По дорозі Корсаков спочатку невиразно белькотав: «Проклята асамблея!.. проклятий кубок великого орла!..» — але незабаром міцно заснув, не чув, як він приїхав додому, як його роздягли і поклали; і прокинувся на другий день з головним болем, невиразно пам'ятаючи шаркання, присідання, тютюновий дим, пана з букетом і кубок великого орла.

РОЗДІЛ ІV

Не скоро їли предки наші,
Не скоро за гучним столом
Ходили келихи та чаші
З кипучим пивом та вином.

Руслан і Людмила.

Тепер повинен я ласкавого читача познайомити з Гаврилом Афанасійовичем Ржевським. Він походив із старовинного боярського роду, мав величезний маєток, був хлібосолом, любив полювання з соколами; двірня в нього була численна. Одне слово, він був корінний російський барин; за його висловом, не терпів пімецького духу і пагагався в домашньому побуті зберегти звичаї любої йому старовини.

Дочці його було 17 років. Ще дитиною втратила вона матір. Вона була вихована за старими звичаями, тобто оточена мамками, няньками, подружками та покоївками, гаптувала золотом і не знала грамоти; батько її, незважаючи на огиду своєю до всього заморського, не міг чинити опір її бажанню вчитися танців німецьких у полоненого шведського офіцера, що жив у їхньому домі. Цей заслужений танцмейстер мав 50 років, права нога його була прострелена під Нарвою, і тому була не дуже здатна до менуетів і курантів, проте ліва з дивовижною майстерністю і легкістю виробляла найтрудніші па. Учениця була гідна її старань. Наталія Гаврилівна уславилась на асамблеях як краща танцюристка, що й було частково причиною провини Корсакова, який на другий день приїздив просити прощення у Гаврила Афанасійовича; але спритність і блиск молодого франта не спо-

добались гордому бояринові, який і прозвав його дотеппо французькою мавпою.

День був святковий. Гаврило Афанасійович чекав кількох родичів і приятелів. У старовинній залі накривали довгий стіл. Гості з'їжджалися з дружинами і дочками, нарешті звільненими від затворництва домашнього указами государя і власним його прикладом. Наталія Гаврилівна піднесла кожному гостеві срібний піднос, уставлений золотими чарочками, і кожен випив свою, шкодуючи, що поцілунок, жалуваний за старих часів при такій нагоді, був тепер не в звичаї.— Пішли до столу. На першому місці, біля хазяїна, сів тесть його, князь Борис Олексійович Ликов, сімдесятилітній боярин; інші гості, додержуючи старшинства роду і тим поминаючи щасливі часи місництва, сіли — чоловіки по один бік, жінки по другий; на кінці зайняли свої звичні місця: панська пані в старовинному шушуні і кічці; карлиця, тридцятилітнє малятко, чванлива і зморщена, і полонений швед, у синьому ношеному мундирі. Стіл, заставлений безліччю страв, був оточений метушливою й численною челяддю, між якою відзначався дворецький суворим поглядом, товстим черевом і величною непорушністю.— Перші хвилини обіду присвячені були виключно увазі до витворів старовинної нашої кухні; тільки брязкотіння тарілок і діяльних ложок порушувало загальне мовчання. Нарешті хазяїн, бачачи, що час розважити гостей приємною бесідою, обернувся і запитав: «А де ж Якимівна? Покликати її сюди». Кілька слуг кинулися були в різні боки, але в ту ж хвилину стара жінка, набілена і нарум'янена, прибрана квітами й мішурою, в штофному робронді, з відкритою шиєю й грудьми, увійшла приспівуючи і пританцьовуючи. Її поява викликала загальне задоволення.

— Здрастуй, Якимівно,— сказав князь Ликов,— як поживаєш?

— Жива-здорова, куме: танцюючи й співаючи, женишків чекаючи.

— Де ти була, дурко? — запитав хазяїн.

— Чепурилась, куме, для дорогих гостей, для божого свята, за царським наказом, за боярським приказом, на сміх усьому миру, по німецькому маніру.

На ці слова вибухнув голосний регіт, і дурка стала на своє місце, за стільцем хазяїна.

— А дурка от бреше, бреше, та й правду збреше,— сказала Татяна Афанасіївна, старша сестра хазяїна, сердечно

ним шанована.— Достеменно, теперішні наряди на сміх цілому світу. Коли вже й ви, батечки, побрили собі бороду й наділи куций кафтан, то про жіноче шмаття говорити, звісно, нічого: а, далєбі, шкода сарафана, дівочої стрічки й повойника. Адже поглянути на нинішніх красунь, і сміх і жаль: волоссячко збите, ніби повстина, насмальцьовані, засипані французьким борошном, животик перетягнутий так, що мало не перерветься, спідниці натягнуті на обручі: в колимагу сідають бочком; у двері входять — нагинаються. Ні стати, ні сісти, ні дух перевести — справжні мучениці, мої голубоньки.

— Ой, матінко, Татяно Афанасіївно,— сказав Кирило Петрович Т., колишній у Рязані воевода, де нажив собі 3000 душ і молоду дружину, і те і друге з гріхом пополам.— Як на мене, жінка як хоч одягайся: хоч кутафією, хоч болдиханом; тільки б не щомісяця замовляла собі нові сукні, а раніш пошиті кидала новісінькі. Бувало внучці на посаг діставався бабусин сарафан, а пинішні робронди—дивись—сьогодні на пані, а завтра на холопці. Що робити? розор російському дворянству! біда, та й тільки.— З цими словами він із зітханням подивився на свою Марію Іллінічну, якій, здавалося, зовсім не подобались ні похвали старовині, ні осуд новітніх звичаїв. Інші красуні поділяли її незадоволення, але мовчали, бо скромність вважалась тоді невід'ємною ознакою молодої жінки.

— А хто винен,— сказав Гаврило Афанасійович, напивши кухоль квасу.— Чи не ми самі? Молодички дуріють, а ми їм потураємо.

— А що нам робити, коли не паша воля? — заперечив Кирило Петрович.— Інший і радий був би заперти жінку в теремі, а її з барабаним боем кличуть на асамблею; чоловік за канчук, а дружина за наряди. Ох, ці вже асамблеї! покарав нас ними господь за гріхи наші.

Марія Іллінічна сиділа, як на голках; язик у неї так і свербів; нарешті вона не витерпіла і, звернувшись до чоловіка, запитала його з кисленькою посмішкою, що бачить він поганого в асамблеях?

— А те в них погане,— відповів розпалений чоловік,— що з того часу, як вони завелися, чоловіки не зладять з жінками. Жінки забули слово апостольське: *жона да убоїться свого мужа*; клопочуться не про хазяйство, а про обнови; не думають, як би чоловікові догодити, а як би сподобатись офіцерам вертихвостам. Та й чи пристойно, пані,

російській боярині чи бояришні бути разом з німцями-тютюнниками та з їхніми робітницями? Чи чувана річ, до ночі танцювати й розмовляти з молодими мужчинами? і добре б, коли б ще з родичами, а то з чужими, з незнайомими.

— Сказав би словечко, та вовк недалечко, — сказав, насупившись, Гаврило Афанасійович. — А признаюся, — асамблеї й мені не до душі: так і дивись, що на п'яного натрапиш, або й самого на сміх п'яним напоять. Так і дивись, щоб який-небудь жевжик не втнув чогось із дочкою; а нині молодь так розбестилась, що це вже нікуди не годиться. Ось, наприклад, син покійного Євграфа Сергійовича Корсакова на минулій асамблеї наробив такого бешкету з Наташею, що ввігнав мене у краску. — На другий день, дивлюсь, котять до мене прямо в двір; я думав, кого це бог несе — чи не князя часом Олександра Даниловича? Коли ж ні: Івана Євграфовича! либонь не міг зупинитися біля воріт та потрудитись пішки дійти до ганку — куди! влетів! розшаркався! розбазікався!.. Дурка Якимівна прекумедно його передражнює; до речі, покажи, дурко, заморську мавпу.

Дурка Якимівна схопила покришку з одного блюда, взяла під пахву, ніби капелюх, і почала кривлятися, шаркати і кланятись па всі боки, приказуючи: «мусьє... мамзель... асамблея... пардон». Загальний і тривалий регіт знову виявив задоволення гостей.

— Точнісінько — Корсаков, — сказав старий князь Ликов, витираючи сльози сміху, коли спокій мало-помалу відновився. — А що гріха таїти? Не він перший, не він останній повернувся з Німеччини на святу Русь скоморохом. Чого там навчаються наші діти? Шаркати, базікати бог знає на якому наріччі, не поважати старших та волочитися за чужими жінками. З усіх молодих людей, вихованих у чужих краях (прости господи), царський арап найбільше на людину скидається.

— Звичайно, — зауважив Гаврило Афанасійович, — людина він статечна і порядна, не рівня вітрогонові... Це хто ще заїхав у ворота на двір? Вже чи не знов мавпа заморська? Ви чого гав ловите, тварюки? — провадив він далі, звертаючись до слуг: — біжіть, відмовити йому; та щоб і надалі...

— Стара борода, чи не мариш? — обірвала дурка Якимівна: — А чи ти сліпий: сани ж государеві, цар приїхав.

Гаврило Афанасійович встав швидко з-за столу; всі ки-

нули до вікон; і справді побачили государя, який сховався на ганок, спираючись на плече свого денщика. Сталась метушня. Хазяїн кинувся назустріч Петрові; слуги розбігались, як очманілі, гості перелякались, деякі навіть думали, як би забратись швидше додому. Раптом у передпокої пролунав гучний голос Петра, все стихло, і цар увійшов у супроводі хазяїна, сторопілого від радості.— «Здорові, панове»,—сказав Петро з веселим обличчям. Усі низько вклонились. Бистрі очі царя відшукали в натовпі молоду хазяїнську дочку; він підкликав її. Наталія Гаврилівна наблизилася досить сміливо, але почервонівши не тільки по вуха, а навіть по плечі. «Ти з кожною годиною кращаєш,—сказав їй государ і за своїм звичаєм поцілував її в голову; потім, звернувшись до гостей:—Що ж? Я вам перешкодив. Ви обідали; прошу сідати знову, а мені, Гаврило Афанасійовичу, дай-но анісової горілки». Хазяїн кинувся до величного дворецького, вихопив у нього з рук піднос, сам наповнив золоту чарочку і подав її з поклоном государю. Петро, випивши, закусив кренделем і вдруге запросив гостей продовжувати обід. Усі зайняли свої старі місця, окрім карлиці і панської пані, які не сміли залишатися за столом, удостоеним царською присутністю. Петро сів біля хазяїна і замовив собі щі. Государів денщик подав йому дерев'яну ложку, оправлену слоновою кісткою, ніжик і виделку з зеленими костяними колодочками, бо Петро ніколи не вживав іншого прибору, крім свого. Обід, що за хвилину перед тим був шумно пожвавлений веселощами й гомінливістю, далі тривав у тиші й вимушеності. Хазяїн з поваги і радості нічого не їв, гості також мапірилися і з благоговінням слухали, як государ німецькою мовою розмовляв з полоненим шведом про похід 1701 року. Дурка Якимівна на кілька запитань государя відповідала з якоюсь боязкою холодністю, що (зауважу побіжно) аж ніяк не виявляло її природженої дурості. Нарешті обід скінчився. Государ встав, за ним і всі гості. «Гаврило Афанасійовичу! — сказав він хазяїну: — Мені треба поговорити з тобою на самоті»,— і, взявши його під руку, повів до вітальні і зачинив за собою двері. Гості лишилися в їдальні, пошепки розмовляючи про ці незвичайні відвідини, і, побоюючись бути нескромними, незабаром роз'їхалися один по одному, не подякувавши хазяїнові за його хліб-сіль. Тесть його, дочка і сестра проводжали їх тихенько до порога і лишилися самі в їдальні, чекаючи виходу государя.

РОЗДІЛ V

Я тобі жону добуду,

Чи я мельником не буду.

Аблесимов, в опері «Мельник».

Через півгодини двері розчинилися, і Петро вийшов. Поважним схиленням голови відповів він на потрійний уклін князя Ликова, Татъяни Афанасіївни і Наташі і пішов прямо до передпокою. Хазяїн подав йому червоний його кожух, провів його до саней і на ганку ще раз дякував за виявлену йому честь. Петро поїхав.

Повернувшись до ідальні, Гаврило Афанасійович здався дуже занепокоєним. Сердито наказав він слугам швидше прибирати зі столу, одіслав Наташу до її світлиці і, заявивши сестрі і тестю, що йому треба з ними поговорити, повів їх до спочивальні, де звичайно відпочивав після обіду. Старий князь ліг на дубове ліжко, Татъяна Афанасіївна сіла на старовинні штофні крісла, присунувши під ноги ослінчик; Гаврило Афанасійович зачинив усі двері, сів на ліжко, в ногах князя Ликова, і почав напівголосно таку розмову:

— Недарма государ до мене пожалував; угадайте, про що він зволив зі мною розмовляти?

— Як нам знати, батечку-братіку,— сказала Татъяна Афанасіївна.

— Чи не наказав тобі цар відати яким-небудь воеводством? — сказав тесть.— Давно пора. А чи не запропонував бути в посольстві? що ж? адже і знатних людей — не самих дяків посилають до чужих государів.

— Ні,— відповів зять, насупившись.— Я людина ста-

рого покрою, нині служба наша не потрібна, хоч, може, православний російський дворянин вартий нинішніх новачків, охочих до млинців та бусурманів,— але це стаття особлива.

— Так про що ж, братіку,— сказала Татьяна Афанасіївна,— зволив він так довго з тобою розмовляти? Вже чи не лихо яке з тобою скоїлося? Господи спаси і помилуй!

— Лихо не лихо, а, признаюся, я було замислився.

— Що ж таке, братіку? про що мова?

— Мова про Наташу: цар приїжджав її сватати.

— Слава богу,— сказала Татьяна Афанасіївна, перекрестившись.— Дівчина на відданні, а який сват, такий і наречений,— дай боже любов та мир, а честі багато. За кого ж цар її сватає?

— Гм,— крикнув Гаврило Афанасійович,— за кого? то ж то й воно, за кого.

— А за кого ж? — сказав і князь Ликов, що починав уже дрімати.

— Відгадайте,— сказав Гаврило Афанасійович.

— Батечку-братіку,— відповіла старенька.— як нам вгадати? чи мало женихів при дворі: кожний радий взяти за себе твою Наташу. Долгорукий, чи що?

— Ні, не Долгорукий.

— Ну, і бог з ним: надто чванливий. Шеїн, Троєкуров?

— Ні, ні той, ні другий.

— Та й мені вони не до серця: вітрогони, надто понабиралися пімецького духу. Ну, то Милославський?

— Ні, не він.

— І бог з ним: багатий та дурний. Що ж? Єлецький? Львов? ні? невже Рагузинський? Воля твоя: не збагну. Та за кого ж цар сватає Наташу?

— За арапа Ібрагіма.

Бабуся охнула й сплеснула руками. Князь Ликов підвів голову з подушок і здивовано сказав: «за арапа Ібрагіма!»

— Батечку-братіку,— сказала бабуся слізливим голосом,— не загуби ти своєї рідної дитини, не дай ти Наташеньку у кігті чорному дияволу.

— Але як же,— заперечив Гаврило Афанасійович,— відмовити государеві, який за це обіцяє нам свою милість, мені і всьому нашому роду.

— Як,— скрикнув старий князь, у якого сон зовсім пройшов,— Наташу, внучку мою, видати за купленого арапа!

— Він роду не простого,— сказав Гаврило Афанасійович,— він син арапського салтана. Бусурмани взяли його в полон і продали в Царєграді, а наш посланник виручив і подарував його царю. Старший брат арапа приїжджав до Росії із добрим викупом і...

— Батечку, Гаврило Афанасійовичу,— обірвала бабуся,— чували ми казку про Бову Королевича та Єруслана Лазаревича. Розкажи-но нам краще, як відповів ти государю на його сватання.

— Я сказав, що влада його з нами, а наша холопська справа коритись йому в усьому.

У цю хвилину за дверима почувся шум. Гаврило Афанасійович пішов відчинити їх, але, відчувши опір, він міцно штовхнув їх, двері відчинилися — і всі побачили Наташу, в непритомності простерту на закривавленій підлозі.

Серце в неї завмерло, коли государ зачинився з її батьком. Якесь передчуття шепнуло їй, що справа стосується її, і, коли Гаврило Афанасійович одіслав її, сказавши, що мусять говорити з її тіткою і дідом, вона не могла противитись потягу жіночої цікавості, тихо через внутрішні покої підкралася до дверей спочивальні і не пропустила жодного слова з усієї жахливої розмови; коли ж почула останні батькові слова, бідна дівчина зомліла і, падаючи, розбила голову об ковану скриню, де зберігався її посаг.

Люди збіглися; Наташу підняли, понесли до її світлиці і поклали на ліжку. Через деякий час вона опам'яталась, розплющила очі, але не пізнала ні батька, ні тітки. Сильна гарячка виявилась, вона твердила у маренні про царського арапа, про весілля—і раптом закричала жалібним і пронизливим голосом: — «Валеріане, любий Валеріане — життя моє! врятуй мене: ось вони, ось вони!..» Татяна Афанасіївна стурбовано поглянула на брата, який зблід, закусив губи і мовчки вийшов з світлиці. Він повернувся до старого князя, який, не мігши зійти сходами, залишався внизу. «Як Наташа?» — запитав він. — Погано, — відповів засмучений батько, — гірше, ніж я думав: вона непритомна і марить Валеріаном.

— Хто цей Валеріан? — запитав стурбований старий. — Невже той сирота, стрілецький син, що виховувався у тебе в домі?

— Він самий, — відповів Гаврило Афанасійович, — на біду мою, батько його під час бунту врятував мені життя, і чорт мені надав прийняти у свій будинок прокляте вовченя. Коли, тому два роки, за його проханням, записали його до

полку, Наташа, прощаючись з ним, розплакалась, а він стояв, ніби скам'янілий. Мені здалося це підозрілим,— і я говорив про це сестрі. Але з того часу Наташа про нього не згадувала, а про нього не було ні слуху, ні духу. Я думав, вона його забула; аж видно, ні.— Вирішено: вона вийде за арапа.

Князь Ликов не суперечив: це було б даремно. Він поїхав додому, Татяна Афанасіївна лишилась біля Наташиного ліжка; Гаврило Афанасійович послав по лікаря, замкнувся в своїй кімнаті і в його будинку скрізь стало тихо й сумно.

Несподіване сватання здивувало Ібрагіма, принаймні так само, як і Гаврила Афанасійовича. Ось як це сталося: Петро, займаючись справами з Ібрагімом, сказав йому: «Я помічаю, брат, що ти засмутився; кажи прямо: чого тобі неvistачає?» Ібрагім заповнив государя, що він задоволений з своєї долі і кращої не бажає. «Добре,— сказав государ,— коли ти пудьгуєш без всякої причини, то я знаю, чим тебе розвеселити».

По закінченні роботи Петро запитав Ібрагіма: «Чи подобається тобі дівчина, з якою ти танцював мепует на минулій асамблеї?» — Вона, государю, дуже мила і, здається, дівчина скромна і добра.— «То я ж тебе з нею познайомлю ближче. Чи хочеш ти з нею одружитися?» — Я, государю?..— «Послухай, Ібрагіме, ти людина самотня, без роду і племені, чужий всім, крім одного мене. Помру я сьогодні, завтра що з тобою буде, бідний мій арапе? Треба тобі влаштуватись, поки є ще час, знайти опору в нових зв'язках, вступити в союз з російським боярством». — Государю, я щасливий з покровительства і милостей вашої величності. Дай мені боже не пережити свого царя й благодійника, більш нічого не бажаю; але коли б я і мав на увазі одружитись, то чи погодиться молода дівчина і її родичі? моя зовнішність...— «Твоя зовнішність? які дурниці! чим ти не молодець? Молода дівчина повинна коритись волі батьків, а подивимось, що скаже старий Гаврило Ржевський, коли я сам буду твоїм сватом?» З цими словами государ наказав подавати сани і залишив Ібрагіма, який поринув у глибоку задуму.

«Одружитись?»— думав африканець,— чому ж ні? невже суджено мені провести життя у самотині й не знати кращих утіх і найсвятіших обов'язків людини тільки через те, що я народився під ** градусом? Мені не можна надіятись бути

любимим: дитяче заперечення! хіба можна вірити любові? хіба існує вона в жіночому, легковажному серці? Відмовившись навіки від милих захоплень, я обрав інші спокуси — істотніші. Государ правду каже: мені треба забезпечити майбутню долю мою. Одруження з молодою Ржевською приєднає мене до гордого російського дворянства, і я перестану бути чужинцем у новій моїй батьківщині. Від дружини я не стану вимагати любові, буду задовольнятися з її вірності, а дружбу набуду постійною ніжністю, довірою і поблажливістю».

Ібрагім, за своїм звичаєм, хотів зайнятися справою, але уява його була надто збуджена. Він покинув папери і пішов блукати невською набережною. Раптом він почув голос Петра; глянув і побачив государя, який, відпустивши сани, ішов за ним з веселим виглядом:— «Все, брат, закінчено,— сказав Петро, взявши його під руку:— я тебе засватав. Завтра їдь до свого тестя; але, дивись, потіш його боярську пиху: покинь сани біля воріт; пройди через двір пішки, поговори з ним про його заслуги, про знатність — і він буде від тебе без пам'яті. А тепер,— продовжував він, помахуючи палицею,— заведи мене до шахрая Данилича, з яким треба розправитися за його нові витівки».

Ібрагім, сердечно подякувавши Петрові за його батьківське піклування про нього, довів його до пишних палат князя Меншикова і повернувся додому.

РОЗДІЛ VI

Тихо жевріла лампада перед скляним кіотом, у якому блищали золоті й срібні оправы спадкових ікон. Тремтливе світло її ледве освітлювало завішане ліжко і столик, заставлений склянками з яриками. Біля грубки сиділа служниця за самопрядкою, і тільки легкий шум її веретена порушував тишу світлиці.

— Хто тут? — промовив кволий голос. Служниця встала одразу, підійшла до ліжка й тихо підняла полог.— Чи скоро розвидниться?— запитала Наталія.— «Тепер уже опівдні»,— відповіла служниця.— Ах, боже мій, чого ж так темно?— «Вікна закриті, панночко».— Дай же мені швидше одягатись.— «Не можна, панночко, дохтур це велів».— Хіба я хвора? чи давно?— «Ось уже два тижні».— Невже? а мені здавалося, ніби я вчора тільки лягла...

Наташа замовкла; вона намагалася зібрати розсіяні думки. Щось з нею трапилось, але що саме? не могла пригадати. Покоївка все стояла перед нею, чекаючи наказу. У цей час почувся знизу глухий шум.— Що таке?— запитала хвора.— «Пани кінчили їсти,— відповіла покоївка;— встають з-за столу. Зараз прийде сюди Тат'яна Афанасіївна».— Наташа, здавалося, зраділа; вона махнула слабою рукою. Служниця затигнула завісу і сіла знову за самопрядку.

Через кілька хвилин з-за дверей з'явилася голова в білому широкому чепці з темними стрічками і запитала напівголосно:— «Як Наташа?»— Здрастуй, тігонько,— сказала тихо хвора; і Тат'яна Афанасіївна до неї поспішила.— «Панночка при пам'яті»,— сказала служниця, обережно присуваючи крісло. Старенька із слізьми поцілувала біде,

знеможене обличчя небоги і сіла біля неї. Слідом за нею німець-лікар, у чорному кафтані і в ученому парикі, увійшов, пощупав у Наташі пульс і сповістив по-латині, а потім і по-російськи, що небезпека минула. Він попросив паперу й чорнильницю, написав новий рецепт і поїхав, а бабуся встала і, знову поцілувавши Наталію, з доброю звісткою зразу попрямувала вниз до Гаврила Афанасійовича.

У вітальні, в мундирі з шпагою, з капелюхом в руках сидів царський арап, шанобливо розмовляючи з Гаврилом Афанасійовичем. Корсаков, розтягнувшись на пуховому дивані, слухав їх неухважно і дратував заслуженого хорта; коли йому набридло це заняття, він підійшов до дзеркала, звичайного притулку його неробства, і в ньому побачив Тат'яну Афанасійівну, яка з-за дверей робила братові непомітні знаки. «Вас кличуть, Гаврило Афанасійовичу», — сказав Корсаков, обернувшись до нього і перебивши мову Ібрагіма. Гаврило Афанасійович одразу пішов до сестри і причинив за собою двері.

— Дивуюсь твоєму терпінню, — сказав Корсаков Ібрагімові. — Цілісіньку годину слухаєш ти теревені про древність роду Ликових і Ржевських і ще додаєш до того свої повчальні зауваження! На твоєму місці j'aurais planté là * старого брехуна і весь його рід, а разом і Наталію Гаврилівну, яка маніриться, удає хвору, *in petitesante* **. Скажи по совісті: невже ти закоханий в цю маленьку *mi jaugée* ***? Послухай, Ібрагіме, послухай хоч раз моєї поради; справді я розсудливіший, ніж здаюсь. Покинь цю безглузду думку. Не женись. Мені здається, що твоя наречена не має ніякої особливої до тебе прихильності. Мало що трапляється на світі? Наприклад: я, звичайно, з себе непоганий, але траплялося ж однак мені обдурювати чоловіків, які були, їй-богу, нічим не гірші від мене. Ти сам... пам'ятаєш нашого паризького приятеля, графа Д.? Не можна покладатись на жіночу вірність; щасливий, хто дивиться на це байдуже! але ти!.. Чи з твоїм палким, схильним до замислення і підозріливим характером, з твоїм приплюснутим носом, з дутими губами, з цією шерхокою шерстю кидатись у всю небезпеку одруження?.. — «Дякую за дружню пораду, — перервав холодно Ібрагім, — але знаєш прислів'я: не тобі

* Я плював би на... (франц.).

** Слабу здоров'ям (франц.).

*** Манірицю (франц.).

журитись — за чужими дітьми дивитись...» — Гляди, Ібрагіме, — відповів сміючись Корсаков, — щоб тобі потім не довелося це прислів'я доводити на ділі, в буквальному розумінні.

Але розмова у другій кімнаті ставала палкою. «Ти умориш її, — говорила бабуся. — Вона не витримає його вигляду». — Але поміркуй ти сама, — заперечував упертий брат. — Ось уже два тижні їздить він, як наречений, а до цього часу не бачив нареченої. Він нарешті може подумати, що її хвороба пуста вигадка, що ми стараємося тільки, як би час згаяти, щоб як-небудь його здихатися. Та що скаже й цар? Він уже й так тричі прислав запитати про здоров'я Наталії. Воля твоя — а я сваритися з ним не маю наміру. — «Господи боже мій, — сказала Татяна Афанасіївна, — що з нею, бідною, буде? Принаймні пусти мене підготувати її до таких відвідин». Гаврило Афанасійович погодився і вернувся до вітальні.

— Слава богу, — сказав він Ібрагімові, — небезпека минула. Наталії набагато краще; коли б не було незручно залишити тут самого дорогого гостя, Івана Євграфовича, то я повів би тебе нагору поглянути на свою парчену.

Корсаков поздоровив Гаврила Афанасійовича, просив не турбуватися, запевнив, що йому треба їхати, і побіг до передпокою, не допускаючи хазяїна проводити себе.

Тимчасом Татяна Афанасіївна поспішала приготувати хвору до появи страшного гостя. Зайшовши до світлиці, вона сіла, задихаючись, біля ліжка, взяла Наташу за руку, але не встигла ще вимовити й слова, як двері розчинились. Наташа запитала: хто прийшов. Бабуся обмерла і оніміла. Гаврило Афанасійович відхилив завісу, холодно поглянув на хвору і запитав, як їй. Хвора хотіла йому посміхнутись, але не могла. Суворий погляд батька її вразив, і неспокій опанував її. У цей час здалося, що хтось стояв у неї в головах. Вона із зусиллям підвела голову і раптом пізнала царського арапа. Тут вона пригадала все, весь жах майбутнього встав перед нею. Але знеможена природа не дігала помітного потрясіння. Наташа знову опустила голову на подушку і закрила очі: серце в неї билося болісно. Татяна Афанасіївна подала братові знак, що хвора хоче заснути, і всі вийшли тихенько з світлиці, крім служниці, яка знову сіла за самопрядку.

Нещасна красуня розплющила очі і, не бачачи вже нікого біля своєї постелі, покликала служницю і послала її

за карлицею. Але в ту ж хвилину кругла стара крихітка, як кулька, підкотилася до її ліжка. «Ластівка» (так звали стару карлицю) на всю силу своїх коротеньких ніжок, слідом за Гаврилом Афанасійовичем і Ібрагімом, пустилася вгору сходами і причаїлась за дверима, не зраджуючи цікавості, властивої прекрасній статі. Наташа, побачивши її, відіслала служницю, і карлиця сіла біля ліжка на ослінчик.

Ніколи таке маленьке тільце не містило в собі так багато душевної діяльності. Вона втручалась у все, знала все, клопоталась про все. Хитрим і вкрадливим розумом уміла вона здобути любов своїх панів і ненависть цілого дому, яким управляла самовладно. Гаврило Афанасійович слухав її доноси, скарги і дрібні прохання; Тагьяна Афанасіївна щохвилини дослухалась до її думок і керувалась її порадами; а Наташа мала до неї безмежну прихильність і звіряла їй всі свої думки, усі порухи шістнадцятирічного свого серця.

— Знаєш, Ластівко? — сказала вона, — батечко видає мене за арапа.

Карлиця зітхнула глибоко, і зморщене обличчя її зморщилось ще більше.

— Хіба немає надії, — говорила далі Наташа, — хіба батечко не зглянеться на мене?

Карлиця труснула чепчиком.

— Чи не заступляться за мене дідусь або тітонька?

— Ні, панночко. Арап під час твоєї хвороби встиг усіх зачарувати. Пан без краю захоплений ним, князь тільки про нього й марить, а Татьяна Афанасіївна говорить: шкода, що арап, а кращого нареченого гріх нам і бажати.

— Боже мій, боже мій! — простогнала бідна Наташа.

— Не журися, красуне наша, — сказала карлиця, цілуючи її слабу руку. — Коли вже й бути тобі за арапом, то все ж будеш на власній волі. Нині не те, що за старих часів; чоловіки жінок не замикають; арап, чути, багатий, дім у вас буде, як повна чаша, житимеш у розкошах...

— Бідний Валеріан! — сказала Наташа, але так тихо, що карлиця могла тільки вгадати, а не чути ці слова.

— То ж то, панночко, — сказала вона, таємниче стиснувши голос, — коли б ти менше думала про стрілецького сироту, ти б і в гарячці про нього не марила, а батечко не гнівався б.

— Що? — сказала злякана Наташа, — я марила Валеріаном? батечко чув, батечко гнівається!

— Ото ж і лихо,— відповіла карлиця.— Тепер, коли ти проситимеш його не видавати тебе за арапа, то він подумає, що Валеріан тому причина. Робити нічого: вже скорися волі батьківській, а що буде, те буде.

Наташа не заперечила й слова. Думка, що таємниця її серця відома батькові, дуже вплинула на її уяву. Одна надія їй залишалася: померти раніше, ніж відбудеться ненависний шлюб. Ця думка її втішила. Слабою і засмученою душею скорилася вона своїй долі.

РОЗДІЛ VII

В домі Гаврила Афанасійовича з сіней праворуч була тісна комірчина з одним віконцем. У ній стояло просте ліжко, застелене байковою ковдрою, а перед ліжком ялиновий столик, на якому горіла лійова свічка і лежали розкриті ноти. На стіні висів старий синій мундир і його одноліток, трикутний капелюх; над ним трьома цвяшками прибита була лубочна картинка, на якій намальований був Карл XII верхи. Звуки флейти лунали в цій смиренній обителі. Полонений танцмейстер, самотній її мешканець, в ковпаку і в китайчатому шлафроку, розважав тугу зимового вечора, награвши старовинних шведських маршів, що нагадували йому веселі часи його юності. Присвятивши цілі дві години цій вправі, швед розібрав свою флейту, поклав її в ящик і почав роздягатись.

У цей час клямка його дверей піднялася, і вродливий молодий чоловік, високий на зріст, в мундирі, ввійшов у кімнату.

Здивований швед встав злякано.

— Ти не пізнав мене, Густаве Адамовичу,— сказав молодий відвідувач зворушеним голосом,— ти не пам'ятаєш хлопчика, якого вчив ти шведського артикулу, з яким ти мало не вчинив пожежі у цій самій кімнаті, стріляючи з дитячої гарматки.

Густав Адамович пильно придивлявся...

— Е-е-е,— скрикнув він, нарешті, обіймаючи його, — сдарофо, чи тофно твій тут. Сідай, твій тобрий гульвіс, по-гофорим.

. . . . .

РОМАН У ЛИСТАХ

1829

1. Ліза—Саші.

Ти звичайно, люба Сашенько, здивувалася з несподіваного мого від'їзду в село. Поспішаю пояснити все одверто. Залежність мого становища була завжди для мене обтяжливою. Звичайно, Авдотья Андріївна виховувала мене на рівні зі своєю небогою. Та в її домі я все-таки була вихованкою, а ти не можеш уявити, як багато дрібних прикростей нерозлучні з цим званням. Багато що мусила я терпіти, багато чим поступатися, багато чого не бачити, тимчасом як моє самолюбство старанно помічало щонайменший відтінок неуваги. Сама рівність моя з княжною була для мене тягарем. Коли ми, однаково вдягнені, з'являлись на бал, мені досадно було, що я не бачу в неї на шиї перлів. Я почувала, що вона не носила їх для того тільки, щоб не відрізнятись від мене, і ця уважність уже ображала мене. Невже вбачають у мені, думала я, заздрощі чи що-небудь схоже на таку дитячу малодушність? Поводження зі мною чоловіків, хоч яке б воно було чемне, щохвилини вражало моє самолюбство. Холодність їхня чи привітність, усе здавалось мені неповагою. Одним словом, я була створінням дуже нещасним, і серце моє, від природи ніжне, час від часу ставало жорстокішим. Чи помітила ти, що всі дівчата, які перебувають на правах вихованок, далеких родичок, *demoiselles de compagnie* * і таке інше, звичайно бувають або низькими служницями, або нестерпними дивачками? Останніх я поважаю і вибачаю їм від щирого серця.

---

* Компаньйонка (франц.).

Тому рівно три тижні одержала я листа від сердешної моєї бабусі. Вона скаржилася на свою самотність і кликала мене до себе в село. Я вирішила скористатися з цієї нагоди. Насилу випросила у Авдотї Андріївни дозвіл їхати, і мусила пообіцяти взимку повернутися до Петербурга, але я не маю наміру дотримувати свого слова. Бабуся надзвичайно зраділа моему приїздові; вона зовсім не чекала мене. Сльози її зворушили мене невимовно. Я щиро її полюбила. Вона була колись у вищому світі і зберегла багато тодішньої люб'язності.

Тепер я живу *вдома*, я господиня — і ти не повіриш, яка це для мене справжня насолода. Я відразу звикла до сільського життя, і мені зовсім не здається чудною відсутність розкошів. — Село наше дуже гарне. Старовинний дім на горі, сад, озеро, гаї соснові, все це восени і взимку трохи сумне, та зате навесні і влітку, мабуть, здаватиметься земним раєм. Сусідів у нас мало, і я ще ні з ким не бачилась. Самотина мені подобається насправді, як в елегіях твого Ламартіна.

Пиши мені, мій ангеле, листи твої будуть для мене великою втіхою. Як ваші бали, як наші спільні знайомі? Хоч я і стала самітницею, проте я не зовсім відмовилася від суєти вищого світу — вісті про нього для мене цікаві.

Село Павловське.

2. Відповідь Саші.

Люба Лізо.

Уяви собі моє здивування, коли дізналась я про твій від'їзд на село. Побачивши княжну Ольгу саму, я думала, що ти нездорова, і не хотіла повірити її словам. На другий день одержую твого листа. Вітаю тебе, мій ангеле, з новим життям. Радію, що воно тобі сподобалось. Твої скарги про попереднє твоє становище зворушили мене до сліз, але здалися мені занадто гіркими. Як можеш ти порівнювати себе з вихованками і *demoiselles de compagnie*? Усі знають, що Ольжин батько усім завдячував твоєму і що дружба їхня була така ж священна, як найближча рідність. Ти, здавалося, була задоволена зі своєї долі. Ніколи не думала я, що в тобі стільки дратівливості. Признайся: чи нема іншої, таємної причини твого поспішного від'їзду. Я маю підозру... але ти зі мною скромничаєш, — і я боюсь розсердити тебе заочно своїми здогадами.

Що сказати тобі про Петербург? Ми ще на дачі, але майже всі вже роз'їхались. Бали почнуться тижнів через два. Погода чудесна. Я гуляю дуже багато. Цими днями обідали в нас гості,— один з них питав, чи маю я про тебе вісті. Він сказав, що твоя відсутність на балах помітна, як порвана струна у фортеп'яно — і я з ним цілком згодна. Я все сподіваюся, що цей випадок мізантропії буде не тривалим. Повернись, мій ангеле; а то нинішньої зими мені не буде з ким поділяти своїх невинних спостережень і не буде кому передавати епіграм мого серця. Прощавай, моя люба,— подумай і схаменися.

Крестовський острів.

3. Ліза—Саші.

Лист твій менс надзвичайно втішив — він так ясно нагадав мені Петербург. Мені здавалось, я тебе чую! Які смішні твої вічні здогади! Ти підозрюєш у мені якісь глибокі, таємні почуття, якусь нещасливу любов — правда ж? заспокойся, люба; ти помиляєшся: я схожа на героїню тільки тим, що живу в глухому селі і розливаю чай, як Клариса Гарлов.

Ти кажеш, що тобі не буде кому нинішньої зими передавати своїх сатиричних спостережень,— а нащо ж листування наше? Пиши мені все, що ти помітиш; новторюю тобі, що я зовсім не відмовилась від вищого світу, і все, що стосується його, мене цікавить. На доказ цього, прошу тебе написати, кому відсутність моя здається такою помітною? Чи не милому нашому говорунові Олексієві Р.—?—Я певна, що вгадала... Уші мої були завжди до його послуг, а йому тільки й треба.

Я познайомилася з родиною***. Батько жартівник і хлібосол; мати огрядна весела жінка, дуже охоча до віста; дочка струнка меланхолійна дівчина років сімнадцяти, вихована на романах та на чистому повітрі. Вона цілий день у саду або в полі з книжкою в руках, оточена дворовими собаками, говорить про погоду співучим голосом і з почуттям пригощає варенням. У неї знайшла я цілу шафу, повну старовинних романів. Я маю намір усе це прочитати і почала з Річардсона. Треба жити в селі, щоб мати змогу прочитати хвалену Кларису. Я, благословившись, почала з передмови перекладача і, побачивши в ній запевнення, що хоч

перші 6 частин скучненькі, зате решта 6 повною мірою винагородять читачеве терпіння, хоробро взялася до справи. Читаю том, другий, третій,— нарешті добралась до шостого,— скучно, не сила. Ну, думала я, тепер буду я винагороджена за працю? Читаю смерть Клариси, смерть Ловласа, і кінець. Кожен том складався з двох частин і я не помітила переходу від шести скучних до шести цікавих.

Читання Річардсона дало мені привід для роздумів. Яка жахлива різниця між ідеалами бабусь і внучок. Що є спільного між Ловласом і Адольфом? Тимчасом роль жінок не змінюється. Клариса, за винятком церемонних присідань, усе ж скидається на героїню новітніх романів. Чи тому, що способи подобатися в чоловічій залежка від моди, від хвилинних поглядів... а в жінках— вони ґрунтуються на почутті і природі, які є вічні.

Ти бачиш: я з тобою балакуча як завжди — не будь же й ти скупкою на заочні розмови. Пиши до мене якнайчастіше і якнайбільше — ти не можеш уявити, що значить чекання поштового дня в селі. Чекання балу не може з ним рівнятися.

4. Відповідь Саші.

Ти помилилася, люба Лізо. Щоб вгамувати твоє самолюбство, заявляю, що Р— зовсім не помічає твоєї відсутності. Він прив'язався до леді Пелам, приїжджої англійки, і від неї не відходить. На його речі відповідає вона виглядом невинного подиву і маленьким вигуком oh!.. а він захоплений. Знай: питав мене про тебе, всім серцем жаліє за тобою твій постійний admirateur* Володимир**. Чи задоволена ти? гадаю, дуже задоволена, за своїм звичаєм насмілююсь думати, що й без мене ти догадалася. Без жартів, ** дуже зацікавлений тобою. Що ж, він чудесний жених... Чому не вийти за нього — ти жила б на Англійській набережній, по суботах мала б вечори і щоранку заїжджала б за мною. — Годі тобі пустувати, мій ангеле, приїжджай до нас і виходь за**.

Позавчора був бал у К**. Людей було безліч. Танцювали до п'ятої години.— К.В. була вбрана дуже просто; біле крепове платтячко, навіть без ґірлянди, а на голові і на

---

* Поклонник (франц.).

шиї на півмільйона брильянтів: тільки! *Z* за своїм звичаєм була вбрана прекумедно. Звідки вона бере свої убори? На плаття її були нашиті не квіти, а якісь сушені гриби. Чи не ти, мій ангеле, прислала їх з села? Володимир** не танцював. Він їде у відпустку.— С. приїхали (мабуть, перші), просиділи цілу ніч не танцюючи і поїхали останніми. Старша, здається, була наум'янена —пора... Бал дуже вдався. Мужчини були незадоволені з вечері, але ж вони вічно повинні бути з чого-небудь незадоволені. Мені було дуже весело, хоч я й танцювала *котильйон* з нестерпним дипломатом Ст—, який до природної своєї глупоти приєднав ще неуважність, вивезену з Мадрида.

Дякую тобі, серце моє, за звіт про Річардсона. Тепер я маю про нього уявлення. Прочитати його не надіюся — з моїм нетерпінням; я і в Вальтер Скотті знаходжу зайві сторінки.

До речі: здається, роман Єлени Н. і графа Л. кінчається — припаймі він так зажурився, а вона так пишається, що, певне, весілля вирішено.— Прощай, моя чарівна, чи задоволена ти з моєї сьогоднішньої балаканини?

5. Ліза—Саші.

Ні, люба моя свахо, я не думаю покинути село і приїхати до вас на своє весілля. Одверто признаюся, що Володимир** мені подобався, але ніколи я не збиралася вийти за нього. Він аристократ — а я смиренна демократка. Поспішаю пояснити і зазначити гордо, як справжня героїня романа, що родом належу я до дуже старовинного російського дворянства, а що мій рицар внук бородатого мільйонщика. Але ти знаєш, що значить наша аристократія. Як би там не було, ** людина світська; я могла йому сподобатись, але він заради мене не пожертвує багатою відданицею і вигідною ріднею. Якщо коли і вийду заміж, то виберу тут якого-небудь сорокалітнього поміщика. Він буде займатися своєю цукроварнею, я господарством — і буду щаслива, не танцюючи на балу в гр. К. і не маючи субот у себе на Англійській набережній.

У нас зима: в селі *c'est un événement**. Це зовсім змінює

---

* Це ціла подія (франц.).

життя. Самотні гуляння припиняються, лунають дзвінки, мисливці виїжджають з собаками,— все стає світлішим, веселішим від першого снігу. Я зовсім цього не чекала. Зима в селі лякала мене. Але все на світі має свою хорошу сторону.

Я ближче познайомилася з Машенькою*** і полюбила її; в неї багато гарного, багато оригінального. Ненароком я дізналася, що** їхній близький родич. Машенька не бачила його сім років, але захоплена ним. Він провів у них одно літо, і Машенька безперестанку розповідає всі подробиці тодішнього його життя. Читаючи її романи, я знаходжу на полях його зауваження, блідо писані олівцем — видно, що він був тоді дитиною. Його вражали думки й почуття, з яких звичайно став би він тепер сміятися; принаймні видно душу свіжу, чутливу.— Я читаю дуже багато. Ти не можеш уявити, як чудно читати в 1829 році роман, писаний у 775-му. Здається, ніби раптом зі своєї вітальні входимо ми до старовинної зали, оббитої штофом, сідаємо в атласні пухові крісла, бачимо круг себе дивні плаття, проте знайомі обличчя, і впізнаємо в них наших дядечків, бабусь, але молоділими. Здебільшого ці романи не мають іншої вартості. Подія цікава, становище добре запутане,— але Белькур говорить косо, але Шарлотта відповідає криво. Розумна людина могла б узяти готовий план, готові характери, виправити стиль та безглуздя, доповнити недоказане — і вийшов би прекрасний, оригінальний роман. Скажи це від мене моєму певдячпому Р*. Годі йому витратити розум у розмовах з англійками! Нехай він по старій канві вишиє нові узорі і покаже пам у маленькій рамі картину вищого світу і людей, яких він так добре знає.

Маша добре знає російську літературу — взагалі тут більше займаються словесністю, ніж у Петербурзі. Тут одержують журнали, беруть живу участь у їх сварці, навпереміну вірять обом сторонам, сердяться за улюбленого письменника, коли його розкритиковано. Тепер я розумію, за що Вяземський і Пушкін так люблять повітових панночок. Вони їх істинна публіка. Я була заглянула в журнали і взялася до критик Вестника Европы, але їх пласкість та лакейство здались мені огидними — смішно бачити, як семінарист пихато картає за неморальність і за неблагопристойність твори, які прочитали ми всі, ми — Санктпетербурзькі недоторки!..

6. Ліза—Саші.

Люба! мені неможливо більш прикидатися, мені потрібні допомога і поради дружби. Той, від кого втекла, кого боюсь я, як нещастя,** тут. Що мені робити? голова в мене паморочиться, я розгублююсь, ради бога виріши, що мені робити. Розкажу тобі все...

Ти помітила минулої зими, що він од мене не відходив. Він до нас не їздив, але ми бачилися всюди. Марно озброювалась я холодністю, навіть виглядом пехтування,— нічим не могла я від нього врятуватися. На балах він завжди вмів знайти місце біля мене, на гулянні він завжди з нами зустрічався, в театрі лорнет його був спрямований на нашу ложу.

Спочатку це тишило моє самолюбство. Я, можливо, занадто ясно дала йому це помітити. Принаймні він, кожної години присвоюючи собі нові права, щоразу говорив мені про свої почуття і то ревнував, то скаржився... З жахом думала я: до чого все це веде! і з одчаєм визнавала владу його над моєю душею. Я виїхала з Петербурга — думала тим припинити зло на його початку. Моя рішучість, певність того, що виконала я свій обов'язок, заспокоїли були моє серце. Я починала думати про нього байдужіше, з меншою прикрістю. Раптом я його бачу.

Я його бачу: вчора були іменини***. Я приїхала до обіду, вхожу до вітальні, застаю юрму гостей, уланські мундири, дами мене оточують, я з усіма ними перецілувалася. Не помічаючи нікого, сідаю біля господині, дивлюся: ** передо мною. Я остовпіла... Він сказав мені кілька слів з виразом такої ніжної, щирої радості, що й я не мала сили приховати ні збентеження свого, ні приємності.

Пішли за стіл. Він сів навпроти мене; я не сміла на нього глянути — але помітила, що всі очі були спрямовані на нього. Він був мовчазний і неухважний. Іншим разом мене б дуже цікавило загальне бажання привернути увагу приїжджого гвардійського офіцера, неспокій панночок, незграбність чоловіків, регіт їх на власні жарти, і тимчасом чемна холодність і цілковита неухважність гостя... По обіді він до мене підійшов. Почуваючи, що мені треба було що-небудь сказати, я спитала досить не до речі, чи в справах заїхав він у наші краї. «Я приїхав в одній справі, од якої залежить щастя мого життя»,— відповів він півголосом і зараз же відійшов; він сів грати в бостон з трьома старенькими

(серед них і з бабуссю), а я пішла нагору до Машеньки, де пролежала до вечора під приводом головного болю. Справді, я була гірше ніж нездорова. Машенька від мене не відходила. Вона в захваті від **. Він пробуде в них місяць або й більше. Вона цілий день буде з ним. Справді, вона закохана в нього — дай боже, щоб і він закохався. Вона струнка й химерна — мужчинам того тільки і треба.

Що мені робити, любя, тут я не матиму змоги уникнути його переслідувань. Він уже встиг зачарувати бабусю. Він їздитиме до нас — знову почнуться признання, скарги, клятиви — і до чого це? Він доб'ється моєї любові, мого признання, — потім обміркує невігоди одруження, поїде під яким-небудь приводом, покине мене, — а я... Яке жахливе майбутнє! Ради бога, дай мені руку: я потопаю.

7. Відповідь Саші.

Інша річ облегшити серце повною сповіддю! Давно б так, мій ангеле! Охота ж тобі було не признаватися в тому, що я давно знала: ** і ти — ви закохані одне в одного — що з того? На здоров'я. Ти маєш хист дивитися на речі бозна з якого боку. Ти напрошуєшся на нещастя — стережись, щоб не накликати його. Чому тобі не вийти за **?. Де тут непереборні перепони? Він багатий, а ти бідна — дарма. Він багатий за двох — чого ж вам більше. Він аристократ; а ти ім'ям, вихованням хіба не аристократка?

Нещодавно суперечка зайшла про дам вищого кола. Я дізналася, що Р оголосив себе одного разу на боці аристократії, бо вона краще взувається. Отже, хіба не ясно, що ти з голови до ніг аристократка?

Пробач мені, мій ангеле, але твій патетичний лист розсмішив мене. ** приїхав у село для того, щоб тебе бачити. Який жах! Ти гинеш, ти вимагаєш моєї поради. Чи не стала ти часом повітовою героїнею! Моя порада: повинчатись якнайшвидше у вашій дерев'яній церкві і приїжджати до нас, щоб з'явитися Форнаріною в картинах, які затіваються з С **. Вчинок твого рицаря мене зворушив без жартів. Звичайно в старовину коханець заради прихильного погляду виїжджав на три роки битися в Палестину; але в наші часи поїхати за 500 верст від Петербурга, для того щоб побачитися з володаркою свого серця — справді багато значить. ** гідний нагородити.

8. Володимир**—своєму другові.

Зроби ласку, розпусти чутку, що я при смерті хворий, я маю намір прострочити і хочу дотримати всілякої благопристойності. Ось уже два тижні як я живу в селі й не бачу, як час летить. Відпочиваю від петербурзького життя, яке мені страшенно набридло. Не любити села можна простити монастирці, щойно випущеній з клітки, та 18-літньому камер-юнкеру. Петербург передпокій, Москва дівоча, а село наш кабінет. Порядна людина з необхідності проходить через передпокій і рідко заглядає в дівочу, а сидить у себе в своєму кабінеті.— Тим я і кіпчу. Вийду у відставку, одружусь і виїду в своє саратовське село.— Звання поміщика є та ж служба. Управляти трьома тисячами душ, увесь добробут яких залежить цілковито від нас, важливіше, ніж командувати взводом чи переписувати дипломатичні депеші...

Занедбанія, в якому залишаємо ми наших селян, непрощєнє. Чим більше маємо ми над ними прав, тим більше маємо і обов'язків щодо них. Ми покидаємо їх на сваволлю шахрая прикажчика, який їх пригноблює, а нас обкрадає. Ми проживаємо в борг свої майбутні прибутки, розорюємось, старість нас застає у злиднях і клопоті.

Ось причина швидкого занепаду нашого дворянства: дід був багатий, син терпить нестатки, внук іде просити милостиню. Стародавні фамілії стають мізерними; нові підносяться і в третьому поколінні зникають знову. Маєтності зливаються, і ні одна фамілія не знає своїх предків. До чого веде такий політичний матеріалізм? Не знаю. Але час поставити йому перепони.

Я без великого жалю ніколи не міг бачити упослідження наших історичних родів; ніхто в нас ними не дорожить, починаючи з тих, які до них належать. Та якої гордості спогадів чекати від народу, в якого пишуть на пам'ятнику: Громадянину Мініну і князеві Пожарському. Який князь Пожарський? Що таке громадянин Мінін? Був окольничий князь Дмитро Михайлович Пожарський і міщанин Козьма Мінич Сухорукий, виборна людина від цілої держави. Та вітчизна забула навіть справжні імена своїх визволителів. Минуле для нас не існує. Жалюгідний народ!

Аристократія чиновна не замінить аристократії родової. Родинні спогади дворянства повинні бути історичними спогадами народу. Але які родинні спогади у дітей колезького асесора?

Говорячи на користь аристократії, я не корчу англійського лорда; моє походження, хоч я і не соромлюсь за нього, не дає мені на те ніякого права. Але я погоджуюся з Лабрюєром: *Affecter le mépris de la naissance est un ridicule dans le parvenu et une lâcheté dans le gentil-homme**.

Усе це надумав я, живучи в чужому селі, дивлячись на управління дрібнопомісних дворян. Ці пани не служать і самі управляють своїми малесенькими селами, але признають, дай боже їм розоритись, як нашому братові. Яка дикість! для них не минули ще часи Фонвізіна. Між ними провітають ще Простакови та Скотиніни.

Це не стосується проте родича, в якого я в гостях. Він дуже добрий чоловік, дружина його дуже добра жінка, дочка дуже добра дівчинка. Ти бачиш, що я став дуже добрим. Справді, відтоді як я в селі, я став дуже лагідним і поблажливим — вплив мого патріархального життя і присутності Лізи***. Мені було скучно без неї страшенно. Я приїхав умовити її повернутись до Петербурга.— Наше перше побачення було чудове. Тітка моя була іменинниця. Все сусідство з'їхалося. З'явилась і Ліза — і ледве повірила сама собі, побачивши мене... Вона не могла ж не визнати, що я приїхав сюди тільки заради неї. Принаймні я подбав, щоб вона це відчула. Тут мій успіх перевершив мої сподівання (що багато важить). Бабусі мною захоплені, панії до мене так і горнутья. «А все тому, що патріотки». Мужчини страшенно незадоволені з моєї *fatuité indolente***, яка тут є ще новою. Вони лютують тим більш, що я надзвичайно чемний та благопристойний, і вони ніяк не доберуть, у чому саме полягає моє нахабство — хоч і почувають, що я нахаба. Прощавай. Що роблять наші? *Servitor di tutti quanti****. Пиши мені в село**.

9. Відповідь друга.

Доручення твоє я виконав. Вчора в театрі оповістив я, що ти занедужав на первову гарячку, і що певне тебе вже

---

* Підкреслювати зневагу до свого походження — риса, смішна у вископці і низька у дворянині (франц.).

** Томне фатівство (франц.).

*** Покірний слуга всіх їх, разом взятих (італ.).

нема на світі,— отже, користайся життям, поки ще ти не воскрес.

Твої моральні міркування щодо управління маєтками радують мене за тебе. Інша річ

Un homme sans peur et sans reproche.

Qui n'est ni roi, ni duc, ni comte aussi*.

Становище поміщика, на мою думку, найпринадніше.

Чини в Росії конче потрібні хоча б тільки для станцій, де без них не доб'єшся коней.

.....**

Вдавшись у поважні міркування, я зовсім забув, що тепер тобі не до того — ти зайнятий своєю Лізою. Охота тобі корчити п. Фобласа і вічно морочитися з жінками. Це не личить тобі. В цьому відношенні ти відстав від свого віку і збиваєшся на *si-devant* *** гвардії хрипуна 1807 р. Поки що це вада, незабаром ти будеш смішнішим за генерала Г**. Чи не краще заздалегідь звикнути до суворості дозрілого віку і добровільно відмовитись від в'яучої молодості? Знаю, що проповідую марно, але таке моє призначення.

Усі твої друзі кланяються тобі і дуже жалкують з приводу твоєї передчасної смерті — між іншим і колишня твоя приятелька, яка повернулася з Рима, закохана в папу. Як це скидається на неї і як це повинно тебе захопити! Чи не прийдеш для суперництва *sunt servo servorum dei***** Це скидалося б на тебе. Я з дня на день тебе чекатиму.

10. Володимир**—своєму другові.

Догани твої цілком несправедливі. Не я, а ти відстав від свого віку—і на ціле десятиліття. Твої умоглядні й поважні міркування належать до 1818 року. Тоді суворість правил і політична економія були в моді. Ми входили на бали, не знімаючи шпаг — нам було непристойно танцювати і ніколи займатися дамами. Честь маю донести тобі, тепер усе це змінилось. — Французька кадриль замінила Адама Сміта, кожен залицяється і веселиться як уміє. Я йду за духом часу,

---

* Муж без страху і докору, хоч він не король, не герцог, навіть не граф (франц.).

** Тут у рукопису явний пропуск. Як видно, частину 9-го листа загублено. (Прим. Пущкіна).

*** На колишнього (франц.).

**** З рабом рабів божих (лат.).

але ти нерухомий, ти *ci-devant*, un homme стереотип*. Хочеться тобі сидьма сидіти самому на лавочці опозиційної сторони. Сподіваюся, що Z наверне тебе на істинний шлях: доручаю тебе її ватиканському кокетству. Щодо мене, то я цілком поринув у патріархальне життя: лягаю спати о 10 годині вечора, їджу на порошу з тутешніми поміщиками, граю з бабусями в бостон по копійці і серджусь, коли програюся. З Лізою бачуся щодня — і дедалі дужче в неї захожуюсь. У ній багато знадливого. Ця тиха, благородна гармонійність поведження, чарівність вищого петербурзького товариства, а тимчасом — щось жваве, поблажливе, добродне (як говорить її бабуся), нічого різкого, жорстокого в її міркуваннях, вона не морщиться перед враженнями, як дигина перед ревнем. Вона слухає і розуміє — рідка хороша риса в наших жінках. Часто дивувала мене тупість розуміння або нечистота уявлення дам, проте дуже люб'язних. Часто дуже тонкий жарт, дуже поетичне привітання вони сприймають або як нахабну епіграму, або як неблагопристойну пласкість. В такому разі холодний вигляд, якого вони набирають, такий убійчо огидний, що найпалкіша любов проти цього не встоїть.

Це відчув я з Єленою^{***}, в яку був я закоханий без пам'яті. Я сказав їй якусь ніжність; вона сприйняла її як грубість і поскаржилася на мене своїй приятельці. Це мене зовсім розчарувало. Крім Лізи є в мене для розваги Машенька^{***}. Вона мила. Ці дівчата, які виростили під яблунями, і між скиртами і яких виховали нянечки та природа, значно миліші за наших одиоманітних красунь, що до весілля дотримуються думки своїх матерів, а там — думки своїх чоловіків.

Прощавай, мій любий, що нового у вищому світі? Оповісти всіх, що нарешті і я пустився в поезію. Нещодавно скомпонував я напис до портрета княжни Ольги (за що Ліза дуже мило каргала мене):

Дурна як істина, нудна як досконалість.

Чи не краще:

Нудна як істина, дурна як досконалість.

І те і те схоже на мисль. Попроси В. підшукати перший рядок і віднині вважати мене поетом.

.....

---

* Колишній, людина-стереотип (франц.).

**ПОВІСТІ ПОКІЙНОГО
ІВАНА ПЕТРОВИЧА БЄЛІНА**

П-и і Простакова.
То, мій багачку, він ще змалку
до історій охочий.

Скотинін.
Митрофан у мене вдався.

Недоросток.

1830

ВІД ВИДАВЦЯ

Взявшись клопотатися про видання Повістей І. П. Белкіна, які пропонуємо нині публіці, ми бажали додати до них хоч би короткий життєпис покійного автора і тим почасти задовольнити справедливу допитливість любителів вітчизняної словесності. З цією метою звернулися було ми до Марії Олексіївни Трафіліної, найближчої родички і спадкоємиці Івана Петровича Белкіна; але, на жаль, вона не змогла нам дати ніяких про нього відомостей, бо покійник зовсім не був їй знайомий. Вона порадила нам звернутися в цій справі до одного достойного чоловіка, колишнього друга Івана Петровича. Ми послухалися цієї поради, і на листа нашого дістали нижченаведену бажану відповідь. Вміщуємо її без усяких змін і приміток, як дорогоцінну пам'ятку благородного складу думок і зворушливої дружби, а разом з тим, як і вельми достатнє біографічне повідомлення.

Вельмишановний пане мій ****!

Найповажнішого листа Вашого від 15-го цього місяця одержати мав я честь 23 цього ж місяця, в якому ви висловлюєте мені своє бажання мати докладні відомості про час народження і смерті, про службу, про домашні обставини, також і про заняття і вдачу покійного Івана Петровича Белкіна, колишнього мого щирого друга і сусіда по маєтках. З великим для себе задоволенням виконую це ваше бажання і надсилаю вам, вельмишановний пане мій, усе, що з його розмов, а також з власних моїх спостережень згадати можу.

Іван Петрович Белкін народився від чесних і благородних батьків у 1798 році в селі Горюхіні. Покійний батько його, секунд-майор Петро Іванович Белкін, був одружений з

дівцею Пелагеєю Гаврилівною з роду Графіліних. Він був людиною не багатою, але поміркованою і в господарстві дуже тямущою. Син їх здобув початкову освіту від сільського дячка. Саме цьому поважному чоловікові був він, здається, зобов'язаний охотою до читання і занять російською словесністю. В 1815 році поступив він на службу до піхотного егерського полку (числа не пригадую), в якому і перебував аж до 1823 року. Смерть його батьків, що сталася майже в один час, примусила його подати у відставку і приїхати в село Горюхіно, свою вотчину.

Вступивши в управління маєтком, Іван Петрович через свою недосвідченість і м'якосердя незабаром занедбав господарство і послабив суворий порядок, заведений покійним його батьком. Замінивши справного і розторонного старосту, яким селяни його (за їх звичкою) були невдоволені, доручив він управління селом старій своїй ключниці, яка здобула його довір'я умінням розповідати історії. Ця дура старуха не вмiла ніколи відрізнити асигнації в двадцять п'ять карбованців від асигнації в п'ятдесят карбованців; селяни, яким вона всім була кумою, її зовсім не боялися: ними вибраний староста так їм потурав, шахраюючи заодно, що Іван Петрович змушений був скасувати панщину і встановити досить помірний оброк; але й тут селяни, користуючись його слабодухістю, на перший рік випросили для себе значну пільгу, а в наступні більше двох третин оброку платили горіхами, брусницею і таким іншим; та й то були недоїмки.

Бувши приятелем покійному батькові Івана Петровича, я вважав своїм обов'язком пропонувати й синові свої поради і неодноразово брався відновити колишній, ним порушений, порядок. З цією метою, приїхавши одного разу до нього, наказав я подати господарські книги, покликав крутія старосту, і в присутності Івана Петровича зайнявся розглядом їх. Молодий господар спочатку став стежити за мною з найбільшою увагою і старанністю; та коли з рахунків виявилось, що за останні два роки число селян збільшилося, а число дворової птиці і домашньої худоби зменшилося, то Іван Петрович задовольнився цією першою відомістю і далі мене не слухав; і в ту саму хвилину, коли я своїми розшуками і суворим допитом крутія старосту в цілковите замішання призвів і зовсім заніміти примусив, на превелику мою досаду почув я, що Іван Петрович кріпко хропе на своєму стільці. З того часу перестав я втручатися в його

господарські розпорядження і віддав його справи (як і він сам) в розпорядження всевишнього.

А втім, це дружніх наших стосунків нітрохи не порушило, бо я, співчуваючи його слабодухості і пагубному недбальству, властивому молодим нашим дворянам, щиро любив Івана Петровича; та не можна було й не любити молодого чоловіка, такого лагідного і чесного. З свого боку Іван Петрович виявляв повагу до моїх літ і щиро був мені відданий. До самої кончини своєї він майже кожного дня зі мною бачився, цінуючи просту мою розмову, хоч ні звичками, ні складом думок, ні вдачею ми здебільшого один з одним не були схожі.

Іван Петрович провадив життя дуже помірковане, уникав усяких надмірностей; ніколи не доводилося мені бачити його напідпитку (що в краю нашому за нечуване диво вважатися може); до жінок виявляв він велику прихильність, але соромливість була в ньому справді дівоча⁶.

Крім повістей, про які в листі вашому згадувати зволите, Іван Петрович залишив багато рукописів, частина яких у мене зберігається, а частину його ключиця використала для різних домашніх потреб. Таким чином минулою зимою всі вікна її флігеля заклеєні були першою частиною романа, якого він не закінчив. Вищезгадані повісті були, здається, першою його спробою. Вони, як розповідав Іван Петрович, здебільшого правдиві, і чув він їх від різних осіб^{**}. Проте імена в них майже всі вигадані ним самим, а назви сіл і хуторів запозичені з нашої околиці, через що й моє село десь згадане. Це трапилося не від злого якогось наміру, а лише від недостатньої уваги.

Іван Петрович восени 1828 року захворів на простудну лихоманку, що перейшла в гарячку, і вмер, незважаючи на невсипущі старання повітового нашого лікаря, людини дуже тямущої, особливо в лікуванні запущених хвороб, як-от

---

* Далі йде анекдот, якого ми не вміщаємо, вважаючи його зайвим; проте запевняємо читача, що нічого ганебного для пам'яті Івана Петровича Белкіна в ньому немає.

** Справді, в рукопису п. Белкіна на кожній повісті є власноручний авторський напис: сам чув від такої-то особи (чин або звання і початкові літери імені та прізвища). Випикуємо для цікавих дослідників: «Доглядач» розказаний був йому титулярним радником А. Г. Н., «Постріл» підполковником І. А. П., «Трунар» прикажчиком Б. В., «Заметіль» і «Панна» дівцею К. І. Т.

мозолів і тому подібного. Він помер на моїх руках на 30-му році від народження і похований в церкві села Горюхіна поблизу покійних його батьків.

Іван Петрович був зросту середнього, очі мав сірі, волосся русе, ніс прямий; з обличчя був білий і худорлявий.

Ось, вельмишановний пане мій, все, що зміг я пригадати про спосіб життя, заняття, вдачу і зовнішність покійного сусіди і приятеля мого. Але в разі, коли визнаєте за потрібне цей мій лист десь використати, найпокірніше прошу ніяк імені мого не згадувати; бо хоч я дуже поважаю і люблю письменників, але мати це звання вважаю зайвим і в мої літа непристойним. Із щирою моєю пошаною та ін.

1830 року листопада 16.

Сло Неснарадове.

Вважаючи своїм обов'язком виконати волю шановного друга автора нашого, складаємо йому найглибшу подяку за подані нам відомості і сподіваємося, що публіка оцінить їх щирість і добродушність.

О. П.

ПОСТРІЛ

Стрілялись ми.

Баратинський.

Я поклявся застрелити його за правом дуелі (за ним лишився ще мій постріл).

Вечір на бігуяку.

I

Ми стояли в містечку ***. Життя армійського офіцера відоме. Вранці навчання, манеж; обід у полкового командира або в жидівському трактирі, увечері пунш і карти. В *** не було жодного відкритого дому, жодної нареченої; ми збирались один у одного, де, крім своїх мундирів, не бачили нічого.

Один лише чоловік належав до нашого товариства, не будучи військовим, йому було близько тридцяти п'яти років, і ми тому вважали його стариком. Досвідченість давала йому перед нами багато переваг; до того ж його постійна похмурість, крута вдача і злий язик мали великий вплив на молодий наш розум. Якась таємничість повивала його долю; він здавався росіянином, а мав іноземне ім'я. Коли він служив у гусарах, і навіть щасливо; ніхто не знав причини, що спонукала його піти у відставку і поселитися в убогому містечку, де провадив життя він одночасно і в бідності, і в марнотратстві: ходив завжди пішки, в приношеному чорному сюртуку, а мав відкритий стіл для всіх офіцерів нашого полку. Правда, обід його складався з двох або трьох страв, зготовлених відставним солдатом, але шам-

панське при цьому лилося рікою. Ніхто не знав ні його статку, ні доходів,— і ніхто не насмілювався про це його запитати. У нього водилися книги, здебільшого військові, та романи. Він охоче давав їх читати, ніколи не вимагаючи їх назад; зате ніколи не віддавав власникові книгу, яку сам позичав. Головне заняття його полягало в стрільбі з пістоleta. Стіни його кімнати були всі сточені кулями, всі в шпарах, мов стільники бджолині. Багате зібрання пістолетів було єдиною розкішню бідної мазанки, де він жив. Майстерність, якої він досяг, була неймовірна, і коли б він узявся кулею збити грушу з кашкета в кого б то не було, ніхто б у нашому полку не завагався підставити йому своєї голови. Розмова між нами торкалась часто поєдиноків; Сільвіо (так назву його) ніколи в неї не втручався. На запитання, чи траплялося йому битись, відповідав він сухо, що траплялося, але в подробиці не вдавався, і видно було, що такі питання були йому неприємні. Ми гадали, що на совісті його лежала яка-небудь нещасна жертва його жахливого уміння. А втім, нам і на думку не спадало підозрівати в ньому що-небудь схоже на боязливність. Є люди, зовнішній вигляд яких нас допускає таких підозр. Несподіваний випадок усіх нас здивував.

Одного разу чоловік десять наших офіцерів обідали у Сільвіо. Пили як звичайно, тобто дуже багато; після обіду стали ми умовляти господаря прометати нам банк. Довго він відмовлявся, бо ніколи майже не грав; нарешті звелів подати карти, висипав на стіл півсотні червінців і сів метати. Ми оточили його, і гра почалася. Сільвіо за грою мав звичку завжди мовчати, ніколи не сперечався і не вдавався в пояснення. Коли траплялось, що понтер помилявся в рахунках, то він зараз же або доплачував недостачу, або записував лишок. Ми вже це знали і не заважали йому хазяйнувати по-своєму; але між нами був офіцер, недавно до нас переведений. Він, граючи разом з нами, через неувважність загнув зайвий ріжок. Сільвіо взяв крейду і за своєю звичкою зрівняв рахунок. Офіцер, гадаючи, що Сільвіо помилувався, заходився пояснювати. Сільвіо мовчки метав далі. Офіцер, втративши терпіння, взяв щітку і стер те, що здавалося йому невірною записаним. Сільвіо взяв крейду і записав знов. Офіцер, розпалений вином, грою і сміхом товаришів, побачив у цьому жорстоку образу і, розлючений, схопивши зі столу мідний шандал, шпурнув його в Сільвіо, який ледве встиг відхилитися від удару. Ми сторопіли.

Сільвіо підвівся, блідий від злості, і, виблискуючи очима, сказав: «Шановний пане, прошу вийти і дякуйте богам, що це сталося у мене в домі».

Ми не мали сумніву відносно наслідків і вважали нового товариша вже вбитим. Офіцер вийшов геть, сказавши, що за образу готовий відповідати, як буде завгодно панові банкомету. Гра тривала ще декілька хвилин; але, почувачи, що господареві було не до гри, ми відстали один за одним і розбрелися по квартирах, міркуючи про скору ваканцію.

Другого дня в манежі ми запитували вже, чи живий ще бідолашний поручик, коли він сам з'явився між нами; ми звернулися до нього з тим же питанням. Він відповів, що про Сільвіо не мав він ще ніякої звістки. Це нас здивувало. Ми пішли до Сільвіо і застали його у дворі, де він заганяв кулю за кулею в туза, приклеєного до воріт. Він прийняв нас як завжди, ці слова це кажучи про вчорашню подію. Минуло три дні, поручик був ще живий. Ми здивовано запитували: невже Сільвіо не буде битися? Сільвіо не бився. Він задовольнився дуже легким перепрошенням і помирився.

Це надзвичайно пошкодило йому в очах молоді. Відсутність сміливості найменше прощається молодими людьми, які в хоробрості завжди вбачають найвищу людську гідність і виправдання всіляких пороків. Проте мало-помалу все забулося, і Сільвіо знову здобув колишній свій вплив.

Один я не міг уже до нього наблизитися. Маючи від природи романічну уяву, я найсильніше перед тим був прив'язаний до людини, життя якої було загадкою, і яка здавалася мені героєм таємничої якоїсь повісті. Він любив мене; принаймні лише зі мною кидав звичайне своє різке лихослів'я і говорив про різні речі простодушно і надзвичайно приємно. Але після нещасного вечора, думка, що честь його була заплямована і не змита з його власної вини, ця думка мене не покидала і заважала мені ставитися до нього, як і раніше; мені було ніяково на нього дивитися. Сільвіо був занадто розумний і досвідчений, щоб цього не помітити і не вгадувати причини цього. Здавалося, це засмучувало його; принаймні я помітив разів зо два в ньому бажання зі мною поговорити; але я уникав таких випадків, і Сільвіо від мене відступився. З того часу бачивсь я з ним лише при товаришах, і колишні відверті розмови наші припинилися.

Неуважливі мешканці столиці не мають уявлення про багато вражень, добре відомих жителям сіл або містечок,

наприклад, про очікування поштового дня; у вівторок і п'ятницю в полковій нашій канцелярії було повно офіцерів: хто чекав грошей, хто листів, хто газет. Пакети звичайно тут же розпечатувалися, новини передавалися, і канцелярія являла собою картину надзвичайно живу. Сільвіо одержував листи, адресовані на наш полк, і звичайно також бував тут. Одного разу подали йому пакет, з якого він зірвав печатку з виглядом найбільшого нетерпіння. Перебігаючи листа, очі його виблискували. Офіцери, кожен зайнятий своїми листами, нічого не помітили. «Панове,— сказав їм Сільвіо,— обставини вимагають негайної моєї відсутності; їду сьогодні вночі; сподіваюсь, що ви не відмовитесь пообідати в мене в останній раз. Я чекаю і вас,— додав він, звернувшись до мене,— чекаю неодмінно». Сказавши це, він поспішно вийшов; а ми, умовившись зібратися в Сільвіо, розійшлися кожен у свій бік.

Я прийшов до Сільвіо в призначений час і застав у нього майже весь полк. Усе його добро було вже укладене; залишалися самі голі, прострелені стіни. Ми сіли за стіл; господар був у чудовому настрої, і скоро веселість його стала загальною; пробки вилітали щохвилини, склянки пінулися і шипіли безперестану, і ми з найбільшою ширістю бажали від'їжджаючому щасливої дороги і всіляких благ. Встали з-за столу вже пізно ввечері. Коли розбирали кашкети, Сільвіо, з усіма прощаючись, узяв мене за руку і зупинив в ту саму хвилину, коли збирався я вийти. «Мені треба з вами поговорити»,— сказав він тихо. Я залишився.

Гості пішли; ми лишилися вдвох, сіли один проти одного і мовчки запалили люльки. Сільвіо був стурбований; не було вже й сліду його судорожної веселості. Похмура блідість, блискучі очі і густий дим, що виходив з рота, надавали йому вигляду справжнього диявола. Минуло кілька хвилин, і Сільвіо перервав мовчанку.

— Можливо, ми ніколи більше не побачимося,— сказав він мені; — перед розлукою я хотів дещо вам пояснити. Ви могли помітити, що я мало поважаю сторонню думку; але я вас люблю і почуваю: мені було б тяжко залишити у вашій свідомості несправедливе враження.

Він зупинився і почав набивати вигорілу свою люльку; я мовчав, опустивши очі.

— Вам було дивно,— продовжував він,— що я не вимагав сатисфакції від цього п'яного навіженого Р***. Ви пого-

дितесь, що, маючи право вибрати зброю, життя його було в моїх руках, а моє майже в цілковитій безпеці: я міг би приписати стриманість мою самій великодушності, але не хочу говорити неправду. Коли б я міг покарати Р***, не ризкуючи зовсім своїм життям, то я б нізащо не простив йому.

Я дивився на Сільвіо з подивом. Від такого признання я зовсім зніяковів, Сільвіо продовжував.

— Саме так: я не маю права наражати себе на смерть. Шість років тому мені дали ляпаса, і ворог мій ще живий.

Цікавість моя була дуже збуджена. «Ви з ним не билися? — запитав я.— Обставини, певно, вас розлучили».

— Я з ним бився,— відповів Сільвіо,— і ось пам'ятка про наш поєдинок.

Сільвіо встав і виїняв з картону червону шапку з золотою китицею, з галуном (те, що французи називають *bonnet de police* *); він її надів; вона була прострелена на вершок від лоба.

— Ви знаєте,— продовжував Сільвіо,— що я служив у *** гусарському полку. Характер мій вам відомий: я звик бути першим, а змолоду це було моєю пристрастю. За наших часів буйство було в моді: я був першим буйном в армії. Ми хвасталися пияцтвом: я перепив славного Бурдова, оспіваного Денисом Давидовим. Дуелі в нашому полку траплялися щохвилини: я на всіх бував або свідком, або дійовою особою. Товариші мене боготворили, а полкові командири, які раз у раз мінялися, дивилися на мене, як на неминуче зло.

Я спокійно (або неспокійно) втішався моєю славою, аж поки не прибув на службу до нас юнак з багатой і знатної родини (не хочу називати його). Зроду не зустрічав щасливця такого блискучого. Уявіть собі молодість, розум, красу, веселість найшаленішу, хоробрість найбезтурботнішу, гучне ім'я, гроші, яким не знав він ліку і які ніколи в нього не переводилися, і уявіть собі, яке враження повинен був він справити на нас.

Першість моя похитнулась. Спокушений моєю славою, він почав був шукати моєї дружби; але я прийняв його холодно, і він без усякого жалю від мене віддалився. Я його зненавидів. Успіхи його в полку і в товаристві жінок доводили мене до цілковитого відчаю. Я почав шукати нагоди,

---

* Поліцейська шапка (франц.).

щоб з ним посваритися; на епіграми мої він відповідав епіграмами, які завжди здавалися мені більш несподіваними і гострішими від моїх, і які, звичайно, набагато були дотепнішими: він жартував, а я злився. Нарешті якось на балу у польського поміщика, побачивши його в центрі уваги всіх дам, і особливо самої господині, що була зі мною в зв'язку, я сказав йому на вухо якусь банальну пошлість. Він спалахнув і дав мені ляпаса. Ми кинулися до шабель; дами знепритомніли; нас розвели, і тієї ж ночі ми поїхали битися.

Це було на світанку. Я стояв на призначеному місці з моїми трьома секундантами. З невимовним нетерпінням я чекав мого супротивника. Весняне сонце зійшло, і наставала вже спека. Я побачив його здалеку. Він ішов пішки, з мундиром на шаблі, в супроводі одного секунданта. Ми пішли до нього назустріч. Він наблизився, тримаючи кашкета, наповненого черешнями. Секунданти відміряли нам дванадцять кроків. Мені належало стріляти першому: але хвилювання злості в мені було таке сильне, що я не надіявся на вірність руки і, щоб дати собі час остигнути, поступився йому першим пострілом; супротивник мій не погоджувався. Вирішили кинути жеребок: перший номер дістався йому, вічному улюбленцю щастя. Він прицілився і прострелив мені кашкета. Черга була за мною. Життя його нарешті було в моїх руках; я дивився на нього жадібно, намагаючись зловити хоч невеличку тінь неспокою... Він стояв під пістолетом, вибираючи з кашкета спілі черешні і випльовуючи кісточки, які долітали до мене. Його байдужість розлютила мене. Яка користь мені, подумав я, позбавити його життя, коли він зовсім ним не дорожить? Злісна думка промайнула в моїй голові. Я опустив пістолет.— Вам, здається, тепер не до смерті,— сказав я йому,— ви зволите снідати; мені не хочеться вам перешкоджати...— «Ви нітрохи не перешкоджаєте мені,— заперечив він,— будь ласка, стріляйте собі, а втім, як вам завгодно; постріл ваш лишається за вами; я завжди готовий до ваших послуг». Я звернувся до секундантів, заявивши, що нині стріляти не маю наміру, і поєдинок тим і закінчився.

Я вийшов у відставку і поселився в цьому містечку. З того часу не пройшло жодного дня, щоб я не думав про помсту. Нині час мій настав...

Сільвіо вийняв з кишені листа, якого він вранці одержав, і дав мені його прочитати. Хтось (здається, його повірений у справах) писав йому з Москви, що відома особа скоро має

вступити в законний шлюб з молодою і прекрасною дівчиною.

— Ви догадуєтесь,— сказав Сільвіо,— хто ця *відома особа*. Іду в Москву. Подивимось, чи так байдуже прийме він смерть перед своїм весіллям, як колись чекав на неї за черешнями.

Сказавши це, Сільвіо підвівся, вдарив своїм кашкетом об підлогу і почав ходити по кімнаті, як тигр по своїй клітці. Я слухав його нерухомо; дивні, протилежні почуття хвилювали мене.

Увійшов слуга і сказав, що коні готові. Сільвіо міцно потис мені руку; ми поцілувалися. Він сів у візок, де лежали два чемодани, один з пістолетами, другий з його пожитками. Ми попрощалися ще раз, і коні поскакали.

II

Минуло кілька років, і домашні обставини змусили мене поселитися в убогому селі Н** повіту. Займаючись господарством, я не переставав нишком зітхати за колишнім моїм гомінливим і безтурботним життям. Найважче мені було звикнути проводити осінні і зимові вечори в цілковитій самотності. До обіду сяк-так ще дотягував час, розмовляючи з старостою, роз'їжджаючи по роботах або оглядаючи нововведення; але як тільки починало смеркати, я зовсім не знав куди подітись. Невелику кількість книг, знайдених мною під шафами і в коморі, я витвердив напам'ять. Всі казки, які лише змогла згадати ключниця Кирилівна, були мені переказані, жіночі пісні наганяли на мене нудьгу. Взявся я було до непідсолодженої наливки, але від неї боліла в мене голова; та й признаюся, побоювся я зробитися *п'яницею з горя*, тобто найбільш *гірким п'яницею*, а прикладів цього багато бачив я у нашому повіті. Близьких сусідів коло мене не було, крім двох чи трьох *гірких*, мова яких здебільшого складалася з ікавки та зітхань. Самотність терпіти було легше*.

За чотири версти від мене був багатий маєток, який належав графині Б***; але в ньому жив тільки управитель, а графиня відвідала свій маєток тільки один раз, в перший

---

* В першому виданні далі було: нарешті вирішив я лягати спати якомога раніш, а обідати якомога пізніш; таким чином скоротив я вечір і збільшив довжину днів, і обрітох, яко се добро єсть.

рік свого одруження, і то прожила там не більше місяця. Проте на другу весну моєї самотності рознеслася чутка, що графиня з чоловіком приїде на літо в своє село. Справді, вони прибули на початку червня місяця.

Приїзд багатого сусіди є важливою епохою для сільських жителів. Поміщики і їх дворові люди балакають про це місяців за два раніше і років три опісля. Щодо мене, то, признаюсь, звістка, що прибуде молода і прекрасна сусідка, надзвичайно на мене вплинула; я горів від нетерпіння її побачити, і тому в першу неділю по її приїзді вирушив після обіду в село*** рекомендуватися їх вельможностям, як найближчий сусіда і найпокірніший слуга.

Лакей завів мене до графського кабінету, а сам пішов доповісти про мене. Просторий кабінет був прибраний надзвичайно розкішно; біля стін стояли шафи з книгами, і над кожною бронзовий бюст; над мармуровим каміном було широке дзеркало; підлога була оббита зеленим сукном і встелена килимами. Відвикнувши від розкоші в бідному кутку моему, і вже давно не бачивши чужого багатства, я оторопів і чекав графа з якимсь трепетом, як прохач із провінції чекає виходу міністра. Двері відчинилися, і ввійшов чоловік років тридцяти двох, прекрасний собою. Граф наблизився до мене з виглядом одвертим і дружелюбним; я намагався підбадьоритися і почав був себе рекомендувати, але він припинив мене. Ми сіли. Мова його, невимушена і привітна, незабаром розігнала мою здичавілу соромливість; я вже починав набирати звичайного свого поведження, як раптом увійшла графиня, і зняковілість охопила мене ще більше. Справді, вона була красуня. Граф відрекомендував мене; я хотів показатися розв'язним, але чим більше я намагався набрати вигляду невимушеності, тим більше почував себе незграбним. Вони, щоб дати мені час заспокоїтися і звикнути до нового знайомства, почали говорити між собою, поводячись зі мною, як із добрим сусідом і без церемоній. Тимчасом я почав ходити туди й сюди, розглядаючи книги й картини. Я не знавець картин, але одна привернула мою увагу. Це був якийсь краєвид із Швейцарії, але вразив мене не живопис, а те, що картина була прострелена двома кулями, всадженими одна на одну. «От влучний постріл»,— сказав я, звертаючись до графа.— «Так,— відповів він,— постріл дуже чудовий. А ви добре стріляєте?»— продовжував він.— «Непогано,— відповів я, зрадівши, що мова перейшла нарешті на тему, близьку для мене.— За

тридцять кроків промаху в карту не дам, зрозуміло, із знайомих пістолетів». — «Справді? — сказала графиня з виглядом великої уважності, — а ти, мій друже, попадеш в карту за тридцять кроків?» — «Коли-небудь, — відповів граф, — ми спробуем. У свій час я стріляв непогано; але ось уже чотири роки, як я не брав у руки пістолета». — «О, — зауважив я, — в такому випадку б'юся об заклад, що ваша вельможність не попадете в карту і за двадцять кроків: пістолет вимагає щоденних вправ. Це я знаю з досвіду. У нас в полку я вважався одним з кращих стрільців. Якось випало мені цілий місяць не брати пістолета: мої були в ремонті; що ж би ви думали, ваша вельможність? В перший раз, як почав потім стріляти, я підряд чотири рази не попав у пляшку за двадцять п'ять кроків. У нас був ротмістр, дотепник, штукар, він якраз нагодився і сказав мені: видно, в тебе, брат, рука не підіймається на пляшку. Ні, ваша вельможність, не слід занехаювати цих вправ, а то зовсім відвикнеш. Найкращий стрілець, якого довелося мені стрічати, стріляв кожного дня, принаймні три рази перед обідом. Це в нього було заведено, як чарка горілки». Граф і графиня раді були, що я розговорився. «А як він стріляв?» — запитав мене граф. — «А ось як, ваша вельможність: бувало побачить він, сіла на стіну муха: ви смієтесь, графиня? Йй-богу, правда. Бувало побачить муху і кричить: Кузько, пістолет! Кузька і песе йому заряджений пістолет. Він бах, і вдавить муху в стіну». — «Це чудово! — сказав граф, — а як його звали?» — «Сільвіо, ваша вельможність». — «Сільвіо! — закричав граф, схопившись з свого місця, — ви знали Сільвіо?» — «Як не знати, ваша вельможність; ми були з ним приятелями; він у нашому полку був як свій брат-товариш; та ось уже років з п'ять, як про нього не маю ніякої звістки. То й ваша вельможність, виходить, знали його». — «Знав, добре знав. А чи не розповідав він вам... але ні; не думаю; чи не розповідав він вам однієї дуже дивної пригоди?» — «Чи не ляпас, ваша вельможність, що він його достав на балу в якогось гульвіси?» — «А казав він вам, як звали цього гульвісу?» — «Ні, ваша вельможність, не казав... Ах! ваша вельможність — продовжував я, догадуючись про істину, — вибачте... я не знав... чи не ви, бува?..» — «Я сам, — відповів граф, прикро вражений, — а прострелена картина є пам'яткою останньої нашої зустрічі...» — «Ах, любий мій, — сказала графиня, — ради бога не розповідай; мені страшно буде слухати». — «Ні, — заперечив граф, — я

все розповім; він знає, як я образив його друга: хай також довідається, як Сільвіо мені помстився».— Граф посу- нув мені крісло, і я з великою цікавістю почув таке опові- дання.

«П'ять років тому я одружився.— Перший місяць, the honeymoon*, провів я тут, у цьому селі. З цим домом зв'я- зані найкращі хвилини життя і один із найтяжчих споминів.

Якось увечері їздили ми разом верхи; кінь у дружини чо- гось заноровився; вона злякалась, віддала мені поводи і пішла пішки додому; я поїхав уперед. У дворі побачив я дорожнього воза; мені сказали, що в мене в кабінеті сидить чоловік, який не побажав назвати свого імені, а заявив просто, що має до мене справу. Я увійшов до цієї кімнати і побачив у темряві чоловіка, запиленого і зарослого боро- дою; він стояв тут біля каміна. Я підійшов до нього, нама- гаючись пригадати його риси. «Ти не впізнав мене, граф?» — сказав він тремтячим голосом.— Сільвіо! — закричав я, і, признаюсь, відчув, як волосся стало раптом на мені дибом. «Так точно,— продовжував він,— постріл за мною; я при- їхав розрядити мій пістолет, чи готовий ти?» Пістолет у нього стирчав з бокової кишені. Я відміряв дванадцять кро- ків, і став там у кутку, прохаючи його стріляти скоріше, поки не вернулася дружина. Він не поспішав — він велів подати світло. Подали свічки.— Я замкнув двері, не велів нікому за- ходити і знову попросив його стріляти. Він вийняв пістолет і прицілився... Я рахував секунди... я думав про неї... Жахли- ва минула хвилина! Сільвіо опустив руку.— «Шкодную,— ска- зав він, що пістолет заряджений не черешневими кісточ- ками... куля важка. Мені все здається, що у нас не дуель, а вбивство: я не звик цілитися в беззбройного. Почнемо заново; кинемо жеребок, кому стріляти першому». Голова моя йшла обертом... Здається, я не погоджувався... Нарешті ми зарядили ще пістолет; згорпули два білети; він поклав їх у кашкет, який я колись прострелив; я вийняв знову перший номер. «Ти, граф, до біса щасливий»,— сказав він з такою посмішкою, якої я ніколи не забуду. Не розумію, що зі мною сталося, і яким чином зумів він мене до того при- мусити... але — я вистрілив і влучив ось в оцю картину... (Граф показав пальцем на прострелену картину; обличчя його пашіло вогнем; графиня була блідіша від своєї хустки: я не міг утриматись від вигуку).

---

* Медовий місяць (англ.).

Я вистрілив,— продовжував граф,— і, слава богу, промахнувся; тоді Сільвіо... (в цю хвилину він був справді страшний) Сільвіо почав у мене прицілюватися. Раптом двері відчинились, вбігає Маша і з вереском кидається мені на шию. Її присутність повернула мені всю бадьорість. — Люба,— сказав я їй,— хіба ти не бачиш, що ми жартуємо? Як же ти перелякалася! піди, випий склянку води і приходь до нас; я познайомлю тебе із давнім другом і товаришем.— Маші все ще не вірилося. «Скажіть, чи правду чоловік говорить? — сказала вона, звертаючись до грізного Сільвіо,— чи правда, що ви обидва жартуєте?»— «Він завжди жартує, графине,— відповів їй Сільвіо,— одного разу дав мені, жартуючи, ляпаса, жартуючи, прострелив мені ось цього кашкета, жартуючи, зараз не влучив у мене; тепер і мені спала охота пожартувати...» Кажучи це, він хотів у мене прицілитися... при ній! Маша кинулася йому до ніг.— Встань, Машо, сором,— закричав я люто,— а ви, пане, перестанете знущатися над бідною жінкою? Будете ви стріляти, чи ні? — «Не буду,— відповів Сільвіо,— я задоволений: я бачив твою розгубленість, твій страх; я примусив тебе вистрілити в мене, з мене доволі. Будеш мене пам'ятати. Залишаю тебе твоїй совісті». Тут він було вийшов, але зупинився у дверях, оглянувся на прострелену мною картину, вистрілив у неї, майже не цілячись, і зник. Дружина лежала непритомна; люди не сміли його зупинити і з жахом на нього дивились; він вийшов на ганок, гукнув візника і поїхав, ранише ніж я встиг опам'ятатися».

Граф замовк. Ось як довідався я про кінець повісті, початок якої колись так вразив мене. З героєм її вже я не зустрічався. Кажуть, що Сільвіо, під час повстання Олександра Іпсіланти, був на чолі загону етеристів і його вбито в бою під Скулянами.

ЗА МЕТІЛЬ

Коні мчаться вдалині
Сніжними полями.
Ось і церква в стороні
Блимає огнями.

Враз метелиця з п'ятьми
Снігом завихрила;
Чорний ворон над саньми
Розчепірів крила.
В віщім стогоні — печаль.
Коні полохливі
Чутко дивляться у даль,
Підійнявши гриви...

Жуковський.

В кінці 1811 року, в епоху, нам достопам'ятну, жив у своєму маєтку Ненарадове добрий Гаврило Гаврилович Р**. Він славився на всю округу гостинністю і привітністю; сусіди весь час їздили до нього поїсти, попити, пограти по п'ять копійок в бостон з його дружиною, а деякі для того, щоб подивитися на дочку їхню, Марію Гаврилівну, струнку, бліду і сімнадцятилітню дівчину. Вона вважалася багатю нареченою, і багато хто ладив її за жінку собі або своїм синам.

Марія Гаврилівна виховалась на французьких романах, отже була закохана. Предмет, обраний нею, був бідний армійський прапорщик, який приїхав у своє село у відпустку. Само собою зрозуміло, що юнак палав таким же пристрасним коханням, і що батьки його коханої, помітивши їх взаємну прихильність, заборонили дочці про нього й думати, а його приймали гірше, ніж відставного засідателя.

Наші закохані листувалися і щоденно зустрічалися на

самоті в сосновому гаю або біля старої каплиці. Там вони клялися один одному в вічному коханні, нарікали на долю і робили всілякі припущення. Листуючись і розмовляючи таким чином, вони (що цілком природно) дійшли до такого висновку: коли ми один без одного дихати не можемо, а воля жорстоких батьків перешкоджає нашому щастю, то чи не можна нам буде обійтися без неї? Зрозуміло, що це щасливе рішення спершу спало на думку молодому чоловікові, і що воно дуже сподобалось романічній уяві Марії Гаврилівни.

Настала зима і припинила їх побачення; але листування ще поживавшало. Володимир Миколайович в кожному листі благав її звіритися на нього, обвінчатися таємно, переховуватися деякий час, кинутися потім до ніг батькам, які, звичайно, будуть зворушені, нарешті, героїчною вірністю і нещастям закоханих, і скажуть їм неодмінно: — Діти! ідіть в наші обійми.

Марія Гаврилівна довго вагалася; багато планів утчі було відхилено. Нарешті вона погодилася: в призначений день вона повинна була не вечеряти і піти до своєї кімнати, пославшись на головний біль. Служниця її була у змові; обидві вони мали вийти в сад через ганок на чорному ході, за садом знайти готові сани, сісти в них і їхати за п'ять верст від Ненарадового в село Жадрине, прямо до церкви, де Володимир уже повинен був на них чекати.

Напередодні вирішального дня Марія Гаврилівна не спала всю ніч; вона уклала свої речі, ув'язувала білизну і плаття, написала довгого листа до однієї чутливої панночки, її подруги, другого до своїх батьків. Вона прощалася з ними у найбільш зворушливих висловах, виправдовувала свою провину непереборною силою пристрасті і закінчувала тим, що найщасливішою хвилиною життя вона вважатиме ту, коли їй дозволено буде кинутися до ніг найдорожчих батьків. Запечатавши обидва листи тульською печаткою, на якій зображені були два палаючих серця з належним написом, вона кинулася на постіль перед самим світанком і задрімала; але й тут жакливі марення щохвилини її будили. То здавалося їй, що в ту хвилину, коли вона сідала в сани, щоб їхати вінчатися, батько зупиняв її, нестерпно швидко волік її по снігу і кидав у темне, бездонне підземелля... і вона летіла стрімголов з невимовним завмиранням серця; то бачила вона Володимира, що лежав на траві, блідий, закривавлений. Він, умираючи, благав її пронизливим голосом

скоріше з ним повінчатися... інші страхітливі, безглузді видіння пробігали перед нею одно за одним. Нарешті вона встала, блідіша, ніж завжди, із справжнім головним болем. Батько й мати помітили її неспокій, їх ніжне піклування і безперестанні запитання: що з тобою, Машо? чи не хвора ти, Машо? краями її серце. Вона старалася їх заспокоїти, вдавати з себе веселу, і не могла. Настав вечір. Думка, що вже востаннє проводить вона день серед своєї родини, сти-скувала її серце. Вона була ледве жива; вона потай проща-лася з усіма людьми, з усіма речами, що її оточували. Подали вечеряти; серце її сильно забилося. Тремтячим Голо-сом сказала вона, що їй вечеряти не хочеться, і почала про-щатися з батьком і матір'ю. Вони її поцілували і, як завжди, благословили: вона мало не заплакала. Прийшовши до своєї кімнати, вона кинулася в крісло і залилася сльозми. Служ-ниця почала умовляти її заспокоїтися і підбадьоритись. Усе було готово. Через півгодини Маша повинна була назавжди залишити батьківський дім, свою кімнату, тихе дівоче життя... Надворі була заметіль; вітер завивав, віконниці тряслись і стукали; все здавалося їй погрозою і сумною прикметою. Скоро в домі все затихло й заснуло. Маша об-куталася шаллю, наділа теплий капот, взяла в руки шка-тулку свою і вийшла на задній ганок. Служниця несла за нею два клунки. Вони вийшли в сад. Заметіль не вти-хала; вітер дув назустріч, наче силкувався зупинити мо-лоду злочинницю. Вони насилу дійшли до кінця саду. На дорозі сани чекали на них. Коні, промерзнувши, не сто-яли на місці; кучер Володимира походжав перед голоблями, стримував баских коней. Він допоміг панночці і її служ-ниці усістися і вкласти клунки і шкатулку, взяв віжки, і коні полетіли. Доручивши панночку піклуванню долі і вправності Терешка-кучера, повернемося до молодого на-шого коханця.

Цілий день Володимир був у роз'їзді. Вранці відвідав він жадринського священика; насилу з ним домовився; потім поїхав шукати свідків між сусідніми поміщиками. Перший, до кого з'явився він, відставний сорокалітній корнет Дравін, погодився з охотою. Ця пригода, запевняв він, нагадувала йому колишні часи і гусарські витівки. Він умовив Володи-мира залишитися в нього пообідати і запевнив його, що за іншими двома свідками справа не стане. І дійсно, зразу ж після обіду з'явилися землемір Шміт з вусами і шпорами, і син капітан-справника, хлопчина років шістнадцяти, який

недавно вступив в улани. Вони не тільки прийняли пропозицію Володимира, але навіть поклялися, що готові пожертвувати для нього життям. Володимир в захопленні обняв їх і поїхав додому готуватися.

Уже давно смеркало. Він відправив свого надійного Терешка в Ненарадове з своєю трійкою і з докладним, ґрунтовним наказом, а для себе звелів запрягати коня в невеличкі однокінні сани, і сам без кучера поїхав у Жадрине, куди години через дві мала прибути і Марія Гаврилівна. Дорога була йому знайома, а їзди всього двадцять хвилин.

Та ледве Володимир виїхав за околицю в поле, як подув вітер і піднялась така заметіль, що в нього потемніло в очах. В одну хвилину дорогу занесло; все навколо зникло в імлі мутній і жовтуватій, крізь яку летіли білі лапаті сніжини; небо злилося з землею. Володимир опинився в полі і марне намагався знову потрапити на дорогу; кінь брів навмання і щохвилини то вїжджав на замет, то провалювався в яму; сани раз у раз перекидалися.— Володимир старався лише, щоб не згубити потрібного напрямку. Але йому здавалося, що вже минуло більше як півгодини, а він не доїжджав до жадринського гаю. Минуло ще близько десяти хвилин; гаю все не було ще видно. Володимир їхав полем, порізаним глибокими ярами. Заметіль не затихала, небо не прояснялося. Кінь почав приставати, а з Володимира піт котився градом, незважаючи на те, що він щохвилини був по пояс у снігу.

Нарешті він побачив, що їде не в той бік. Володимир зупинився: почав думати, пригадувати, міркувати, і переконався, що йому потрібно було взяти праворуч. Він поїхав праворуч. Кінь його ледве ступав. Вже з годину був він у дорозі. Жадрине мало бути недалеко. Але він їхав, їхав, а поле тягнулося без кінця. Весь час замети та яри; щохвилини сани перекидалися, щохвилини він їх піднімав. Час ішов; Володимир починав дуже непокоїтися.

Нарешті осторонь щось почало чорніти. Володимир повернув туди. Наближаючись, побачив він гай. Слава богу, подумав він, тепер близько. Він поїхав понад гаєм, сподіваючись зразу ж потрапити на знайому дорогу або об'їхати навколо гаю. Жадрине було зразу за ним. Незабаром найшов він дорогу і вїхав у темряву дерев, оголених зимою. Вітер не міг тут лютувати; дорога була гладенька; кінь підбадьорився, і Володимир заспокоївся.

Але він їхав, їхав, а Жадрина не було видно; гаєві не

було кінця. Володимир з жахом побачив, що він заїхав у незнайомий ліс. Розпач охопив його. Він ударив копя; бідолашна тварина побігла була рясю, але швидко почала приставати і через чверть години пішла повільною ходою, незважаючи на всі зусилля нещасного Володимира.

Помалу дерева почали рідшати, і Володимир виїхав з лісу; Жадрина не видно було. Мало бути десь біля півночі. Сльози бризнули з його очей, він поїхав наугад. Негода вщухла, хмари розходилися, перед ним лежала рівнина, встелена білим хвилястим килимом. Ніч була досить ясна. Він побачив недалеко сільце, яке складалося з чотирьох чи п'яти дворів. Володимир поїхав до нього. Біля першої хатини він зіскочив із саней, підбіг до вікна і почав стукати. Через кілька хвилин дерев'яна віконниця піднялася, і старик висунув свою сиву бороду. «Чого тобі треба?» — Чи далеко Жадрине? — «Жадрине чи далеко?» — Так, так! Чи далеко? — «Недалечко; верст з десяток буде». Почувши це, Володимир схопив себе за голову і застиг, як людина, засуджена на смерть.

«А звідки ти?» — казав далі старий. Володимир не мав сили відповідати на питання. — Чи не можеш ти, старий, — сказав він, — достати мені коней до Жадрина? — «Які у нас коні», — відповів мужик. — Та чи не можу взяти хоч провідника? Я заплачу, скільки йому захочеться. — «Зажди, — сказав старик, опускаючи віконницю, — я тобі сина вишлю; він тебе проведе». Володимир почав чекати. Не пройшло й хвилини, як він знов почав стукати. — Де ж твій син? — «Зараз вийде, взувається. А може, ти змерз? зайді погрітись». — Дякую, висилай скоріше сина.

Ворота заскрипіли. Хлопець вийшов з палицею і пішов попереду, то показуючи, то відшукуючи дорогу, спіговими заметами.

— Котра година? — запитав його Володимир. — «Та вже скоро розвидниться», — відповів молодий мужик. Володимир не говорив уже ні слова.

Співали півні і вже було видно, коли добралися вони до Жадрина. Церква була замкнута. Володимир заплатив провідникові і поїхав у двір до священика. У дворі тройки його не було. Яка звістка чекала його!

Але вернімось до добрих ненарадовських поміщиків і подивимось, що там у них діється.

А нічого.

Старі прокинулись і вийшли до вітальні. Гаврило Гаври-

лович в ковпаку та байковій куртці, Парасковія Петрівна у шлафроку на ваті. Подали самовар, і Гаврило Гаврилович послав молоду служницю довідатись у Марії Гаврилівни, як її здоров'я і як вона спочивала. Служниця повернулася, заявивши, що панночка спочивала, мовляв, погано, але їй тепер легше, і що вона, мовляв, зараз прийде до вітальні. Справді, двері відчинились, і Марія Гаврилівна підійшла привітатися з татуньом і з матінкою.

«Як твоя голова, Машо?» — запитав Гаврило Гаврилович. — «Краще, татуню, — відповіла Маша. — «Ти, напевне, Машо, вчора вчаділа», — сказала Парасковія Петрівна. — «Можливо, матусю», — відповіла Маша.

День минув благополучно, але вночі Маша занедужала. Послали в місто по лікаря. Він приїхав надвечір і застав хвору в маренні. Почалася сильна гарячка, і нещасна хвора два тижні була на краю могили.

Ніхто в домі не знав про задуману втечу. Листи, які Маша перед цим написала, були спалені; її покоївка нікому ні про що не говорила, боячись гніву панів. Священик, відставний корнет, вусатий землемір і маленький улан були скромні, і недарма. Терешко-кучер ніколи нічого зайвого не говорив, навіть і під чаркою. Таким чином таємницю зберігало більше ніж півдожини змовників. Але Марія Гаврилівна сама в безперестанному маренні виказувала свою таємницю. Проте її слова так ні з чим не в'язалися, що мати, яка не відходила від її постелі, могла зрозуміти з них лише те, що дочка її була смертельно закохана у Володимира Миколайовича, і що, мабуть, любов була причиною її хвороби. Вона радилася з своїм чоловіком, з деякими сусідами, і зрештою всі одноставно вирішили, що, видно, така доля в Марії Гаврилівни, що судженого конем не об'їдеш, що бідність не порок, що жити не з багатством, а з людиною, і таке інше. Моральні приказки бувають надзвичайно корисні у тих випадках, коли ми від себе мало що можемо вигадати собі на виправдання.

Тимчасом панночка почала видужувати. Володимира давно не видно було в домі Гаврила Гавриловича. Він був наляканий звичайним прийомом. Вирішили послати за ним і повідомити про несподіване щастя: згоду на шлюб. Але як здивувалися ненарадівські поміщики, коли у відповідь на їх запрошення одержали вони від нього напівбожевільного листа! Він заявляв їм, що нога його ніколи не буде в їх домі, і просив забути про нещасного, для якого смерть

залишається єдиною втіхою. Через кілька днів узнали вони, що Володимир виїхав в армію. Це було в 1812 році.

Довго не сміли розказати про це видужуючій Маші. Вона ніколи не згадувала про Володимира. Пізніше, через кілька місяців, знайшовши його ім'я серед важко пораних, що відзначилися під Бородіним, вона знепритомніла, і боялись, щоб до неї знову не повернулася гарячка. Однак, слава богу, непритомність пройшла без усяких наслідків.

Інше горе спіткало її: Гаврило Гаврилович помер, залишивши її спадкоємицею всього маєтку. Але спадщина не тішила її; Марія Гаврилівна щиро поділяла горе бідної Парасковії Петрівни, клялася ніколи з нею не розлучитися; обидві вони покинули Ненарадове, місце сумних споминів, і переїхали жити в ***ський маєток.

Женихи упадали і тут біля гарної і багатой нареченої, але вона нікому не подавала ні найменшої надії. Мати іноді умовляла її вибрати собі друга; Марія Гаврилівна хитала головою і задумувалася. Володимира вже не було: він помер у Москві, напередодні вступу французів. Пам'ять про нього здавалася священною для Маші, принаймні вона зберігала все, що могло нагадати про нього: книжки, які він колись читав, його малюнки, ноти і вірші, ним переписані для неї. Сусіди, дізнавшись про все, дивувалися з її постійності і з цікавістю чекали героя, який мав би нарешті подолати сумну вірність цієї незайманої Артемізи.

Тимчасом війна з славою була закінчена. Полки наші поверталися з-за кордону. Народ біг їм назустріч. Музика грала завойовані пісні: *Vive Henri Quatre**, тирольські вальси й арії із Жоконда. Офіцери, що пішли в похід майже дітьми, поверталися, змужнівши на бранному повітрі, обвішані хрестами. Солдати весело розмовляли між собою, домішуючи щохвилини в розмову німецькі і французькі слова. Незабутній час! Час слави і захоплення! Як сильно билось російське серце при слові *вітчизна!* Як солодкі були слюзи побачення! З якою одностайністю ми поєднували почуття народної гордості і любові до государя! А для нього, яка це була хвилина!

Жінки, російські жінки були тоді незрівнянні. Звичайна холодність їх зникла. Їхнє захоплення було справді чарівне, коли, зустрічаючи переможців, кричали вони: *ура!*

І вгору чепчики злітали.

---

* Хай живе Генріх Четвертий (франц.).

Хто з тодішніх офіцерів не визнає, що російський жінці зобов'язаний він був найбільшою, найціннішою нагородою?..

В цей блискучий час Марія Гаврилівна проживала з матір'ю в*** губернії і не бачила, як обидві столиці святкували повернення військ. Але в повітах і селах загальне захоплення, мабуть, було ще більше. Поява в цих містах офіцера була для нього справжнім торжеством, і коханцеві у фраку погано було в його сусідстві.

Ми вже говорили, що, незважаючи на її холодність, Марія Гаврилівна, як і раніш, оточена була претендентами. Але всім довелося відступитися, коли з'явився в її замку поранений гусарський полковник Бурмін, з Георгієм у петлиці і з *інтересною блідістю*, як говорили тамошні панночки. Йому було близько двадцяти шести років. Він приїхав у відпустку в свої маєтки, що були по сусідству із селом Марії Гаврилівни. Марія Гаврилівна дуже його відзначала. При цьому постійна задумливість її оживлялася. Не можна було сказати, щоб вона з ним кокетувала; але поет, помітивши її поведінку, сказав би:

Se amor non è, che dunque?..*

Бурмін був справді дуже милий молодий чоловік. Він мав саме такий розум, який подобається жінкам: розум пристойності і спостережливості, без усяких претензій і безжурно насмішкуватий. Поводився він з Марією Гаврилівною просто і вільно; але, що б вона не сказала або не зробила, душа і погляди його так за нею і стежили. Він здавався вдачі тихої і скромної, але чутка ходила, що колись він був страшеним гульвісою, і це не шкодило йому в очах Марії Гаврилівни, що (як і всі молоді дами взагалі) залюбки вибачала витівки, які виявляли сміливість і палкість характеру.

Але найбільше... (більш за його ніжність, більш за приємну розмову, більш за інтересну блідість, більш за перев'язану руку) мовчанка молодого гусара більш за все збуджувала її цікавість і уяву. Марія Гаврилівна не могла не признатись у тому, що вона йому дуже подобалася; напевне й він, з своїм розумом і досвідченістю, зумів уже помітити, що вона давала перевагу йому: чому ж досі вона не бачила його біля своїх ніг і ще не чула його освідчення?

---

* Коли ж це не любов, то що це? (італ.).

Що стримувало його? неспіливість, нерозлучна із справжньою любов'ю, гордість чи кокетство хитрого зальотника? Це було для неї загадкою. Подумавши гарненько, вона вирішила, що неспіливість була тому єдиною причиною, і поклала підбадьорити його більшою уважністю і, залежно від обставин, навіть ніжністю. Вона готувала розв'язку найбільш несподівану і нетерпляче чекала хвилини романічного освідчення. Таємниця, яка б вона не була, завжди важка для жіночого серця. Її військові дії привели до бажаного успіху: принаймні Бурмін впав у таку задуму, і чорні очі його з таким вогнем зупинялися на Марії Гаврилівні, що рішуча хвилина, здавалося, вже близька. Сусіди говорили про весілля, як про справу вже закінчену, а добра Парасковія Петрівна раділа, що дочка її, нарешті, знайшла собі достойного жениха.

Якось, коли старенька сама сиділа в вітальні, розкладаючи грап-пасьянс, до кімнати зайшов Бурмін і відразу запитав про Марію Гаврилівну. «Вона в саду,— відповіла старенька,— підіть до неї, а я вас буду тут чекати». Бурмін пішов, а старенька перехрестилася і подумала: а може, справа сьогодні ж і кінчиться!

Бурмін застав Марію Гаврилівну біля ставка, під вербою, з книгою в руках і в білім платті, як справжню героїню романа. Після перших запитань Марія Гаврилівна навмисне перестала підтримувати розмову, підсилюючи таким чином взаємне замішання, якого можна було позбутися хіба лише раптовим і рішучим освідченням. Так і сталося: Бурмін, відчуючи своє скрутне становище, заявив, що давно шукав нагоди відкрити їй своє серце, і попросив хвилинку уваги. Марія Гаврилівна закрила книгу і опустила очі на знак згоди.

«Я вас люблю,— сказав Бурмін,— я вас люблю жагуче...» (Марія Гаврилівна почервоніла і схилила голову ще нижче). «Я вчинив необережно, віддаючись милій звичці, звичці бачити і чути вас щоденно...» (Марія Гаврилівна згадала перший лист St.-Preux*. «Тепер уже пізно чинити опір долі моїй; згадка про вас, ваш любий, незрівняний образ віднині буде мукою і радістю життя мого; але мені ще залишається виконати важкий обов'язок— відкрити вам жахливу таємницю і покласти між нами непереборну перешкоду...» «Вона завжди існувала,— швидко перебила

---

* Сен-Пре (франц.).

Марія Гаврилівна,— я ніколи не могла бути вашою дружиною...» — «Знаю,— відповів він їй тихо,— знаю, що колись ви любили, але смерть і три роки вболівань... Добра, люба Марія Гаврилівна! Не позбавляйте мене останньої втіхи: думка, що ви погодилися б зробити мене щасливим, коли б... мовчїть, бога ради, мовчїть. Ви терзаєте мене. Так, я знаю, я відчуваю, що ви були б моєю, але — я найнещасливіше створіння... я одружений!»

Марія Гаврилівна глянула на нього здивовано.

— Я одружений,— продовжував Бурмін,— я одружений уже четвертий рік і не знаю, хто моя дружина, і де вона, і чи побачуся я з нею коли-небудь!

— Що ви кажете? — скрикнула Марія Гаврилівна,— як це дивно! Продовжуйте; я розповім опісля... але продовжуйте, будьте ласкаві.

— На початку 1812 року,— сказав Бурмін,— я поспішав у Вільно, де стояв наш полк. Приїхавши якимось на станцію пізно ввечері, я звелів було швидше запрягати коней, як раптом піднялася страшена заметіль, і доглядач і ямщики радили мені перечекати. Я їх послухався, але якийсь незрозумілий неспокій оволодів мною; здавалося, що хтось мене так і штовхав. А заметіль все не вщухала, я не витримав, наказав знову запрягати і поїхав у саму бурю. Ямщикаві заманулося їхати рікою, щоб скоротити нам дорогу на три версти. Береги була занесені; ямщик проїхав мимо того місця, де виїжджали на дорогу, і таким чином опинилися ми в незвіданій стороні. Буря не вщухала; я побачив вогник і звелів їхати туди. Ми приїхали в село; в дерев'яній церкві світилося. Церква була відчинена, за огородю стояло кілька саней; на паперті ходили люди: «Сюди! сюди!» — закричало кілька голосів. Я звелів ямщикаві під'їхати. «Змилуйся, де ти забарився? — сказав мені хтось,— наречена неприємна; піп не знає, що робити; ми готові були їхати назад. Виходь же скоріше!» Я мовчки зіскочив із саней і ввійшов у церкву, ледве освітлену двома чи трьома свічками. Дівчина сиділа на лавочці в темному кутку церкви; друга терла їй виски. «Слава богу,— сказала ця,— нарешті ви приїхали. Ледве було ви панночку не заморили». Старий священник підійшов до мене з запитанням: «Накажете розпочинати?» — «Розпочинайте, розпочинайте, батюшко», — відповів я розгублено. Дівчину підвели. Вона видалась мені не поганою... Незрозуміла, непробачна легковажність... я став біля неї перед налоєм; священник поспішав; три муж-

чини і покоївка підтримували наречену і зайняті були тільки нею. Нас повінчали. «Поцілуйтеся»,— сказали нам. Дружина моя повернула до мене біде своє обличчя. Я хотів був її поцілувати... Вона скрикнула: «Ай, не він! не він!» і упала знепритомніла. Свідки вп'ялися в мене зляканими очима. Я повернувся, вийшов із церкви без усякої перешкоди, кинувся в кибитку і закричав: «поганяй!»

— Боже мій! — закричала Марія Гаврилівна,— і ви не знаєте, що сталося з бідною вашою дружиною?

— Не знаю,— відповів Бурмін,— не знаю, як зветься село, де я вінчався; не пам'ятаю, з якої станції поїхав. В той час я так мало надавав значення злочинній моїй витівці, що, від'їхавши від церкви, заснув і прокинувся на другий день вранці, на третій уже станції. Слуга, який був тоді зі мною, помер у поході, так що я не маю й надії відшукати ту, з якою пожартував я так жорстоко і яка тепер так жорстоко відомщена.

— Боже мій, боже мій! — сказала Марія Гаврилівна, схопивши його руку; — так це були ви? І ви не пізнаєте мене?

Бурмін поблід... і кинувся їй до ніг...

ТРУНАР

Чи ми щодня не бачим труп,
Сивин дряхліючого світу?

Державин.

Останні пожитки трунаря Адріана Прохорова були звалені на похоронні дроги, і пара худих копенят вчетверте побрела з Басманної на Нікітську, куди трунар переселявся всім своїм домом. Замкнувши крамницю, прибив він до воріт об'яву про те, що будинок продається і віддається внайми, і пішки відправився на новосілля. Наближаючись до жовтого будиночка, який так давно спокушував його уяву і якого нарешті він купив за чималу суму, старий трунар з подивом відчув, що серце його не раділо. Переступивши незнайомий поріг і заставши в новому своєму житлі метушно, він зітхнув за ветхою халупкою, де на протязі вісімнадцяти років дотримувався найсуворіший порядок; став лаяти обох своїх дочок і робітницю за їх повільність і сам узявся їм допомагати. Незабаром порядок був наведений; ківот з образами, шафа з посудом, стіл, диван і ліжка зайняли відведені для них кутки в задній кімнаті; в кухні і вітальні розмістились вироби хазяїна: труни всіх кольорів і всякого розміру, а також шафи з траурними капелюхами, мантіями і факелами. Над ворітьми піднеслась вивіска, на якій був намальований дебелий амур з перевернутим факелом у руці, з підписом: «Тут продаються і оббиваються труни прості і фарбовані, також даються напрокат і лагодяться старі». Дівчата пішли в свою світлицю, Адріан обійшов своє житло, сів біля вікна і наказав готувати самовар.

Освічений читач знає, що Шекспір і Вальтер Скотт обидва показали своїх гробокопів людьми веселими і жартівливими, щоб цією протилежністю сильніше вразити нашу уяву. З поваги до істини, ми не можемо іти за їх прикладом і змушені признатися, що вдача нашого трунаря цілком відповідала похмурому його ремеслу. Адріан Прохоров завжди був понурий і задумливий. Він порушував мовчання хіба лише для того, щоб зробити докір своїм дочкам, коли заставав їх, як вони без дум видивлялися у вікно на перехожих, або щоб заправити за свої вироби перебільшену ціну у тих, яким випало нещастя (а іноді й приємність) мати в них потребу. Отже, Адріан, сидючи під вікном і дотпиваючи сьому чашку чаю, за своїм звичаєм був заглиблений у сумні роздуми. Він думав про зливу, яка, тиждень тому, застала біля самої застави похорон відставного бригадира. Багато мантій через те звузилось, багато капелюхів пожолобилось. Він передбачав неминучі витрати, бо колишній запас похоронних уборів у нього мав уже жалюгідний вигляд. Він сподівався відшкодувати збитки за рахунок старої купчихи Трюхіної, яка вже мало не рік перебувала при смерті. Але Трюхіна вмирала на Разгуляї, і Прохоров боявся, щоб її спадкоємці, незважаючи на свою обіцянку, не полішились послати за ним у таку далеч, і не сторгувалися б з найближчим підрядчиком.

Ці роздуми були раптом перервані трьома фран-масонськими ударами в двері. «Хто там?» запитав трунар. Двері відчинилися, і людина, в якій з першого погляду можна було пізнати німця-ремісника, ввійшла в кімнату і з веселим виглядом наблизилася до трунаря. «Вибачте, ласкавий сусідо,— сказав він тим російським наріччям, яке ми без сміху й донині слухати не можемо,— вибачте, що я вам перешкодив... я хотів якнайшвидше з вами познайомитися. Я швець, ім'я моє Готліб Шульц, і живу від вас через вулицю, в цьому будиночку, що проти ваших вікон. Завтра святкую своє срібне весілля, і я запрошую вас і ваших дочок пообідати в мене по-приятельськи». Запрошення було прихильно прийняте. Трунар просив шевця сісти і випити чашку чаю, і, завдяки відвертій вдачі Готліба Шульца, незабаром вони розговорилися дружньо. «Як торгує ваша милість?» — запитав Адріан.— «Е-хе-хе,— відповів Шульц,— і так, і с'як. Поскаржитися не можу. Хоч, звичайно, мій товар не те, що ваш: живий без чобіт обійдеться, а мертвий без труни не живе».— «Щира правда,— зауважив Адріан;—

однак, коли живому ні на що купити чобіт, то, не прогнівайся, ходить він і босий; а убогий мрець і даром бере собі труну». Отак розмова продовжувалася в них ще деякий час; нарешті швець підвівся і попрощався з трунарем, повторивши своє запрошення.

На другий день, рівно о дванадцятій годині, трунар і його дочки вийшли з хвіртки новокупленого дому і відправилися до сусіда. Не буду описувати ні російського кафтана Адріана Прохорова, ні європейського вбрання Акуліни і Дар'ї, відступаючи на цей раз від звичаю, прийнятого нинішніми романістами. Однак вважаю не зайвим зазначити, що обидві дівиці наділи жовті капелюшки і червоні черевики, що бувало в них лише в урочистих випадках.

У тісній квартирці шевця було повно гостей, здебільшого німців-ремісників, з їхніми жінками і підмайстрами. З російських чиповників був лише будочник, чухонець Юрко, який зумів здобути, незважаючи на своє смиренне звання, особливу прихильність хазяїна. Років з двадцять п'ять служив він у цьому званні вірою і правдою, як поштар Погорельського. Пожежа дванадцятого року, знищивши першопрестольну столицю, знищила і його жовту будку. Але зразу ж, після вигнання ворога, на її місці з'явилася нова, сірєнька, з білими колонками доричного ордену, і Юрко почав знову походжати біля неї з сокирою, в броні злиденній. Він був знайомий більшій частині німців, які жили біля Нікітських воріт: деяким з них траплялося навіть почувати в Юрка з неділі проти поведілка. Адріан відразу познайомився з ним, як з людиною, в якій рано чи пізно, може трапитися, вишикне потреба, і коли гості пішли за стіл, то вони сіли разом. Пан і пані Шульц і дочка їхня, сімнадцятилітня Лотхен, обідаючи з гостями, всі разом пригощали і допомагали куховарці прислужувати. Пиво лилось. Юрко їв за чотириох; Адріан не відставав від нього; дочки його маніричали; розмова по-німецьки лунала дедалі все голосніше. Раптом хазяїн попросив уваги і, відкупорюючи засмолену пляшку, голосно сказав по-російськи: «За здоров'я моєї доброї Луїзи!» Напівшампанське запінилося. Хазяїн ніжно поцілував свіже лице сорокалітньої своєї подруги, і гості голосно випили за здоров'я доброї Луїзи. «За здоров'я любих гостей моїх!» — проголосив хазяїн, відкупорюючи другу пляшку, і гості почали дякувати йому, осушаючи знову свої чарки. Тут почали пити за здоров'я гостей, пили за здоров'я кожного гостя окремо, пили за

здоров'я Москви і цілої дюжини німецьких містечок, пили за здоров'я всіх цехів взагалі і кожного зокрема; пили за здоров'я майстрів і підмайстрів. Адріан пив дуже старанно і до того розвеселився, що сам запропонував якийсь жартівливий гост. Раптом один з гостей, товстий булочник, підняв чарку і вигукнув: «За здоров'я тих, на яких ми працюємо, unserer Kundleute*». Пропозиція, як і всі, була прийнята радісно і одностайно. Гості почали один одному кланятися, кравець шевцеві, швець кравцеві, булочник їм обом, усі булочникові і так далі. Юрко, посеред цих взаємних поклонів, закричав, звернувшись до свого сусіда: «Що ж? випий, голубе, за здоров'я своїх мерців». Усі зареготали, але трунар сприйняв це як образу і пахмурився. Ніхто того не помітив, гості продовжували пити, і вже благовістили до вечерні, коли встали з-за столу.

Гості розійшлися пізно і здебільшого напідпитку. Товстий булочник і палітурник, обличчя якого

Здавалось у червоній сап'яновій оправі,

під руки відвели Юрка в його будку, дотримуючись в цьому випадку російського прислів'я: умів брати — умій віддати. Трунар прийшов додому п'яний і сердитий. «Що ж це, справді, — міркував він вголос, — чим ремесло моє печесніше від інших? хіба трунар брат катові? з чого ж сміються бусурмани? хіба трунар блазень святачний? Хотілось би мені покликати їх на новосілля, влаштувати бенкет на всю губу; так не бувати ж цьому! А скличу я тих, на яких працюю: мерців православних». — «Що ти, батечку? — сказала робітниця, яка в цей час роззувала його, — що ти це верзеш? Перехрестися! Скликати мертвих на новосілля! Який жах!» — «Йй-богу, скличу, — продовжував Адріан, — і на завтрашній же день. Милості просимо, мої добродійники, завтра ввечері у мене побешкетувати; угощу, чим бог послав». — Сказавши це, трунар пішов до ліжка і незабаром захропив.

Надворі було ще темно, як Адріана розбудили. Купчиха Трюхіна померла цієї самої ночі, і посланець від її прикажчика прискакав верхи до Адріана з цією звісткою. Трунар дав йому за це гривеника на горілку, одягнувся нашвидку, взяв візника і поїхав на Разгуляй. Біля воріт покійниці вже стояла поліція і походжали купці, як вороши,

* Наших клієнтів (нім.).

зачувши мертве тіло. Покійниця лежала на столі, жовта, як віск, але ще не спотворена тлінням. Біля неї тиснулися родичі, сусіди і домашні. Всі вікна були відчинені; свічки горіли; священники читали молитви. Адріан підійшов до племянника Трюхіної, молодого купчика в модному сюртуку, заявивши йому, що труна, свічки, покров та інше похоронне приладдя негайно буде йому доставлене в усій справності. Спадкоємець подякував йому неуважно, сказавши, що за ціну він не торгується, а в усьому покладається на його совість. Трунар, за своєю звичкою, побожився, що зайвого не візьме, значущим поглядом обмінявся з прикажчиком і поїхав клопотатися. Цілий день їздив він з Разгуляя до Никітських воріт і назад; до вечора з усім упорався і пішов додому пішки, відпустивши свого візника. Ніч була місячна. Трунар благополучно дійшов до Никітських воріт. Біля Вознесення окликнув його знайомий наш Юрко і, пізнавши трунаря, побажав йому спокійної ночі. Було пізно. Трунар підходив уже до свого дому, як раптом здалось йому, що хтось підійшов до його воріт, відчинив хвіртку і в ній зник. «Що б це мало означати? — подумав Адріан.— Кому знову я потрібний? Чи не злодій до мене забрався? Чи не ходять полюбовники до моїх дурок? Чого доброго!» І трунар думає уже покликати собі на допомогу приятеля свого Юрка. В цю хвилину хтось ще наблизився до хвіртки і збирався ввійти, але, побачивши, що біжить хазяїн, зупинився і зняв трикутного капелюха. Адріанові обличчя його видалось знайомим, але за поспіхом не встиг він як слід його розгледіти. «Ви завітали до мене,— сказав задихавшись Адріан,— заходьте ж, будь ласка».— «Не церемонься, батечку,— відповів той глухо,— іди собі вперед; показуй гостям дорогу!» Адріанові й ніколи було церемонитися. Хвіртка була відперта, він піднявся на сходи, і той за ним. Адріанові здалось, що по кімнатах його ходять люди. «Що за чортівня!» подумав він, і поспішив зайти... тут ноги його підломились. В кімнаті було повно мерців. Місяць крізь вікна освітлював їх жовті і сині обличчя, запалі роти, мутні, напівзакриті очі і висунуті носи... Адріан з жахом пізнав у них людей, похованих його стараннями, і в гостеві, що разом з ним ввійшов, бригадира, похованого під час зливи. Всі вони, дами й чоловіки, оточили трунаря з поклонами і вітаннями, крім одного бідняка, недавно даром похованого, який, совістачись і соромлячись свого руб'я, не підходив і стояв смиренно в кутку. Всі інші були одягнені

благопристойно: покійниці в чепцях і стрічках, мерці чиновні в мундирах, але з бородами небритими, купці в святкових кафтанах. «Ось бачиш, Прохоров,— сказав бригадир від імені всієї чесної компанії,— всі ми піднялися на твої запросини; лишилися вдома тільки ті, яким уже не під силу, які зовсім розвалилися, та у кого zostалися самі кості без шкіри, але й тут один не витерпів—так захотілося йому побувати в тебе...» В цю хвилину невеличкий скелет протиснувся крізь натовп і наблизився до Адріана. Череп його ласкаво посміхався трунареві. Клаптики світлозеленого і червоного сукна і старого полотна місцями висіли на ньому, як на жердині, а кості ніг колотилися у великих ботфортах, як товкачі в ступах. «Ти не пізнав мене, Прохоров,— сказав скелет.— Пам'ятаєш відставного сержанта гвардії Петра Петровича Курилкіна, того самого, якому в 1799 році ти продав першу свою труну—і ще соснову за дубову?» З цими словами мертвяк простер йому костяні обійми—але Адріан, зібравшись з силами, закричав і відштовхнув його. Петро Петрович похитнувся, упав і весь розсипався. Між мертвяками знялась хвиля обурення; всі заступилися за честь свого товариша, пристали до Адріана з лайкою та погрозами, і бідний хазяїн, оглушений їх криком і майже задавлений, втратив самовладання, сам упав на кості відставного сержанта гвардії і знепритомнів.

Сонце давно вже освітлювало постелю, на якій лежав трунар. Нарешті відкрив він очі і побачив перед собою робітницю, яка роздувала самовар. З жахом згадав Адріан всі вчорашні події. Трюхіна, бригадир і сержант Курилкін невиразно постали в його уяві. Він мовчки ждав, щоб робітниця почала з ним розмову і розповіла про наслідки нічних пригод.

— Як ти заспався, батечку Адріане Прохоровичу,— сказала Аксінья, подаючи йому халат.— До тебе заходив сусіда-швець, та й тутешній будочник забігав з об'явою, що сьогодні квартальний іменинник, та ти зволив спочивати, і ми не хотіли тебе збудити.

— А приходили до мене від покійниці Трюхіної?

— Покійниці? Та хіба вона померла?

— Ото дурна! А хіба не ти допомагала мені вчора готувати її похорон?

— Що ти, батечку? чи не з глузду з'їхав, а чи хміль вчорашній ще в тебе не пройшов? Який був учора похорон? Ти цілий день бенкетував у німця—вернувся п'яний, за-

валився на постіль та й спав до цієї пори, коли вже ось до обідні відблагостили.

— Невже! — сказав зраділий трунар.

— А звісно, що так, — відповіла робітниця.

— Ну, коли так, давай швидше чаю, та поклич дочок.

СТАЦІЙНИЙ ДОГЛЯДАЧ

Колезький реєстратор,
В поштовій станції диктатор...
Князь Вяземський.

Хто не проклинав станційних доглядачів, хто з ними не лаявся? Хто, в хвилину гніву, не вимагав від них фатальної книги, щоб записати в неї свою марну скаргу на утиски, грубість і несправність? Хто не вважає їх за недолюдків, подібних до покійних под'ячих, або принаймні до муромських розбійників? Будьмо проте справедливими, постараємось уявити себе в їх становищі і, можливо, станемо судити про них значно поблажливіше. Що таке станційний доглядач? Справжній мученик чотирнадцятого класу, захищений своїм чином тільки від побоїв, і то не завжди (посилаюсь на совість моїх читачів). Яка служба цього диктатора, як називає його жартівливо князь Вяземський? Хіба не справжня каторга? Спокою ні вдень, ні вночі. Всю досаду, назбирану під час чудної їзди, подорожній зганяє на доглядачеві. Погода нестерпна, дорога погана, ямщик упертий, коні не везуть — а вилеп доглядач. Входячи в бідне його житло, проїжджий дивиться на нього як на ворога; добре, коли вдасться йому швидко позбутися непроханого гостя; а якщо немає коней?.. Боже, які лайки, які погрози посипляться на його голову! В дощ і сльоту примушений він бігати по дворах; у бурю, у різдвяні морози іде він у сніги, щоб лише на хвилину відпочити від крику й стусанів роздратованого постояльця. Приїжджає генерал; тремтячий доглядач віддає дві останні тройки, в тім числі кур'єрську. Генерал іде, не сказавши йому спасибі. Через п'ять хвилин — дзвінок!.. і фельд'єгер кидає йому на стіл

свою подорожню!.. Подумаємо про все це як слід, і замість обурення серце наше сповниться ширим жалем. Ще кілька слів: протягом двадцяти років підряд об'їздив я Росію в усіх напрямках; майже всі поштові тракти мені відомі; кілька поколінь ямщиків мені знайомі; рідко якого доглядача не знаю я в обличчя, мало з яким не мав я справи; цікавий запас моїх дорожніх спостережень сподіваюсь видати в недовгому часі; поки що скажу тільки, що станційних доглядачів показано перед суспільною думкою в найбільш невірному вигляді. Ці так несправедливо огуджені доглядачі взагалі є люди мирні, з природи послужливі, схильні до товариства, скромні в домаганнях на почесні і не занадто срібллюбні. З їх розмов (якими даремно нехтують панове проїжджі) можна почерпнути багато цікавого і повчального. Щодо мене, то, признаюсь, я даю перевагу розмові з ними, ніж балачкам якого-небудь чиновника б-го класу, що подорожує в казенних справах.

Легко можна догадатися, що є в мене приятелі з шановного стану доглядачів. Справді, пам'ять одного з них мені дорога. Обставини колись зблизили нас, і от про нього збираюсь я тепер поговорити з ласкавими читачами.

В 1816 році, в травні місяці, довелося мені проїжджати через ***ську губернію, трактом, нині знищеним. Був я в малому чині, їхав перепряжними і платив прогони за двох коней. Внаслідок цього станційні доглядачі зі мною не церемонились, і часто брав я з бою те, що, на мою думку, належало мені по праву. Бувши молодим і запальним, я обурювався низькістю і малодушністю доглядача, коли цей останній віддавав приготовлену для мене тройку під коляску чиновного пана. Так само довго не міг я звикнути і до того, щоб розбірливий холоп обносив мене стравою на губернатурському обіді. Нині те й друге здається мені звичайною справою. Справді, що було б з нами, коли б замість загальноживаного правила: *чин чина поважай*, повелося б в ужитку інше, наприклад — *розум розума поважай*? Які виникли б сварки! і слуги з кого б починали страву подавати? Але звертаюся до моєї новісті.

День був жаркий. За три версти від станції *** стало накрапати, і через хвилину злива вимочила мене до останньої нитки. По приїзді на станцію, перша турбота була швидше переодягнутись, друга — попросити собі чаю. «Гей, Дуня! — гукнув доглядач, — постав самовар, та піди по вершки». На ці слова вийшла з-за перегородки дівчинка років

чотирнадцяти і побігла в сінні. Краса її мене вразила. «Це твоя дочка?» — спитав я доглядача. — «Дочка, — відповів він з виглядом задоволеного самолюбства, — і така розумна, така моторна, вся в покійницю матір». Тут він взявся переписувати мою подорожню, а я став розглядати картинки, що прикрашали його смиренну, але чепурну оселю. На них було зображено історію блудного сина: в першій поважний старий чоловік у ковпаку й шафроку відпускає неспокійного юнака, який поспішно приймає його благословення і мішок з грішми. В другій яскравими рисами зображено розпусну поведінку юнака: він сидить за столом, оточений зрадливими друзями та безсоромними жінками. Далі юнак, розвіявши гроші, в руб'ї і в трикутному капелюсі пасе свиней і ділить з ними трапезу; на його обличчі зображено глибокий сум і каяття. Нарешті показано повернення його до батька; добрий старик у тому ж ковпаку й шафроку вибігає йому назустріч: блудний син стоїть на колінах; в перспективі кухар убиває вгодоване теля, і старший брат запитує слуг про причину такої радості. Під кожною картинкою прочитав я відповідні німецькі вірші. Все це донині збереглося в моїй пам'яті, так само як і горшки з бальзамом, і ліжко з картатою занавіскою, і інші речі, які в той час оточували мене. Бачу, як тепер, самого господаря, чоловіка років п'ятдесяти, свіжого й бадьорого, та його довгий зелений сюртук з трьома медалями на полинялих стрічках.

Не встиг я розплатитися з старим моїм ямщиком, як Дуня вернулася з самоваром. Маленька кокетка з другого погляду помітила враження, яке вона справила на мене; вона опустила великі голубі очі; я став з нею розмовляти, вона відповідала мені без ніякої боязкості, як дівчина, що бачила світ. Я запропонував батькові її склянку пуншу; Дуні подав я чашку чаю, і ми втрьох почали розмовляти, ніби вік були знайомі.

Коні були давно готові, а мені все не хотілося розставатися з деглядачем і його дочкою. Нарешті я з ними попрощався; батько побажав мені щасливої дороги, а дочка провела до воза. В сінях я зупинився і попросив у неї дозволу її поцілувати; Дуня згодилась... Багато можу я налічити поцілунків,

Від того дня, як цим займаюсь,

але жодний не залишив у мені такого довгого, такого приємного спомину.

Минуло кілька років, і обставини привели мене на той самий тракт, у ті самі місця. Я згадав дочку старого доглядача і зрадів при думці, що побачу її знову. Але, подумав я, старого доглядача, може, вже змінили; напевне Дуня вже замужем. Думка про смерть кого-небудь з них також промайнула в моїй голові, і я наближався до станції *** з сумним передчуттям.

Коні стали біля поштового будиночка. Увійшовши до кімнати, я зразу пізнав картинки, на яких була зображена історія блудного сина; стіл і ліжко стояли на старих місцях, але на вікнах уже не було квітів, і все навколо свідчило про ветхість і занедбаня. Доглядач спав під кожухом; мій приїзд розбудив його; він підвівся... Це був справді Самсон Вирін; але як він постарів! Поки збирався він переписати мою подорожню, я дивився на його сивину, на глибокі зморшки давно неголеного обличчя, на згорблену спину— і не міг надивуватись, як три чи чотири роки могли перетворити бадьорого чоловіка в кволого діда. «Чи пізнає ти мене?— спитав я його;— ми з тобою старі знайомі!»— «Можливо,— відказав він похмуро;— тут дорога велика; багато проїжджих у мене перебувало». «Чи здорова твоя Дуня?»— продовжував я. Старий нахмурився. «А бог її знає»,— відповів він.— «То, видно, вона замужем?»— спитав я. Старий прикинувся, ніби не почув мого запитання, і продовжував пошепки читати мою подорожню. Я припинив свої запитання і звелів поставити чайник. Цікавість починала мене турбувати, і я надіявся, що пунш розв'яже язика мого давнього знайомого.

Я не помилився: старий не відмовився від запропонованої склянки. Я помітив, що ром прояснив його похмурість. Після другої склянки зробився він балакучим: згадав або зробив вигляд, ніби згадав мене, і я почув від нього повість, яка в той час дуже мене зацікавила й зворушила.

«Так ви знали мою Дуню?— почав він.— А хто й не знав її? Ох, Дуня, Дуня! Що це за дівка була! Бувало, хто не проїде, всякий похвалить, ніхто не осудить. Пані дарували їй то хустини, то сережки. Пани проїжджі лавмисно спинялись, начебто пообідати, або повечеряти, а насправді тільки щоб на неї подовше подивитись. Було пан, який би сердитий не був, при ній затихає і милостиво зі мною розмовляє. Чи повірите, пане: кур'єри, фельд'єгері з нею по півгодини забалакувались. Весь дім на ній тримався: що прибрати, що зварити, з усім устигала. А я ж, старий ду-

рень, не надивлюсь було, не натішусь; чи ж то я не любив моєї Дуні, чи ж я не плакав моєї дитини; чи їй було не життя? Так ні, від лиха не відбожишся; що судилося, того не минеш». Тут він став докладно розповідати мені своє горе.— Три роки тому, одного зимового вечора, коли доглядач розліновував нову книгу, а дочка його за перегородкою шила собі плаття, під їхала тройка, і проїжджий у черкеській шапці, у військовій шинелі, закутаний шаллю, ввійшов у кімнату, вимагаючи коней. Коні всі були в розгоні. При цій звістці мандрівник підняв був голос і нагайку; але Дуня, що звикла до таких сцен, вибігла з-за перегородки і ласкаво запитала подорожнього: чи не зволить він чогонебудь поїсти? Поява Дуні справила звичайне своє враження. Гнів проїжджого пройшов; він погодився чекати коней і замовив собі вечерю. Знявши мокру, кошлату шапку, розпутавши шаль і скинувши шинелю, проїжджий постав молодим, струнким гусаром з чорними вусиками. Він розташувався у доглядача, почав весело розмовляти з ним і з його дочкою. Подали вечеряти. Тимчасом коні прийшли, і доглядач наказав, щоб зразу ж, не годуючи, запрягали їх у кибитку проїжджого; але повернувшись, він побачив, що молодий чоловік майже без пам'яті лежить на лаві: йому зробилося погано, голова розболілась, неможливо було їхати... Що робити! доглядач поступився йому своїм ліжком, і вирішено було, якщо хворому не полегшає, на другий день вранці послати в С*** по лікаря.

На другий день гусарові стало гірше. Слуга його верхи поїхав до міста по лікаря. Дуня перев'язала йому голову хусткою, змоченою оцтом, і сіла зі своїм шиттям біля його ліжка. Хворий при доглядачеві охав і не говорив майже ні слова, а проте випив дві чашки кофе і, охаючи, замовив собі обід. Дуня від нього не відходила. Він щохвилини просив пити, і Дуня підносила йому кухоль нею зготовленого лимонаду. Хворий вмочав губи і кожного разу, повертаючи кухоль, на знак подяки слабою своєю рукою стискав Дунюшчину руку. В обід приїхав лікар. Він помацав пульс хворого, поговорив з ним по-німецьки і по-російськи заявив, що йому потрібен лише спокій і що днів через два йому можна буде рушити в дорогу. Гусар вручив йому двадцять п'ять карбованців за візит, запросив його пообідати; лікар згодився, обоє їли з великим апетитом, випили пляшку вина і розлучилися дуже задоволені один одним.

Минув ще день, і гусар зовсім одужав. Він був надзви-

чайно веселий, не вмовкаючи жартував то з Дунею, то з доглядачем; насвистував пісні, розмовляв з проїжджими, вписував їх подорожні в поштову книгу, і так полюбився доброму доглядачеві, що на третій ранок жалко було йому розлучитися з люб'язним своїм постояльцем. Була неділя; Дуня збиралась до обідні. Гусарові подали кибитку. Він попросився з доглядачем, щедро нагородивши його за постій і вгощання; попросився і з Дунею і взявся довести її до церкви, яка була на краю села. Дуня стояла в нерішучості... «Чого ж ти боїшся?» — сказав їй батько, — адже його високоблагородіє не вовк і тебе не з'їсть: прокатайся-но до церкви». Дуня сіла в кибитку біля гусара, слуга скочив на передок, ямщик свиснув, і коні помчались.

Бідний доглядач не розумів, яким чином міг він сам дозволити своїй Дуні їхати разом з гусаром, як найшло на нього засліплення, і що тоді було з його розумом. Не минуло й півгодини, як серце його почало нити, нити, і неспокій охопив його до такої міри, що він не витерпів і пішов сам до обідні. Підходячи до церкви, побачив він, що народ уже розходився, але Дуні не було ні за огорожею, ні на паперті. Він поспішно ввійшов у церкву: священник виходив з вівтаря, дячок гасив свічки, дві бабусі молилися ще в кутку, але Дуні в церкві не було. Бідний батько насилу відважився спитати в дячка, чи була вона на обідні. Дячок відповів, що не була. Доглядач пішов додому ні живий, ні мертвий. Одна лишилась у нього надія: Дуня з легковажністю молодих літ здумала, може, прокататися до другої станції, де жила її хрещена мати. В тяжкому хвилюванні чекав він повернення тройки, на якій він відпустив її. Ямщик не повертався. Нарешті надвечір приїхав він один і напідпитку, з убивчою звісткою: «Дуня з тієї станції подалася далі з гусаром».

Старий не зміг свого нещастя; він зразу ж зліг на ту саму постіль, де напередодні лежав молодий обманщик. Тепер доглядач, зважаючи всі обставини, догадувався, що хвороба була удавана. Бідолаха занедужав на сильну гарячку; його відвезли до С*** і на його місце призначили тимчасово іншого. Той самий лікар, що приїжджав до гусара, лікував і його. Він запевнив доглядача, що молодий чоловік був зовсім здоровий, і що тоді ще догадувався він про його злий намір, але мовчав, побоюючись його нагайки. Чи правду говорив німець, чи лише хотів похвалитися далекоглядністю, але він нітрохи тим не потішив бідного хво-

рого. Ледве одужавши, доглядач випросив у С*** поштмейстера відпустку на два місяці і, не сказавши нікому ні слова про свій намір, пішки подався за своєю дочкою. З подорожньої знав він, що ротмістр Мінський їхав із Смоленська в Петербург. Ямщик, який віз його, казав, що всю дорогу Дуня плакала, хоч, здавалось, їхала по своїй охоті. «Може,— думав доглядач,— приведу я додому заблудлу овечку мою». З цією думкою прибув він до Петербурга, зупинився в Ізмайловському полку, в домі відставного унтер-офіцера, свого давнього товариша по службі, і почав свої розшуки. Незабаром довідався він, що ротмістр Мінський у Петербурзі і живе в Демутівому трактирі. Доглядач вирішив піти до нього.

Рано-вранці прийшов він до його передпокою і попросив доповідати його високоблагородію, що старий солдат просить з ним побачитись. Військовий лакей, чистячи чобіт на колодці, заявив, що пан спочиває і що раніше одинадцятої години не приймає нікого. Доглядач пішов і вернувся у призначений час. Мінський вийшов сам до нього в халаті, в червоній сукні. «Чого тобі, братіку, треба?»—спитав він його. Серце старого закипіло, на очі навернулись сльози, і він тремтячим голосом вимовив лише: «Ваше високоблагородіє!.. зробіть таку божу ласку!..» Мінський глянув на нього хутко, спалахнув, узяв його за руку, повів до кабінету і замкнув за собою двері. «Ваше високоблагородіє!— продовжував старий,— що з воза впало, те пропало; віддайте мені принаймні бідну мою Дуню. Адже ви натішилися нею; не губіть же її даремно».—«Що зроблено, того не вернеш,— сказав молодий чоловік дуже збентежений,— винен перед тобою і радий просити у тебе прощення; але не думай, щоб я Дуню міг покинути: вона буде щаслива, даю тобі слово честі. Нащо тобі вона? Вона мене любить; вона відвикла від колишнього свого життя. Ні ти, ні вона — ви не забудете того, що сталося». Потім, сулувши йому щось за рукав, він відкрив двері, і доглядач, сам не пам'ятаючи як, опинився на вулиці.

Довго стояв він перухомо, нарешті побачив за обшлагом свого рукава згорток паперів; він вийняв їх і розгорнув кілька поміятих асигнацій по п'ять і десять карбованців. Сльози знову навернулись на очі його, сльози обурення! Він зігвав папірці жмутом, кинув їх на землю, притоптав каблуком, і пішов... Відійшовши кілька кроків, він спинився, подумав... і вернувся... але асигнацій уже не було. Гарно

одягнений молодий чоловік, побачивши його, підбіг до візника, поспіхом сів і закричав: «рушай!..» Доглядач за ним не погнався. Він вирішив повернутись додому на свою станцію, але спершу хотів хоч раз ще побачити свою бідну Дуню. З цим наміром, днів через два, він знову прийшов до Мінського; але військовий лакей сказав йому суворо, що пан нікого не приймає, грудьми витиснув його з передпокою і гримнув дверима у нього під носом. Доглядач постояв, постояв — і пішов.

Цього самого дня, увечері, ішов він по Літейній, відправивши молебень в Усіх Скорбящих. Раптом промчала перед ним розкішна джолка і доглядач пізнав Мінського. Джолка спинилась перед триповерховим будинком, коло самого під'їзду, і гусар вибіг на ганок. Щаслива думка промайнула в голові доглядача. Він вернувся і порівнявся з кучером: «Чий, братіку, кінь? — спитав він, — чи не Мінського?» — «Точно так, — відповів кучер, — а що тобі?» — «Та ось що: твій пан наказав мені віднести до його Дуні записочку, а я й забув, де саме його Дуня живе». — «Та ось тут, на другому поверсі. Спізнився ти, брате, з твоєю запискою; тепер вже він сам у неї!» — «Не біда, — сказав доглядач з невимовним биттям серця, — спасибі, що напоумив, а я своє діло зроблю». І з цим словом пішов він по сходах.

Двері були замкнені; він подзвонив, пройшло кілька секунд у тяжкому для нього чеканні. Ключ заgrimів, йому відчинили. «Тут проживає Авдотья Самсонівна?» — спитав він. «Тут, — відказала молода служниця; — навіщо тобі її треба?» Доглядач, не відповідаючи, увійшов у залу. «Не можна, не можна! — закричала вслід йому служниця, — у Авдотї Самсонівни гості». Але доглядач, не слухаючи, ішов далі. Дві перші кімнати були темні, в третій світилося. Він підійшов до відчинених дверей і зупинився. В кімнаті, прекрасно прибраній, Мінський сидів у задумі. Дуня, одягнена з усією розкішною моди, сиділа на ручці його крісла, як вершниця на своєму англійському сідлі. Вона ніжно дивилася на Мінського, намотуючи чорні його кучері на свої виблискуючі пальці. Бідний доглядач! Ніколи дочка його не здавалася йому такою прекрасною; він мимоволі нею замилювався. «Хто там?» — спитала вона, не підводячи голови. Він усе мовчав. Не чуючи відповіді, Дуня підвела голову... і з криком упала на килим. Переляканий Мінський кинувся її піднімати і, раптом побачивши на дверях старого доглядача, покинув Дуню і підійшов до нього, тремтячи від

гніву. «Чого тобі треба? — сказав він йому, зціпивши зуби, — чого ти за мною всюди крадешся, як розбійник? Чи хочеш мене зарізати? Іди геть!» — і дужою рукою схопивши старого за комір, випхнув його на сходи.

Старий прийшов до себе на квартиру. Приятель його радив йому скаржитись; але доглядач подумав, махнув рукою і вирішив одступитися. Через два дні вирушив він з Петербурга назад на свою станцію, і знову взявся за свою службу. «Ось уже третій рік, — закінчив він, — як живу я без Дуні, і як про неї немає ні слуху, ні духу. Чи жива, чи ні, бог її відає. Всяке буває. Не її першу, не її останню зманив проїжджий гульвіса, а там потримав та й кинув. Багато їх у Петербурзі, молоденьких дурок, сьогодні в атласі та в бархаті, а завтра, поглянеш, метуть вулицю разом з голотою кабацькою. Як подумаєш інколи, що й Дуня, може, тут же пропадає, то мимоволі согрішиш, та побажаєш їй могили...»

Таке було оповідання приятеля мого, старого доглядача, оповідання, яке неодноразово переривалося сльозами, що їх мальовничо обтирав він своєю полою, немов вірний Терентійович у прекрасній баладі Дмитрієва. Сльози ці почасти були викликані пуншем, якого він висушив п'ять склянок протягом свого оповідання; та як би там не було, вони дуже зворушили моє серце. Попрощавшись з ним, довго не міг я забути старого доглядача, довго думав я про бідну Дуню...

Недавно ще, проїжджаючи через містечко***, згадав я про свого приятеля; я довідався, що станцію, над якою він начальствував, уже скасовано. На запитання моє: «Чи живий старий доглядач?» ніхто не міг дати мені задовільної відповіді. Я вирішив відвідати знайому сторону, взяв вільних коней і поїхав у село Н.

Це сталося восени. Сіренькі хмари вкривали небо; холодний вітер дув із скошених ланів, зриваючи червоне й жовте листя з зустрічних дерев. Я приїхав у село, коли заходило сонце, і спинився біля поштового будиночка. В сінні (де колись поцілувала мене бідна Дуня) вийшла товста баба і на мої запитання відповіла, що старий доглядач з рік як помер, що в будинку його оселився пивовар, а що вона жінка пивоварова. Мені стало шкода моєї даремної поїздки і семи карбованців, витрачених марно. «З чого ж він помер?» — спитав я пивоварову жінку. — «Спився, батечку», — відказала вона. — «А де його поховали?» — «За

цариною, біля покійної хазяйки його». — «Чи не можна довести мене до його могили?» — «Чому ж не можна? Гей, Ванько! годі тобі з кицькою возитись. Проведи-но пана на кладовище та покажи йому доглядачеву могилу».

При цих словах обірваний хлопчик, рудий і сліпий на одне око, вибіг до мене і зараз же повів мене за царину.

— Знав ти покійника? — спитав я його дорогою.

— Ще б не знати! Він вивчив мене дудочки вирізувати. Бувало (царство йому небесне!) іде з шинку, а ми за ним: «Дідусю, дідусю! горішків!» — а він нас горішками і наділяє. Все бувало з нами возиться.

— А проїжджі згадують його?

— Та нині мало проїжджих; хіба засідатель заїде, та йому не до мертвих. Ось влітку проїжджала пані, так та питалася про старого доглядача і ходила до нього на могилу.

— Яка пані? — спитав я з цікавістю.

— Прегарна пані, — відповів хлопчик; — їхала вона в кареті у шестеро коней, з трьома маленькими панепятами і з мамкою, і з чорною моською; і як їй сказали, що старий доглядач помер, то вона заплакала і сказала дітям: «Сидіть смирно, а я піду на кладовище». А я був визвався довести її. А пані сказала: «Я сама дорогу знаю». І дала мені п'ятака сріблом — така добра пані!..

Ми прийшли на кладовище, голе місце, пічим не обгороджене, усіяне дерев'яними хресгами, не захищеними жодним деревцем. Зроду не бачив я такого сумного кладовища.

— Ось могила старого доглядача, — сказав мені хлопчик, вискочивши на купу піску, в яку вкопаний був чорний хрест з мідним образом.

— І пані приходила сюди? — спитав я.

— Приходила, — відповів Ванька; — я дивився на неї здала. Вона лягла тут і лежала довго. А тоді пані пішла в село і приликала попа, дала йому грошей і поїхала, а мені дала п'ятака сріблом — славна пані!

І я дав хлопчикові п'ятачка і не жалкував уже ні того, що приїхав, ні того, що витратив сім карбованців.

ПАНИА-СЕЛЯНКА

Хороша, Душенько, у всіх ти убраннях.

Богданович.

В одній з віддалених наших губерній був маєток Івана Петровича Берестова. Замолоду служив він у гвардії, вийшов у відставку на початку 1797 року, поїхав у своє село і з того часу звідти не виїжджав. Він був одружений з бідною дворянкою, що вмерла з пологів, у той час як він був на полюванні. Господарські вправи незабаром утішили його. Він збудував дім за власним планом, завів у себе суконну фабрику, потроїв доходи і став уважати себе за найрозумнішу людину в усій околиці, в чому й не перечили йому сусіди, що приїжджали до нього гостювати зі своїми родинами і собаками. В будні ходив він у плісовій куртці, святами надягав сюртук з сукна домашнього виробу; сам записував витрати і нічого не читав, крім Сенатських Відомостей. Взагалі його любили, хоч і вважали гордим. Не ладив з ним лише Григорій Іванович Муромський, найближчий його сусід. Це був справжній російський пан. Розвіявши в Москві більшу частину маєтку свого, і на ту пору овдовівши, поїхав він у останнє своє село, де й далі продовжував свої витівки, але вже в новому роді. Розвів він англійський сад, на який витрачав майже всю решту доходів. Конюхи його були одягнені як англійські жокеї. У дочки його була мадам англійка. Поля свої обробляв він за англійською метою.

Та на чужий зразок російський хліб не родить,

і незважаючи на значне зменшення витрат, доходи Григорія Івановича не зростали; він і на селі знаходив спосіб

залазити в нові борги; разом з тим уважався людиною не дурною, бо перший з поміщиків своєї губернії догадався заставити маєток в Опікунську Раду: захід, який здався в той час надзвичайно складним і сміливим. З людей, що осуджували його, Берестов висловлювався найсуворіше. Ненависть до нововведень була відмітною рисою його характеру. Він не міг спокійно говорити про англоманію свого сусіда і щохвилини знаходив нагоду його критикувати. Чи показував він гостеві свої володіння, у відповідь на похвали його господарським розпорядком: «Так!— говорив він з лукавою посмішкою,— у мене не те, що в сусіда Григорія Івановича. Де нам по-англійськи розорятись! Аби ми були хоч по-російськи ситі». Оці і подібні жарти, стараннями сусідів, доводились до відома Григорія Івановича з доповненнями і поясненнями. Англоман зносив критику так само нетерпеливо, як і паші журналісти. Він скаженів і прозвав свого зоїла ведмедем і провінціалом.

Такі були стосунки між цими двома власниками, коли син Берестова приїхав до нього на село. Він був вихований в *** університеті і мав намір вступити на військову службу, але батько на те не згоджувався. До штатської служби юнак почував себе зовсім не здатним. Вони один одному не поступались, і молодий Олексій став жити поки що паном, відпустивши вуса про всякий випадок.

Олексій був, справді, молодий. Далєбі, було б жаль, якби його стрункого стану ніколи не стягав військовий мундир, і якби він, замість того, щоб красуватися на коні, провів свою молодість, зігнувшись над канцелярськими паперами. Дивлячись, як він на полюванні скакав завжди перший, не розбираючи дороги, сусіди говорили одностайно, що з нього ніколи не вийде путнього столоначальника. Панночки поглядали на нього, а інші й задивлялись; та Олексій мало ними цікавився, а вони за причину його нечутливості вважали любовний зв'язок. Справді, ходив по руках список з адреси одного з його листів: *«Акуліні Петрівні Курочкіній, у Москві, напроти Олексіївського монастиря, в домі мідника Савельєва, а вас уклінно прошу приставити листа цього А. Н. Р.»*

Ті з моїх читачів, яким не доводилось жити по селах, не можуть собі уявити, що за краса ці повітові панночки! Виховані на чистому повітрі, в затінку своїх садових яблунь, вони знання світу і життя почерпають з книжок. Самотність, свобода і читання рано в них розвивають почуття і

пристрасті, невідомі неуважним нашим красуням. Для панночок звук дорожнього дзвоника є вже пригода, поїздка до найближчого міста вважається епохою в житті, і відвідини гостя залишають довгий, іноді і вічний спогад. Звісно, всякому вільно сміятись з їх деяких химер; але жарти поверхового спостережника не можуть знищити їх справжніх гідностей, з яких головна: *особливість характеру, самобутність* (*individualité**) без чого, на думку Жан-Поля, не існує й людської величі. В столицях жінки дістають, може, кращу освіту; але світські звички швидко згладжують характер і роблять душі такими ж одноманітними, як і головні убори. Хай це буде сказано не в осуд і не в докір, однак *Nota nostra manet***, як пише один старовинний коментатор.

Легко уявити, яке враження Олексій мав справити в колі наших панночок. Він перший перед ними з'явився похмурим і розчарованим, перший говорив їм про втрачені радощі і про зів'ялу свою юність; крім того, носив він чорний перстень із зображенням мертвої голови. Все це було надзвичайною новиною в тій губернії. Панночки за ним божеволіли.

Та найбільше цікавилась ним дочка англomана мого, Ліза (чи Бетсі, як звав її звичайно Григорій Іванович). Батьки один до одного не їздили, вона Олексія ще не бачила, тимчасом як усі молоді сусідки тільки про нього й говорили. Їй було сімнадцять літ. Чорні очі оживляли її смугляве і дуже приємне обличчя. Вона була єдине і отже пещене дитя. Її жвавість і щохвилинні пустощі захоплювали батька і доводили до розпачу її мадам міс Жаксон, сорокалітню манірну панну, яка білилась і чорнила собі брови, двічі на рік перечитувала «Памелу», діставала за це дві тисячі карбованців і помирала з нудьги в цій варварській Росії.

Лізу доглядала Настя; вона була трохи старша, але така ж пустотлива, як і її панночка. Ліза дуже любила її, відкривала їй усі свої таємниці, разом з нею обмірковувала свої витівки; словом Настя була в селі Прилучині особою далеко значнішою, ніж будь-яка повірниця у французькій трагедії.

— Дозвольте мені сьогодні піти в гості,— сказала одного разу Настя, одягаючи панночку.

* Індивідуальність (франц.).

** Наше зауваження лишається в силі (лат.).

— Будь ласка; а куди?

— В Тугілове, до Берестових. Кухарева жінка у них іменинниця, і вчора приходила кликати нас на обід.

— От!— сказала Ліза,— пани сваряться, а слуги один одного пригощають.

— А нам яке діло до панів!— відказала Настя,— до того ж я ваша, а не татунева. Ви ж не сварилися ще з молодим Берестовим; а старі нехай собі б'ються, коли їм це весело.

— Постарайся, Насте, побачити Олексія Берестова, та розкажи мені гарненько, який він собою і що він за людина.

Настя пообіцяла, а Ліза з нетерпінням чекала цілий день її повернення. Увечері Настя з'явилась. «Ну, Лизавето Григорівно,— сказала вона, входячи в кімнату,— бачила молодого Берестова; надивилася доволі; цілий день були разом».

— Як це? Розкажи, розкажи по порядку.

— Будь ласка: пішли ми, я, Анісія Єгорівна, Ненила, Дуцька...

— Добре, знаю. Ну потім?

— Дозвольте, розкажу все по порядку. От прийшли ми якраз на обід. У кімнаті було повно народу. Були колбинські, захар'ївські, прикажчиця з дочками, хлупинські...

— Ну! а Берестов?

— Заждіть. От ми сіли до столу, прикажчиця на першому місці, я біля неї... а дочки й надулись, та мені наплювати на них...

— Ах, Насте, яка ти нудна з вічними своїми подробицями!

— Та які ж ви нетерпеливі! Ну от вийшли ми з-за столу... сиділи ми годин зо три, і обід був славний; пирожне блан-манже синє, червоне й смугасте... От вийшли ми з-за столу і пішли в сад гуляти в горюдуба, а молодий панич тут і з'явився.

— Ну що ж? Чи правда, що він такий гарний собою?

— Напрочуд гарний, красунь, можна сказати. Стрункий, високий, рум'янець на всю щоку...

— Справді? А я так думала, що в нього обличчя бліде. Що ж? Яким він тобі здався? Сумний, задумливий?

— Що ви? Та отакого шаленого я й зроду не бачила. Здумав він з нами в горюдуба бігати!

— З вами в горюдуба бігати! Неможливо!

— От і можливо! Та що ще вигадав! Спіймає, і ну цілувати!

— Воля твоя, Насте, ти брешеш.

— Воля ваша, не брешу. Я насилу спекалася його. Цілий день з нами так і провозився.

— Та як же, кажуть, він закоханий і ні на кого не дивиться?

— Не знаю, а на мене то аж занадто дивився, та й на Тапю, прикажчикову дочку, теж; та й на Пашу колбинську, та гріх сказати, нікого не зобідив, такий пустун!

— Це дивно! А що в домі про нього чути?

— Панич, кажуть, дуже гарний: такий добрий, такий веселий. Одно негаразд: за дівчатами занадто любить ганятися. Як на мене, це ще не біда: з роками споважніє.

— Як би мені хотілось його бачити! — сказала Ліза зітхнувши.

— Так що ж тут мудрого? Тугілове від нас недалеко, всього три версти: підіть гуляти в той бік або поїдьте верхи; ви напевно зустрінете його. Він же щодня, рано-вранці, ходить з рушницею на полювання.

— Та ні, недобре. Він може подумати, що я за ним ганяюсь. До того ж батьки наші в сварці, то й мені все ж не можна буде з ним познайомитись... Ах, Насте! Знаєш що? Уберусь я селянкою!

— І справді; надіньте грубу сорочку, сарафан, та й ідіть сміливо до Тугілова; запевняю вас, що Берестов уже вас не прогавить.

— А по-тутешньому я говорити вмю чудово. Ах, Насте, мила Насте! Яка славна вигадка! — І Ліза лягла спати з наміром неодмінно виконати веселий свій задум.

Другого ж дня взялася вона здійснювати свій план, послала купити на базарі грубого полотна, синьої китайки та мідних гудзиків, при допомозі Насті покроїла собі сорочку й сарафан, засадила за шиття всю дівочу, і до вечора усе було готове. Ліза примірила обнову і призналася перед дзеркалом, що ніколи ще такою милою сама собі не здавалась. Вона повторила свою роль, на ходу низько кланялась і кілька разів потім хитала головою, подібно до глиняних котів, говорила селянською говіркою, сміялася, затуляючись рукавом, і заслужила цілковите схвалення Насті. Одне утруднювало її: вона спробувала була пройти по двору боса, але дерен колов її ніжні ноги, а пісок і камінці здалися їй нестерпними. Настя й тут їй допомогла: вона зняла мірку

з Лізиної ноги, побігла на поле до Трохима-пастуха і заговорила йому пару личаків по тій мірці. На другий день, ще й на світ не заворіло, Ліза вже прокинулася. Усі в домі ще спали. Настя за ворітьми дожидала пастуха. Заграв ріжок, і сільська череда потяглась повз панський двір. Трохим, проходячи перед Настею, віддав їй маленькі строкати личаки і дістав від неї півкарбованця в нагороду. Ліза тихенько одягнулася селянкою, пошепки дала Насті свої розпорядження щодо міс Жаксон, вийшла на задній ганок і через город побігла в поле.

Сяла зоря на сході, і золоті ряди хмарок, здавалось, чекали сонця, як царедворці чекають государя; ясне небо, ранкова свіжість, роса, вітрець і спів пташок сповнювали серце Лізи дитячою веселістю; боячись якої-небудь зустрічі з знайомими, вона, здавалось, не йшла, а летіла. Наближаючись до гаю, що стояв на межі батьківського володіння, Ліза пішла повільніше. Тут вона мала чекати Олексія. Серце її сильно билось, саме не знаючи чого, але побоювання, які супроводять молоді наші пустощі, становлять і головну їх принаду. Ліза увійшла в сутінь гаю. Глухий, перекотистий шум його привітав дівчину. Веселість її притихла. Мало-помалу поринула вона в солодкі мрії. Вона думала... але чи можна з точністю визначити, про що думає сімнадцятилітня панночка сама, в гаю о шостій годині весняного ранку? Отож вона йшла, замислившись, по дорозі, отіленій з обох боків високими деревами, як враз чудовий лягавий собака загавкав на неї. Ліза злякалась і закричала. В той же час почувся голос: «*lout beau, Sbogar, ici...**» і молодий мисливець з'явився з-за чагарника. «Не бійся, мила,— сказав він Лізі,— собака моя не кусається». Ліза встигла вже опам'ятатись від переляку і зуміла зразу скористатись обставинами. «Та ні, пане,— сказала вона, вдаючи напівзлякану, напівсоромливу,— боюсь: він, баче, такий лютий; знову кинеється». Олексій (читає уже впізнав його) тимчасом пильно дивився на молоду селянку. «Я проведу тебе, коли ти боїшся,— сказав він їй;— ти мені дозволиш іти коло тебе?»— «А хто тобі заважає?»— відказала Ліза,— вільному воля, а дорога громадська».— «Звідки ти?»— «З Прилучина, я дочка Василя коваля, йду по гриби». (Ліза несла козуб на мотузочку). «А ти, пане? Тугіловський, чи що?»— «Так точно,— відказав Олексій,—

---

* Тубо, Сбогар, сюди... (франц.).

я камердинер молодого пана». Олексієві хотілося урівняти їх взаємини. Проте Ліза подивилась на нього і засміялась. «А обманюєш,— сказала вона,— не на дурну напав. Бачу, що ти сам панич».— «Чому ж ти так гадаєш?»— «Та з усього».— «Одначе?»— «Та як же пана од слуги не розрізнити? І одягнений не так, і балакаєш інакше, і собаку кличеш не по-нашому». Ліза дедалі більше подобалась Олексієві. Звикнувши не церемонитись з гарненькими селянками, він хотів був обійняти її, але Ліза відскочила від нього і раптом вигляд її став таким суворим і холодним, що хоч це й розсмішило Олексія, але стримало його від дальших замірів. «Коли ви хочете, щоб ми були надалі приятелями,— сказала вона поважно,— то, будь ласка, не забувайтесь».— «Хто тебе навчив цієї премудрості?— спитав Олексій, зареگотавшись.— Чи не Настенька, моя знайома, чи не служниця панночки вашої? Ось якими шляхами поширюється освіта!» Ліза відчула, що вийшла була з своєї ролі, і одразу ж поправилась. «А що думаєш?— сказала вона,— хіба я й на панському дворі ніколи не буваю? не бійсь: усього наслухалась і надивилась. Одначе,— продовжувала далі вона,— базікаючи з тобою, грибів не набереш. Іди-но ти, паничу, в один бік, а я в другий. Прощавай...» Ліза хотіла йти. Олексій притримав її за руку. «Як тебе звати, серце моє?»— «Акуліною,— відповіла Ліза, стараючись звільнити свої пальці з руки Олексійової;— та пусти ж, паничу; мені й додому час».— «Ну, мій друже Акуліно, неодмінно піду в гості до твого батька, до Василя коваль».— «Що ти?— відказала жваво Ліза,— ради Христа, не приходь. Коли дома дізнаються, що я з паничем у гаю розмовляла на самоті, то мені лихо буде; батько мій, Василь коваль, уб'є мене».— «Та я неодмінно хочу з тобою знову бачитись».— «Ну, я коли-небудь знову сюди прийду по гриби».— «Коли ж?»— «Та хоч завтра».— «Люба Акуліно, розцілував би тебе, та не смію. То завтра, в цей час, правда?»— «Авжеж».— «І ти не обманеш мене?»— «Не обману».— «Забожись».— «Ну от тобі свята п'ятниця, прийду».

Молоді люди розстались. Ліза вийшла з лісу, перебралась через поле, прокралася в сад і прожогом побігла на ферму, де Настя чекала її. Там вона переодяглась, неухважно відповідаючи на запитання нетерплячої повірниці, і з'явилась до вітальні. Стіл був накритий, сніданок готовий, і міс Жаксон, уже набілена і перетягнута в стані, нарізувала тоненькі тартинки. Батько похвалив її за ранню прогулянку.

«Нема нічого здоровішого,— сказав він,— як вставати вдосвіта».— Тут він навів кілька прикладів людського довголіття, узятих з англійських журналів, зауваживши, що всі люди, які жили більше ста років, не вживали горілки і вставали вдосвіта зимою і літом. Ліза його не слухала. Вона в думках повторювала всі обставини ранкового побачення, всю розмову Акуліни з молодим мисливцем, і совість починала її мучити. Даремно заперечувала вона самій собі, що розмова їх не виходила за межі благопристойності, що ця витівка не могла мати ніяких наслідків, совість її ремствувала голосніше за її розум. Обіцянка, що її дала вона на завтрашній день, найбільше турбувала її: вона зовсім була зважилась не додержати своєї урочистої клятви. Та Олексій, прождавши її марно, міг піти розшукувати на селі дочку Василя коваля, справжню Акуліну, огрядну, рябу дівку, і таким чином догадатись про її легковажну вигадку. Думка ця жажнула Лізу, і вона зважилась другого ранку знову з'явитись у гаю Акуліною.

З свого боку Олексій був у захопленні, цілий день думав він про нову свою знайому; вночі образ смуглявої красуні і крізь сон переслідував його уяву. Зоря ледве займалась, як він був уже одягнений. Не давши собі часу зарядити рушницю, вийшов він у поле з вірним своїм Сбогаром і побіг до місця обіцяного побачення. З півгодини пройшло в нестерпному для нього чеканні; нарешті він побачив, як між кущами майнув синій сарафан, і кинувся назусгріч любій Акуліні. Вона всміхнулась ширості його влячності; та Олексій відразу ж помітив на її обличчі сліди смутку й неспокою. Він хотів узнати причину цього. Ліза призналася, що вчинок її здавався їй легковажним, що вона в ньому каялась, що на цей раз не хотіла вона не дотримати даного слова, але що це побачення буде вже останнім, і що вона просить його припинити знайомство, яке ні до чого доброго не може їх довести. Все це, розуміється, було сказано селянською говіркою; але думки й почуття, незвичайні в простій дівчині, вразили Олексія. Він вдався до всього свого красномовства, щоб відхилити Акуліну від її наміру; запевняв її в невишності своїх бажань, обіцяв ніколи не дати їй приводу до каяття, слухатись її в усьому, закликав її не позбавляти його єдиної відради: бачитись з нею на самоті, хоч би через день, хоч би двічі на тиждень. Він говорив мовою справжньої пристрасті і в цю хвилину був справді закоханий. Ліза слухала його мовчки. «Дай

мені слово,— промовила вона нарешті,— що ти ніколи не будеш шукати мене на селі або розпитувати про мене. Дай мені слово не шукати інших зі мною побачень, крім тих, які я сама призначу». Олексій поклявся був їй святою п'ятиницею, але вона з усмішкою спинила його. «Мені не треба клятви,— сказала Ліза,— досить самої твоєї обіцянки». Після того вони дружньо розмовляли, гуляючи разом по лісі до того часу, поки Ліза сказала йому: пора. Вони попрощались, і Олексій, залишившись на самоті, не міг зрозуміти, яким чином просте сільське дівча за два побачення встигло взяти над ним справжню владу. Його стосунки з Акуліною мали для нього чар новизни, і хоч застереження дивної селянки здавались йому важкими, але думка не дотримати свого слова не спала навіть йому в голову. Річ у тому, що Олексій, незважаючи на фатальний перстень, на таємниче листування і на похмуру розчарованість, був добрий і палкий хлопець і мав серце чисте, здатне почувати втіхи невинності.

Якби слухався я тільки своєї охоти, то неодмінно і в усіх подробицях став би описувати побачення молодих людей, зростаючи взаємну схильність і довірливість, заняття, розмови; але знаю, що більша частина моїх читачів не поділила б зі мною мого задоволення. Ці подробиці взагалі повинні здаватися нудними, отже, я пропущу їх, сказавши коротко, що не минуло ще й двох місяців, а мій Олексій був уже закоханий без пам'яті, і Ліза була не байдужіша, хоч і мовчазніша від нього. Обое вони були щасливі теперішнім і мало думали про майбутнє.

Думка про нерозривні узи досить часто з'являлась у них, але ніколи вони про те один з одним не говорили. Причина ясна: Олексій, хоч який прив'язаний був до любові своєї Акуліни, все пам'ятав відстань, що була між ним та бідною селянкою; а Ліза розуміла, яка ненависть існувала між їхніми батьками, і не сміла надіятись на взаємне примирення. До того ж самолюбство її було потай підбурюване темною, романічною надією побачити нарешті тугіловського поміщика біля ніг дочки прилучинського коваля. Раптом важливий випадок мало не змінив їх взаємних відносин.

Одного ясного, холодного ранку (з тих, на які багата наша російська осінь) Іван Петрович Берестов виїхав прогулятися верхи, на всякий випадок узявши з собою пари три хортів, стремного та кілька двірських хлопчаків з тріскачками. В той самий час Григорій Іванович Муром-

ський, спокусившись гарною годиною, велів осідлати куцу свою кобилку і рясю поїхав навколо своїх англізованих володінь. Під їжджаючи до лісу, побачив він сусіда свого, що гордо сидів верхи, в чекмені, підбитому лисячим хутром, і вичікував зайця, якого хлопчак криком і тріскачками виганяли з кущів. Якби Григорій Іванович міг передбачити цю зустріч, то, звісно, він повернув би вбік; але він наїхав на Берестова зовсім несподівано і раптом опинився від нього на відстані пістолетного пострілу. Робити було нічого: Муромський, як освічений європеєць, підїхав до свого супротивника і чемно його привітав. Берестов відповів з таким самим усердям, з яким щепний ведмідь кланяється панам з наказу свого поводиря. В цей час заєць вискочив з лісу і побіг полем. Берестов і стремений закричали на все горло, пустили собак і слідом помчали скільки сили. Кобила Муромського, яка не була ніколи на полюванні, злякалась і понесла. Муромський, який проголосив себе чудовим їздцем, дав їй волю і в душі був задоволений випадком, що звільнив його від неприємного співрозмовника. Але кобила, домчавши до яруги, раніше нею не поміченої, раптом кинулась убік, і Муромський не всидів. Упавши досить тяжко на мерзлу землю, лежав він, проклинаючи свою куцу кобилу, яка, нібито опам'ятавшись, одразу спинилась, як тільки відчула себе без вершника. Іван Петрович підскакав до нього, питаючись, чи не забився він. Тимчасом стремений привів провншу кобилку, тримаючи її за вуздечку. Він допоміг Муромському сісти на сідло, а Берестов запросив його до себе. Муромський не міг відмовитись, бо почував себе зобов'язаним, і таким чином Берестов вернувся додому з славою, зацькувавши зайця і ведучи свого супротивника пораним і майже військовополоненим.

Сусіди, снідаючи, розговорилися досить по-дружньому. Муромський попросив у Берестова дрожку, бо признався, що, тяжко забившись, не був він спроможний доїхати додому верхи. Берестов провів його аж до ганку, а Муромський поїхав не раніше, як узявши з нього слово честі другого ж дня (і з Олексієм Івановичем) приїхати пообідати по-приятельському в Прилучино. Таким чином ворожнеча давня і глибоко вкорінена, здавалось, готова була припинитись через полохливість куцої кобилки.

Ліза вибігла назустріч Григорієві Івановичу. «Що це значить, тату?— сказала вона здивовано,— чого ви куль-

гаєте? Де ваш кінь? Чия це дрозжка?»— «От уже не вгадаеш, my dear*», — відказав їй Григорій Іванович, і розповів усе, що трапилось. Ліза не вірила своїм ушам. Григорій Іванович, не давши їй опам'ятатись, заявив, що завтра будуть у нього обідати обидва Берестови. «Що ви кажете!— сказала вона, збліднувши.— Берестови, батько й син! Завтра у нас обідати! Ну, тату, як собі хочете: я ні за що не покажусь». — «Що ти, збожеволіла?— відказав батько,— чи давно ти стала така соромлива, чи ти до них відчуваєш спадкову ненависть, як романічна героїня? Годі, не дурий...» — «Ні, тату, ні за що в світі, ні за які скарби не з'явлюсь я перед Берестовими». Григорій Іванович здвигнув плечима і більше з нею не сперечався, бо знав, що суперечкою з неї нічого не візьмеш, і пішов відпочивати після своєї незвичайної прогулянки.

Лизавета Григорівна пішла в свою кімнату і прикликала Настю. Обидві довго говорили про завтрашні відвідини. Що подумає Олексій, якщо впізнає у вихованій панночці свою Акуліну? Якої думки він буде про її поведінку й правила, про її розсудливість? З другого боку, Лізі дуже хотілось бачити, яке враження справило б на нього таке несподіване побачення... Раптом майнула їй думка. Вона зараз же передала її Насті; обидві зраділи їй як знахідці і вирішили виконати її неодмінно.

Другого дня за сніданком Григорій Іванович спитав у дочки, чи все ще має намір вона сховатися від Берестових. «Тату,— відказала Ліза,— я прийму їх, якщо вам цього хочеться, тільки з умовою: якою б я перед ними не з'явилась, що б я не зробила, ви лаяти мене не будете і не дасте ніякого знаку подиву чи невдоволення». — «Знову які-небудь витівки! — сказав, сміючись, Григорій Іванович.— Ну, добре, добре; згоден, роби, що хочеш, чорпоока моя пустунко». Говорячи це, він поцілував її в чоло, і Ліза побігла готуватись.

О другій годині рівно коляска домашнього виробу, запряжена шестериком коней, в'їхала на подвір'я і покотилась навкруги густозеленого дернового кола. Старий Берестов зійшов на ганок з допомогою двох ліврейних лакеїв Муромського. Слідом за ним син його приїхав верхи і разом з ним увійшов до їдальні, де стіл був уже накритий. Муромський прийняв своїх сусідів якнайпривітніше, запропонував їм

---

* Моя любя (англ.).

оглянути перед обідом сад і звіринець і повір по доріжках, старанно виметених і посипаних піском. Старий Берестов у глибині душі шкодував витрачені працю і час на такі марні вигадки, але мовчав ради ввічливості. Син його не поділяв ні невдоволення ошадливого поміщика, ні захоплення самолюбного англomана; він з нетерпінням чекав появи господареві дочки, про яку багато наслухався, і хоч серце його, як нам відомо, було вже зайняте, але молода красуня завжди мала право на його увагу.

Повернувшись до вітальні, вони сіли втрьох: старі згадали минулі часи і анекдоти своєї служби, а Олексій думав про те, яку роль грати йому в присутності Лізи. Він вирішив, що холодна неухажливість в усякому разі найбільше буде личити, і згідно з цим приготувався. Двері відчинились, він повернув голову з такою байдужістю, з такою гордою недбалістю, що серце найзавзятішої кокетки неодмінно мусило б здригнутись. На лихо, замість Лізи, ввійшла стара міс Жаксон, набілена, затягнута, із опущеними очима і з маленьким кніксом, і чудовий воєнний рух Олексіїв пропав марно. Не встиг він знову зібратися з силами, як двері вдруге відчинились, і на цей раз увійшла Ліза. Всі встали; батько почав був рекомендувати гостей, але раптом замовк і поспішно закусив собі губи... Ліза, його смуглява Ліза, набілена була по уші, насурмлена більше ніж сама міс Жаксон; фальшиві локони, значно світліші за власне її волосся, збиті були, як парик Людовіка XIV; рукава à l'imbecile* стирчали, як фіжми у Madame de Pompadour**, талія була перетягнута, як буква ікс, і всі брильянти її матері, ще не заставлені в ломбарді, сяяли на її пальцях, шії і ушах. Олексій не міг упізнати свою Акуліну в цій смішній і блискучій панночці. Батько його підійшов до її ручки, і він з досадою зробив те саме; коли торкнувся він до її біленьких пальчиків, йому здалося, що вони тремтіли. Тимчасом він встиг помітити ніжку, з наміром виставлену і взуту з усім можливим кокетством. Це помирило його до певної міри з іншим її убранням. Щодо білила і щодо сурми, то в простоті свого серця, признатися, він їх з першого погляду не помітив, та й потім не підозрював. Григорій Іванович згадав свою обіцянку і старався не показати й

---

* По-дурному (франц.) — фасон вузьких рукавів з пухами коло плеча.

** Мадам де Помпадур (франц.).

ознаки подиву; але витівка його дочки здавалась йому такою забавною, що він ледве міг стриматись. Не до сміху було манірній англійці. Вона догадувалась, що сурма та білила були викрадені з її комода, і багровий рум'янець досади пробивався крізь штучну білість її обличчя. Вона кидала полум'яні погляди на молоду пустунку, яка, відкладаючи до іншого часу всякі пояснення, вдавала, ніби їх не помічає.

Сіли за стіл. Олексій і далі грав роль неухважного і задумливого. Ліза манірничала, говорила крізь зуби, співучо, і тільки по-французьки. Батько щохвилини задивлявся на неї, не розуміючи її мети, але вважаючи все це вельми забавним. Англійка казилась і мовчала. Тільки Іван Петрович був як дома: їв за двох, пив скільки хотів, сміявся сам до себе і раз од разу приязніше розмовляв та реготався.

Нарешті встали з-за столу; гості поїхали, і Григорій Іванович дав волю сміхові й запитанням: «Що це тобі здумалось морочити їх? — спитав він Лізу. — А знаєш ти що? Білила, справді, тобі до лиця; не вдаюся в таємниці дамського туалету, але на твоєму місці я б став білитися; розуміється, не дуже, а злегка». Ліза була в захопленні від успіху своєї вигадки. Вона обійняла батька, обіцяла йому подумати про його пораду і побігла умилювати роздратовану міс Жаксон, яка насилу згодилась відімкнути їй свої двері і вислухати її виправдання. Лізі було соромно показатись перед незнайомими такою чорнухою; вона не сміла прохати... вона була певна, що добра, мила міс Жаксон пробачить їй... і так далі, і так далі. Міс Жаксон, упевнившись, що Ліза не думала підняти її на сміх, заспокоїлась, поцілувала Лізу і в знак примирення подарувала їй баночку англійського білила, яку Ліза і взяла з виявленням широкі вдячності.

Читач догадається, що другого дня вранці Ліза не забарилась з'явитися в гаю побачень. «Ти був, паничу, вчора в наших панів? — сказала вона зараз же Олексієві, — як сподобалась тобі наша панночка?» — Олексій відповів, що він її не помітив. «Шкода», — відказала Ліза. — «А чому ж?» — спитав Олексій. — «А тому, що я хотіла б спитати тебе, чи правда, кажуть...» — «Що ж кажуть?» — «Чи правда, кажуть, нібито я на панночку схожа?» — «Які дурниці! Вона перед тобою потвора потворою». — «Ах, паничу, гріх тобі це казати; панночка наша така біленька, така чепуруха! Куди мені до неї рівнятись!» Олексій божився

їй, що вона краща за всіх біленьких панночок і, щоб заспокоїти її зовсім, почав описувати її панну такими смішними рисами, що Ліза реготала від душі. «Одначе,— сказала вона, зітхнувши,— хоч панночка, може, і смішна, все ж я перед нею дурка безграмотна».— «І! — сказав Олексій,— є про що журитися! Та коли хочеш, я враз навчу тебе грамоти».— «А й правда,— сказала Ліза,— чи не спробувати й справді?»— «Будь ласка, люба; почнемо хоч зараз». Вони сіли. Олексій дістав з кишені олівця і записну книжку, і Акуліна навчилась азбуки напрочуд скоро. Олексій не міг надивуватися її тямучості. На другий ранок вона захотіла спробувати і писати; спочатку олівець не слухався її, але через кілька хвилин вона й вирисовувати букви стала досить вправно. «Що за чудо! — говорив Олексій.— Та в нас учення йде швидше, ніж за ланкастерською системою». Справді, на третій урок Акуліна розбирала вже по складах «Наталю, боярську дочку», перепиняючи читання зауваженнями, з яких Олексій істинно дивувався, і цілий аркуш помалювала афоризмами, вибраними з тієї ж повісті.

Мишув тиждень, і між ними почалось листування. Поштова контора влаштована була в дуплі старого дуба. Настя крадькома виконувала обов'язки поштаря. Туди приносив Олексій великими буквами написані листи і там же знаходив на синьому простому папері кривульки своєї милої. Акуліна видимо звикла до кращого складу мови, її розум помітно розвивався і вдосконалювався.

Тимчасом недавнє знайомство між Іваном Петровичем Берестовим і Григорієм Івановичем Муромським більше її більше зміцнювалось і незабаром перетворилося в дружбу, ось з яких обставин: Муромський нерідко думав про те, що після смерті Івана Петровича весь його маєток перейде в руки Олексія Івановича; що в такому разі Олексій Іванович буде одним з найбагатших поміщиків тієї губернії, і що нема йому ніякої причини не одружитися з Лізою. А старий Берестов, з свого боку, хоч і визнавав за своїм сусідом деяку нерозсудливість (або, за його висловом, англійську дурість), одначе не заперечував у ньому й багатьох чудесних гідностей, наприклад: рідкісної спритності; Григорій Іванович був близький родич графові Пронському, людині знатній і сильній; граф міг стати у великій пригоді Олексієві, а Муромський (так думав Іван Петрович) напевно зрадіє нагоді вигідно віддати свою дочку. Старі доти обмірковували все це кожен про себе, що нарешті один з одним і переговорили,

обнялись, пообіцяли справу як слід зладити і почали про неї турбуватись кожен із свого боку. Муромського чекали труднощі: умовити свою Бетсі познайомитись ближче з Олексієм, якого не бачила вона ще з самого достопамятного обіду. Здавалось, вони одно одному не дуже подобались; принаймні Олексій уже не вертався до Прилучина, а Ліза виходила в свою кімнату кожного разу, як Іван Петрович ушановував їх своїми відвідинами. Але, думав Григорій Іванович, коли Олексій буде в мене щодня, то Бетсі повинна ж буде в нього закохатись. Це звичайна річ. Час усе зладить.

Іван Петрович менше турбувався про успіх своїх намірів. Того ж вечора покликав він сина до свого кабінету, закутив люльку і, трохи помовчавши, сказав: «Чого ж ти, Олексію, давно про військову службу не говориш? Чи, може, гусарський мундир уже тебе не приваблює!» — «Ні, батечку, — відповів шанобливо Олексій, — я бачу, що ви не бажаєте, щоб я йшов у гусари; мій обов'язок вам коритись». — «Гаразд, — відповів Іван Петрович, — бачу, що ти слухняний син; це мені втішно; не хочу ж і я тебе неволити; не силую тебе вступити... негайно... в штатську службу; а поки що думаю я тебе одружити».

— З ким це, батечку? — спитав здивований Олексій.

— З Лизаветою Григорівною Муромською, — відповів Іван Петрович; — паречена хоч куди, правда ж?

— Батечку, я про одруження ще не думаю.

— Ти не думаєш, то я за тебе думав і передумав.

— Воля ваша, Ліза Муромська мені зовсім не подобається.

— Потім сподобається. Стерпиться, злюбитьсь.

— Я не почуваю себе здатним принести їй щастя.

— Не твоя біда — її щастя. Що? це так ти шануєш волю батьківську? Добре!

— Як собі хочете, я не хочу одружуватись і не одружусь.

— Ти одружишся, або я тебе прокляну, а масток, як бог свят, продам і розтринькаю, і тобі шага не залишу. Даю тобі три дні на обдумування, а доти не смій на очі мені показуватись.

Олексій знав, що коли батько візьме собі щось у голову, то вже того, за висловом Тараса Скотипіна, у нього й цвяхом не виб'єш; та Олексій удався в батька, і його так само трудно було переспорити. Він пішов у свою кімнату і став роздумувати про межі влади батьківської, про Лизавету

Григорівну, про врочисту обіцянку батька зробити його старцем і, нарешті, про Акуліну. Вперше бачив він ясно, що він у неї широко закоханий; романічна думка одружитися з селянкою й жити своєю працею прийшла йому в голову, і чим більше думав він про цей рішучий вчинок, тим більше знаходив у ньому розсудливості. З деякого часу побачення в гаю були припинені через дощову годину. Він написав Акуліні листа найчіткішим почерком і найшаленішим стилем, сповіщав про загибель, яка їм загрожувала, і тут-таки пропонував їй свою руку. Негайно відніс він листа на пошту, в дупло, і ліг спати дуже задоволений собою.

На другий день Олексій, твердий у своєму намірі, дуже рано поїхав до Муромського, щоб одверто з ним поговорити. Він надіявся розворушити його великодушність і схилити його на свій бік. «Чи дома Григорій Іванович?» — спитав він, спиняючи свого коня перед ганком прилучинського замку. «Нема,—відповів слуга,—Григорій Іванович зранку зволив виїхати». — «Яка досада!» — подумав Олексій. «Чи дома принаймні Лизавета Григорівна?» — «Дома». І Олексій скочив з коня, віддав поводи в руки лаксеви і пішов без оповіщення.

«Все буде вирішено,—думав він, підходячи до вітальні; — поговорю з нею самою». — Він увійшов... і остовпів! Ліза... ні, Акуліна, люба, смуглява Акуліна, не в сарафані, а в білому ранковому платтячку, сиділа перед вікном і читала його листа; вона так була зайнята, що не чула, як він і зайшов. Олексій не міг стриматися від радісного вигуку. Ліза здригнулась, підвела голову, закричала і хотіла етекти. Він кицувся, щоб її затримати. «Акуліно, Акуліно!» Ліза старалась від нього визволитись... «*Mais laissez-moi donc, monsieur; mais êtes-vous fou?**» — повторювала вона, відвертаючись. «Акуліно! друже мій Акуліно!» — повторював він, цілючи її руки. Міс Жаксон, свідок цієї сцени, не знала, що подумати. В цю хвилину двері відчинились, і Григорій Іванович увійшов.

— Ага! — сказав Муромський, — та у вас, здається, діло зовсім уже налагодилось...

Читачі звільнять мене від зайвого обов'язку описувати розв'язку.

КІНЕЦЬ ПОВІСТЯМ
І. П. ВЕЛКІЦА

---

* Та облиште мене, пане; чи ви збожеволіли? (франц.).

ІСТОРІЯ СЕЛА ГОРЮХІНА

1830

Коли бог пошле мені читачів, то, можливо, для них цікаво буде дізнатися, яким чином вирішив я написати Історію села Горюхіна. Для цього я мушу дати деякі попередні подробиці.

Я народився від чесних і благородних батьків у селі Горюхіні 1801 року квітня 1 числа і першу освіту дістав од нашого дядька. Цьому ж шановному мужеві зобов'язаний я і розвиненою потім у мене охотою читати і взагалі до праці літературної. Успіхи мої хоч і були повільні, але благонадійні, бо на десятому році від народження я знав уже майже все те, що й досі залишилося у мене в пам'яті, від природи слабенької і яку з причини такого ж кволого здоров'я не дозволяли мені надто переобтяжувати.

Звання літератора завжди здавалося для мене найзавиднішим. Батьки мої, люди поважні, але прості й виховані постаровинному, ніколи нічого не читали, і в цілому домі, крім Азбуки, купленої для мене, календарів та Найновішого письмовника, піяких книг не було. Читати письмовник довго було улюбленими моїми вправами. Я знав його напам'ять і, незважаючи на те, щодня знаходив у ньому нові, непомічені красоти. Після генерала Племянникова, в якого батечко був колись ад'ютантом, Курганов здавався мені за найвидатнішу людину. Я розпитував про нього у всіх, і, на жаль, ніхто не міг задовольнити мою цікавість, ніхто не знав його особисто, на всі мої запитання відповідали тільки, що Курганов написав Найновіший письмовник, що я твердо знав і раніше. Морок невідомості повивав його, як якогось старовинного напівбога; іноді мене навіть брав сумнів, чи справді він існував. Ім'я його здавалося мені вигаданим і перекази про нього порожнім міфом, що чекав на дослідження нового Нібура. Проте він усе переслідував мою

уяву, я намагався надати будь-якого образу цій таємничій особі, і нарешті вирішив, що він має бути подібним до земського засідателя Корючкіна, маленького дідка, з червоним носом і блискотливими очима.

1812 року повезли мене до Москви й віддали до пансіону Карла Івановича Мейєра — де пробув я не більш, як три місяці, бо нас розпустили перед вступом ворога, — я повернувся на село. По вигнанні дванадцяти язиків хотіли мене знову везти до Москви, подивитися, чи не повернувся бува Карл Іванович на колишне полевище або, в противному разі, віддати до іншої школи, але я упростав матінку залишити мене на селі, бо здоров'я моє не дозволяло мені вставати з постелі о 7 годині, як звичайно заведено по всіх пансіонах. Таким чином досяг я шістнадцятилітнього віку, залишаючись із нервісною моєю освітою і гуляючи в м'яча з моїми потішними, єдина наука, що в ній я набув достатнього досвіду під час перебування мого в пансіоні.

Цього часу вступив я юнкером в ** піхотний полк, де й перебував до минулого 18 ** року. Перебування моє в полку залишило мало приемних вражень, крім іменування мене офіцером та виграшу 245 карбованців, у той час, як у мене в кишені всього залишалось карбованець 6 грив. Смерть найдорожчих моїх батьків примусила мене подати у відставку і приїхати до моєї вотчини.

Ця епоха життя мого настільки для мене важлива, що я маю намір сказати про неї докладніше, загодя прохаючи пробачення у доброзичливого читача, коли у зле поверну ласкаву його увагу.

День був осінній і похмурий. Прибувши на станцію, звідки треба було мені повернути на Горюхіно, найняв я вільних і поїхав польовим шляхом. Хоч я характером од природи тихий, але нетерпіння знову побачити місця, де я прожив свої кращі роки, так сильно опанувало мене, що я шохвилини підганяв свого ямщика, то обіцяючи йому на горілку, то погрожуючи побити, а як зручніше було мені штовхати його в спину, піж виймати й розв'язувати гаманця, то, признаюся, разів зо три і вдарив його, що зроду зо мною не траплялося, бо стан ямщиків, сам не знаю чому, для мене особливо люб'язний. Ямщик підганяв свою тройку, а мені здавалося, що він, за звичаєм ямським, умовляючи коней та розмахуючи батогом, проте натягав гужі.— Нарешті побачив я Горюхінський гай, і за 10 хвилин в'їхав на панське подвір'я. Серце моє сильно билось, — я дивився

довкола себе з хвилюванням неописаним. Вісім років не бачив я Горюхіна. Берізки, які при мені були посаджені біля паркана, вирости і стали тепер високими, гіллястими деревами. Подвір'я, що колись було прикрашене трьома правильними квітниками, між якими пролягала широка дорога, посипана піском, тепер обернено було на некошений луг, на якому паслася бура корова. Бричка моя зупинилася біля переднього ганку. Слуга мій пішов був одчиняти двері, але вони були забиті, хоч віконниці були одчинені і дім здавався населеним. Баба вийшла з людської хати і спитала, кого мені треба. Дізнавшись, що пан приїхав, вона знову побігла в хату, і незабаром двірня мене оточила. Я був зворушений до глибини серця, побачивши знайомі й незнайомі лиця — і дружньо з усіма ними цілуєчись: мої потішні хлоп'ята були вже мужиками, а дівчиська, що сиділи колись на підлозі для посилок, — заміжніми молодицями. Чоловіки плакали. Жінкам говорив я без церемонії: «Як ти постаріла», — і мені відповідали щиро: «А ви як, батеньку, попоганишали». Повели мене на задній ганок, назустріч мені вийшла моя мамка і обняла мене з плачем і риданням, як многостраждального Одиссея. Побігли гріти баню. Кухар, що знічев'я виростив собі бороду, узявся приготувати мені обід або вечерю — бо вже смеркалось. Відразу звільнили мені кімнати, в яких жила мамка з дівчатами покійної матінки, і я опинився в смиренній батьківській оселі і заснув у тій самій кімнаті, де 23 роки тому народився.

Близько трьох тижнів проминуло для мене в різних клопотах — я морочився із засідателями, предводителями і різними губерньськими чиновниками. Нарешті прийняв я спадщину і був уведений у володіння вотчиною; я заспокоївся, але незабаром нудьга бездіяльності почала мене мучити. Я не був іще знайомий з добрим і поважаним сусідом моїм **. Хазяйнування було для мене зовсім чуже. Балачки мамки моєї, що я її призначив за ключницю її управительницю, полягали всього з 15 хатніх анекдотів, дуже для мене цікавих, але які розповідала вона завжди однаково, так що вона зробилася для мене другим найновішим письменником, в якому я знав, на якій сторінці який знайду рядок. А справжній заслужений письменник я знайшов у коморі, поміж всілякого мотлоху, в жалюгідному стані. — Я виніс його звідти й узявся був за нього, але Курганов утратив для мене колишню свою принадність, я прочитав його ще раз і більше вже не розгортав.

В такому становищі спало мені на думку: чи не спробувати самому щось написати? Ласкавий читач знає вже, що вихований був я на мідяки і що не мав я нагоди набути сам собою те, що вже було раз упущено, до шістнадцяти літ бавлячись з дворовими хлопчачками, а потім переходячи з губернії в губернію, з квартири на квартиру, марнуючи час з жидами та з маркитантами, граючи на обідрапих більярдах та маршируючи по грязі.

До того ще — бути автором здавалося мені так мудро, так недосажно для нас, необізнаних, що думка взятися за перо спочатку налякала мене. Чи смів я сподіватися будь-коли потрапити в число письменників, коли вже полум'яне бажання моє зустрівся з одним із них ніколи не здійснилося? Але це нагадує мені випадок, про який я маю памір розповісти на доказ повсякчасної пристрасті моєї до вітчизняного письменства.

1820 року ще юнкером трапилося мені бути в казенній потребі в Петербурзі. Я прожив там тиждень і, незважаючи на те, що не було там у мене жодної знайомої людини, провів час надзвичайно весело: щодня потихеньку ходив я до театру, на галерею 4-го яруса. Всіх акторів узнав на ім'я і гаряче закохався в^{**}, що грала з великим мистецтвом одної неділі роль Амалії в драмі «Ненависть до людей і каяття». Вранці, повертаючись із Головного Штабу, заходив я звичайно до низенької цукеркової крамниці і за чашкою шоколаду читав літературні журнали. Одного разу сидів я заглиблений у критичну статтю «Благонамеренного»; хтось у гороховій шинелі до мене підійшов і з-під моєї книжки потихеньку потяг сторінку Гамбурзької Газети. Я так був зайнятий, що не підвів і очей. Незнайомий попрохав собі біфштексу і сів передо мною; я все читав, не звертаючи на нього уваги; він тимчасом поспідав, сердито вилаяв хлопчика за несправність, випив півпляшки вина і вийшов. — Двоє молодих людей тут же снідали. «Знаєш ти, хто це був? — сказав один другому: — Це Б., — письменник». — Письменник, — скрикнув я мимоволі, — і, залишивши журнал недочитаним і чашку недопитою, побіг розплачуватися і, не дїждавшись здачі, вибіг на вулицю. Дивлячись на всі боки, побачив я здаля горохову шинель і кинувся за нею по Невському проспекту — мало не бігом. Зробивши кілька кроків, почуваю раптом, що мене зупиняють — оглядаюся, гвардійський офіцер зауважив мені, що, мовляв, мені слід би не штовхати його з тротуару, а скоріш зупинитися

й виструнчитися. Після цієї догани я зробився обережнішим; на моє лихо, щохвилини зустрічалися мені офіцери, я щохвилини зупинявся, а письменник все віддалявся від мене вперед. Зроду моя солдатська шинель не була мені такою важкою — зроду еполети не здавалися мені такими завидними; нарешті аж біля Анічкіна мосту дігнав я горохову шинель. «Дозвольте запитати,— сказав я, підносячи до лоба руку,— ви пан Б., якого прекрасні статті мав я щастя читати в «Соревнователе Просвещения?» — Аж ніяк,— одповів він мені,— я не письменник, а стряпчий; але ** мені дуже знайомий: чверть години тому я зустрів його біля Поліцейського мосту.— Таким чином повага моя до російської літератури коштувала мені 30 копійок втраченої здачі, догани по службі і мало не арешту — а все даремно.

Незважаючи на всі заперечення мого здорового розуму, зухвала мрія зробитися письменником щохвилини спадала мені на думку. Нарешті, не будучи в силах противитися потягові натури, я зшив собі грубого зошита з твердим наміром наповнити його хоч чим би там було. Всі роди поезії (бо про смиреншу прозу я ще й не помисляв) були мною вивчені, оцінені, і я вирішив взятися неодмінно за епічну поему, взяту з вітчизняної історії.— Недовго шукав я собі героя. Я вибрав Рюрика — і взявся за роботу.

До віршів набув я деякий навик, переписуючи зошити, що ходили по руках поміж нашими офіцерами, а саме: «Небезпечного сусіда», «Критику на Московський бульвар», на «Преспенські ставки» і т. ін. Незважаючи на те, поема моя посувалася поволепьки, і я кинув її на третьому вірші. Я гадав, що епічний рід не мій рід, і розпочав трагедію Рюрик. Трагедія не пішла. Я спробував повернути її на баладу, але й балада якось мені не давалася. Нарешті натхнення осіяло мене, я почав і благополучно закінчив напис до Рюрикового портрета.

Незважаючи на те, що напис мій був не зовсім не достойний уваги, особливо як перший твір молодого віршувальника, проте я відчув, що я не родився поетом, і задовольнився цією першою спробою. Але творчі мої спроби так прив'язали мене до літературної праці, що вже я не міг розлучитися із зошитом та з чорнильницею. Я хотів зійти до прози. На перший випадок, не бажаючи братися за попереднє вивчення, розміщення плану, з'єднання частин і т. ін., я вирішив писати окремі думки, без зв'язку, без всякого порядку, в тому вигляді, як вони мені будуть уявлятися.

На жаль, думки не спадали мені в голову — і в цілі два дні надумав я тільки таке зауваження:

Людина, що не зважає на закони розуму і що звикла йти за велінням пристрастей, часто помиляється і віддає себе на пізніе каяття.

Думка, звісно, справедлива, але вже не нова. Залишивши думки, взявся я за повісті, але, не вмючи з незвички розмістити вигадану подію, я вибрав знамениті анекдоти, що колись їх чув од різних осіб, і намагався прикрасити істину жваввістю розповіді, а іноді й квітами власної уяви. Складаючи ці повісті, мало-помалу утворив я свій стиль і привчився висловлюватися правильно, приємно й вільно. Але скоро запас мій вичерпався, і я почав знову шукати предмета для літературної моєї діяльності.

Думка залишити дрібні й сумнівні анекдоти для розповідання справжніх і великих подій давно тривожила мою уяву. Бути суддею, спостерігачем і пророком віків і народів здавалося мені за найвищий ступінь, доступний для письменника. Але яку історію міг я написати з моєю жалюгідною освітою, де б не попередили мене багаточені, сумлінні мужі? Який рід історії вони вже не вичерпали? Чи почну я писати історію всесвітню — а хіба не існує вже безсмертна праця аббата Мілота? Чи звернуся до історії вітчизняної? що скажу я після Татіщева, Болтіна й Голикова? і чи мені копатися в літописах і добиратися до захованого змісту постарілої мови, коли не міг я вивчитися слов'янських цифр? Я думав про історію меншого обсягу, приміром, про історію губернського нашого міста; але й тут скільки перешкод, для мене непереборних! Поїздка до міста; візити до губернатора й до архієрєя, прохання допустити в архіви й монастирські склени і т. ін. Історія повітового нашого міста була б для мене зручнішою, але вона не була цікавою ні для філософа, ні для прагматика, і давала мало поживи для красномовства. *¹¹ був перейменованій у місто 17 ^{**} року, і єдина знаменита подія, що збереглася в його літописах, — це жахлива пожежа, що трапилася десять літ тому і знищила базар і присутствені місця.

Несподіваний випадок розв'язав мої сумніви. Баба, розвішуючи білизну на горнищі, знайшла стару корзину, повну трісок, сміття та книг. Увесь дім знав мою охоту до читання. — Ключниця моя, у той саме час, як я сидів за моїм зошитом, гриз перо й думав про спробу написати сільські проповіді, урочисто втягла корзину до моєї кімнати, ра-

дісно вигукуючи: «книги! книги!» — Книги! — проказав я захоплено і кинувся до корзинки. Справді, я побачив цілу купу книг в зелених і синіх паперових палітурках, — це була збірка старих календарів. — Від цього відкриття захоплення моє охолело, а проте я був радий з несподіваної знахідки, все ж це були книги, і я щедро нагородив старанність прачки срібним полтинником. Залишившись на самоті, я почав розглядати свої календарі, і скоро моя увага була сильно ними зайнята. Вони складали безперервний ланцюг років від 1744 до 1799, тобто рівно 55 літ. Сині аркуші паперу, звичайно вклеювані в календарі, були всі списані старовинним почерком. Кинувши погляд на ці рядки, з подивом побачив я, що вони містили не тільки записи про погоду й господарські рахунки, але також і відомості короткі історичні щодо села Горюхіна. Не гаючись взявся я розбирати дорогоцінні ці записки і незабаром знайшов, що вони являли повну історію моєї вотчини протягом майже цілого століття в найстрогішому хронологічному порядку. Крім того вони містили невичерпний запас економічних, статистичних, метеорологічних та інших учених спостережень. Відтоді вивчення цих записок зайняло мене цілком — бо побачив я можливість добути в них розповідь послідовну, цікаву і повчальну. — Ознайомившись докладно з дорогоцінними цими пам'ятками, я почав шукати нових джерел Історії села Горюхіна. — І невдовзі численність їх здивувала мене. Присвятивши цілих шість місяців на попереднє вивчення, нарешті взявся я до давно жаданої праці — і з божою допомогою завершив ту працю цього листопада 3 дня 1827 року.

Нині, як і котрийсь до мене подібний історик, що його імені я не пам'ятаю, закінчивши свій трудний подвиг, кладу перо і з сумом іду до мого саду роздумувати про те, що мною зроблено. Здається й мені, що, написавши Історію Горюхіна, я вже не потрібний світові, що обов'язок виконано і що час мені одпочити!

Тут додаю список джерел, що прислужилися мені до написання Історії Горюхіна:

І. Збірка старовинних календарів. *54 частини*. Перші 20 частин списано старовинним почерком з титлами. Літопис цей написав прадід мій Андрій Степанович Белкін. Він відзначається ясністю й короткістю стилю: наприклад:

4 травня. Сніг. Тришка за грубість битий. 6 — корова бура здохла. Сенька за пияцтво битий. 8 — погода ясна. 9 — дощ і сніг. Тришка битий по погоді. 11 — погода ясна. Пороша. Заполював 3 зайців, і таке інше, без ніяких роздумів...— Решта 35 частин писані різними почерками, здебільшого так званими *лавочницькими*, з титлами й без титлів, взагалі плідно, нескладно і без додержання правопису. Де-не-де помітно жіночу руку. У цей відділ входять записки діда мого Івана Андрійовича Белкіна, і бабусі моєї, а його дружини Євпраксії Олексіївни — також і прикажчика Горбовицького.

2. Літопис горюхінського дячка. Цей цікавий рукопис одшукав я у мого попа, одруженого з дочкою літописця. Перші сторінки було видрано й ужиго дітьми священика на так звані змії. Один із таких упав посеред мого подвір'я. Я підняв його й хотів був оддати дітям, та помітив, що він був списаний. З перших рядків я побачив, що змія було складено з літопису, і на щастя встиг урятувати решту. Літопис цей, набутий мною за чверть вівса, відзначається глибокодумством і красномовністю надзвичайною.

3. Усні перекази. — Я не нехтував ніякими відомостями. А особливо зобов'язаний Аграфені Трифоновій, матері Авдія старости, що була (кажуть) коханкою прикажчика Горбовицького.

4. Ревізькі реєстри, з примітками попередніх старостів (рахівничі й видаткові книги) щодо моральності й стану селян.

Країна, іменем столиці своєї Горюхіним звана, займає на земній кулі більш як 240 десятин. Число жителів сягає до 63 душ. На півночі вона межує з селами Дериуховим та Перкуховим, мешканці якого бідні, виснажені й малорослі, а горді володарі захоплені войовничими вправами — зайчим полюванням. На південь ріка Сивка відділяє її від володінь Карачівських вільних хліборобів — сусідів неспокійних, відомих буйною жорстокістю нравів. На захід облягають її квітучі лани Захар'їнські, що благоденствують під владою мудрих і освічених поміщиків. На схід — прилягає вона до диких, незаселених місць, до непрохідного болота, де росте сама клюква, де лунає тільки одноманітне жаб'яче кумкання і де забобонні перекази гадають, що там перебуває якийсь біс.

№. Це болото й зветься *Бісівським*. Розповідають, ніби одна дурненька пастушка стерегла стадо свиней недалечко від цього глухого місця. Вона завагітвіла і ніяк не могла задовільно пояснити цього випадку. Глас народний визнав винуватим болотяного біса, — але ця казка не варта уваги історика, і після Нібура непросто було б тому вірити.

З давньої давнини Горюхіно славилось своєю родючістю і розкішним кліматом. Жито, овес, ячмінь і гречка родять на тучних його нивах. Березовий гай і ялиновий ліс дають жителям дерево та сушняк на будівлю і ogrівання житла. Нема недостачі в горіхах, клюкві, брусниці й чорниці. Гриби ростуть в надзвичайній кількості; смажені в сметані вони є приємна, хоч і нездорова їжа. Ставок повний карасів, а в річці Сивці водяться щуки й миньки.

Жителі Горюхіна здебільшого на зріст середні, складу кріпкого і мужнього, очі в них сірі, волосся русяве або руде. Жінки відзначаються носами, піднятими трохи вгору, вишпунтими вилицями і огрядністю.

№. *Баба здоровенна*, такий вислів трапляється часто в примітках старост до Ревізьких реєстрів. Чоловіки добродішні, працьовиті (особливо на власній ниві), хоробрі, воїновничі: багато з них ходять один на ведмедя і славляться в околиці кулачними бійцями; всі взагалі схильні до почутевої насолоди пияцтва. Жінки, крім хатньої роботи, поділяють із чоловіками більшу частину їхньої праці; і не поступляться перед ними у відвазі, мало яка з них боїться старост. Вони складають міцну громадську охорону, що невиспипно пильнує на панському подвір'ї, і прозиваються *копейщицями* (від словенського слова *копье*). Головний обов'язок *копейщиць* — якнайчастіше бити каменем у чавунну дошку і тим лякати злочинні заміри. Вони такі ж цнотливі, як і прекрасні; на замахи зухвалого відповідають суворо й виразно.

Жителі Горюхіна здавна проводять багатий торг ликами, кошиками й личаками. Цьому сприяє річка Сивка, через яку навесні вони перепливають човнами, як колись старовинні скандінави, а в інший час переходять убрід, закачавши перед тим штани до колін.

Мова горюхівська є безперечно галузь слов'янської, але так само різниться від неї, як і російська. Вона повна скорочень та усічень — деякі літери зовсім у ній знищено або

замінено іншими. Проте великоросіянинові легко зрозуміти горюхінця і навпаки.

Чоловіки женилися звичайно на 13 році на дівчатах 20-літніх. Жінки били своїх чоловіків протягом чотирьох або п'яти років. Після чого чоловіки починали бити жінок, і таким чином обидві статі мали свій час влади, і рівноваги було додержано.

Обряд похорону відбувався таким чином. В самий день смерті небіжчика відносили на кладовище — щоб мрець у хаті не займав даремно зайвого місця. Через це траплялося, що, на превелику радість родичів, небіжчик чхав або позіхав тої самої хвилини, як його виносили у труні за околицю. Жінки голосили за чоловіками, виючи й приказуючи: «Серденько моє, молодецька голівонько! на кого ти мене покинув? чим же мені тебе поминати?» Повернувшись із кладовища, починали поминки, тризну на честь небіжчика, і родичі і друзі були п'яні два-три дні або навіть цілий тиждень, вважаючи на повагу та приятельство до його пам'яті. Ці старовинні звичаї збереглися й нині.

Одежа горюхінців складалася з сорочки, яка одягалася поверх штанів, що є характерною ознакою їх слов'янського походження. Взимку носили воли овчинний кожух, але більше для краси, ніж для справжньої потреби — бо кожуха воли звичайно накидали на одне плече і скидали при найменшій праці, що вимагала руху.

Науки, мистецтва і поезія здавна перебували в Горюхіні в досить квітучому стані. Крім священика і церковних причетників, завжди водилися в ньому грамотії. Літописи згадують про земського Терентія, що жив десь близько 1767 року, який умів писати не тільки правою, а й лівою рукою. Ця надзвичайна людина уславилася в околиці писанням різного роду листів, чолобитних, партикулярних пашпортів і т. ін. Неодноразово зазнавши горя за своє мистецтво, послужливість та участь у різних визначних подіях, він помер уже в глибокій старості, у той саме час, як привчався писати правою ногою, бо почерки обидвох його рук були вже надто відомі. Він відіграє, як читач пересвідчиться, важливу роль і в історії Горюхіна.

Музика була завжди улюбленим мистецтвом освічених горюхінців; балалайка й волинка, потішаючи чутливі серця, і досі лунають в їхніх житлах, особливо в старовинному громадському будинку, прикрашеному ялинкою і зображенням двоголового орла.

Поезія колись процвітала в старовинному Горюхіні. І досі вірші Архипа-Лисого збереглися в пам'яті нащадків.

Ніжністю вони не поступляться перед еклогами відомого Віргілія, красою уявлення далеко перевершують ідилії пана Сумарокова. І хоч вишуканістю стилю й поступаються найновішим творінням наших муз, але дорівнюють їм вигадливістю й дотепністю.

Як приклад наведемо такий сатиричний вірш:

До боярського двора
Антон староста іде, (2)
Бирки в пазусі несе, (2)
Боярину подає,
А боярин бачить,
Нічого не тямить.
Ах ти, староста Антон,
Обікрав бояр кругом,
Село з торбою пустив,
Старостиху обдарив.

Ознайомивши таким чином мого читача з етнографічним та статистичним становищем Горюхіна і з правами та звичаями його жителів, візьмемося тепер за саму розповідь.

ЛЕГЕНДАРНІ ЧАСИ

СТАРОСТА ТРИФОН

Спосіб правління в Горюхіні кілька разів мінявся. Воно поперемінно перебувало під владою старшин, обраних громадою, прикажчиків, призначених поміщиком, і парешті безпосередньо під рукою самих поміщиків. Вигоди й невигоди цих різноманітних способів правління буде розвинуто мною протягом моєї розповіді.

Заснування Горюхіна і первісне населення його повито мороком невідомості. Темні перекази кажуть, що колись Горюхіно було село багате і велике, що всі жителі його були заможні, що оброк збирали один раз на рік і надсилали невідомо кому на кількох возах. Того часу все купували дешево, і дорого продавали. Прикажчиків не було, старости нікого не кривдили, жителі працювали мало, а жили добре, і пастихи стерегли череду в чоботях. Ми не повинні тішити себе цією чарівною картиною. Думка про золотий вік властива всім народам і доводить тільки, що люди ніколи не задоволені сучасним, і з досвіду мавши мало надії на майбутнє, прикрашають неповоротний минулий час усіма квітами своєї уяви. От що є вірогідним:

Село Горюхіно здавна належало знаменитому роду Бел-

кіних. Але предки мої, володіючи багатьма іншими вотчинами, не звертали уваги на цю віддалену країну. Горюхіно платило малу данину і управлялося старшинами, обраними народом на вічі, громадським сходом званому.

Але протягом часу родові володіння Белкіних подрібнішали і занепали. Збіднілі внуки багатого діда не змогли відвикнути від розкішних своїх звичок — і вимагали колишнього повного прибутку від маєтку, удесятеро вже меншого. Грізні приписи надходили один за одним. Староста читав їх на вічі; старшини вітійствували, громада хвилювалася, — а пани, замість подвійного оброку, діставали лукаві відмовки і смиренні скарги, писані на засмальцьованому папері і запечатані шелягом.

Темна хмара нависла над Горюхіним, але про неї ніхто й не згадував. В останній рік владарювання Трифона, останнього старости, пародом обраного, у самий день храмового свята, коли весь народ шумно оточив будинок для розваг (шинком у простому люді званий) або бродив вулицями, обнявшись між собою й голосно співаючи пісень Архипа-Лисого, в'їхала до села плетена крита бричка, запряжена парою шкап, ледве живих, на козлах сидів обірваний жид — а з брички висунулася голова в картузі і, здавалося, з цікавістю дивилася на веселий народ. Жителі зустріли бричку сміхом і грубим глузуванням. (NB. Склавши трубою поли одежі, безумці глумилися з єврейського візника і вигукували сміхотворно: «Жиде, жиде, їж свиняче вуха!» *Літопис горюхінського дячка*). Але як здивувалися вони, коли бричка зупинилася посеред села і коли приїжджий, вистрибнувши з неї, владним голосом потребував старосту Трифона. Цей сановник перебував у будинку розваг, звідки двоє старшин поштиво вивели його під руки. — Незнайомий, глянувши на нього грізно, подав йому листа і звелів читати його негайно. Старости горюхінські мали звичку ніколи нічого самі не читати. Староста був неграмотний. Послали по земського Авдія. Його знайшли недалечко, він спав у провулку під парканом — і привели до незнайомого. Але коли привели, чи то з раптового переляку, чи від лихого передчуття, літери в листі, чітко написаному, здалися йому затуманеними — і він не в силах був їх розібрати. — Незнайомий, з жахливими прокльонами одіславши спати старосту Трифона й земського Авдія, відклав читання листа до завтрашнього дня і пішов у приказну хату, куди жид поніс за ним і його маленький чемодан.

Горюхінці з мовчазним здивуванням дивилися на цю надзвичайну подію, але незабаром боїчка, жид і незнайомий були забуті. День минув шумно й весело — і Горюхіно заснуло, не передбачаючи, що чекало на нього.

Як зійшло ранкове сонце, жителі були розбуджені стуком у вікна і закликанням на громадський сход. Громадяни один за одним з'явилися на подвір'я приказної хати, що правила й за вічову площу. Очі в них були каламутні й червоні, обличчя опухли; вони, позіхаючи й чухаючись, дивилися на людину в картузі, в старому голубому кафтані, що важно стояла на ганку приказної хати, — і намагалися пригадати собі риси його, колись ними бачені. Староста Трифон і земський Авдій стояли біля нього без шапки, з виглядом улесливості й глибокого суму. — «Чи всі тут?» — запитав незнайомий. «Чи всі тут?» — повторив староста. «Всі», — відповіли громадяни. Тоді староста оголосив, що від пана одержано грамоту, і наказав земському прочитати її для громади вголос. Авдій виступив і голосно прочитав таке. (НЗ. «Грамоту грізновіщу сюю списав я у Трифона старости, у нього ж вона й зберігалася в кивоті разом з іншими пам'ятками володарювання його над Горюхіним». Я не міг сам одшукати цього цікавого листа).

Трифоне Іванів!

Податель листа цього, повірений мій **, іде у вотчину мою село Горюхіно для вступу в управління ним. Негайно по його прибутті зібрати мужиків і оголосити їм мою панську волю, а саме: Наказів повіреного мого ** їм, мужикам, слухатися, як моїх власних. А все, що він вимагатиме, виконувати без заперечень, в противному разі має він ** чинити з ними якнайсуворіше. До цього спонукав мене їхній несумлінний непослух, і твоє, Трифоне Іванів, шахрайське потурання.

Підписано NN.

Тоді **, розкарячивши ноги, подібно до літери хера і взявшись в боки, подібно до ферта, виголосив таку коротеньку і виразну промову: «Дивіться ж ви в мене, не дуже розумничайте, — ви, я знаю, народ розбещений, та я виб'ю дурощі з ваших голів, мабуть, чи не скорше від учорашнього хмелю». Хмелю в жодній голові вже не було. Горюхінці, мов громом приголомшені, повісили носи і з жахом порозходилися по хатах.

** прийняв кермо влади і взявся виконувати свою політичну систему; вона заслуговує на особливий розгляд.

Головною основою її була така аксіома: що мужик багатіший, то він розбещеніший — що бідніший, то смирніший. Через це ** дбав про смирність вотчини, як про головну селянську чесноту. Він потребував реєстр селян, поділив їх на багатіїв і бідняків. 1) Недоїмки були розкладені між найзможнішими мужиками і виправлялися з них якнайсуворіше.— 2) Незаможні й схильні до неробства гультіпаки були негайно посаджені на ниви—а як за його розрахунком праця їхня виявлялась недостатньою, то він оддавав їх за наймитів іншим селянам, за віщо ці сплачували йому добровільну дашину, а ті, кого він оддавав у холопство, мали повне право відкупатися, заплативши поверх недоїмок подвійний річний оброк. Всяка громадська повинність падала на заможних мужиків. Рекрутство ж було торжеством користолюбному правителеві; бо від рекрутства відкупалися по черзі всі багаті мужики, доки нарешті вибір не падав на негідника або на розореного *. Громадські сходи було скасовано.— Оброк він збирав потроху і цілий рік підряд. Поверх того, завів він несподівані збори. Мужики, здається, платили і не надто більше проти колишнього, але ніяк не мали змоги ні заробити, ні заощадити достатньо грошей. За три роки Горюхіно зовсім зuboжіло.

Горюхіно зажурилося, базар спорожнів, пісні Архипа-Лисого замовкли. Дітвора пішла попідтинню. Половина мужиків була на полі, а друга служила наймитами; і день храмового свята зробився, за висловом літописця, не днем радощів та веселощів, а роковинами печалі та споминів гірких.

--- --
* Посадив окаянний прикажчик Антона Тимофієва в кайдани — а старий Тимофій сина відкупив за 100 карбованців; а прикажчик закував Петрушку Єремеева, і того відкупив батько за 68 крб.— і хотів окаянний закувати Льюху Тарасова, ас той утік у ліс — і прикажчик з цього дуже журився і лютував на словах,— а відвезли до міста і віддали в рекрути Ваньку п'яницю. (Донесення горюхінських мужиків).

РОСЛАВЛѢВ

1831

Читаючи «Рославлева», з подивом побачила я, що зв'язка його побудована на справжній події, занадто для мене відомій. Колись я була другом нещасної жінки, обраної п. Загоскіним в героїні його повісті. Він знову привернув увагу публіки до події забутої, розбудив почуття обурення, приспане часом, і порушив спокій могили. Я буду захисницею тієї,— і читач вибачить слабкість пера мого, зваживши на сердечні мотиви, що спонукали мене. Буду змушена багато говорити про саму себе, тому що доля моя довго була зв'язана з долею сердешної моєї подруги.

Мене вивезли в світ зимою 1811 року. Не стану описувати перших моїх вражень. Легко можна собі уявити, що повинна була почувати шістнадцятирічна дівчина, промінявши антресолі і учителів на безперервні бали. Я віддавалась вихрові веселоців з усією жвавістю моїх років і ще не розмірковувала... Жаль: тодішній час вартий був спостережень.

Поміж дівчатами, які виїхали разом зі мною, відзначалась княжна ** (п. Загоскін назвав її Поліною, лишаю їй це ім'я). Ми скоро подружились ось через який випадок.

Брат мій, двадцятидворічний хлопець, належав до стану тодішніх франтів; він вважався на роботі в Іноземній Колегії і жив у Москві, танцюючи і пустуючи. Він закохався в Поліну і впросив мене зблизити наші родини. Брат був ідолом всієї нашої сім'ї, а з мене робив, що хотів.

Зблизившись з Поліною, щоб догодити йому, я незабаром щиро до неї прив'язалась. В ній було багато дивного і ще більш привабливого. Я ще не розуміла її, а вже любила. Не помічаючи того, я стала дивитися її очима і думати її думками.

Батько Поліни був заслуженою людиною, тобто їздив

цугом і носив ключ і зірку, проте був легковажний і простий. Мати її була, навпаки, жінка статечна і відзначалась поважністю і здоровим глуздом.

Поліна бувала всюди; вона оточена була поклонниками, коло неї упадали,— але вона нудьгувала, і нудьга надавала їй вигляду гордості і холодності. Це надзвичайно личило їй, при її грецькому обличчі і чорних бровах. Я торжествувала, коли мої сатиричні зауваження викликали усмішку на її правильне і нудьгуюче лице.

Поліна надзвичайно багата читала, і без усякого розбору. Ключ від бібліотеки батька її був у неї. Бібліотека здебільшого складалася з творів письменників XVIII століття. Французька словесність від Монтеस्कє до романів Кребільйона була їй відома. Руссо знала вона напам'ять. У бібліотеці не було ні одної російської книги, крім творів Сумарокова, яких Поліна ніколи не читала. Вона говорила мені, що насилу розбирала російський друк, і мабуть, нічого по-російському не читала, не виключаючи і віршків, піднесених їй московськими віршувальниками.

Тут дозволю собі маленький відступ. Ось уже, слава богу, років тридцять, як лають нас, бідолашних, за те, що ми по-російському не читаємо і не вміємо (нібито) говорити на вітчизняній мові. (З : Авторів «Юрія Милославського» гріх повторювати пошлі обвинувачення. Ми всі прочитали його і, здається, одній із нас він має бути вдячний за переклад свого роману на французьку мову). Річ у тім, що ми і раді б читати по-російському; але словесність наша, здається, не старіша Ломоносова і надзвичайно ще обмежена. Вона, звичайно, представляє нам кілька чудових поетів, але не можна ж від усіх читачів вимагати випяркової охоти до віршів. В прозі маємо ми лише «Історію Карамзіна»; перші два чи три романи з'явилися два чи три роки тому: тоді як у Франції, Англії і Німеччині книги, одна краща за іншу, виходять одна по одній. Ми не бачимо навіть і перекладів; а коли і бачимо, то, як собі хочете, я всетаки віддаю перевагу оригіналам. Журнали наші цікаві для наших літераторів. Ми змушені все, вісті і поняття, черпати з книг іноземних; таким чином, і думаємо ми на мові іноземній (принаймні, всі ті, котрі думають і слідкують за думками людського роду). В цьому признавалися мені найвідоміші наші літератори. Вічні скарги наших письменників на неувагу, з якою ставимось ми до російських книг, подібні до скарг російських торговців, які обурюються за те, що ми

капелюшки наші купуємо у Сіхлера і не задовольняємось виробами костромських модисток. Повертаюсь до мого предмета.

Спогади про світське життя звичайно слабі і нікчемні навіть в епоху історичну. Проте поява в Москві одної мандрівниці лишила в мені велике враження. Ця мандрівниця—*m-me de Staël**. Вона приїхала влітку, коли більша частина московських жителів розїхалась по селах. Російська гостинність заметушилась; не знали, як пригостити славетну іноземку. Звичайна річ, давали їй обіди. Чоловіки і дами зїжджались подивитись на неї і були здебільшого невдоволені нею. Вони бачили в ній п'ятдесятирічну товсту бабу, одягнуту не по літах. Тон її не сподобався, промови здалися занадто довгими, а рукава занадто короткими. Батько Поліни, який знав *m-me de Staël* ще в Парижі, дав їй обід, на який скликав усіх наших московських розумників. Тут побачила я автора «Коріни». Вона сиділа на першому місці, спершись ліктями на стіл, згортаючи і розгортаючи прекрасними пальцями трубочку з паперу. Вона здавалась не в настрої, кілька разів починала говорити і не могла розговоритися. Наші розумники їли і пили досхочу і, здавалось, були значно більш задоволені ухою князя, аніж розмовою з *m-me de Staël*. Дами манірились. І ті і ті лише зрідка порушували мовчання, упевнені в нікчемності своїх думок і злякані в присутності європейської знаменитості. Весь час обіду Поліна сиділа, як на голках. Увага гостей була поділена між осетром і *m-me de Staël*. Чекали від неї щохвилини *bon mot*[†], нарешті, вирвалась у неї двозначність, і навіть досить смілива. Всі підхопили її, зареготалися, зашепотіли здивовано; князь не тямив себе від радості. Я глянула на Поліну. Обличчя її палало, і сльози виступили на її очах. Гості встали із-за стола, цілком примирені з *m-me de Staël*: вона сказала каламбур, який вони поскакали розвозити по місту.

«Що з тобою сталось, *ma chère*^{††}?— спитала я Поліну,— невже жарт, трошки вільний, міг отак тебе збентежити?» — «Ах, любя,— відповіла Поліна,— я в розпачі! Яким нікчемним мало здатися наше велике товариство цій надзвичайній жінці! Вона звикла бути оточеною людьми, які її розуміють, для яких блискуче зауваження, сильний порух серця,

* Пані Сталь (франц.).

** Дотепу (франц.)

*** Моя дорога (франц.).

натхненне слово ніколи не втрачені; вона звикла до захопливої вищої освіченості. А тут... Боже мій! Жодної думки, жодного вартого уваги слова протягом трьох годин! Тупі обличчя, тупа важність — та й годі! Як їй було нудно! Якою вона здавалась втомленою! Вона побачила, чого їм було треба, що могли зрозуміти ці мавпи освіти, і кинула їм каламбур. А вони так і кинулись! Я згоріла від сорому і ладна була заплакати... Але нехай,— палко продовжувала Поліна,— нехай вона вивезе про нашу світську чернь думку, якої вони варті. Принаймні вона бачила наш добрий простий народ і розуміє його. Ти чула, що сказала вона цьому старому, нестерпному блазню, який, щоб догодити іноземці, надумав був сміятися з російських борід: «Народ, який сто років тому відстояв свою бороду, відстоїть в наш час і свою голову». Яка вона чарівна! Як я люблю її! Як ненавиджу її гонителя!

Не сама я помітила збентеження Поліни. Інші проникливі очі спинились на ній в ту ж саму хвилину: чорні очі самої *m-me de Staël*. Не знаю, що подумала вона, але тільки вона підійшла після обіду до моєї подруги і з нею розговорилась. Через кілька днів *m-me de Staël* написала їй таку записку:

Ma chère enfant, je suis toute malade. Il serait bien aimable à vous de venir me ranimer. Tâchez de l'obtenir de m-me votre mère et veuillez lui présenter les respects de votre amie de S.*

Ця записка зберігається в мене. Ніколи Поліна не пояснювала мені своїх стосунків з *m-me de Staël*, незважаючи на всю мою цікавість. Вона була без пам'яті від славної жінки, такої ж добродушної, як і геніальної.

До чого призводить охота до лихослів'я! Нещодавно розповідала я все це в одному дуже порядному товаристві. «А може,— зауважили мені,— *m-me de Staël* була не що інше, як шпигун Наполеона, а княжна ^{*1} доставляла їй потрібні відомості». — Та що ви,— сказала я,— *m-me de Staël*, десять років переслідувана Наполеоном, благородна, добра *m-me de Staël*, яка насилу втекла під заступництво російського імператора, *m-me de Staël*, друг Шатобріана і Байрона, *m-me de Staël* буде шпигуном у Наполеона!.. — «Дуже,

* Дорога дитино моя, я зовсім хвора. З вашого боку було б дуже люб'язно, коли б ви зайшли до мене оживити мене. Постарайтеся дістати на це дозвіл вашої матері і будьте такі ласкаві— передайте їй шанобливе вітання від люблячої вас *де С.* (франц.).

дуже можливо,— заперечила гостроноса графиня Б.— Наполеон був така bestia, а m-me de Staël дуже тонка штука!»

Всі говорили про близьку війну, і пригадую, досить легковажно. Наслідкування французького тону часів Людовіка XV було в моді. Любов до батьківщини здавалась педантством. Тодішні розумники звеличували Наполеона з фанатичною догідливістю і жартували над нашими невдачами. На нещастя, захисники батьківщини були трохи простуваті; вони були осміяні досить забавно і не мали ніякого впливу. Їх патріотизм обмежувався жорстоким осудом вживання французької моди в товариствах, запровадження іншомовних слів, різними вихватками проти Кузнєцького мосту і тому подібне. Молоді люди говорили про все російське з презирством або байдужістю і, жартуючи, передрікали Росії долю Рейнської конфедерації. Одним словом, товариство було досить гидке.

Раптом звістка про нещастя і відозва государя вразили нас. Москва захвилювалась. З'явилися простонародні листівки графа Растопчина; народ озлобився. Світські балакуни притихли; дами сполошилися. Голителі французької мови і Кузнєцького мосту взяли в товариствах гору, і вітальні сповнилися патріотами: хто висипав з табакерки французький тютюн і став нюхати російський; хто спалив десяток французьких брошурок, хто відмовився від лафіта і став пити квас. Всі заріклися говорити по-французьки; всі закричали про Пожарського і Мініна і стали проповідувати народну війну, збираючись вирушити в саратовські села.

Поліна не могла приховати свого презирства, як колись не приховувала свого обурення. Така раптова зміна і боягузтво виводили її з терпіння. На бульварі, на Пресненських прудах вона навмисно говорила по-французьки; за столом в присутності слуг навмисно оспороювала патріотичні хвастощі, навмисно говорила про численність Наполеонового війська, про його воєнний гешей. Присутні блідли, побоюючись доносу, і поспішали докорити її за прихильність до ворога батьківщини. Поліна презирливо усміхалась.— Дай боже,— говорила вона,— щоб усі росіяни любили свою батьківщину, як я її люблю.— Вона дивувала мене. Я завжди знала Поліну скромною і мовчазною і не розуміла, звідки взялась у неї така сміливість. «Ось годібо,— сказала я одного разу:— охота тобі втручатися не в нашу справу. Нехай чоловіки собі б'ються і кричать про

політику, жінки на війну не ходять, і їм діла нема до Бонапарта». Очі її заблискотіли.— І тобі не сором,— сказала вона,— хіба жінки не мають батьківщини? хіба немає в них батьків, братів, чоловіків? Хіба кров російська для них чужа? Чи, може, ти вважаєш, що ми народжені для того тільки, щоб нас на балі вертіли в екосезах, а дома заставляли вишнвати по канві собачок? Ні, я знаю, який вплив жінка може мати на думку громадську, або навіть на серце хоч одної людини. Я не визнаю приниження, на яке прирікають нас. Подивись на m-me de Staël: Наполеон борюється з нею, як з ворожою силою... І дядечко сміє ще глузувати з її боязкості при наближенні французької армії! «Будьте певні, папі: Наполеон воює проти Росії, не проти вас...» Так! коли б дядечко попався в руки французам, то його б пустили гуляти по Пале-Роялю; але m-me de Staël в такому разі умерла б у державній в'язниці. А Шарлота Корде? а паша Марфа Посадниця? А княгиня Дашкова? чим я гірша за них? Напевно не сміливістю душі і рішучістю.— Я слухала Поліну з подивом. Ніколи не підозрювала я в ній такого запалу, такого честолюбства. Який жаль! До чого призвели її незвичайні якості душі і мужня піднесеність розуму! Правду сказав мій улюблений письменник: Il n'est de bonheur que dans les voies communes*.

Приїзд государя посилив загальне хвилювання. Захват патріотизму оволодів, нарешті, і вищим товариством. Вітальні перетворилися на палати дебатів. Всі говорили про патріотичні пожертви. Повторювали безсмертну промову молодого графа Мамонова, який пожертвував усім своїм маєтком. Деякі матусі після того зауважили, що граф не такий уже заavidний жених, але ми всі були захоплені ним. Поліна марила ним. «Ви чим жертвуєте?»— спитала вона якось у мого брата.— «Я не володію ще моїм маєтком,— відповів мій гультяй.— У мене тільки і є що 30 000 боргу: приношу їх в жертву на оltар батьківщини!» Поліна розсердилась. «Для декого,— сказала вона,— і честь, і батьківщина — дрібниця. Брати їх умирають на полі бою, а вони пустують у вітальнях. Не знаю, чи знайдеться жінка, досить низька, щоб дозволити таким фіглярям удавати перед нею любов». Брат мій спаленів. «Ви занадто вимогливі, княж-

---

* Щастя можна знайти лише на второваних дорогах (франц.). Здається, слова Шатобріана. Прим. вид. (Пушкіна).

на, — заперечив він. — Ви вимагаєте, щоб всі бачили у вас *m-me de Staël* і говорили б вам тиради із «Коріни». Знайте, що той, хто жартує з жінкою, той може не жартувати перед лицем батьківщини і її ворогів». Сказавши це, він одвернувся. Я думала, що вони назавжди посварилися, але помилилася: Поліні сподобалась зухвалість мого брата, вона простила йому недоречний жарт за благородний порив обурення і, дізнавшись через тиждень, що він вступив у Мамоновський полк, сама просила, щоб я їх помирила. Брат був у захопленні. Він зразу ж освідчився їй. Вона відповіла згодою, але відклала своє весілля до кінця війни. На другий день брат мій пішов в армію.

Наполеон ішов на Москву; наші відступали. Москва тривожилась; жителі її вибирались один по одному. Князь і княгиня умовили матінку разом їхати в їх ***ське село.

Ми приїхали в **, величезне село за 20 верст від губернського міста. Навколо нас було багато сусідів, здебільшого прибулих із Москви. Щодня всі бували разом; наше сільське життя скидалось на міське. Листи з армії приходили майже щодня, бабусі шукали на карті містечко *бівак* і сердились, не знаходячи його. — Поліна займалася лише політикою, нічого не читала, крім газет, растопчинських афішок, і не розгортала жодної книги. Оточена людьми, поняття яких були обмежені, чуючи завжди судження безглузді і повинні безпідставні, вона занепала духом; втома опанувала її душею. Вона втратила надію на врятування батьківщини, їй здавалось, що Росія швидко наближається до свого падіння, всяка реляція збільшувала її безнадійність, поліцейські об'яви графа Раstopчина виводили її з терпіння. — Жартівливий склад їх здавався їй найвищою непристойністю, а заходи, яких він вживав, варварством нестерпним. Вона не могла збагнути думки тодішнього часу, такої великої в своєму жаху, думки, сміливе здійснення якої врятувало Росію і визволило Європу. Цілі години просиджувала вона над картою Росії, лічачи версти, стежачи за швидким пересуванням війська. Дивні думки приходили їй в голову. Одного разу вона мені об'явила про свій намір піти з села, з'явитися у французький табір, добратися до Наполеона, і там убити його із своїх рук. Мені не важко було переконати її в безглузді такого наміру — але думка про Шарлоту Корде довго її не залишала.

Батько її, як уже вам відомо, був людина досить легковажна; він тільки й думав, щоб жити в селі якомога

більше по-московському. Давав обіди, завів théâtre de société*, де ставилися французькі proverbes**, і всіляко намагався різноманітити наші розваги. У місто прибуло кілька полонених офіцерів. Князь зрадів новим особам і випросив у губернатора дозволу помістити їх у себе...

Їх було четверо — трое досить незначущі люди, фанатично віддані Наполеонові, нестерпні крикуни; щоправда, вони викупали свої хвастощі почесними своїми ранами. Але четвертий був людиною, вартою уваги.

Йому було тоді 26 років. Він був з хорошої сім'ї. Обличчя його було приємне. Тон дуже хороший. Ми зразу ж відзначили його. Ласки приймав він з благородною скромністю. Він говорив мало, але мова його була розважлива. Поліні він сподобався тим, що перший міг їй пояснити воєнні дії і пересування війська. Він заспокоїв її, засвідчивши, що відступ російського війська був не безглузда втеча, і так само непокоїв французів, як озлоблював росіян. «Але ви,— спитала його Поліна,— хіба ви не переконані в непереможності вашого імператора?» Сінекур (назву ж і його ім'ям, яке дав йому п. Загоскін), Сінекур, трохи помовчавши, відповів, що в його становищі одвертим бути важко. Поліна настійливо вимагала відповіді. Сінекур признався, що просування французького війська в серце Росії могло стати для них небезпечним, що похід 1812-го року, здається, закінчений, але не являє нічого вирішального. «Закінчений!— заперечила Поліна,— а Наполеон все ще йде вперед, а ми все ще відступаємо!» — Тим гірше для нас,— відповів Сінекур і перевів мову на інше.

Поліна, якій набридли і боягузливі передрікання, і дурні хвастощі наших сусідів, жадібно слухала судження, засновані на знанні справи і неупередженості. Від брата одержувала я листи, в яких толку не можна було добитися. Вони були сповнені жартів, розумних і поганих, запитань про Поліну, пошлех запевнень у коханні тощо. Поліна, читаючи їх, досадувала і знизувала плечима. «Признайся,— говорила вона,— що твій Олексій дуже пуста людина. Навіть у нинішніх обставинах, з полів бою, знаходить він можливим писати незначні листи, яка ж буде мені його розмова протягом тихого родинного життя?» Вона помилялась. Безмістовність братових листів була не від його власної

---

* Домашній аматорський театр (франц.).

** Прислів'я (франц.).

нікчемності, а від забобону, щоправда, найобразливішого для нас: він вважає, що з жінками треба говорити, пристосовуючись до слабості їх розуміння, і що важливі речі до нас не стосуються. Така думка всюди була б неввічлива, але у нас вона і безглузда. Немає сумніву, що російські жінки краще освічені, більше читають, більше думають, ніж чоловіки, зайняті бозна-чим.

Пройшла чутка про Бородінський бій. Всі говорили про нього; у кожного була своя найвірніша звістка, кожен мав список убитих і поранених. Брат нам не писав. Ми страшенно були стривожені. Нарешті один з розвізників всякої всячини приїхав до нас сповістити про те, що його взято в полон, а пошепки сказав Поліні про його смерть. Поліна глибоко засмутилась. Вона не була закохана в мого брата і часто на нього досадувала, але в цю хвилину вона в ньому бачила мученика, героя і оплакувала потай від мене. Кілька разів я застала її в сльозах. Це мене не дивувало, я знала, як болісно переживала вона злигодні стражденної нашої батьківщини. Я не підозрювала, що було ще причиною її горя.

Одного ранку гуляла я в саду; поруч мене ішов Сінекур; ми розмовляли про Поліну. Я помітила, що він глибоко відчував її незвичайні якості, і що її краса справила на нього сильне враження. Я, сміючись, зауважила, що ставище його дуже романтичне.— В полоні у ворога поранений рицар закохується в благородну володарку замка, зворушує її серце, і, нарешті, одружується.— Ні,—сказав мені Сінекур,— княжна бачить в мені ворога Росії і ніколи не згодиться залишити свою батьківщину.— В цю хвилину Поліна показала в кінці алеї, ми пішли до неї назустріч. Вона наближалася швидкою ходою. Блідість її мене вразила.

«Москву взято»,— сказала вона мені, не відповідаючи на уклін Сінекура; серце моє стиснулось, слези потекли ручаєм. Сінекур мовчав, опустивши очі. «Благородні, освічені французи,— продовжувала вона голосом, тремтячим від обурення,— ознаменували своє торжество достойним чином. Вони запалили Москву. Москва горить уже два дні».— Що ви кажете,— закричав Сінекур,— не може бути.— «Дождіться ночі,— відповіла вона сухо:— може, побачите заграву».— Боже мій! Він загинув,— сказав Сінекур,— як, хіба ви не бачите, що пожежа Москви є загиньбель усьому французькому війську, що Наполеонові ніде нічим буде триматися, що він змушений буде скоріше від-

ступити крізь сплюндровану, опустілу країну з наближенням зими, з військом розстроєним і невдоволеним! І ви могли думати, що французи самі вирили собі пекло! ні, ні,—росіяни, росіяни підпалили Москву! Страшна, варварська великодушність! Тепер все вирішено: ваша батьківщина вийшла з небезпеки; але що буде з нами, що буде з нашим імператором.—

Він пішов од нас. Поліна і я не могли опам'ятатися. «Невже,— сказала вона,— Сінекур має рацію, і пожежа Москви справа наших рук? Якщо так... О, мені можна гордитися ім'ям росіянки! Всесвіт здивується великій жертві! Тепер і падіння наше мені не страшне, честь наша врятована; ніколи Європа не пасмілиться вже боротися з пародом, який рубає сам собі руки і палить свою столицю».

Очі її так і блищали, голос так і дзвенів. Я обняла її, ми змішали сльози благородного захвату і палкі моління за батьківщину. «Ти не знаєш?— сказала мені Поліна з виглядом натхненним.— Твій брат... він щасливий, він не в полоні — радій: він убитий за врятування Росії».

Я скрикнула і впала непритомна в її обійми.

ДУБРОВСЬКИЙ

1832 — 1833

ТОМ ПЕРШИЙ

РОЗДІЛ І

Кілька років тому в одному із своїх маєтків жив старовинний російський пан, Кирило Петрович Троекуров. Його багатство, знатний рід і зв'язки давали йому велику вагу в губерніях, де був його маєток. Сусіди раді були догоджати найменшим його примхам; губернські чиновники тремтіли, почувши його ім'я. Кирило Петрович приймав знаки догідливості, як належну дань; в його домі завжди було повно гостей, готових тішити його панське неробство, поділяючи гучні, а інколи й буйні його розваги. Ніхто не наважувався відмовлятися від його запрошення або в певні дні не з'являтися з належною шанобою в село Покровське. В домашньому побуті Кирило Петрович виявляв усі пороки людини неосвіченої. Розпещений усім, що тільки оточувало його, він звик давати повну волю всім поривам палкої своєї вдачі і всім вигадкам досить обмеженого розуму. Незважаючи на незвичайну силу фізичних здібностей, він разів зо два на тиждень слабував від обжерливості і щовечора бував напідпитку. В одному з флігелів його будинку жило 16 покоївок, що займалися рукоділлями, властивими їх статі. Вікна у флігелі були загороджені дерев'яними ґратами, двері замикались на замки, ключі від яких зберігались у Кирила Петровича. Молоді затворниці в призначені години сходили в сад і прогулювались під наглядом двох старух. Час від часу Кирило Петрович віддавав деяких з них заміж, і нові вступали на їх місце. З селянами і дворовими поводився він суворо і свавільно: незважаючи на це, вони були йому віддані: вони пишались багатством і славою свого пана і в свою чергу дозволяли собі багато

чого в ставленні до їх сусідів, надіючись на його сильне покровительство.

Повсякденні заняття Троєкурова полягали в роз'їздах навколо обширних його володінь, в тривалих бенкетах і витівках, які щоденно при тому ж вигадувались і жертвою яких бував звичайно який-небудь новий знайомий; хоч і давні приятелі не завжди їх уникали, за винятком одного Андрія Гавриловича Дубровського. Цей Дубровський, відставний поручик гвардії, був йому найближчим сусідом і володів сімдесятьма душами. Троєкуров, пихатий у стосунках з людьми найвищого звання, поважав Дубровського, незважаючи на його смиренне становище. Колись були вони товаришами по службі, і Троєкуров знав з досвіду нетерпеливість і рішучість його характеру. Обставини розлучили їх надовго. Дубровський з розладнаним статком змушений був піти у відставку і оселитися в останньому своєму селі. Кирило Петрович, дізнавшись про це, пропонував йому своє покровительство, але Дубровський подякував йому і залишився бідним і незалежним. Через кілька років Троєкуров, відставний генерал-аншеф, приїхав у свій маєток, вони побачились і зраділи один одному. Відтоді вони щодня бували разом, і Кирило Петрович, який зроду не вшановував нікого своїми відвідинами, заїжджав запросто в убогий будиночок свого старого товариша. Бувши ровесниками, народжені в одному стані, виховані однаково, вони схожі були почасті і характерами і нахилами. Де в чому і доля їх була однакова: обидва одружилися з любові, обидва скоро овдовіли, в обох залишилось по дитині.— Син Дубровського виховувався в Петербурзі, дочка Кирила Петровича росла на очах у батька, і Троєкуров часто говорив Дубровському: «Слухай, брат, Андрію Гавриловичу; коли з твого Володьки буде пуття, то віддам за нього Машу, дарма, що він голий, як бубон». Андрій Гаврилович хитав головою і відповідав звичайно: «Ні, Кириле Петровичу: мій Володька не жених Марії Кирилівні. Бідному дворянинові, як він, краще одружитись з бідною дворяночкою, та бути главою в домі, ніж зробитись прикажчиком розпещеної молодички».

Всі заздрили згоді, яка панувала між пихатим Троєкуровим і бідним його сусідом, і дивувались сміливості цього останнього, коли він за столом у Кирила Петровича прямо висловлював свою думку, не турбуючись про те, чи суперечила вона поглядам хазяїна. Декотрі пробували були його

наслідувати і вийти за межі належної покори, але Кирило Петрович так їх настрахав, що назавжди відбив у них охоту до таких спроб, і Дубровський один лишився поза загальним законом. Несподіваний випадок усе розладнав і змінив.

Якось на початку осені Кирило Петрович збирався на полювання. Напередодні було дано наказ псарям і стременим бути готовими на п'яту годину ранку. Намет і кухня відправлені були вперед на місце, де Кирило Петрович мав обідати. Хазяїн і гості пішли на псарний двір, де понад п'ятсот гончаків і хортів жили в достатку й теплі, прославляючи щедрість Кирила Петровича своєю собачою мовою. Тут же був і лазарет для хворих собак, під наглядом штаб-лікаря Тимошки, і відділ, де благородні суки щенились і годували своїх щенят. Кирило Петрович пишався цим прекрасним закладом, і ніколи не пропускав нагоди похвалитися ним перед своїми гостями, з яких кожен оглядав його принаймні вже двадцятьє. Він походжав по псарні, оточений своїми гостями і супроводжуваний Тимошкою та головними псарями; зулипнявся перед деякими конурами, то розпитуючи про здоров'я хворих, то роблячи зауваження більш чи менш суворі і справедливі, то підкликаючи до себе знайомих собак і лагідно з ними розмовляючи. Гості вважали за свій обов'язок захоплюватися псарнею Кирила Петровича. Тільки Дубровський мовчав і хмурився. Він був завзятим мисливцем. Його достатки дозволяли йому тримати тільки двох гончаків і одну пару хортів, він не міг стриматись від деякої заздрості, бачачи цей чудовий заклад. «Чого ж ти хмуришся, брат,— запитав його Кирило Петрович,— чи псарня моя тобі не подобається?» «Ні,— відповів він суворо,— псарня чудова, навряд чи людям вашим життя таке ж, як вашим собакам». Один з псарів образився. «Ми на своє життя,— сказав він,— дякуючи богові й панові, не скаржимося, а що правда, то правда, іншому дворянинові не зле було б проміняти садибу на будь-яку тутешню конурку. Йому було б і ситніше і тепліше». Кирило Петрович голосно засміявся на зухвале зауваження свого холопа, а гості слідом за ним зареготали, хоч і почували, що жарт псаря міг стосуватися і їх. Дубровський зблід і не сказав ні слова. В цей час піднесли в луб'янці Кирилові Петровичу новонароджених щенят; він зайнявся ними, вибрав собі двох, інших звелів утопити. Тимчасом Андрій Гаврилович зник, і ніхто нічого не помітив.

Повернувшись з гостями з псарного двору, Кирило Петрович сів вечеряти і тоді тільки, не бачачи Дубровського, спохватився, де він. Люди відповіли, що Андрій Гаврилович поїхав додому. Троєкуров звелів негайно його догнати, і повернути неодмінно. Зроду не вижджав він на полювання без Дубровського, досвідченого і тонкого цінителя псових якостей і безпомилкового розв'язувача всіляких мисливських суперечок. Слуга, що помчав за ним, повернувся, коли ще сиділи за столом, і доповів своєму панові, що, мовляв, Андрій Гаврилович не послухався і не хотів повернутися. Кирило Петрович, як звичайно, розпалений наливками, розгнівався і вдруге послав того самого слугу сказати Андрію Гавриловичу, що коли він зараз же не приїде ночувати в Покровське, то він, Троєкуров, з ним навіки посвариться. Слуга знову помчав, Кирило Петрович, вставши з-за столу, відпустив гостей і пішов спати.

На другий день першим його запитанням було: чи тут Андрій Гаврилович? Замість відповіді йому подали листа, складеного трикутником; Кирило Петрович наказав своєму писареві читати його вголос і почув таке:

«Добродію мій премилостивий,

Я до того часу не маю наміру їхати в Покровське, поки не вишлете Ви мені псаря Парамошку з повинною, а буде моя воля покарати його чи помилувати, а я терпіти глузувань від ваших холопів не маю наміру, та й від вас їх не стерплю, бо я не блазень, а старовинний дворянин.— З цим залишаюсь покірним до послуг

Андрій Дубровський».

За нинішніми поняттями про етикет лист цей був би дуже непристойним, але він розсердив Кирила Петровича не дивним складом і настроям, а тільки своєю суттю. «Як,— заgrimів Троєкуров, скочивши з постелі босий,— висилати до нього моїх людей з повинною, він у праві їх милувати, карати!— та що це він справді задумав; та чий знає він, з ким зв'язується? Ось я ж його... Наплачесья він у мене, знатиме, як іти на Троєкурова!»

Кирило Петрович одягнувся і виїхав на полювання із звичайною своєю пишнотою,— але полювання не вдалося. За весь день бачили одного тільки зайця, і того упустили. Обід у полі під наметом також не вдався, або принаймні був не до смаку Кирилові Петровичу, який по-

быв кухаря, вилаяв гостей і, повертаючись додому, з усіма своїми ловчими навмисне поїхав полями Дубровського.

Минуло кілька днів, і ворожнеча між двома сусідами не вщухала. Андрій Гаврилович не повертався в Покровське, Кирило Петрович без нього нудьгував, і досада його голосно виливалася в найобразливіших висловах, які завдяки старанням тамтешніх дворян, доходили до Дубровського виправлені і доповнені. Нова обставина знищила й останню надію на примирення.

Дубровський об'їжджав якось мале своє володіння; наближаючись до березового гаю, почув він удари сокири і за хвилину тріск поваленого дерева. Він поспішив у гай і наїхав на покровських мужиків, що спокійно крали в нього ліс. Побачивши його, вони кинулись було тікати. Дубровський з своїм кучером піймав із них двох і привіз їх зв'язаних до себе в двір. Троє коней, що належали ворогові, стали тут же здобиччю переможця. Дубровський був дуже розгніваний; досі ніколи люди Троєкурова, відомі розбійники, не пасмілювались бешкетувати в межах його володінь, знаючи про приятельський зв'язок його з їхнім паном. Дубровський бачив, що тепер користувалися вони розривом, що стався, і вирішив, всупереч усім поняттям про право війни, провчити своїх полонених пруттям, яким запаслись вони в його ж таки гаю, коней віддати в роботу, приписавши до панської худоби.

Чутка про цю подію того ж дня дійшла до Кирила Петровича. Він спаленів і в першу хвилину гніву хотів було з усіма своїми дворовими вчинити напад на Кістеньовку (так звалось село його сусіда), зруйнувати її дощенту і обложити самого поміщика в його садибі. Такі подвиги були йому не вдивовижу. Але думки його незабаром набрали іншого напрямку.

Походжаючи важкими кроками туди й сюди по залі, він глянув ненароком у вікно і побачив, що біля воріт зупинилася тройка; маленький чоловік у шкіряному кашкеті і фризівій шинелі зійшов з візка і пішов у флігель до прикажчика; Троєкуров пізнав засідателя Шабашкіна і звелів його покликати. Через хвилину Шабашкін уже стояв перед Кирилом Петровичем, кланяючись раз по раз і з благоговінням ждучи його наказів.

— Здоров, як пак тебе звати,— сказав йому Троєкуров,— чого завітав?

— Я їхав до міста, ваше превосходительство,— відповів Шабашкін,— та й зайшов до Івана Дем'яновича дізнатися, чи не буде якого наказу від вашого превосходительства.

— Якраз до речі заїхав, як пак тебе звати; ти мені потрібен. Випий горілки та вислухай.

Така ласкава зустріч приємно здивувала засідателя. Він відмовився від горілки і став слухати Кирила Петровича з найбільшою увагою.

— У мене сусід є,— сказав Троекуров,— дрібнопомісний грубіян, я хочу відібрати у нього маєток — як ти про це думаєш?

— Ваше превосходительство, коли є які-небудь документи або...

— Брешеш, братіку, які тобі документи. На те укази. В тому-то й сила, щоб без усякого права відібрати маєток. Стривай, однак. Цей маєток належав колись нам, був куплений у якогось Спицина і проданий потім батькові Дубровського. Чи не можна б до цього причепитися?

— Важко, ваше високопревосходительство; певно цей продаж проведений законним порядком.

— Подумай, братіку, пошукай гарненько.

— Якби, приміром, ваше превосходительство могли яким-небудь чином добути від вашого сусіда запис або купчу, в силу якої володіє він своїм маєтком, то звичайно...

— Розумію, та ж біда — у нього всі папери згоріли під час пожежі.

— Як, ваше превосходительство, папери його згоріли! чого ж вам краще? — в такому разі звольте діяти за законами, і без усякого сумніву матимете ваше цілковите задоволення.

— Ти гадаєш? Ну, гляди ж. Я покладаюсь на старанність, а щодо подяки моєї, можеш бути певен.

Шабашкін уклонився майже до землі, вийшов геть, і з того ж дня почав клопотатися в задуманій справі, і, завдяки його спритності, рівно через два тижні Дубровський одержав з міста запрошення дати негайно належні пояснення щодо його володіння сільцем Кістенювкою.

Андрій Гаврилович, здивований несподіваним запитом, того ж дня написав у відповідь досить грубого листа, в якому повідомляв він, що сільце Кістенювка дісталось йому після смерті покійного його батька, що він володіє ним за правом спадщини, що Троекурову до нього діла ніякого нема і що всяке стороннє зазіхання на цю його власність є ябеда і шахрайство.

Лист цей справив дуже приємне враження на душу засідателя Шабашкіна. Він побачив, по-1), що Дубровський мало тямить у справах, по-2), що людину таку запальну й необачну неважко буде поставити в найневигідніше становище.

Андрій Гаврилович, розглянувши спокійно запитання засідателя, побачив необхідність відповісти докладніше. Він написав досить ділову відповідь, хоч згодом вона виявилась недостатньою.

Справа почала тягтися. Впевнений у своїй правоті, Андрій Гаврилович мало про неї турбувався, не мав ні охоти, ні можливості сипати навколо себе грішми, і хоч він бувало завжди перший глузував з продажною совістю чорпильного кодла, але думка стати жертвою ябеди не приходила йому в голову. З свого боку Троекуров так само мало дбав про виграш справи, яку він затіяв, Шабашкін за нього клопотався, діючи від його імені, страхаючи та підкупаючи суддів і тлумачачи так і сяк всілякі укази. Як би там не було, 18... року, лютого 9-го дня, Дубровський одержав через міську поліцію запрошення з'явитись до ** земського судді, щоб вислухати його рішення в справі спірного маєтку між ним, поручиком Дубровським, і генерал-аншефом Троекуровим, і підписати своє вдоволення чи невдоволення. Того ж дня Дубровський вирушив до міста; по дорозі перегнав його Троекуров. Вони згорда глянули один на одного, і Дубровський помітив злобну посмішку на обличчі свого супротивника.

РОЗДІЛ II

Приїхавши до міста, Андрій Гаврилович зупинився у знайомого купця, ночував у нього і другого дня вранці з'явився в присутстві повітового суду. Ніхто не звернув на нього уваги. Слідом за ним приїхав і Кирило Петрович. Писарі встали і заклали пера за вуха. Члени зустріли його виявленням глибокої догідливості, присунули йому крісло з пошани до його чину, літ і огрядності; він сів коло відчинених дверей,— Андрій Гаврилович стоячи прихилився до стінки,— настала глибока тиша, і секретар дзвінким голосом почав читати ухвалу суду.

Ми вміщуємо її повністю, гадаючи, що кожному приємно буде побачити один із засобів, якими на Русі можемо ми позбутися маєтку, володіти яким маємо незаперечне право.

18.. року жовтня 27 дня** повітовий суд розглядав справу про неправильне володіння гвардії поручиком Андрієм Гавриловим сином Дубровським маєтком, який належить генерал-аншефу Кирилу Петрову сину Троєкурову, розташованим у ** губернії в сільці Кістенъовці, чоловічої статі** душами, та землі з луками та угіддями **десятин. З якої справи видно: означений генерал-аншеф Троєкуров минулого 18.. року 9 червня дня звернувся в цей суд з проханням про те, що покійний його батько колезький асессор і кавалер Петро Єфимов син Троєкуров у 17.. році серпня 14 дня, служивши в той час у ** намісницькому правлінні провінціальним секретарем, купив із дворян у канцеляриста Фадея Єгорова Спицина маєток, розташований в ** окрузі, в згаданому сільці Кістенъовці (котре селище тоді за ** ревізією називалося Кістенъовськими виселками), всього, що значаться за 4 ревізією, чоловічої статі** душ з усім їх селянським майном, з садибою, з орною і нсорною землею, лісами, сіножатями, рибними ловлями по річці, званій Кістенъовці, і з усіма належними до цього маєтку вгіддями та панським дерев'яним будинком, і, словом, усе без остатку, що йому після батька його, із дворян урядника Єгора Терентійова сина Спицина, в спадщину дісталось і у володінні його було, не залишаючи з людей жодної душі, а з землі жодної четвертини, ціною за 2500 крб., на що й купця того ж дня в ** палаті суду і розправи вчинена і батька його тоді ж серпня 26 дня** земським судом введено було у володіння і вчинено за цього увід. А на кінець 17.. року вересня 6-го дня батько його з волі божої помер, а тимчасом він, прохач генерал-аншеф Троєкуров, з 17.. року майже з малолітства перебував на військовій службі і здебільшого був у походах за границями, через що він і не міг мати відомості, як про смерть батька його, так і про маєток, що залишився після нього. Нині ж після виходу зовсім з тієї служби у відставку і після повернення в маєтки батька його, розташовані в** та ** губерніях, ** і** повітах, у різних селищах, всього до 3000 душ, застає, що з числа тих маєтків вищезазначеними ** душами (яких за цинішньою** ревізією значиться в тому сільці всього ** душ) землею і з усіма угіддями володіє без будь-яких кріпостей вищезазначений гвардії поручик Андрій Дубровський, чому, подаючи при тому проханні ту справжню купчу, дану батькові його продавцем Спициним, прохає, відібравши згаданий маєток з неправильного володіння Дубровського, віддати за належністю в повне його, Троєкурова, розпорядження. А за несправедливе його привласнення, з якого він користувався одержуваними доходами, по вчиненні про них належного дізнання, покласти з нього, Дубровського, належне за законами стягнення і тим його, Троєкурова, задовольнити.

А по вчиненні** земським судом за цим проханням розслідувань відкрилося: що згаданий нинішній власник спірного маєтку гвардії

поручик Дубровський дав на місці дворянському засідателеві пояснення, що маєток, яким він нині володіє і який міститься в означеному сільці Кістенювці ** душ з землею і вгіддями, дістався йому в спадщину після смерті батька його, артилерії підпоручика Гаврила Євграфова сина Дубровського, а йому перейшов за купівлею від батька цього прохача, колишнього провінціального секретаря, а потім колезького асесора Троєкурова, за довіреністю, даною від нього в 17.. році серпня 30 дня, засвідченою в ** повітовому суді, титулярному радникові Григорію Васильєву сину Соболеву, за якою повинна бути від цього на маєток цей батькові його купча, бо в ній саме сказано, що він, Троєкуров, увесь маєток, що дістався йому по купчій від канцеляриста Спицина, ** душ з землею, продав батькові його, Дубровського, і належні за договором гроші, 3200 карбованців, усі сповна з батька його без повороту одержав і просив того довіреного Соболева видати батькові його указну купчу. А тимчасом батькові його в тій самій довіреності з огляду виплати всієї суми володіти тим купленим у нього маєтком і розпоряджатися надалі до вчинення тієї кріпості, як справжньому власникові, і йому, продавцеві Троєкурову, надалі й нікому в той маєток уже не вступатися. Та коли саме і в якому присутственому місці таку купчу від повіреного Соболева дано його батькові,— йому, Андрієві Дубровському, не відомо, бо він в той час був зовсім малолітнім і після смерті його батька такої купчої відшукати не міг, а гадає, чи не згоріла з іншими паперами і майном під час пожежі, яка була в 17.. році в домі їхньому, про що відомо було й жителям того селища. А що одним маєтком з дня продажу Троєкуровим або видачі Соболеву довіреності, тобто з 17.. року, а після смерті батька його з 17.. року і понині, вони, Дубровські, безсуперечно володіли, в тому свідчать навколишні жителі— котрі, всього 52 чоловіка, при опитуванні під присягою показали, що справді, наскільки вони можуть пам'ятати, зазначеним спірним маєтком почали володіти згадані пп. Дубровські тому років із 70 без усякої від будь-кого суперечки, але за яким саме актом чи купчою,— їм не відомо. А згаданий у цій справі попередній покупець цього маєтку, колишній провінціальный секретар Петро Троєкуров, чи володів цим маєтком, вони не пам'ятають. Будинок же пп. Дубровських років 30 тому від пожежі, що трапилася в їхньому селищі нічною порою, згорів, причому сторонні люди припускали, що прибутку зазначений спірний маєток може давати, рахуючи з того часу загалом, щорічно не менше як до 2000 крб.

А всупереч цьому генерал-аншеф Кирило Петрів син Троєкуров 3-го січня цього року звернувся до цього суду з проханням, що хоч згаданий гвардії поручик Андрій Дубровський і подав при вчиненому слідстві до справи цієї видану покійним його батьком Гаврилом

Дубровським титулярному радникові Соболеву довіреність на запродалий йому маєток, але за нею не тільки справжньої купчої, навіть і на вчинення будь-коли такої ніяких ясных доказів в силу генерального регламенту 19-ої глави і указу 1752 року листопада 29 дня не подав. Отже, сама довіреність нині через смерть самого давця оної, батька його, за указом 1818 року травня... дня, зовсім касується. А крім цього — велено спірні маєтки віддавати у володіння, кріпосні по купчих, а некріпосні по розшуку.

І на той маєток, що належав батькові його, поданий уже від нього на доказ купчий акт, за яким і належить на підставі зазначених законів, із неправильного володіння згаданого Дубровського відібравши, віддати йому за правом спадщини. І як згадані поміщики, маючи у володінні не належний їм маєток і без усякої кріпості, і користувались ним неправильно і не належними їм доходами, то по обчисленні, скільки таких припадатиме в силу... стягнути з поміщика Дубровського і його, Троєкурова, ними задовольнити.— По розгляді цієї справи та вчиненої з оної та із законів виписки в ** повітовому суді у х в а л е н о:

Як із справи цієї видно, що генерал-аншеф Кирило Петрів син Троєкуров на означений спірний маєток, що перебуває нині у володінні гвардії поручика Андрія Гаврилова сина Дубровського, розташованний в сільці Кістенювці, за нинішньою ... ревізією всього чоловічої статі ** душ, з землею й угіддями, подав справжню купчу на продаж оного дочкйному батькові його, провінціальному секретареві, який потім був колезьким асесором, у 17.. році з дворян канцеляристом Фадеєм Спициним, і що, крім того, цей покупець, Троєкуров, як із учиненого на тій купчій напису видно, був того ж року ** земським судом введений у володіння, який маєток уже й за ним відписаний, і хоч всупереч цьому з боку гвардії поручика Андрія Дубровського і подана довіреність, дана тим померлим покупцем Троєкуровим титулярному раднику Соболеву для вчинення купчої на ім'я батька його, Дубровського, але за такими угодами не тільки затверджувати кріпосне нерухоме майно, а навіть і тимчасово володіти за указом... заборонено, до того ж і сама довіреність смертю давця її цілком касується.— Та щоб крім цього дійсно була за тією довіреністю вчинена де і коли на означений спірний маєток купча, з боку Дубровського ніяких ясных доказів до справи з початку судочинства, тобто з 18.. року, і до цього часу не подано. А тому цей суд і вважає: означений маєток, ** душ, з землею й угіддями, в якому нині стані він виявиться, затвердити за поданою на нього купчою за генерал-аншефом Троєкуровим; про усунення від розпорядження ним гвардії поручика Дубровського і про належне введення у володіння ним п. Троєкурова, і про затвердження за ним, як такого, що дістався йому в спадщину, наказати ** земському

суду.— А хоч крім цього генерал-аншеф Троєкуров і просить про стягнення з гвардії поручика Дубровського за несправедливе володіння спадковим його маєтком використовуваних з нього доходів.— Та як той маєток, за свідченням старожилых людей, був у пп. Дубровських у безсуперечному володінні, і з справи цієї не видно, щоб з боку п. Троєкурова були якісь до цього часу прохання про таке неправильне володіння Дубровськими тим маєтком, до того ж за уложенням велено, якщо хто чужу землю засіє чи садибу загородить, і на того про неправильне заволодіння стануть бити чолом, і про те з'ясується напевно, тоді правому віддавати ту землю і з посіяним хлібом, і горожею, і будівлями,

а тому генерал-аншефові Троєкурову в заявленому на гвардії поручика Дубровського позові відмовити, бо належний йому маєток повертається в його володіння, не вилучивши з нього нічого. А що при введенні за ним виявитися може все без остачі, надаючи тимчасом генерал-аншефові Троєкурову, якщо він має про таку свою претензію якісьбудь ясні й законні докази, може просити, де слід окремо.— Цю ухвалу наперед оголосити, як позивачеві, так і відповідачеві, на законній підставі, апеляційним порядком, котрих і викликати в цей суд для вислухання цієї ухвали і підписання вдоволення чи невдоволення через поліцію.

А означену ухвалу підписали всі присутні того суду.

Секретар замовк, засідатель підвівся і з низьким поклоном звернувся до Троєкурова, запрошуючи його підписати поданий папір, і торжествуючий Троєкуров, взявши від нього перо, підписав під у х в а л о ю суду цілковите своє вдоволення.

Черга була за Дубровським. Секретар підніс йому папір. Але Дубровський стояв нерухомо, похиливши голову.

Секретар повторив йому своє запрошення підписати своє повне і цілковите вдоволення чи явне невдоволення, якщо понад сподівання почуває по совісті, що справа його є справедлива і має намір у визначений законами час просити по апеляції, куди слід. Дубровський мовчав. Раптом він підняв голову, очі його заблищали, він тупнув ногою, відштовхнув секретаря з такою силою, що той упав, і, схопивши чорнильницю, шпурнув нею в засідателя. Всі жахнулись. «Як! не шанувати церкву божу! геть, хамове кодро!» Потім, звернувшись до Кирила Петровича: «Чи чувана річ, ваше превосходительство,— продовжував він,— псаді

вводять собак у божу церкву! собаки бігають по церкві. От я вас провчу...» Сторожі збіглись на шум і насилу з ним упорались. Його вивели і посадили в сани. Троекуров виїшов слідом за ним, в супроводі всього суду. Несподіване божевілля Дубровського дуже вплинуло на його уяву і отруїло його торжество.

Суддів, що сподівались на його подяку, не удостоїв він жодним привітним словом. Того ж дня поїхав він у Покровське. Дубровський тимчасом лежав у постелі; повітовий лікар, на щастя, не цілковитий неук, встиг пустити йому кров, приставити п'явки і шпанські мухи. Надвечір йому полегшало, хворий прийшов до пам'яті. Другого дня його повезли в Кістенювку, яка вже йому майже не належала.

РОЗДІЛ III

Минув якийсь час, а здоров'я бідного Дубровського все ще було погане; правда, випадки божевілля вже не відновлювались, але сили його помітно слабшали. Він забував свої колишні заняття, рідко виходив із своєї кімнати і замислювався на цілі дні. Єгорівна, добра бабуся, яка колись доглядала його сина, тепер зробилась і його п'янькою. Вона ходила за ним, як за дитиною, нагадувала йому про час їжі і сну, годувала його, вкладала спати. Андрій Гаврилович тихо корився їй і, крім неї, не мав ні з ким стосунків. Він не міг і думати про свої справи, господарські розпорядження, і Єгорівна побачила, що необхідно повідомити про все молодого Дубровського, який служив в одному з гвардійських піхотних полків і перебував на той час у Петербурзі. Отже, вирвавши сторінку з видаткової книги, вона продиктувала повару Харитонові, єдиному кістенювському грамотієві, листа, якого того ж дня і відіслали в місто на пошту.

Та час познайомити читача з справжнім героєм нашої повісті.

Володимир Дубровський виховувався в Кадетському корпусі і випущений був корнетом у гвардію; батько не шкодував нічого для пристойного його утримання, і юнак одержував з дому більше, ніж міг сподіватися. Бувши марнотратним і честолюбним, він дозволяв собі розкішні примхи; грав у карти і робив борги, не турбуючись про майбутнє і передбачаючи для себе рано чи пізно багату наречену, мрію бідної молодості.

Якось увечері, коли кілька офіцерів сиділи в нього, розсівшись на диванах і курячи з його янтарів, Гриша, його камердинер, подав йому листа, напис на якому і печатка зразу ж вразили молодого чоловіка. Він поспішно його розпечатав і прочитав таке:

«Добродію ти наш, Володимире Андрійовичу,—я, твоя стара нянька, зважилась тобі доповісти про здоров'я батечка! Він дуже слабкий, інколи заговорюється, і цілий день сидить, як дитя нерозумне, а в житті і смерті божа воля. Приїжджай до нас, соколику мій ясний, ми тобі й коней вишлемо на Пісочне. Кажуть, земський суд до нас іде віддати нас під начало Кирилові Петровичу Троєкурову, бо ми, мовляв, їхні, а ми споконвіку ваші,— і зроду того не чували.— Ти б міг, живучи в Петербурзі, доповісти про те царю-батюшці, а він би не дав нас скривдити.— Зостаюся твоя вірна раба, нянька

Орина Єгорівна Бузирьова.

Посилаю моє материнське благословення Гриші; чи добре він тобі служить?— У нас дощі йдуть ось уже другий тиждень, і пастух Родя помер перед Миколиним днем».

Володимир Дубровський кілька разів підряд перечитав ці досить безладні рядки з надзвичайним хвилюванням. Він утратив матір змалку і, майже не знаючи батька свого, був привезений до Петербурга на восьмому році свого віку; незважаючи на все це, він романтично був до нього прив'язаний і тим більше любив родинне життя, чим менше встиг натішитися його тихими радощами.

Думка втратити батька свого тяжко краяла його серце, а стан бідного хворого, про який догадувався він з листа своєї няні, жахав його. Він уявляв собі батька, покинутого в глухому селі, на руках дурної старухи і двірні, якому загрожує якесь лихо і який згасає без допомоги в муках тілесних і душевних. Володимир докоряв собі за злочинну неухважність. Довго він не одержував від батька листів і не подумав довідатись про нього, гадаючи, що він у роз'їздах чи в господарських клопотах.

Він вирішив до нього їхати і навіть вийти у відставку, якщо хвороба батька вимагатиме його присутності. Товариші, помітивши його тривогу, пішли. Володимир,

залишившись сам, написав прохання про відпустку,— заку-
рив люльку і поринув у глибокі роздуми.

Того ж дня почав він клопотатися про відпустку, і
через три дні був уже в дорозі.

Володимир Андрійович наближався до тієї станції,
звідки мав звернути на Кістенювку. Серце його сповнене
було сумних передчуттів, він боявся вже не застати батька
живим, він уявляв сумне життя, що чекає його в селі, глу-
шину, безлюддя, убогство і турботи в справах, в яких він
нічого не тямив. Приїхавши на станцію, він зайшов до до-
глядача і велів подати вільних коней. Доглядач поцікавився,
куди треба було йому їхати, і повідомив, що коні, прислані
з Кістенювки, чекали його вже четверту добу. Незабаром
з'явився до Володимира Андрійовича старий кучер Антон,
який колись водив його по стайні і доглядав його малень-
кого коника. Антон пустив сльозу, побачивши його, вкло-
пився йому до землі, сказав йому, що старий його пан ще
живий, і побіг запрягати коней. Володимир Андрійович
відмовився від запропонованого йому сніданку і поспішив
виїхати. Антон повіз його польовими дорогами, і між ними
зав'язалась розмова.

— Скажи, будь ласка, Антоне, яка справа у батька
мого з Троекуровим?

— А бог їх знає, батечку Володимире Андрійовичу...
Пан, бач, не поладив з Кирилом Петровичем, а той і подав
до суду — хоч часто він сам собі судія. Не наше холопське
діло розбирати панську волю, а, їй-богу, даремно батечко
ваш пішов на Кирила Петровича, батоюм обуха не пере-
б'єш.

— Так, видно, цей Кирило Петрович у вас робить, що
хоче?

— А звісно, пане: засідателя, бач, він за піщо
має, справник у нього в попихачах. Папи з'їжджаються до
нього на поклон, та й те сказати, було б корито, а свині
будуть.

— Чи правда, що відбирає він у нас маєток?

— Ох, пане, чули таке й ми. Днями покровський па-
ламар сказав на хрестинах у нашого старости: годі вам
гуляти; ото вже прибере вас до рук Кирило Петрович. Ми-
кита-коваль і скажи йому: та годі, Савелійовичу, не смути
кума, не баламуть гостей. Кирило Петрович сам по собі, а
Андрій Гаврилович сам по собі, а всі ми божі та государеві;
але ж на чужого рота гудзика не нашиєш.

— Значить, ви не хочете перейти у володіння до Троекурова?

— У володіння до Кирила Петровича! Господи, спаси й помилуй — у нього часом і своїм гірко приходиться, а дістануться чужі, так він з них не тільки шкурку, а й м'ясо здере. Ні, дай боже довгого віку Андрієві Гавриловичу, а коли вже бог його візьме, то не треба нам нікого, крім тебе, наш батечку. Не кидай ти нас, а ми вже за тебе станемо.— При цих словах Антон махнув батогом, смикнув віжками, і коні його побігли швидкою риссю.

Зворушений відданістю старого кучера, Дубровський замовк і поринув знов у роздуми. Минуло більше години, раптом Гриша пробудив його вигуком: «Ось Покровське!» Дубровський підвів голову. Він їхав берегом широкого озера, з якого витікала річка і вдалині звивалась між горами; на одному з них над густою зеленню гаю височіла зелена покрівля і бельведер величезного кам'яного будинку, на другому — п'ятиверха церква і старовинна дзвіниця; навколо розкидані були сільські хати з їх городами й колодязями. Дубровський пізнав ці місця; він згадав, що на цьому самому горбі грався він з маленькою Машею Троекуровою, яка була на два роки від нього молодша і тоді вже обіцяла бути красунею. Він хотів про неї запитати в Антона, але якась соромливість утримала його.

Підїхавши до панського будинку, він побачив біле плаття, що майоріло між деревами саду. В цей час Антон ударив по конях і, піддаючись честолюбству, властивому і сільським кучерам як і візникам, пустився щодуху через міст і мимо села. Виїхавши з села, піднялись вони на гору, і Володимир побачив березовий гай і ліворуч на відкритому місці сіренький будиночок з червоною покрівлею; серце в нього забилося; перед собою бачив він Кістеньовку і бідну оселю свого батька.

Через десять хвилин вїхав він на панське подвір'я. Він дивився навколо себе з хвилюванням невимовним. Дванадцять років не бачив він своєї батьківщини. Берізки, що при ньому тільки-но були посаджені біля огорожі, вирости і стали тепер високими гіллястими деревами. Подвір'я, колись прикрашене трьома правильними квітниками, між якими йшла широка чисто виметена дорога, перетворилося в некошений луг, на якому пасся спутаний кінь. Собаки були загавкали, але, пізнавши Антона, замовкли і замахали кошлатими хвостами. Двірня висипала з людських хат і

оточила молодого пана з гучними виявленнями радості. Насилу він міг продертися крізь їхню западаливу юрбу і вибіг на ветхий ганок; в сінях зустріла його Єгорівна і з плачем обняла свого вихованця. «Здрастуй, здрастуй, няню,— повторював він, пригортаючи до серця добру бабусю,— як батечко, де він? який він?»

В цю хвилину в залу ввійшов, насилу пересуваючи ноги, старик, високий на зріст, блідий і худий, у халаті й ковпаку.

— Здрастуй, Володько!— сказав він слабим голосом, і Володимир палко обняв батька свого. Радість занадто зворушила хворого, він ослаб, ноги під ним підломились, і він би впав, якби син не підтримав його.

— Чого ти встав з постелі,— говорила йому Єгорівна,— на ногах не стоїш, а туди ж пшешся, куди й люди.

Старого віднесли в спальню. Він силкувався з ним розмовляти, але думки плуталися в його голові, і слова не мали ніякого зв'язку. Він замовк і поринув у сон. Володимир вражений був його станом. Він примістився в його спальні і просив залишити його на самоті з батьком. Домашні скорились, і тоді всі звернулись до Гриші і повели в людську, де й почакували його по-сільському, з усією можливою гостинністю, замучивши його розпитуваннями і вітаннями.

РОЗДІЛ IV

Де стіл був страв, труна стоїть.

Через кілька днів після свого приїзду молодий Дубровський хотів узятися до справ, але батько його був не в силі дати йому потрібні пояснення; у Андрія Гавриловича не було повіреного. Розбираючи його папери, знайшов він тільки перший лист засідателя і чорнову відповідь на нього; із цього не міг він дістати ясного уявлення про позов і вирішив чекати наслідків, надіючись на правоту самої справи.

Тимчасом здоров'я Андрія Гавриловича з кожною годиною гіршало. Володимир передбачав його близький кінець і не відходив від старого, що цілком впав у дитинство.

Тимчасом визначений термін минув, і апеляція не була подана. Кістенювка палезала Троєкурову. Шабашкін з'явився до нього з поклонами й поздоровленнями і з проханням призначити час, коли бажано буде його високопревос-

ходительству вступити у володіння новопридбаним маєтком,— самому чи кому звелить він дати на те довіреність. Кирило Петрович зняковів. З природи не був він користюлюбним, бажання помсти завело його надто далеко, сумління його ремствувало. Він знав, в якому стані був його супротивник, давній товариш його молодості, і перемога не тішила його серце. Він грізно глянув на Шабашкіна, шукаючи, до чого причепитися, щоб його вилаяти, але не знайшовши достатнього до того приводу, сказав йому сердито: «Забирайся геть, не до тебе».

Шабашкін, побачивши, що він не в настрої, вклонився і поспішив піти собі. А Кирило Петрович, залишившись на самоті, став походжати туди й сюди, насвистуючи: «Перемоги грім лунає», що завжди означало в ньому незвичайне хвилювання думок.

Нарешті він звелів запрягти бігову дрозку, одягся тепліше (це було вже в кінці вересня) і, сам правлячи, виїхав з двору.

Незабаром забачив він будинок Андрія Гавриловича, і суперечливі почуття сповнили душу його. Задоволена помста і властолобство заглушали до певної міри почуття благородніші, але останні нарешті перемогли. Він вирішив помиритися з старим своїм сусідом, знищити й сліди сварки, повернувши йому його власність. Полегшивши душу цим добрим наміром, Кирило Петрович пустився рясом до садиби свого сусіда і вїхав прямо на подвір'я.

В цей час хворий сидів у спальні біля вікна. Він пізнав Кирила Петровича, і жахливе збентуження відбилося на обличчі його: багровий рум'янець заступив місце звичайної блідості, очі спалахнули, він вимовляв перозбірливі звуки. Син його, який сидів тут же за господарськими книгами, підвів голову і вражений був його станом. Хворий вказував пальцем на двір з виразом жаху і гніву. Він поспішно підбирав поли свого халата, збираючись встати з крісла, підвівся... і раптом упав. Син кинувся до нього, старий лежав без пам'яті і без дихання — параліч його розбив. «Швидше, швидше в місто по лікаря!» — кричав Володимир. — «Кирило Петрович питає вас», — сказав, увійшовши, слуга. Володимир кинув на нього жахливий погляд.

— Скажи Кирилові Петровичу, щоб він швидше забирався геть, доки я не звелів його вигнати з двору... іди геть! — Слуга радісно побіг, щоб виконати наказ свого пана; Єгорівна сплеснула руками. «Батечку ти наш, — сказала

вона пискливим голосом,— занести ти свою голівоньку! Кирило Петрович з'їсть нас».— «Мовчи, няню,— сказав у гніві Володимир,— зараз пошли Антона до міста по лікаря».— Єгорівна вийшла.

В передпокої нікого не було, всі люди збіглись на подвір'я дивитися на Кирила Петровича. Вона вийшла на ганок і почула відповідь слуги, який доповідав від імені молодого пана. Кирило Петрович вислухав його, сидячи на дрозді. Обличчя його стало темніше ночі, він презирливо усміхнувся, грізно глянув на двірню і повільно поїхав вздовж двору. Він глянув і в віконце, де за хвилину перед цим сидів Андрій Гаврилович, але де його вже не було. Няня стояла на ганку, забувши про наказ пана. Двірня гомінливо міркувала про цю подію. Раптом Володимир з'явився між людьми і уривчасто промовив: «Не треба лікаря, батечко помер».

Зчинилося сум'яття. Всі кинулись у кімнату старого пана. Він лежав у кріслі, на яке переніс його Володимир; права рука його звисала до підлоги, голова опущена була на груди, не було вже й ознаки життя в цьому тілі, ще не охололому, але вже спотвореному смертю. Єгорівна заголосила; слуги оточили труп, залишений на їхнє піклування, обмили його, одягли в мундир, пошитий ще в 1797 році, і поклали на той самий стіл, за яким стільки років вони служили своєму панові.

РОЗДІЛ V

Похорон відбувся на третій день. Тіло бідолашного старика лежало на столі, вкрите саваном і оточене свічками. В ідальні повно було дворових. Готувались до виносу. Володимир і троє слуг підняли труну. Священик пішов попереду, дяк супроводжував його, співаючи похоронні молитви. Хазяїн Кістенювки востаннє перейшов за поріг свого дому. Труну понесли гаєм. Церква стояла за ним. День був ясний і холодний. Осінні листя падало з дерев.

Виходячи з гаю, побачили кістенювську дерев'яну церкву і цвинтар, затінений старими липами. Там спочивало тіло Володимирової матері; там біля могили її напередодні викопана була свіжа яма.

В церкві повно було кістенювських селян, що прийшли віддати останню шану панові своєму. Молодий Дубровський став біля криласа; він не плакав і не молився, але обличчя його було страшне. Сумний обряд закінчився. Воло-

димир перший пішов прощатися з тілом, за ним і всі дворові. Принесли віко і забили труну. Жінки голосно тужили, чоловіки зрідка втирали сльози кулаком. Володимир і троє тих самих слуг понесли її на цвинтар у супроводі всього села. Труну опустили в могилу, всі присутні кинули в неї по жмені піску, яму засипали, вклонились їй і розійшлися. Володимир поспішно пішов, усіх випередив і зник у Кістенювському гаї.

Єгорівна від імені його запросила попа і весь причет церковний на похоронний обід, оповістивши, що молодий пан не має наміру на ньому бути, і таким чином отець Антон, попадя Федотівна і дячок пішки подалися на панський двір, розмірковуючи з Єгорівною про чесноти покійника і про те, що, очевидно, чекало його спадкоємця. (Про приїзд Троєкурова і про те, як його вітали, було вже відомо всій околиці, і тамтешні політики провіщали важливі з цього наслідки).

— Що буде, те й буде,— сказала попадя,— а жаль, якщо не Володимир Андрійович буде нашим паном. Молодець, нема чого казати.

— А кому ж, як не йому, й бути у нас паном,— перебила Єгорівна.— Даремно Кирило Петрович і гарячиться. Не на боязкого напав: мій соколик і сам за себе постоїть, та й, бог дасть, благодійники його не залишать. Занадто чванливий Кирило Петрович! а таки підібгав хвоста, коли Гришка мій закричав йому: Геть, старий пес!—геть з двору!

— Ох, лишенько, Єгорівно,— сказав дячок,— та як у Григорія і язик повернувся; я швидше ладен, здається, лаяти владика, ніж скося глянути на Кирила Петровича. Як побачиш його, страх і трепет, і піг котиться, а спина сама так і гнеться, так і гнеться...

— Суєта суєт,— сказав священник,— і Кирилові Петровичу проспівують вічну пам'ять, усе як нині й Андрієві Гавриловичу, хіба що похорон буде багатший, та гостей накликають більше, а богові чи не однаково!

— Ах, батюшко! і ми хотіли закликати всю околицю, та Володимир Андрійович не захотів. Адже в нас усього доволі,— є чим пригостити, та що робитимеш. Принаймні, коли нема людей, так уже хоч вас почастую, дорогі гості наші.

Ця ласкава обіцянка і надія знайти ласий пиріг прискорили ходу співбесідників, і вони щасливо прибули в панський дім, де стіл був уже накритий і горілка подана.

Тимчасом Володимир заглиблювався в гущавину дерев, ходюю і втомою намагаючись заглушати душевну скорботу. Він ішов не розбираючи дороги; гілки щохвилини зачіпали й дряпали його, нога його щохвилини грузла в болоті,— він нічого не помічав. Нарешті добрався він до маленької лощини, з усіх боків оточеної лісом; струмочок звивався мовчки біля дерев, напівоголених осінню. Володимир зупинився, сів на холодний дерен, і думки одна за одну похмуріші стиснулися в душі його... Гостро відчував він свою самотність. Майбутнє поставало для нього вкрите грізними хмарами. Ворожнеча з Троєкуровим віщувала йому нові нещастя. Бідний його маєток міг відійти від нього в чужі руки; в такому разі злидні чекали його. Довго сидів він нерухомо на тому ж місці, дивлячись на тихий плін струмка, що піс кілька побляклих листків і живо пагадував йому вірну подобу життя — подобу таку звичайну. Нарешті помітив він, що почало смеркати; він підвівся і пішов шукати дорогу додому, та ще довго блукав у незнайомому лісі, доки не натрапив на стежку, яка й привела його просто до воріт його дому.

Назустріч Дубровському попався піп з усім причтом. Спало на думку, що це нещаслива прикмета. Він мимоволі пішов стороною і зник за деревами. Вони його не помітили і з запалом розмовляли між собою, проходячи мимо нього.

— Відійди від зла і сотвори благо,— говорив піп по паді,— нічого нам тут залишатися. Не твоя біда, чим би справа не скінчилася.— Попадає щось відповіла, але Володимир не міг її розчути.

Наближаючись, побачив він силу народу; селяни й дворові люди товпилися на панському дворі. Здалека почув Володимир незвичайний шум і гомін. Біля сарая стояли дві тройки. На ганку кілька незнайомих людей у мундирних сюртуках, здавалося, про щось радились.

— Що це значить?— спитав він сердито Антона, який біг йому назустріч.— Це хто такі, і що їм треба?

— Ах, батечку Володимире Андрійовичу,— відказав старий, задихаючись.— Суд приїхав. Віддають нас Троєкурову, відбирають нас від твоєї милості!..

Володимир понурив голову, люди його оточили нещасного свого господаря. «Батьку ти наш,— кричали вони, цілуючи йому руки,— не хочемо іншого пана, крім тебе, накажи, паночку, з судом ми впораємося. Помремо, а не відступимось».— Володимир дивився на них, і дивні почуття

хвилювали його. «Сійте тихо»,— сказав він їм,— а я з приказними переговорю».— «Переговори, батечку,— закричали йому з юрби,— та всовісти окаянних».

Володимир підійшов до чиновників. Шабашкін, з картузом на голові, стояв, узявшись у боки, і гордо позирав навколо себе. Справник, високий і гладкий чоловік, років п'ятдесяти, з червоним обличчям і з вусами, побачивши, що наближається Дубровський, крякнув і вимовив охриплим голосом: «Отже, я вам повторюю те, що вже сказав: за ухвалою повітового суду віднині належите ви Кирилові Петровичу Троекурову, особу якого представляє тут п. Шабашкін. Слухайтеся його в усьому, що тільки накаже, а ви, жінки, любіть і шануйте його, а він до вас дуже охочий».— При цьому дотепі справник зареготав, а Шабашкін та інші члени за ним услід. Володимир кипів від обурення. «Дозвольте дізнатися, що це значить?»— запитав він з удаваною байдужістю у веселого справника. «А це те значить,— відповів хитромудрий чиновник,— що ми приїхали вводити у володіння цього Кирила Петровича Троекурова і просити всіх інших забиратися звідси, поки живі здорові».— «Але ви могли б, здається, звернутися до мене перше, ніж до моїх селян, і об'явити поміщику про усунення від влади...» «А ти хто такий?»— сказав Шабашкін з зухвалим поглядом.— Колишній поміщик Андрій Гаврилів син Дубровський з волі божої помер,— ми вас не знаємо, та й знати не хочемо».

— Володимир Андрійович наш молодий пан,— почувся голос із натовпу.

— Хто там посмів рота роззявити,— сказав грізно справник,— який пан, який Володимир Андрійович?— пан ваш Кирило Петрович Троекуров, чи чуєте, йолопи.

— Як би не так,— сказав той самий голос.

— Та це бунт!— закричав справник.— Гей, старосто, сюди!

Староста виступив наперед.

— Відшукай зараз же, хто смів зі мною розмовляти, я його!

Староста звернувся до натовпу, питаючи, хто говорив? але всі мовчали; незабаром у задніх рядах знявся гомін, почав дужчати і в одну хвилину перетворився в найжахливіші зойки. Справник стихив голос і хотів було їх умовляти. «Та що на нього дивитись,— закричали дворові,— хлопці! геть їх!»— і весь натовп посунув. Шабашкін та інші

чиновники поспішно кинулись у сіни — і замкнули за собою двері.

«Хлопці, в'язати!» — закричав той же голос, — і нагоп почав налягати... «Стійте, — крикнув Дубровський, — Дурні! що це ви? ви губите і себе і мене. — Ідіть по дворах, і дайте мені спокій. Не бійтесь, государ милостивий, я буду просити його. Він нас не скривдить. Ми всі його діти. А як йому за вас заступатися, коли ви почнете бунтувати та розбійничати».

Слова молодого Дубровського, його гучний голос і величний вигляд справили бажаний вплив. Народ затих, розійшовся, подвір'я спустіло. Члени сиділи в сінях. Нарешті Шабашкін тихенько відімкнув двері, вийшов на ганок і з принизливими поклонами став дякувати Дубровському за його милостиве заступництво. Володимир слухав його з презирством і нічого не відповідав. «Ми вирішили, — вів далі засідатель, — з вашого дозволу залишитись тут ночувати; а то вже темно і ваші мужики можуть напасти на нас по дорозі. Зробіть таку ласку: накажіть постелити нам хоч сіна у вітальні; вдосвіта ми поїдемо собі».

— Робіть, що хочете, — відповів їм сухо Дубровський, — я тут уже не хазяїн. — З цим словом він пішов у кімнату батька свого, і замкнув за собою двері.

РОЗДІЛ VI

«Отже, все скінчено, — сказав він сам до себе; — ще вранці мав я куток і шматок хліба. Завтра повинен я буду залишити оселя, де я народився і де помер мій батько, вивуватцєві його смерті і моїх злиднів». І очі його нерухомо спинились на портреті його матері. Живописець змалював її схиленою на поруччя, в білому ранковому платті з червоною трояндою у волоссі. «І портрет цей дістанеться ворогові моєї сім'ї, — подумав Володимир, — його закинуть у комору разом з поламаними стільцями або повісять у передпокої, як об'єкт насмішок і зауважень його псарів, а в її спальні, в кімнаті, де помер батько, оселиться його прикажчик, або розміститься його гарем. Ні! ні! нехай же і йому не дістанеться сумний дім, з якого він виганяє мене». Володимир зціпив зуби, страшні думки виникали в голові його. Голоси под'ячих доходили до нього, вони хазяйнували, вимагали то того, то іншого і неприємно заважали йому серед сумних його роздумів. Нарешті все стихло.

Володимир відімкнув комоди й шухляди, заходився розбирати папери покійного. Вони здебільшого складались із господарських рахунків і листування в різних справах. Володимир розірвав їх, не читаючи. Між ними натрапив він на пакунок з написом: *листи моєї дружини*. З великим хвилюванням Володимир узявся за них: вони написані були під час турецького походу і були адресовані в армію із Кістенювки. Вона описувала йому своє самотнє життя, господарські заняття, з ніжністю нарікала на розлуку і закликала його додому, в обійми доброї подруги; в одному з них вона висловлювала йому свій неспокій щодо здоров'я маленького Володимира; в іншому вона раділа його раннім здібностям і передбачала для нього щасливе й блискуче майбутнє. Володимир зачитався і забув усе на світі, поринувши душею в світ родинного щастя, і не помітив, як минув час. Стінний годинник пробив одинадцять. Володимир поклав листи в кишеню, взяв свічку і вийшов з кабінету. В залі приказні спали на підлозі. На столі стояли склянки, які вони спорожнили, і міцний дух рому було чути по всій кімнаті. Володимир з огидою пройшов мимо них до передпокою.— Двері були замкнуті. Не знайшовши ключа, Володимир вернувся в залу,— ключ лежав на столі, Володимир відімкнув двері і наткнувся на чоловіка, що причаївся в кутку; сокира блищала в нього, і, повернувшись до нього з свічкою, Володимир пізнав Архипа-коваля. «Ти чого тут?»— спитав він.— Ох, Володимире Андрійовичу, це ви,— відповів Архип пошепки,— господи, помилуй і спаси! добре, що ви йшли з свічкою!— Володимир дивився на нього з подивом.— «Чого ти тут причаївся?»— запитав він коваля.

— Я хотів... я прийшов... було провідати, чи всі дома,— тихо відповів Архип, запинаючись.

— А навіщо з тобою сокира?

— Сокира навіщо? Та як же без сокири нині й ходити. Ці приказні такі, бач, бешкетники,— так і дивись...

— Ти п'яний, кинь сокиру, піди виспись.

— Я п'яний? Батечку Володимире Андрійовичу, бог свідок, жодної краплини в роті не було... та й чи до вина тепер, чи це чувана річ— под'ячі задумали нами володіти, под'ячі женуть наших панів з панського двору... Ач як вони хрупуть, окаянні; всіх би разом, та й кінці в воду.

Дубровський нахмурився. «Слухай, Архипе,— сказав він, трохи помовчавши,— не діло ти затіяв. Не приказні винні. Засвіти-но ти ліхтаря, іди за мною».

Архип узяв свічку з рук пана, відшукав за пічкою ліхтар, засвітив його, і обидва тихо зійшли з ганку і пішли навколо двору. Сторож почав бити в чавунну дошку, собаки загавкали. «Хто сторожі?» — запитав Дубровський.— «Ми, батечку,— відгукнувся тонкий голос,— Василица та Лукерія».— «Ідіть собі додому,— сказав їм Дубровський,— вас не треба».— «Шабаш»,— промовив Архип.— «Спасибі, кормителю»,— відповіли баби і зразу ж подалися додому.

Дубровський пішов далі. Двоє людей наблизилась до нього; вони його гукнули. Дубровський пізнав голос Антона і Гриші. «Чому ви не спите?» — спитав він їх.— «Чи до сну нам,— відповів Антон.— До чого ми дожили, хто б подумав...»

— Тихше! — перепинив Дубровський,— де Єгорівна?

— В панському домі, в своїй світлиці,— відповів Гриша.

— Піди, приведи її сюди, та виведи з будинку всіх наших людей, щоб жодної душі в ньому не залишалось, крім приказних,— а ти, Антоне, запряжи воза.

Гриша пішов і через хвилину з'явився з своєю матір'ю... Стара не роздягалась цієї ночі; крім приказних, ніхто в домі не стуляв очей.

— Чи всі тут? — спитав Дубровський,— чи не лишилося кого в домі?

— Нікого, крім под'ячих,— відказав Гриша.

— Давайте сюди сіна або соломи,— сказав Дубровський.

Люди побігли до стайні й вернулися, несучи оберемки сіна.

— Підкладіть під ганок. Отак. Ну, хлопці, вогню!

Архип відкрив ліхтар — Дубровський запалив скіпку.

— Чекай,— сказав він Архипові,— здається, кваплячись, я замкнув двері в передпокій, піди швидше відімкни їх.

Архип побіг у сіни—двері були відімкнуті. Архип замкнув їх на ключ, примовляючи напівголосно: як би не так, відімкни! — і вернувся до Дубровського.

Дубровський підніс скіпку, сіно спалахнуло, полум'я шугнуло вгору і освітило все подвір'я.

— Ой лишенько,— жалібно закричала Єгорівна,— Володимире Андрійовичу, що ти робиш!

— Мовчи,— сказав Дубровський.— Ну, діти, прощайте, іду, куди бог поведе; будьте щасливі з новим вашим паном.

— Батечку наш, кормителю,— відповідали люди,— по-ремо, не залишимо тебе, ідемо з тобою.

Коней було подано; Дубровський сів з Гришею на воза і призначив їм місцем побачення Кістеньовський гай. Антон ударив по конях, і вони виїхали з двору.

Знявся вітер. За хвилину полум'я охопило весь будинок. Червоний дим звивався над покрівлею. Шибки тріщали, сипались, палаючі колоди стали падати, розлігся жалібний зойк і крики: «горимо, рятуйте, рятуйте».—«*Ще б пак*»,— сказав Архип, дивлячись із злобною усмішкою на пожежу.— «Архипушко,— говорила йому Єгорівна,— порятуй їх, окаянних, бог тобі віддячить».

— *Ще б пак*,— відповів коваль.

В цю хвилину приказні показали у вікні, силкуючись виламати подвійні рами. Але тут покрівля з тріском завалилась, і зойки стихли.

Незабаром уся двірня висипала на подвір'я. Жінки з криком поспішали рятувати своє манаття, дівчора стрибала, милуючись пожежею. Іскри полетіли вогненною заметіллю, хати зайнялися.

— Тепер усе гаразд,— сказав Архип,— як горить, га? Мабуть, із Покровського гарно дивитись.

В цю хвилину пове видовище привернуло його увагу; кішка бігала по покрівлі палаючого сарая, не знаючи, куди стрибнути — з усіх боків оточувало її полум'я. Бідна тварина жалісним нявчанням кликала на допомогу. Хлопчаки заходилися від сміху, дивлячись на її відчай. «Чого смієтесь, чоргенята,— сказав їм сердито коваль.— Бога не боїтесь; божа тварина гине, а ви здуру радієте»,— і, поставивши драбину на покрівлю, що вже зайнялася, він поліз за кішкою. Вона зрозуміла його намір і з виглядом квапливої вдячності вчепилася за його рукав. Напівобгорілий коваль зі своєю здобиччю поліз униз. «Ну, хлопці, прощайте,— сказав він збентеженій двірні,— мені тут робити нема чого. Щасливо, не згадуйте мене лихом».

Коваль пішов; пожежа лютувала ще якийсь час. Нарешті, вщухла, і купи жару без полум'я ясно жевріли в темряві ночі, і побіля них бродили погорлі жителі Кістеньовки.

На другий день звістка про пожежу рознеслася по всій околиці. Всі говорили про неї з різними догадками й припущеннями. Одні запевняли, що люди Дубровського, напившись п'яними на похороні, запалили будинок з необережності, інші обвинувачували приказних, які підгуляли на новосіллі, багато хто запевняв, що він сам згорів із земським судом і з усіма дворовими. Дехто догадувався про істину і твердив, що винуватцем цього жахливого лиха був сам Дубровський, спонуканий злогою і відчаєм. Троєкуров приїжджав другого дня на місце пожежі і сам чинив слідство. Виявилося, що справник, засідатель земського суду, стряпчий і писар, так само як Володимир Дубровський, няня Єгорівна, дворовий чоловік Григорій, кучер Антон і коваль Архип пропали невідомо куди. Всі дворові засвідчили, що приказні згоріли в той час, як завалилась покрівля; обгорілі кістки їхні були знайдені. Баби Василиса і Лукерія сказали, що Дубровського і Архипа-ковалю бачили вони за кілька хвилин перед пожежею. Коваль Архип, за загальним свідченням, був живий і, можливо, головний, якщо не єдиний, винуватець пожежі. На Дубровського були великі підозри. Кирило Петрович послав губернаторові докладний опис усієї події, і нова справа зав'язалась.

Незабаром інші вісті дали іншу поживу цікавості й балачкам. В ** з'явились розбійники і нагнали жаху по всіх околицях. Заходи, вжиті проти них урядом, виявились недостатніми. Грабування, чим далі дивовижніші, відбувалися одне за одним. Не було безпеки ні по шляхах, ні по селах. Кілька трійок, на яких повно було розбійників, роз'їжджали вдень по всій губернії, зупиняли подорожніх і пошту, приїжджали в села, грабували поміщицькі будинки і знищували їх вогнем. Начальник ватаги славився розумом, відважністю і якоюсь великодушністю. Розповідали про нього чудеса; ім'я Дубровського було в усіх на устах, всі були певні, що він, а не хто інший стояв на чолі відважних злочинців. Дивувало одне — маєтки Троєкурова були помилувані; розбійники не пограбували у нього жодного сарая, не зупинили жодного воза. З звичайною своєю пихою Троєкуров приписував цей виняток страхом, який умів він вселити всій губернії, а також і чудовій поліції, заведеної ним у його селах. Спочатку сусіди сміялись між собою із зарозумілості Троєкурова і кожен день чекали, щоб непрохані

гості відвідали Покровське, де було їм чим пожитися, але зрештою змушені були з ним погодитись і визнати, що й розбійники виявляли до нього незрозумілу пошану... Троєкуров тріумфував, і при кожній звістці про нове пограбування Дубровського розсипався в насмішках відносно губернатора, справників та ротних командирів, від яких Дубровський зникав завжди без будь-якої шкоди.

Тимчасом настало 1-е жовтня — день храмового свята в селі Троєкурова. Але перш ніж приступимо до опису цього торжества і подальших подій, ми повинні познайомити читача з особами для нього новими, або про які ми злегка тільки згадали на початку нашої повісті.

РОЗДІЛ VIII

Читач, певно, вже догадався, що дочка Кирила Петровича, про яку сказали ми лише кілька слів, є героїня нашої повісті. В епоху, яку ми описуємо, їй було 17 літ, і краса її була в повному розквіті. Батько любив її до нестями, але поводився з нею з властивим йому свавіллям, то стараючись догоджати найменшим її примхам, то лякаючи її суворим, а інколи й жестоким поведженням. Впевнений у її прив'язаності, ніколи не міг він добитися її довір'я. Вона звикла таїти від нього свої почуття й думки, бо ніколи не могла знати напевно, як будуть вони сприйняті. Вона не мала подруг і виросла в самотині. Жінки й дочки сусідів рідко їздили до Кирила Петровича, звичайні розмови і розваги якого вимагали товариства чоловіків, а не присутності дам. Рідко паша красуня з'являлась серед гостей, що бенкетували у Кирила Петровича. Величезна бібліотека, складена здебільшого з творів французьких письменників XVIII століття, була віддана в її розпорядження. Батько її, який ніколи не читав нічого, крім «Досконалої Куховарки», не міг керувати нею у виборі книг, і Маша, природно, перекидавши твори всякого роду, спинилась на романах. Таким чином довершила вона своє виховання, розпочате колись під керівництвом мамзель Мімі, якій Кирило Петрович виявляв велике довір'я і прихильність і яку змушений був, нарешті, вислати нишком до іншого маєтку, коли наслідки цієї приязні стали надто явними. Мамзель Мімі залишила після себе згадку досить приємну. Вона була добра дівчина і ніколи не зловживала впливом, який видимо мала над Кирилом Петровичем, чим відрізнялася вона

від інших наперсниць, яких він раз у раз міняв. Сам Кирило Петрович, здавалося, любив її більше за інших, і чорноокий хлопчик, пустун років дев'яти, який нагадував південні риси m-lle Мімі, виховувався при ньому і визнаний був за його сина, незважаючи на те, що безліч босих дітлахів, як дві краплини води схожих на Кирила Петровича, бігали перед його вікнами і вважались дворовими. Кирило Петрович виписав із Москви для свого маленького Саші француза-вчителя, який і прибув у Покровське під час подій, які ми тепер описуємо.

Цей учитель сподобався Кирилові Петровичу своєю приємною зовнішністю і простим поводженням. Він подав Кирилові Петровичу свої атестати і лист від одного з родичів Троекурова, у якого чотири роки жив він гувернером. Кирило Петрович все це переглянув і був невдоволений тільки молодістю свого француза — не тому, що вважав би цю милу ваду несумісною з терпінням і досвідченістю, такими потрібними в нещасному званні учителя, але в нього були свої сумніви, які зараз же й вирішив йому пояснити. Для цього велів він покликати до себе Машу (Кирило Петрович по-французьки не говорив, і вона була йому за перекладача).

— Підійди сюди, Машо: скажи ти цьому мусьє, що так тому й бути, приймаю його; тільки з умовою, щоб він у мене до моїх дівчат не посмів залицятися, а то я його, собачого сина... переклади це йому, Машо.

Маша почервоніла і, звернувшись до вчителя, сказала йому по-французьки, що батько її сподівається на його скромність і порядну поведінку.

Француз їй вклонився і відповів, що він сподівається заслужити повагу, навіть якщо відмовлять йому у прихильності.

Маша слово в слово переклала його відповідь.

— Добре, добре,— сказав Кирило Петрович,— не треба йому ні прихильності, ні поваги. Діло його доглядати Сашу і вчити граматики та географії, переклади це йому.

Марія Кирилівна пом'якшила в своєму перекладі грубі вислови батька, і Кирило Петрович відпустив свого француза у флігель, де призначена була йому кімната.

Маша не звернула ніякої уваги на молодого француза, вихована в аристократичних забобонах, учитель був для неї щось подібне до слуги чи майстрового, а слуга чи майстровий не здавався їй мужчиною. Вона не помітила і враження,

яке вона справила на п-г Дефоржа, ні його збентеження, ні його трепету, ні того, як змінився голос. Кілька днів підряд після того вона зустрічала його досить часто, не шануючи більшою увагою. Несподівано дістала вона про нього зовсім нове уявлення.

Надворі в Кирила Петровича виховувалося звичайно кілька ведмежат і становили вони одну з головних розваг покровського поміщика. В першій їхній молодості ведмежат приводили щоденно до вітальні, де Кирило Петрович цілими годинами возився з ними, нацьковуючи їх на кішок і щенят. Коли вони мужніли, прив'язували їх на цеп у чеканні справжнього цукрування. Зрідка виводили перед вікна панського дому і підкочували їм порожню винну бочку, з пабитими гвіздками; ведмідь обнюхував її, потім тихенько об неї торкався, колов собі лапи, розсердившись, штовхав її дужче, і дужчим ставав біль. Він зовсім шаленів, з ревом кидався на бочку, доки не відбирали у бідного звіра предмет марної його люті. Траплялось, що у віз впрягали пару ведмедів, волею чи неволею садовили в нього гостей, і пускали їх мчати на волю божу. Але найкращим жартом вважався у Кирила Петровича такий.

Зголоднілого ведмедя замкнуть бувало в порожній кімнаті, прив'язавши його вірвовкою до кільця, вгвинченого в стіну. Вірвовка була завдовжки майже через усю кімнату, так що один тільки протилежний куток міг бути безпечним від нападу страшного звіра. Приводили звичайно повачка до дверей цієї кімнати, непароком вштовхували його до ведмедя, двері замикались і щезали жертву залишали сам на сам з кошлатим пустельником. Бідний гість, з обрваною полою і до крові подряпаний, скоро відшукував безпечний куток, але змушений був, інколи на протязі трьох годин, стояти, притиснувшись до стіни і бачити, як розлючений звір за два кроки від нього ревів, стрибав, ставав дибки, рвався і силкувався до нього дотягтися. Такі були благородні розваги російського барина! Через кілька днів після приїзду вчителя Троекуров згадав про нього і вирішив угостити його у ведмежій кімнаті: для цього, покликавши його якомсь уранці, повів він його з собою темними коридорами; раптом бічні двері відчинились, двоє слуг вштовхують у них француза і замикають їх на ключ. Опам'ятавшись, учитель побачив прив'язаного ведмедя, звір почав пирхати, здалека обнюхуючи свого гостя, і раптом, піднявшись на задні лапи, пішов на нього... Француз не збентежився, не побіг

і чекав нападу. Ведмідь наближався. Дефорж витяг з кишені маленький пістолет, вклав його в вухо голодному звіру і вистрілив. Ведмідь повалився. Всі збіглися, двері відчинились, Кирило Петрович увійшов, здивований розв'язкою свого жарту. Кирило Петрович хотів неодмінно з'ясувати всю справу: хто попередив Дефоржа про жарт, для нього приготований, або для чого в нього в кишені був заряджений пістолет. Він послав по Машу. Маша прибігла і переклала французіві запитання батька.

— Я не чув про ведмедя,— відповів Дефорж,— але я завжди ношу при собі пістолети, бо не маю наміру терпіти образу, за яку, в моєму званні, не можу вимагати задоволення.

Маша дивилася на нього з подивом, і переклала слова його Кирилові Петровичу. Кирило Петрович нічого не відповів, звелів витягти ведмедя і зняти з нього шкуру; потім, звернувшись до своїх людей, сказав: «От так молодець! не злякався, їй-богу, не злякався». З тієї хвилини він Дефоржа полюбив і не думав уже його випробовувати.

Але випадок цей справив ще більше враження на Марію Кирилівну. Уява її була вражена: вона бачила мертвого ведмедя і Дефоржа, який спокійно стояв над ним і спокійно з нею розмовляв. Вона побачила, що хоробрість і горде самолюбство не виключно палезять одному станові, і з того часу почала виявляти до молодого вчителя пошану, яка дедалі ставала все уважнішою. Між ними завелась деякі стосунки. У Маші був прекрасний голос і великі музикальні здібності; Дефорж узявся давати їй уроки. Після цього чистачеві вже нетрудно догадатися, що Маша в нього закохалася, сама ще в тому собі не признаючись.

ТОМ ДРУГИЙ

РОЗДІЛ ІХ

Напередодні свята гості почали з'їжджатись, одні зупинялись в панському домі й у флігелях, інші у прикажчика, треті у священника, четверті у заможних селян. У стайнях повно було дорожніх коней, двори й сараї заставлені різними екіпажами. О дев'ятій годині ранку задзвонили до обідні, і все потяглося до нової кам'яної церкви, збудованої Кирилом Петровичем і щороку прикрашуваної його дарами. Зібралась така сила почесних богомольців, що прості селяни не могли вміститися в церкві і стояли на паперті та в ограді. Обідня не починалась, чекали Кирила Петровича. Він приїхав у колясці шестернею і урочисто пішов на своє місце, супроводжуваний Марією Кирилівною. Погляди чоловіків і жінок звернулись на неї; перші дивувались її красі, другі з уважністю оглянули її вбрання. Почалась обідня, домашня півча співала на криласі, Кирило Петрович сам підтягав, молився, не дивлячись ні праворуч, ні ліворуч, і з гордою смиренністю вклонився до землі, коли дякон громогласно згадав і *про засновника храму цього.*

Обідня скінчилась. Кирило Петрович перший підійшов до хреста. Всі рушили за ним, потім сусіди підійшли до нього з шануванням. Дами оточили Машу. Кирило Петрович, виходячи з церкви, запросив усіх до себе обідати, сів у коляску і рушив додому. Всі поїхали слідом за ним. Кімнати наповнились гостями. Щохвилини входили нові особи, і наслу могли пробратись до господаря. Панії сіли статечним півколом, одягнуті по запізнілій моді, в приношених і дорогих убраннях, всі в перлах та брильянтах, чоловіки товпилися біля ікри та горілки, з гучним різноголоссям

розмовляючи між собою. В залі накривали стіл на 80 приборів. Слуги метушились, розставляючи пляшки й графини і поправляючи скатерки. Нарешті дворецький проголосив: «страви подано»,— і Кирило Петрович перший пішов сідати за стіл, за ним рушили дами і поважно зайняли свої місця, дотримуючись певного старшинства, панночки скупчилися між собою як полохливе стадо кізочок і вибрали собі місце одна біля одної. Проти них розмістились чоловіки. Кінець столу сів учитель біля маленького Саші.

Слуги почали розносити тарілки за чинами, а якщо виникав сумнів, керувались лафатерськими догадками, і майже завжди безпомилково. Брязкіт тарілок і ложок злився з гомінкою розмовою гостей. Кирило Петрович весело оглядав свою трапезу і сповна втішався щастям хлібосола. В цей час в'їхала на подвір'я коляска, запряжена шестериком. «Це хто?» — спитав господар. «Антон Пафнутійович» — відповіло кілька голосів. Двері відчинились, і Антон Пафнутійович Спицин, товстий чоловік років п'ятдесяти, з круглим і рябим обличчям, прикрашеним потрійним підборіддям, ввалився в їдальню, кланяючись, усміхаючись і вже збираючись просити пробачення... «Прибор сюди,— закричав Кирило Петрович,— будь ласка, Антоне Пафнутійовичу, сідай, та скажи нам, що це значить: це був на моїй обідній і на обід спізнився. Це на тебе це схоже: ти і богомольний і поїсти любиш». — «Вибачте,— відповів Антон Пафнутійович, прив'язуючи серветку в петельку горохового каптана,— вибачте, батечку Кирило Петровичу, я було рано вирушив у дорогу, та не встиг від'їхати і десяти верст, як раптом шина на передньому колесі пополам — що тут скажеш? На щастя, недалеко було від села; поки до нього добрались, та відшукали коваля, та все сяк-так полагодили, минуло рівно три години, робити було нічого. Їхати близьким шляхом через Кістеневський ліс я не наважився, а подався в об'їзд...»

— Еге! — перебив Кирило Петрович, — та ти, видно, не з хороброго десятка: чого ти боїшся?

— Як чого боюсь, батечку Кирило Петровичу, а Дубровського; так і дивись, щоб не потрапити йому в лабеті. Він хлопець не промах, нікому не попустить, а з мене, мабуть, і дві шкури здере.

— За що ж, братіку, така шана?

— Як за що, батечку Кирило Петровичу? а за позов покійника Андрія Гавриловича. Чи не я в угоду вам, тобто по совісті і справедливості, засвідчив, що Дубровські во-

лодіють Кістенювкою без усякого на те права, а єдино з ласки вашої. І покійник (царство йому небесне) обіцяв зі мною по-своєму розквитатись, а синок, мабуть, дотримає слова батькового. Досі бог милував. Всього-навсього пограбували в мене один амбар, та так і дивись, що й до садиби доберуться.

— А в садибі буде їм роздолля,— зауважив Кирило Петрович,— певно, червона шкатулочка повнісінька...

— Де там, батечку Кирило Петровичу. Була повна, а нині зовсім спорожніла!

— Годі брехати, Антоне Пафнутійовичу. Знаємо ми вас; куди тобі гроші витрачати, дома живеш свиня свинією, нікого не приймаєш, своїх мужиків обдираєш, знай складаєш та й тільки.

— Ви все zvolите жартувати, батечку Кирило Петровичу,— пробурмотів, усміхаючись, Антон Пафнутійович,— а ми, їй-богу, розорились,— і Антон Пафнутійович почав заїдати папський жарт господаря жирним шматком кулеб'яки. Кирило Петрович залишив його і звернувся до нового справника, який вперше завітав до нього і сидів на другому кінці стола біля вчителя.

— А що, піймаєте хоч ви Дубровського, пане справнику?

Справник злякався, вклонився, усміхнувся, заїкнувся і вимовив парешті:— Постараємось, ваше превосходительство.

— Гм, постараємось. Давно, давно стараються, а пуття все-таки нема. Та правда, навіщо й ловити його. Розбої Дубровського благодать для справників: роз'їзди, слідства, підводи, а грошики в кишеню. Як такого благодійника погубити? Хіба не правда, пане справнику?

— Суца правда, ваше превосходительство,— відповів зовсім зніяковілий справник.

Гості зареготали.

— Люблю молодця за ширість,— сказав Кирило Петрович,— а жаль покійного нашого справника Тараса Олексійовича; якби не спалили його, то в околиці було б тихіше. А що чути про Дубровського? де його бачили востаннє?

— У мене, Кирило Петровичу,— пропищав товстий дамський голос,— минулого вівторка обідав він у мене...

Всі погляди звернулись на Анну Савівну Глобову, досить простодушну вдову, яку всі любили за добру і веселу вдачу. Всі з цікавістю приготувались почути її розповідь.

— Треба знати, що три тижні тому послала я

прикажчика на пошту з грошима для мого Ванюші. Сина я не балую, та й не спроможна балувати, хоч би й хотіла; та все ж самі зволите знати: офіцерові гвардії треба утримувати себе пристойно, і я з Ванюшею ділюсь, як можу, своїми прибуточками. Ось і послала йому 2000 карбованців, хоч Дубровський не раз спадав мені на думку, та думаю: місто близько, всього сім верст, може, таки бог пронесе. Дивлюсь: увечері мій прикажчик повертається, блідий, обірваний і пішки — я так і ахнула.— «Що таке? Що з тобою трапилось?» Він мені: «Матінко Анно Савівно, розбійники пограбували; самого мало не вбили, сам Дубровський був тут, хотів повісити мене, та зглянувся і відпустив, зате всього обібрав, забрав і коня і воза». Я обмерла; царю мій небесний, що буде з моїм Ванюшею? Робити нічого: написала я синові листа, розповіла йому все і послала йому своє благословення без копійки грошей.

Минув тиждень, другий — раптом в'їжджає до мене на подвір'я коляска. Якийсь генерал просить зі мною побачитись: ласкаво просимо; входить до мене чоловік років 35-ти, смуглявий, чорноволосий, з вусами, з бородою, чистий портрет Кульнева, рекомендується мені, як друг і товариш по службі покійного чоловіка Івана Андрійовича; він, мовляв, їхав мимо і не міг не заїхати до його вдови, знаючи, що я тут живу. Я пригостила його чим бог послав, розговорилися про те, про се, нарешті і про Дубровського. Я розповіла йому своє горе. Генерал мій нахмурився. «Це дивно,— сказав він,— я чув, що Дубровський нападає не на всякого, а на відомих багатців, але й тут ділиться з ними, а не грабує дочиста, а в убивствах ніхто його не обвинувачує; чи нема тут шахрайства, накажіть лишень покликати вашого прикажчика». Пішли по прикажчика, він з'явився; тільки побачив генерала, він так і оstownів. «Розкажи-но мені, братіку, як це тебе Дубровський пограбував і як він хотів тебе повісити». Прикажчик мій затремтів і впав генералові в ноги.— Батечку, пробачте,— лихий попутав — збрехав.— «Коли так,— відповів генерал,— так розкажи ж пані, як усе трапилось, а я послухаю». Прикажчик не міг отямитись. «Ну що ж,— продовжував генерал,— розповідай: де ти зустрівся з Дубровським?»— Біля двох сосон, батечку, біля двох сосон.— «Що ж сказав він тобі?»— Він спитав у мене, чий ти, куди їдеш і чого?— «Ну, а потім?»— А потім вимагав він листа і грошей.— «Ну».— Я віддав йому листа і гроші.— «А він?.. Ну — а він?»

— Батечку, винен.— «Ну, що ж він зробив?»— Він повернув мені гроші й листа та й сказав: іди собі з богом, здай це на пошту.— «Ну, а ти?»— Батечку, винен.— «Я тобі, голубчику, покажу,— сказав грізно генерал,— а ви, пані, накажіть обшукати скриню цього шахрая, і віддайте його мені на руки, а я його провчу. Знайте, що Дубровський сам був гвардійським офіцером, він не захоче скривдити товариша». Я догадувалась, хто був його превосходительство, нічого мені було з ним говорити. Кучери прив'язали прикажчика до козлів коляски. Гроші знайшли; генерал у мене пообідав, потім зразу ж поїхав і забрав з собою прикажчика. Прикажчика мого знайшли другого дня в лісі, прив'язаного до дуба і обдертого, як липку.

Всі слухали мовчки розповідь Анни Савівни, особливо панночки. Багато з них потай йому співчували, вбачаючи в ньому героя романічного, особливо Марія Кирилівна, палка мрійниця, перейнята таємничими страхітками Радкліф.

— І ти, Анно Савівно, гадаєш, що у тебе був сам Дубровський?— спитав Кирило Петрович.— Дуже ж ти помилилась. Не знаю, хто був у тебе в гостях, а тільки не Дубровський.

— Як, батечку, не Дубровський, та хто ж, як не він, виїде на дорогу і почне спиняти прохожих та їх обшукувати.

— Не знаю, а вже певно не Дубровський. Я пам'ятаю його дитиною; не знаю, чи почорніло в нього волосся, а тоді він був кучерявий білявський хлопчик, але знаю напевно, що Дубровський на п'ять років старший від моєї Маші, і що, виходить, йому не 35 років, а близько 23-х.

— А так, ваше превосходительство,— промовив справник,— у мене в кишені і прикмети Володимира Дубровського. В них точно сказано, що йому 23-й рік.

— А!— сказав Кирило Петрович,— до речі: прочитай-но, а ми послухаємо; це погано нам знати його прикмети; може, на очі попадеться, то не викрутиться.

Справник витяг з кишені досить брудний аркуш паперу, розгорнув його поважно і почав читати протягом:

«Прикмети Володимира Дубровського, складені за свідченням колишніх його дворових людей.

«З народження 23 років, зросту середнього, обличчя чисте, бороду голить, очі має карі, волосся русаве, ніс прямиий. Прикмети особливі: таких не виявлено».

— І тільки?— сказав Кирило Петрович.

— Тільки,— відповів справник, згортаючи папір.

— Вітаю, пане справнику. Оце так папір! за цими прикметами неважко буде вам відшукати Дубровського. Та хто ж не середнього зросту, у кого не русяве волосся, не прямий ніс, та не карі очі! Б'юсь об заклад, три години підряд говоритимеш із самим Дубровським, а не догадаєшся, з ким бог тебе звів. Нічого сказати, розумні голівоньки приказні!

Справник смиренно поклав у кишеню свій папір і мовчки взявся за гуску з капостою. Тимчасом слуги встигли вже кілька разів обійти гостей, наливаючи кожному його чарку. Кілька пляшок горського й цимлянського гучно були вже відкупорені і прийняті прихильно під назвою шампанського, обличчя починали червоніти, розмови ставали дзвінкішими, безладнішими й веселішими.

— Ну,— продовжував Кирило Петрович,— вже не бачити нам такого справника, як був покійник Тарас Олексійович! Цей був не промах, не роззява. Шкода, що спалили молодця, а то б від нього не втік би жодний з усієї зграї. Він би всіх до єдиного переловив, та й сам Дубровський не викрутився б і не відкупився. Тарас Олексійович гроші з нього взяти б узяв, та й самого б не випустив: такий був звичай у покійника. Нічого не вдієш, мабуть, треба мені втрутитися в цю справу та піти на розбійників з моїми домашніми. На перший випадок відряджу чоловік з двадцять, то вони й очистять злодійський гай; народ не боязкий, кожен сам один на ведмедя ходить, від розбійників не накивають п'ятами.

— Чи здоровий ваш ведмідь, батечку Кирило Петровичу,— сказав Антон Пафнутійович, згадавши при цих словах про свого кошлатого знайомця і про деякі жарти, яких і він був колись жертвою.

— Мишка наказав довго жити,— відповів Кирило Петрович.— Помер славною смертю, від руки супротивника. Ось його переможець,— Кирило Петрович показував на Дефоржа; — виміняй образ мого француза. Він помстився за твою... з дозволу сказати... Пам'ятаєш?

— Як не пам'ятати,— сказав Антон Пафнутійович, похуюючись,— добре пам'ятаю. Так Мишка помер. Шкода Мишки, їй-богу шкода! який був забавник! який розумний! такого ведмедя іншого не знайдеш. Та навіть мусьє вбив його?

Кирило Петрович з великим задоволенням почав розповідати про подвиг свого француза, бо мав щасливу властивість чванитись усім, що тільки не оточувало його. Гості з увагою слухали розповідь про Мишкину смерть і з подивом поглядали на Дефоржа, який, не підозріваючи, що мова йшла про його хоробрість, спокійно сидів на своєму місці і робив повчальні зауваження жвавому своєму вихованцеві.

Обід, що тривав близько трьох годин, закінчився; господар поклав серветку на стіл, всі встали і пішли до вітальні, де чекав їх кофій, карти й продовження пиятики, яка так славно почалася в їдальні.

РОЗДІЛ X

Близько сьомої години вечора дехто з гостей хотів їхати, але господар, якого розвеселив пунш, наказав замкнути ворота і оповістив, що до наступного ранку нікого з двору не випустить. Незабаром загриміла музика, двері в залу відчинились, і бал почався. Господар і його близькі сиділи в кутку, випиваючи склянку за склянкою і любуючись веселощами молоді. Старушки грали в карти. Кавалерів, як і всюди, де не квартирує яка-небудь уланська бригада, було менше, ніж дам, усі чоловіки, придатні на те, були завербовані. Учитель між усіма відзначався, він танцював більше за всіх. Усі панночки обирали його і вважали, що з ним дуже зручно вальсувати. Кілька разів кружляв він з Марією Кирилівною, і панночки насмішкувато за ними стежили. Нарешті десь близько півночі стомлений господар припинив танці, наказав подавати вечерю, а сам пішов спати.

Відсутність Кирила Петровича надала товариству більше волі і жвавості. Кавалери насмілились зайняти місце біля дам. Панночки сміялися і перешіптувалися з своїми сусідами; дами голосно розмовляли через стіл. Чоловіки пили, сперечались і реготали;— словом, вечеря була надзвичайно весела і залишила після себе багато приємних спогадів.

Одна тільки людина не брала участі в загальній радості—Антон Пафнутійович сидів похмурий і мовчазний на своєму місці, їв неухважно і здавався дуже стурбованим. Розмови про розбійників схвилювали його уяву. Ми незабаром побачимо, що він мав достатню причину їх побоюватись.

Антон Пафнутійович, закликаючи бога в свідки в тому, що червона шкатулка його була порожня, не брехав і не грішив — червона шкатулка справді була порожня, гроші, що колись у ній зберігались, перейшли в шкіряну торбину, яку носив він на грудях під сорочкою. Цією тільки обережністю заспокоював він свою недовірливість до всього і вічну боязнь. Змушений залишитися ночувати в чужому домі, він боявся, щоб не влаштували його на ніч де-небудь у відокремленій кімнаті, куди б легко могли забратись злодії, він шукав очима надійного товариша і вибрав нарешті Дефоржа. Його зовнішність, що виявляла силу, а більше хоробрість, яку він виявив при зустрічі з ведмедем, про якого бідний Антон Пафнутійович не міг згадати без трепету, вирішили його вибір. Коли встали з-за стола, Антон Пафнутійович почав вертітись біля молодого француза, покрякуючи й відкашлюючись, і нарешті звернувся до нього з словами:

— Гм, гм, чи не можна, мусьє, переночувати мені у вашій конурці, бо бачите...

— *Que désire monsieur?* *—спитав Дефорж, чемно йому вклонившись.

— От біда, ти, мусьє, по-російському ще не навчився. *Же ве, муа, ше ву куше* **, розумієш?

— *Monsieur, très volontiers,* — відповів Дефорж, — *veuillez donner des ordres en conséquence* ***.

Антон Пафнутійович, дуже задоволений своїм знанням французької мови, пішов зразу ж розпоряджатися.

Гості почали прощатися між собою і кожен йшов у кімнату, йому призначену. А Антон Пафнутійович пішов з учителем у флігель. Ніч була темна. Дефорж освітлював дорогу ліхтарем, Антон Пафнутійович ішов за ним досить бадьоро, притискуючи зрідка до грудей потайну торбину, щоб переконатися, чи гроші його ще при ньому.

Прийшовши у флігель, учитель засвітив свічку, і обидва почали роздягатись; тимчасом Антон Пафнутійович походжав по кімнаті, оглядаючи замки й вікна і похитуючи головою при цьому невтішному огляді. Двері замикались самою засувкою, на вікнах не було ще подвійних рам. Він спробував було жалітись на те Дефоржу, але знання його фран-

* Чого вам треба, пане? (франц.).

** Я хочу у вас спати(франц.).

*** З великою охотою, пане, будьте ласкаві дати відповідні розпорядження (франц.).

цюзької мови були надто обмежені для такої складної розмови; француз його не зрозумів, і Антон Пафнутійович змушений був залишити свої скарги. Ліжка їх стояли одне проти одного, обидва лягли, і вчитель погасив свічку.

— Пуркуа ву туше, пуркуа ву туше*,—закричав Антон Пафнутійович, відмінюючи сяк-так російське дієслово *тушу* на французький лад.— Я не можу дормір** у темряві.— Дефорж не зрозумів його вигуку і побажав йому доброї ночі.

— Проклятий бусурман,— пробурчав Спидин, кутаючись у ковдру.— Треба йому було свічку гасити. Йому ж гірше. Я спати не можу без світла.— Мусьє, мусьє,— продовжував він,— же ве авек ву парле***.— Але француз не відповідав і незабаром захропив.

— Хропе bestія француз,— подумав Антон Пафнутійович,— а мені так сон і в голову не йде. Так і дивись, щоб злодії не ввійшли у відчинені двері або не влізли у вікно — а його, bestію, і гарматами не добудишся.— Мусьє! а мусьє!— дідько б тебе забрав.

Антон Пафнутійович замовк, втома і винні пари потроху перемогли його боязливість,— він почав дрімати, і незабаром глибокий сон опанував його цілком.

Дивне готувалось йому пробудження. Він почував крізь сон, що хтось тихенько сіпав його за комір сорочки. Антон Пафнутійович розплющив очі і при блідому світлі осіннього ранку побачив перед собою Дефоржа: француз в одній руці тримав кишеньковий пістолет, а другою відстібав заповітну торбину. Антон Пафнутійович обмер.

— Кесь ке се, мусьє, кесь ке се****?— вимовив він тремтячим голосом.

— Тихше, мовчіть,— відповів учитель чистою російською мовою,— мовчіть або ви пропали. Я Дубровський.

РОЗДІЛ XI

Тепер попросимо в читача дозволу пояснити останні події повісті нашої попередніми обставинами, які не встигли ми ще розповісти.

На станції** в будинку доглядача, про якого ми вже згадали, сидів у кутку проїжджий, з виглядом смиренным і

* Навіщо ви гасите, навіщо ви гасите? (франц.).

** Спати (франц.).

*** Я хочу з вами говорити (франц.).

**** Що це, пане, що це? (франц.).

терпеливим — що видає різночинця або іноземця, тобто людину, яка не має голосу на поштовому тракті. Бричка його стояла на подвір'ї, ждучи підмазки. В ній лежав маленький чемодан, убогий доказ не дуже великого достатку. Проїжджий не просив собі ні чаю, ні кави, поглядав у вікно і посвистував на велике незадоволення доглядачки, що сиділа за перегородкою.

— От бог послав свистуна,— говорила вона впівголоса,— як посвистує, щоб він луснув, окаянний бусурман.

— А що?— сказав доглядач,— що за біда, нехай собі свистить.

— Що за біда?— заперечила сердита дружина.— А хіба не знаєш прикмети?

— Якої прикмети? що свист гроші виживає. Ет! Пахомівно, в нас хоч свисти, хоч ні: а грошей усе нема та й нема.

— Та відпусти ти його, Сидоровичу. Охота тобі його держати. Дай йому коней, та хай і забирається він до дідька.

— Підожде, Пахомівно; на стайні всього три тройки, четверта відпочиває. Так і дивись, наспіють хороші проїжджі; не хочу своєю шиєю відповідати за француза. О, так і є! Ось мчать. Еге-ге, та як швидко; чи не генерал?

Коляска зупинилась біля ганку. Слуга зіскочив з козел, відкрив дверцята, і через хвилину молодий чоловік у військовій шинелі і в білому картузі зайшов до доглядача — слідом за ним слуга заніс шкатулку і поставив її на вікно.

— Коней,— сказав офіцер владним голосом.

— Зараз,— відповів доглядач.— Будь ласка, дайте подорожню.

— Нема у мене подорожньої. Я їду в сторону... Хіба ти мене не впізнаєш?

Доглядач заметушився і кинувся підганяти ямщиків. Молодий чоловік почав ходити сюди й туди по кімнаті, зайшов за перегородку і спитав тихо у жінки доглядача: хто цей проїжджий.

— Бог його знає,— відказала жінка,— якийсь француз. Ось уже п'ять годин, як чекає коней, та все свище. Набрид, проклятий.

Молодий чоловік заговорив з проїжджим по-французьки.

— Куди зволите ви їхати?— запитав він.

— В найближче місто,— відповів француз,— звідти поїду до одного поміщика, який найняв мене заочно учителем. Я думав, що сьогодні буду вже на місці, але пан доглядач,

здається, вирішив інакше. В цій землі важко дістати коней, пане офіцер.

— А до кого з тутешніх поміщиків улаштувались ви?— запитав офіцер.

— До пана Троекурова,— відповів француз.

— До Троекурова? хто такий цей Троекуров?

— Ma foi, mon officier... *я чув про нього мало хорошого.

Кажуть, що він пан гордий і свавільний, жорстокий в поводженні з своїми домашніми — що ніхто не може з ним ужитися, що всі тремтять, коли згадують його ім'я, що з учителями (avec les outchitels) він не церемониться і вже двох засік до смерті.

— Невже! і ви зважились піти на службу до такого страховища.

— Що ж робити, пане офіцер. Він пропонує мені добру платню, 3000 карбованців у рік на всьому готовому. Можливо, я буду щасливіший за інших. У мене старенька маги, половину платні відсилатиму їй на прожиття, з решти грошей за п'ять років можу збити маленький капітал, достатній для майбутньої моєї незалежності — і тоді bonsoir***, їду в Париж і пускаюся у комерційні справи.

— Чи знає вас хто-небудь у домі Троекурова?— спитав він.

— Ніхто, — відповів учитель, — мене він виписав з Москви через одного з своїх приятелів, кухар якого, мій співвітчизник, мене рекомендував. Треба вам знати, що я готувався був не на вчителя, а на кондитера, але мені сказали, що у вашій землі звання вчителя значно вигідніше...

Офіцер замислився.

— Послухайте, — перебив він, — що якби замість цього майбутнього запропонували вам 10000 чистими грошима, з тим, щоб зараз же ви їхали назад до Парижа.

Француз подивився на офіцера з подивом, усміхнувся і похитав головою.

— Коні готові, — сказав, увійшовши, доглядач. Слуга підтвердив те ж саме.

— Зараз, — відповів офіцер, — вийдіть на хвилину. — Доглядач і слуга вийшли. — Я не жартую, — продовжував він по-французьки, — 10000 можу я вам дати, мені потрібна тільки ваша відсутність і ваші папери. — З цими словами він відімкнув шкатулку і витяг кілька пачок асигнацій.

* Право, пане офіцер (франц.).

** Прощайте (франц.).

Француз витріщив очі. Він не знав, що й думати.

— Моя відсутність... мої папери,— повторював він здивовано.— Ось мої папери... але ви жартуєте: для чого вам мої папери?

— Вам діла нема до того. Питаю, згодні ви чи ні?

Француз, все ще не вірячи своїм ушам, подав папери свої молодому офіцерові, який швидко їх переглянув.

— Ваш паспорт... добре. Лист рекомендаційний, подивимось. Свідоцтво про народження, чудово. Ну, ось же вам ваші гроші, рушайте назад. Прощайте.

Француз стояв, як вкопаний.

Офіцер вернувся.

— Я забув найважливіше: дайте мені слово честі, що все це залишиться між нами, ваше слово честі.

— Слово честі,— відповів француз.— Але мої папери, що мені робити без них?

— У першому місті заявите, що вас пограбував Дубровський. Вам повірять і дадуть потрібні свідоцтва. Прощайте, дай бог вам скоріше доїхати до Парижа і знайти матусю в доброму здоров'ї.

Дубровський вийшов з кімнати, сів у коляску і помчав.

Доглядач дивився у вікно, і коли коляска відїхала, звернувся до жінки з вигуком: «Пахомівно, чи знаєш ти що? це ж був Дубровський».

Пахомівна прожогом кинулась до віконця, але було вже пізно: Дубровський був уже далеко. Вона почала лаяти чоловіка:

— Бога ти не боїшся, Сидоровичу, чому ти не сказав мені того раніше, я б хоч глянула на Дубровського, а тепер жди, щоб він знову заїхав. Безсовісний ти, безсовісний!

Француз стояв, як вкопаний.

Договір з офіцером, гроші, все здавалось йому спом. Але пачка асигнацій була тут у нього в кишені і красномовно підтверджувала дійсність незвичайної події.

Він вирішив найняти коней до міста. Ямщик повіз його ходою, і вночі дотягся він до міста.

Не доїжджаючи до застави, біля якої, замість вартового, стояла розвалена будка, француз звелів зупинитись, зліз з брички і пішов пішки, пояснивши знаками ямщикові, що бричку і чемодан дарує йому на горілку. Ямщик був так само здивований його щедрістю, як і сам француз пропозицією Дубровського. Але, зробивши з того висновок, що німець збожеволів, ямщик подякував йому щирим покло-

ном, і, не вважаючи за благо в'їхати до міста, подався у відоме йому веселе місце, господар якого був добре йому знайомий. Там пробув він цілу ніч, а другого дня порожньою трійкою повернувся додому без брички і без чемодана, з опухлим обличчям і червоними очима.

Дубровський, заволодівши паперами француза, сміливо з'явився, як ми вже бачили, до Троєкурова і оселився в його домі. Які б не були його таємні наміри (ми про них довідаємося згодом), але в його поведженні не виявилось нічого непохвального. Правда, він мало займався вихованням маленького Саші, давав йому повну волю байдикувати, і не дуже карав за уроки, які задавав тільки для форми, зате з великим старанням стежив за музичними успіхами своєї учениці і часто цілими годинами сидів з нею за фортепіано. Всі любили молодого учителя — Кирило Петрович за його сміливу моторність на полюванні, Марія Кирилівна за безмежне старання і несміливу уважність, Саша — за поблажливість до його пустощів, домашні за доброту і щедрість, очевидно, несполучну з його достатком. Сам він, здавалося, прив'язаний був до всієї сім'ї і вважав уже себе членом її.

Минуло близько місяця з дня його вступу в звання учителя до достопамятного святкування, і ніхто не підозрівав, що в скромному молодому французі таївся грізний розбійник, ім'я якого наводило жах на всіх навколишніх поміщиків. За весь цей час Дубровський не відлучався з Покровського, але чутки про розбої його не вщухали, завдяки винахідливій уяві сільських жителів, але могло трапитися і те, що ватага його продовжувала свої дії і в відсутність пачальника.

Ночуючи в одній кімнаті з людиною, яку міг він вважати своїм особистим ворогом і одним з винуватців його бідування, Дубровський не міг утриматися від спокуси. Він знав про існування торбини і вирішив нею заволодіти. Ми бачили, як здивував він бідолашного Антона Пафнутійовича несподіваним своїм перетворенням з учителів у розбійники.

О 9-ій годині ранку гості, що ночували в Покровському, зібралися один за одним у вітальні, де кипів уже самовар, перед яким у ранковому платті сиділа Марія Кирилівна, — Кирило Петрович в байковому сюртуку і в туфлях випивав свою широку чашку, схожу на полоскальницю. Останнім з'явився Антон Пафнутійович; він був такий блідий і здавався таким збентеженим, що вигляд його всіх

вразив і що Кирило Петрович спитав його про здоров'я. Спицин відповідав дуже безладно і з жахом поглядав на вчителя, який тут же сидів, ніби нічого й не було. Через кілька хвилин слуга зайшов і оповістив Спицина, що коляска його готова; Антон Пафнутійович поспішив відклянутись і, незважаючи на умовляння господаря, вийшов поспішно з кімнати і зразу ж поїхав. Не розуміли, що з ним сталося, і Кирило Петрович вирішив, що він об'ївся. Після чаю і прощального сніданку інші гості почали роз'їжджатись; незабаром Покровське спустіло, і все пішло звичайним порядком.

РОЗДІЛ XII

Минуло кілька днів, і не трапилось нічого визначного. Життя мешканців Покровського було одноманітним. Кирило Петрович щодня виїжджав на полювання; читання, прогулянки і музикальні уроки захоплювали Марію Кирилівну, особливо музикальні уроки. Вона починала розуміти власне серце і признавалася з мимовільною досадою, що воно не було байдуже до достоїнств молодого француза. Він з свого боку не виходив з рамок пошани і суворої пристойності і тим заспокоював її гордість і боязкі сумніви. Вона все з більшою і більшою довірою віддавалась принадній звичці. Вона нудьгувала без Дефоржа, в його присутності щохвилини зверталась до нього, про все хотіла знати його думку і завжди з ним згоджувалась. Можливо, вона ще не була закохана, але при першій випадковій перешкоді чи несподіваному повороті долі полум'я пристрасті повинно було спалахнути в її серці.

Одного разу, прийшовши до зали, де чекав її вчитель, Марія Кирилівна з подивом помітила збентеженість на блідому його обличчі. Вона відкрила фортепіано, проспівала кілька нот, але Дубровський під приводом головного болю попросив вибачення, припинив урок і, закриваючи ноти, подав їй крадькома записку. Марія Кирилівна, не встигши опам'ятатись, взяла її і розкаялась зразу ж, але Дубровського не було вже в залі. Марія Кирилівна пішла в свою кімнату, розгорнула записку і прочитала таке:

«Будьте сьогодні о 7 годині в альтанці біля струмка.— Мені треба з вами поговорити.»

Цікавість її була дуже збуджена. Вона давно чекала признання, бажаючи і побоюючись його. Їй приємно було

почути підтвердження того, про що вона догадувалась, але вона почувала, що їй не годилося б чути таке освідчення від людини, яка за станом своїм не могла сподіватися коли-небудь одружитися з нею. Вона вирішила іти на побачення, але вагалась в одному: як сприйме вона освідчення учителя, чи з аристократичним обуренням, чи з запевненнями дружби, чи з веселими жартами, чи з безмовним співчуттям. Тимчасом вона раз у раз поглядала на годинник. Смеркло, подали свічки, Кирило Петрович сів грати в бостон з приїжджими сусідами. Годинник у ідальні пробив третю чверть на сьому, і Марія Кирилівна тихенько вийшла на ганок,— оглянулась навколо і побігла в сад.

Ніч була темна, небо вкрите хмарами, за два кроки від себе не можна було нічого бачити, але Марія Кирилівна йшла в темряві знайомими доріжками і через хвилину опинилась біля альтанки; тут зупинилась вона, щоб перевести подих і з'явитись перед Дефоржем з виглядом байдужим і неквапливим. Але Дефорж стояв уже перед нею.

— Дякую вам,— сказав він їй тихим і сумним голосом,— що ви не відмовили мені в моєму проханні. Я був би у відчаї, якби ви на те не згодились.

Марія Кирилівна відповіла заготовленою фразою:

— Сподіваюсь, що ви не примусите мене розкаятись в моїй поблажливості.

Він мовчав і, здавалось, збирався з духом.

— Обставини вимагають... я повинен вас залишити,— сказав він парешті,— ви скоро, можливо, почувете... Але перед розлукою я повинен з вами сам поговорити...

Марія Кирилівна не відповіла нічого. В цих словах бачила вона передмову до очікуваного освідчення.

— Я не те, що ви гадаєте,— продовжував він, похиливши голову,— я не француз Дефорж, я Дубровський.

Марія Кирилівна скрикнула.

— Не бійтесь, ради бога, ви не повинні боятись мого імені. Так, я той нещасний, якого ваш батько позбавив шматка хліба, вигнав з отчого дому і послав грабувати на великих дорогах. Але вам не треба мене боятись — ні за себе, ні за нього. Всьому кінець. Я його простив. Слухайте, ви врятували його. Перший мій кривавий подвиг мав початися з нього. Я ходив круг його дому, призначаючи, де спалахне пожежа, звідки зайти в його спальню, як перегляти йому всі шляхи до втечі, в ту хвилину ви пройшли повз мене, як небесне видіння, і серце моє смирилося.

Я зрозумів, що дім, де пробуваєте ви, священний, що жодна істота, зв'язана з вами узами крові, не підлягає моему прокляттю. Я відмовився від помсти, як від безумства. Цілі дні бродив я біля садів Покровського, сподіваючись побачити здалека ваше біле плаття. У ваших необережних прогулянках я стежив за вами, крадучись від куща до куща, щасливий думкою, що вас оберігаю, що для вас немає небезпеки там, де я перебуваю таємно. Нарешті нагода трапилась. Я оселився у вашому домі. Ці три тижні були для мене днями щастя. Спогад про них буде відрадою сумного мого життя... Сьогодні я одержав звістку, після якої мені неможливо далі тут залишатися. Я розлучаюсь з вами сьогодні... цю ж мить... Але перше я мусив вам відкритися, щоб ви не проклипали мене, не зневажали. Думайте іноді про Дубровського. Знайте, що він народжений був для іншого призначення, що душа його уміла вас любити, що ніколи...

Тут почувся легкий свист, і Дубровський замовк. Він схопив її руку і притиснув до палаючих уст. Свист повторився.

— Прощайте,— сказав Дубровський,— мене кличуть, хвилина може погубити мене.— Він відійшов, Марія Кирилівна стояла нерухомо. Дубровський вернувся і знову взяв її руку.— Якщо коли-небудь,— сказав він їй ніжним і зворушливим голосом,— якщо коли-небудь нещастя вас спіткає і ви ні від кого не будете ждати ні допомоги, ні заступництва, в такому разі чи обіцяєте ви звернутися до мене, вимагати від мене всього — для вашого врятування? Чи обіцяєте ви не відкинути моєї відданості?

Марія Кирилівна плакала мовчки. Свист почувся втретє.

— Ви мені губите!— закричав Дубровський.— Я не залишу вас, доки не дасте мені відповіді, обіцяєте ви чи ні?

— Обіцяю,— прошепотіла бідна красуня.

Схвильована побаченням з Дубровським, Марія Кирилівна поверталася з саду. Їй здалося, що всі люди розбігались, в будинку була метушня, на подвір'ї було багато людей, біля ганку стояла тройка, здалека почула вона голос Кирила Петровича, і поспішила зайти в кімнати, побоюючись, щоб її відсутність не була помічена. В залі зустрів її Кирило Петрович, гості оточували справника, нашого знайомого, і засипали його запитаннями. Справник в дорожньому вбранні, озброєний з ніг до голови, відповідав їм з виглядом таємничим і метушливим.

— Де ти була, Машо,— спитав Кирило Петрович,— чи не зустріла ти ш-г Дефоржа?— Маша насилу могла відповісти заперечно.

— Уяви,— продовжував Кирило Петрович,— справник приїхав його схопити і запевняє мене, що це сам Дубровський.

— Усі прикмети, ваше превосходительство,— сказав шапобливо справник.

— Ех, братіку!— перебив Кирило Петрович,— забирайся звідси, знаєш куди, зі своїми прикметами. Я тобі мого француза не видам, доки сам не розберу справи. Як можна вірити на слово Антонові Пафнуйовичу, боягузові і брехуну: йому привиділось, що вчитель хотів пограбувати його. Чому ж він тоді вранці не сказав мені про те ні слова?

— Француз залякав його, ваше превосходительство,— відповів справник,— і взяв з нього клятву мовчати...

— Брехня,— вирішив Кирило Петрович,— зараз я все виведу на чисту воду. Де ж учитель?— спитав він слугу, що зайшов до залу.

— Ніде не знайдуть,— відповів слуга.

— Так розшукати його,— закричав Троєкуров, починаючи сумніватись.— Покажи мені твої хвалені прикмети,— сказав він справникові, який зразу ж і подав йому папери.— Гм, гм, 23 роки... Воно-то й так, та це ще нічого не доводить. Що ж учитель?

— Не знайдуть,— була знову відповідь. Кирило Петрович починав непокоїтись. Марія Кирилівна була ні жива, ні мертва.

— Ти бліда, Машо,— зауважив їй батько,— тебе перелякали.

— Ні, татоньку,— відповіла Маша,— у мене голова болить.

— Іди, Машо, в свою кімнату і не турбуйся.— Маша поцілувала у нього руку і пішла швидше до своєї кімнати; там вона упала на постіль і заридала в істеричному припадку. Служниці збіглися, роздягли її, ледве-ледве змогли її заспокоїти холодною водою і всілякими спиртами, її вклали і вона поринула в сон.

Тимчасом француза не знаходили. Кирило Петрович ходив сюди й туди по залу, грізно насвистуючи *Перемоги грім лунає*. Гості перешіптувались між собою, справник, здавалося, пошився в дурні — француза не знайшли

Очевидно, він устиг зникнути, будши попередженим. Але ким і як? це лишалося таємницею.

Било 11, проте ніхто не думав про сон. Нарешті Кирило Петрович сказав сердито справникові:

— Ну, що ж? не до світанку ж тобі тут залишатись, дім мій не харчевня, не з твоїм проворством, братіку, пімати Дубровського, якщо це вже Дубровський. Ідь-но собі додому, та надалі будь розторопнішим. Та й вам пора додому, — продовжував він, звертаючись до гостей. — Звеліть запрягати, а я хочу спати.

Так неласкаво розпрощався Троєкуров із своїми гостями!

РОЗДІЛ ХІІ

Минуло кілька часу без будь-якого значного випадку. Але на початку наступного літа сталося багато змін в сімейному побуті Кирила Петровича.

За 30 верст від нього був багатий маєток князя Верейського. Князь довгий час перебував у чужих краях, всім маєтком його управляв відставний майор, і ніяких зносин не було між Покровським і Арбатовим. Але в кінці травня місяця князь повернувся з-за кордону і приїхав у своє село, якого зроду ще не бачив. Звикнувши до розваг, він не міг винести самотності і на третій день після свого приїзду поїхав обідати до Троєкурова, з ким був колись знайомий.

Князю було близько 50 років, але він здавався набагато старішим. Надуживання всякого роду виснажили його здоров'я і поклали на ньому свій незгладний відбиток. Незважаючи на це, зовнішність його була приємна, показна, а звичка бути завжди в товаристві надавала йому якоїсь люб'язності, особливо з жінками. Він мав постійну потребу в розвагах і завжди нудьгував. Кирило Петрович був надзвичайно задоволений його відвідинами, прийнявши їх за знак пошани від людини, що знає світ; він за звичкою своєю став пригощати його оглядом своїх господарських закладів і повів на псарний двір. Але князь мало не задихнувся в собачій атмосфері і поспішав вийти геть, затуляючи носа хусткою, оббризканою духами. Старовинний сад з його стриженими липами, чотирикутним ставом і правильними алеями йому не сподобався; він любив англійські сади і так звану природу, але хвалив і захоплювався; слуга прийшов доповісти, що страва на столі. Вони пішли обідати. Князь

накульгував, втомившись від своєї прогулянки, і вже розкаювався в своєму візиті.

Але в залі зустріла їх Марія Кирилівна, і старий зальотник був вражений її красою. Троекуров посадив гостя біля неї. Князь пожвавішав у її присутності, був веселий і встиг кілька разів привернути її увагу цікавими своїми оповіданнями. Після обіду Кирило Петрович запропонував їхати верхи, але князь попросив пробачення, показуючи на свої бархатні чоботи і жартуючи над своєю подагрою; він віддавав перевагу прогулянці в лінійці, з тим, щоб не розлучатися з милою своєю сусідкою. Лінійку запрягли. Старики і красуня сіли втрьох і поїхали. Розмова не припинялася. Марія Кирилівна з приємністю слухала улесливі і веселі слова світської людини, коли раптом Верейський, звернувшись до Кирила Петровича, запитав у нього, що означає ця погоріла будівля, і чи йому вона належить?.. Кирило Петрович нахмурився; спогади, що їх збуджувала в ньому погоріла садиба, були йому неприємні. Він відповів, що земля тепер його і що раніше належала вона Дубровському.

— Дубровському,— повторив Верейський,— як, цьому славетному розбійникові?

— Батькові його,— відповів Троекуров,— та й батько ж був чималий розбійник.

— Куди ж подівся наш Рінальдо? чи живий він, чи схоплено його?

— І живий і на волі, і поки у нас будуть справники заодно з лиходіями, до того часу не буде він спійманий; до речі, князю, Дубровський побував же у тебе в Арбатові?

— Так, минулого року він, здається, щось спалив чи пограбував... Правда, Маріє Кирилівно, що було б цікаво познайомитися ближче з цим романтичним героєм?

— Що там цікаво!— сказав Троекуров,— вона знайома з ним: він цілих три тижні вчив її музики, та слава богу не взяв нічого за уроки.— Тут Кирило Петрович почав розказувати повість про свого француза-вчителя. Марія Кирилівна сиділа як на голках, Верейський вислухав з глибокою увагою, визнав усе це дуже дивним і перемінив розмову. Повернувшись, він звелів подавати свою карету і, незважаючи на наполегливі прохання Кирила Петровича залишитись ночувати, поїхав зразу ж після чаю. Але перше просив Кирила Петровича приїхати до нього в гості з

Марією Кирилівною, і гордовитий Троєкуров обіцяв, бо, взявши до уваги князівське достоїнство, дві зірки і 3000 душ родового маєтку, він до деякої міри вважав князя Верейського собі рівним.

Через два дні після цих відвідин Кирило Петрович поїхав з дочкою в гості до князя Верейського. Підїжджаючи до Арбатова, він не міг не милуватися чистими і веселими хатами селян і кам'яним панським будинком, збудованим на зразок англійських замків. Перед будинком розстилався густозелений луг, на якому паслись швейцарські корови, подзвонюючи своїми дзвіночками. Просторий парк оточував будинок з усіх боків. Господар зустрів гостей біля ганку і подав руку молодій красуні. Вони увійшли в розкішну залу, де стіл був покритий на три прибори. Князь підвів гостей до вікна, і їм відкрився чарівний краєвид. Волга протікала перед вікнами, по ній ішли навантажені барки під вапшутими парусами і снували рибальські човни, так виразно прозвані душогубками. За річкою тяглися горби і поля, кілька сіл оживляли місцевість. Потім вони зайнялися оглядом галерей картин, куплених князем у чужих краях. Князь пояснював Марії Кирилівні їх різний зміст, історію живописців, відзначав достоїнства і недоліки. Він говорив про картини не умовними фразами педантичного знавця, але з почуттям і уявою. Марія Кирилівна слухала його з приємністю. Пішли за стіл. Троєкуров повністю віддав належне винам свого Амфітріона і майстерності його кухаря, а Марія Кирилівна не почувала й найменшого збентеження або вимушеності в розмові з людиною, яку бачила вона тільки вдруге зроду. Після обіду господар запропонував гостям піти в сад. Вони пили каву в альтанці на березі широкого озера, усіяного островами. Раптом залунала духова музика, і шестивесельний човен причалив до самої альтанки. Вони поїхали по озеру, коло островів, виходили на деякі з них, на одному знаходили мармурову стагую, на другому відлюдну печеру, на третьому пам'ятник з таємничим написом, що збуджував у Марії Кирилівни дівочу цікавість, не зовсім задоволену чемними недомовками князя; час пройшов непомітно, почало смеркати. Князь, посилаючись на прохолоду і росу, поспішав вернутись додому; самовар їх чекав. Князь просив Марію Кирилівну господарювати в домі старого холостяка. Вона розливала чай, слухаючи нескінченні розповіді люб'язного говоруна; раптом почувся постріл, і ракетка освітила небо. Князь

подав Марії Кирилівні шаль і покликав її і Троекурова на балкон. Перед будинком в темряві різнобарвні вогні спалахнули, закрутились, знялись угору колоссям, пальмами, фонтанами, посипались дощем, зірками, гасли і знову спалахували. Марія Кирилівна веселилась, як дитя. Князь Верейський радів з її захоплення, а Троекуров був надзвичайно ним задоволений, бо приймав *tous les frais** князя, як ознаки пошани і бажання йому догодити.

Вечеря своєю якістю нічим не поступалася обідові. Гості пішли в кімнати, для них відведені, і другого дня вранці розпрощалися з привітним господарем, давши один одному обіцянку незабаром знову побачитись.

РОЗДІЛ ХІV

Марія Кирилівна сиділа в своїй кімнаті, вишиваючи на п'яльцях перед відкритим вікном. Вона не плутала шовків, подібно до коханки Конрада, яка в любовній неувважності вишила троянду зеленим шовком. Під її голкою канва повторювала безпомилково узор оригіналу, незважаючи на те, її думки не стежили за роботою, воли були далеко.

Раптом у вікно простяглася рука, хтось поклав на п'яльці листа і зник, перш ніж Марія Кирилівна встигла опам'ятатись. В цей самий час слуга до неї зайшов і покликав її до Кирила Петровича. Вона з трепетом сховала листа за косинку і поспішила до батька в кабінет.

Кирило Петрович був не сам. Князь Верейський сидів у нього. При появі Марії Кирилівни князь підвівся і мовчки вклонився їй з збентеженням для нього незвичайним.

— Підійди сюди, Машо,— сказав Кирило Петрович,— скажу тобі новину, яка, надіюсь, тебе порадує. Ось тобі жених, князь тебе сватає.

Маша остовпіла, смертельна блідість укрила її лице. Вона мовчала. Князь до неї підійшов, взяв її руку і з виглядом зворушеним спитав: чи згодна вона зробити його щасливим. Маша мовчала.

— Згодна, звичайно, згодна,— сказав Кирило Петрович,— але знаєш, князю: дівчині важко вимовити це слово. Ну, діти, поцілуйтесь і будьте щасливі.

Маша стояла нерухомо, старий князь поцілував її руку,

* Всі витрати (франц.).

раптом сльози побігли по її блідому обличчю. Князь злегка похмурнів.

— Іди, іди, іди,— сказав Кирило Петрович,— осуши свої сльози і вернись до нас веселенька. Вони всі плачуть на заручинах,— продовжував він, звертаючись до Верейського,— це у них вже так заведено... Тепер, князю, поговоримо про справу, тобто про придане.

Марія Кирилівна жадібно скористалась дозволом вийти. Вона побігла до своєї кімнати, замкнулась і дала волю своїм сльозам, уявляючи себе дружиною старого князя; він раптом здався їй огидним і ненависним... шлюб лякав її, як плаха, як могила... «Ні, ні,— повторювала вона у відчаї,— краще померти, краще в монастир, краще піду за Дубровського». Тут вона згадала про лист і жадібно кинулась його читати, передчуваючи, що він був від нього. Справді він був писаний ним, і були там тільки такі слова:

«Увечері о 10 годині на тому ж місці».

РОЗДІЛ XV

Місяць сяяв, липнева ніч була тиха, зрідка знімався вітерець, і легкий шелест пробігав по всьому саду.

Мов легка тінь, молода красуня наблизилась до місця призначеного побачення. Ще нікого не було видно, раптом із-за альтанки з'явився Дубровський перед нею.

— Я все знаю,— сказав він тихим і сумним голосом.— Згадайте вашу обіцянку.

— Ви пропонуєте мені своє покровительство,— відповіла Маша,— але не гнівайтесь: воно лякає мене. Яким чином подасте ви мені допомогу?

— Я б міг звільнити вас від ненависної людини.

— Ради бога, не займайте його, не смійте його займати. якщо ви мене любите; я не хочу бути причиною якогось страхіття...

— Я не займу його, воля ваша для мене священна. Вам завдячує він життям. Ніколи злочинство не буде вчинене в ім'я ваше. Ви повинні бути чисті навіть і в моїх злочинах. Але як же врятую вас від жорстокого батька?

— Є ще надія. Я сподіваюся зворушити його моїми сльозами і відчаєм. Він упертий, але він так мене любить.

— Не надійтесь даремно: в цих сльозах побачить він тільки звичайну боязливість і огиду, властиву всім моло-

дим дівчатам, коли ідуть вони заміж не з любові, а з благорозумного розрахунку; що коли візьме він собі в голову зробити щастя ваше всупереч вам самим; якщо силою повезуть вас під вінець, щоб навіки віддати долю вашу під владу старого мужа...

— Тоді, тоді робити нічого, з'явіться за мною — я буду вашою дружиною.

Дубровський затрепетав, бліде обличчя вкрилось багровим рум'янцем і в ту ж мить зробилося блідішим ніж перше. Він довго мовчав, похиливши голову.

— Зберіться з усіма силами душі, будьте батька, киньтесь йому до ніг: змалюйте йому весь жах майбутнього, вашу молодість, що в'янутиме біля немічного і розбещеного старика, зважтесь на жорстоку розмову: скажіть, що коли він залишиться невблаганним, то... то ви знайдете жакливу оборону... скажіть, що багатство не принесе вам жодної хвилини щастя; розкоші тішать тільки бідність, і то з незвички, на одну мить; не відступайте від нього, не лякайтесь ні його гніву, ні загрози, поки залишиться хоч тинь надії, ради бога, не відступайте. А якщо не буде вже іншого виходу...

Тут Дубровський закрити обличчя руками, він, здавалось, задихався. Маша плакала.

— Лиха, лиха моя доля, — сказав він, гірко зітхнувши. — За вас віддав би я життя, бачити вас здаля, торкнутись руки вашої було для мене щастям. І коли відкривається для мене можливість пригорнути вас до схвильованого серця і сказати: Ангел, уміро! бідний, я повинен остерігатись блаженства, я мушу віддаляти його всіма силами... Я не смію впасти до ваших ніг, дякувати небу за незрозумілу незаслужену нагороду. О, як повинен я ненавидіти того, але почувую, тепер у серці моєму немає місця для ненависті.

Він тихо обняв стрункий її стан і тихо пригорнув її до свого серця. Довірливо схилила вона голову на плече молодого розбійника. Обое мовчали.

Час летів. «Пора», — сказала нарешті Маша. Дубровський ніби прокинувся від сну. Він узяв її руку і надів її на палець перстень.

— Якщо зважиться звернутися до мене, — сказав він, — то принесіть перстень сюди, опустіть його в дупло цього дуба, я знатиму, що робити.

Дубровський поцілував її руку і зник між деревами.

Сватання князя Верейського не було вже таємницею для сусідства. Кирило Петрович приймав поздоровлення, весілля готувалося. Маша з кожним днем відкладала остаточно розмову. Тимчасом поведження її з старим нареченим було холодним і вимушеним. Князя це не гурбувало. Він про кохання не думав, задоволений її безмовною згодою.

Та час минав. Маша нарешті зважилась діяти і написала листа князю Верейському; вона намагалася збудити в його серці почуття великодушності, відверто признавалась, що не мала до нього найменшої приязні, благала його відмовитись від її руки і самому захистити її від влади батьківської. Вона потай вручила листа князеві Верейському, той прочитав його на самоті і нітрохи не був зворушений відвертістю своєї нареченої. Навпаки, він побачив необхідність прискорити весілля і для того визнав за потрібне показати листа майбутньому тестеві.

Кирило Петрович розлютувався; на силу князь міг умовити його нічим не виказувати перед Машею, що він знає про лист. Кирило Петрович згодився їй про це не говорити, але вирішив не гаяти часу і призначив бути весіллям другого ж дня. Князь визнав це дуже розумним, пішов до своєї нареченої, сказав їй, що лист його дуже засмутив, але що він надіється з часом заслужити її прихильність, що думка її втратити надто для нього тяжка і що він не має сили згодитись на свій смертний вирок. Після цього він чемно поцілував її руку і поїхав, не сказавши їй ні слова про вирішення Кирила Петровича.

Та ледве встиг він виїхати з двору, як батько її зайшов і просто звелів їй бути готовою на завтрашній день. Марія Кирилівна, уже схвилювана розмовою з князем Верейським, залилась сльозами і кинулась до ніг батькові.

— Татоньку, — закричала вона жалібним голосом, — татоньку, не губіть мене, я не люблю князя, я не хочу бути його дружиною...

— Що це значить, — сказав грізно Кирило Петрович, — до цього часу ти мовчала і була згодна, а тепер, коли все вирішено, ти задумала вередувати й зрікатися. Будь ласка, не дурій; цим ти зі мною нічого не виграєш.

— Не губіть мене, — повторювала бідна Маша, — за що женете мене від себе геть і віддаєте чоловікові нелюбому? хіба я вам набридла? я хочу залишитися з вами, як раніш.

Татоньку, вам без мене буде сумно, ще сумніше, коли подумаєте, що я нещасна, татоньку: не силуйте мене, я не хочу йти заміж...

Кирило Петрович був зворушений, але приховав своє збентеження і, відштовхнувши її, сказав суворо:

— Все це дурниці, чуєш. Я знаю краще за тебе, що потрібно для твого щастя. Сльози тобі не поможуть, післязавтра буде твоє весілля.

— Післязавтра,— скрикнула Маша,— боже мій! Ні, ні, неможливо, цьому не бути. Татоньку, послухайте, якщо вже ви вирішили погубити мене, то я знайду захисника, про якого ви й не думаєте, ви побачите, ви жахнетесь, до чого ви мене довели.

— Що? що? — сказав Троєкуров, — погрози! мені погрози, зухвале дівчисько! Та чи знаєш ти, що я з тобою зроблю те, чого ти й не уявляєш. Ти смієш мене залякувати захисником. Подивимось, хто буде цим захисником.

— Володимир Дубровський,— відказала Маша у відчаї.

Кирило Петрович подумав, що вона збожеволіла, і дивився на неї з подивом.

— Добре,— сказав він їй після деякого мовчання,— жди собі кого хочеш у визволителі, а поки що сиди в цій кімнаті, ти з неї не вийдеш до самого вінчання.— З цим словом Кирило Петрович вийшов і замкнув за собою двері.

Довго плакала бідолашна дівчина, уявляючи все, що чекало її, але бурхлива розмова полегшила їй душу, і вона спокійніше могла міркувати про свою долю і про те, що треба було їй робити. Головне було для неї: позбутись ненависного шлюбу, доля дружини розбійника здавалась для неї раєм в порівнянні з долею, їй уготованою. Вона глянула на перстень, залишений їй Дубровським. Палко бажала вона побачитись з ним на самоті і ще раз перед вирішальною хвилиною довго порадитись. Передчуття підказувало їй, що увечері знайде вона Дубровського в саду біля альтанки; вона вирішила піти чекати його там — як тільки почне сутеніти. Смеркло. Маша приготувалась, але двері її замкнуті на ключ. Покоївка відповіла їй з-за дверей, що Кирило Петрович не звелів її випускати. Вона була під арештом. Глибоко ображена, вона сіла біля вікна і до пізньої ночі сиділа, не роздягаючись, нерухомо дивлячись на темне небо. На світанку вона задрімала, але чуйний сон її був стривожений сумними видіннями, і промені сонця, що сходило, вже розбудили її.

Вона прокинулась, і з першою думкою встав перед нею весь жах її становища. Вона подзвонила, служниця зайшла і на її питання відповіла, що Кирило Петрович увечері їздив до Арбатова і повернувся пізно, що він дав суворий наказ не випускати її з її кімнати і дивитись, щоб ніхто з нею не говорив, що проте не видно ніяких особливих приготувань до весілля, крім того, що велено було попові не відлучатися з села ні під яким приводом. Після цих звісток служниця залишила Марію Кирилівну і знову замкнула двері.

Її слова розлютили молоду затворицю; голова її кипіла, кров хвилювалась; вона вирішила повідомити про все Дубровського і стала шукати способу переслати перстень в дупло заповітного дуба. В цей час камінець ударився в вікно її, шибка задзвеніла, і Марія Кирилівна глянула на подвір'я і побачила маленького Сашу, що робив їй таємничі знаки. Вона знала про його прихильність і зраділа йому. Вона відчинила вікно.

— Здрастуй, Саша,— сказала вона,— чого ти мене кличеш?

— Я прийшов, сестрице, довідатись від вас, чи не треба вам чого-небудь. Татко сердитий і заборонив усьому дому вас слухатися, але звелить мені зробити, що вам треба, і я для вас усе зроблю.

— Спасибі, любий мій Сашенько, слухай: ти знаєш старий дуб з дуплом, що біля альтанки?

— Знаю, сестрице.

— То якщо ти мене любиш, побіжи туди швидше і поклади в дупло ось цей перстень, та дивись же, щоб ніхто тебе не бачив.

З цими словами вона кинула йому перстень і зачинила вікно.

Хлопчик підняв перстень, що духу кинувся бігти — і за три хвилини опинився біля заповітного дерева. Тут він зупинився, задихавшись, оглянувся на всі боки і поклав перстень у дупло. Скінчивши справу щасливо, хотів він ту ж мить доповісти про те Марії Кирилівні, як раптом рудий і косокий обідраний хлопчисько майнув із-за альтанки, кинувся до дуба і запустив руку в дупло. Саша прудкіше за білку кинувся до нього і вчепився в нього обома руками.

— Що ти тут робиш? — сказав він грізно.

— Тобі яке діло? — відповів хлопчисько, намагаючись від нього визволитись.

— Покинь цей перстень, рудий зайцю,— кричав Саша,— а то я тебе провчу по-своєму.

Замість відповіді той ударив його кулаком по обличчю, але Саша його не випустив — і закричав на все горло: «Злодії, злодії! сюди, сюди...»

Хлопчина силкувався від нього викрутитись. Він був, як видно, на два роки старший за Сашу і значно від нього дужчий, але Саша був вивертливий. Вони боролися кілька хвилин, нарешті рудий хлопчик переміг. Він повалив Сашу на землю і схопив його за горло.

Але в цей час дужа рука вцепилась в його руде й щетинисте волосся, і садівник Степан підняв його на піваршина від землі.

— Ах, ти, руда бестіє,— говорив садівник,— та як ти смієш бити маленького панича...

Саша встиг схопитись і передихнути.

— Ти мене схопив під пахви,— сказав він,— а то б ніколи мене не звалив. Віддай зараз же перстень і забирайся геть.

— Аякже,— відповів рудий і, раптом крутнувшись на одному місці, звільнив свою щетину від руки Степанової. Тут він пустився був тікати, але Саша догнав його, штовхнув у спину і хлопчисько впав з усієї сили; садівник знову його схопив і зв'язав поясом.

— Віддай перстень! — закричав Саша.

— Постривай, паничу,— сказав Степан,— ми поведемо його на розправу до прикажчика.

Садівник повів полоненого на панське подвір'я, а Саша його супроводжував, з тривогою поглядаючи на свої шаровари, розірвані і замазані зеленню. Раптом усі троє опинились перед Кирилом Петровичем, що йшов оглядати свою стайню.

— Це що? — спитав він Степана.

Степан коротко описав усю подію. Кирило Петрович вислухав його з увагою.

— Ти, бешкетнику,— сказав він, звернувшись до Саші,— за що ти з ним зчепився?

— Він украв з дула перстень, татоньку, накажіть, хай віддасть перстень.

— Який перстень, з якого дула?

— Та мені Марія Кирилівна... та той перстень...

Саша зніяковів, заплутався. Кирило Петрович нахмурився і сказав, хитаючи головою:

— Туг замішана Марія Кирилівна. Признавайся у всьому, а то так відшмагаю тебе різкою, що ти й своїх не впізнаєш.

— Йй-богу, татоньку, я, татоньку... Мені Марія Кирилівна нічого не наказувала, татоньку.

— Степане, ану піди та зріж мені гарненьку, свіжу березову різку...

— Чекайте, татоньку, я все вам розповім. Я сьогодні бігав по двору, а сестриця Марія Кирилівна відкрила віконце, і я підбіг, і сестриця ненароком впустила перстень, а я сховав його в дупло, і-і... цей рудий хлопець хотів перстень украсти.

— Ненароком впустила, а ти хотів сховати... Степане, іди по різки.

— Татоньку, чекайте, я все розкажу. Сестриця Марія Кирилівна веліла мені побігти до дуба і покласти перстень в дупло, я побіг і поклав перстень, а цей поганій хлопець...

Кирило Петрович звернувся до поганого хлопця — і спитав його грізно: «Чий ти?»

— Я дворовий нашів Дубровських,— відповів рудий хлопець.

Обличчя Кирила Петровича похмурніло.

— Ти, здається, мене паном не визнаєш, добре,— відповів він.— А що ти робив у моєму саду?

— Малину крав,— відповів хлопчик з великою байдужістю.

— Ага, слуга такий, як і пан: який піп, така й парафія, а малина хіба росте у мене на дубах?

Хлопчик нічого не відповідав.

— Татоньку, накажіть йому віддати перстень,— сказав Саша.

— Мовчи, Олександрє,— відповів Кирило Петрович,— не забудь, що я збираюся з тобою розправитись. Іди до своєї кімнати. Ти, косий, ти, мені здається, хлопець не промах.— Віддай перстень і йди додому.

Хлопець розтулив кулак і показав, що в його руці не було нічого.

— Якщо ти мені у всьому признаєшся, так я тебе не відшмагаю, дам ще пятака на горіхи. А ні, то я з тобою зроблю те, чого ти й не сподіваєшся. Ну!

Хлопчик не відповів ні слова і стояв, понуривши голову і прибравши вигляд справжнього дурника.

— Добре,— сказав Кирило Петрович,— замкнути його куди-небудь, та дивитись, щоб він не втік, а то з усього дому шкуру спушу.

Степан відвів хлопчика на голубник, замкнув його там і приставив дивитись за ним стару пташницю Агафію.

— Зараз їхати до міста за справником,— сказав Кирило Петрович, провівши хлопчика очима,— та як можна швидше.

«Туг немає ніякого сумніву. У неї й досі зносини з проклятим Дубровським. Та невже і справді вона кликала його на допомогу? — думав Кирило Петрович, походжаючи по кімнаті і сердито насвистуючи *Перемоги грім*.— Може, я нарешті напав на його гарячі сліди, і він від нас не викрутиться. Ми скористаємося цим випадком. Ага! дзвінок, слава богу, це справник».

— Гей, привести сюди хлопчиська спійманого.

Тимчасом візок в'їхав на подвір'я і знайомий нам уже справник зайшов у кімнату весь запорошений.

— Славна звістка,— сказав йому Кирило Петрович,— я спіймав Дубровського.

— Слава богу, ваше превосходительство,— сказав справник з виглядом зраділим,— де ж він?

— Тобто не Дубровського, а одного з його зграї. Зараз його приведуть. Він допоможе нам піймати самого отамана. Ось його і привели.

Справник, що чекав грізного розбійника, був здивований, побачивши 13-літнього хлопчика, досить кволого на вигляд. Він здивовано повернувся до Кирила Петровича і чекав пояснення. Кирило Петрович став тут-таки розповідати вранішню подію, не згадуючи однак про Марію Кирилівну.

Справник вислухав його з увагою, щохвилини поглядаючи на маленького негідника, який, прикинувшись дурником, здавалось, не звертав ніякої уваги на все, що діялось навколо нього.

— Дозвольте, ваше превосходительство, переговорити з вами на самоті,— сказав нарешті справник.

Кирило Петрович повів його в другу кімнату і замкнув за собою двері.

Через півгодини вони вийшли знову в залу, де невідник чекав виroku своєї долі.

— Пан хотів,— сказав йому справник,— посадити тебе в міський острог, відшмагати нагаями і заслати потім на поселення, але я заступився за тебе і попросив тобі прощення. Розв'язати його.

Хлопчика розв'язали.

— Дякуй же панові,— сказав справник. Хлопчик підійшов до Кирила Петровича і поцілував у нього руку.

— Іди собі додому,— сказав йому Кирило Петрович,— та надалі не крадь малини по дуплах.

Хлопчик вийшов, весело стрибнув з ганку і пустився бігцем, не оглядаючись, через поле в Кістенювку. Добігши до села, він зупинився біля напіврозваленної хатини, першої з краю, і постукав у віконце; віконце піднялось, і стара жінка виглянула.

— Бабусю, хліба,— сказав хлопчик,— я зранку нічого не їв, помираю з голоду.

— Ах, це ти, Митю, та де ж ти пропадав, бісеня,— відповіла стара.

— Після розповіді, бабусю, ради бога, хліба.

— Та зайди ж до хати.

— Ніколи, бабусю, мені треба побігти ще в одне місце. Хліба, ради Христа, хліба.

— Який непосидючий,— пробурчала стара,— на ось тобі скибочку,— і сунула у віконце шматок чорного хліба. Хлопчик жадібно його вкусив і жуючи миттю подався далі.

Починало смеркати. Митя пробирався токами і городами до Кістенювського гаю. Дійшовши до двох сосон, що стояли передовою сторожею гаю, він зупинився, оглянувся на всі боки, свиснув свистом пронизливим і уривчасто і став слухати; легкий і протяжний свист почувся йому у відповідь, хтось вийшов із гаю і наблизився до нього.

РОЗДІЛ ХVІІІ

Кирило Петрович ходив туди й сюди по залу, голосніше, ніж звичайно, насвистуючи свою пісню; весь дім був у русі, слуги бігали, дівки метушилися, у сараї кучери запрягали карету, на подвір'ї юрмився народ. У вбиральній панночки перед дзеркалом дама, оточена служницями, вбирала бліду, нерухому Марію Кирилівну, голова її млосно хилилась під вагою брильянтів, вона злегка здригалась, коли

необережна рука колола її, але мовчала, безтямно дивлячись у дзеркало.

— Чи скоро? — почувся під дверима голос Кирила Петровича.

— Зараз.— відповіла дама,— Маріє Кирилівно, встаньте, подивіться; чи гарно?

Марія Кирилівна встала і не відповіла нічого. Двері відчинились.

— Молода готова,— сказала дама Кирилові Петровичу,— накажіть сідати в карету.

— З богом,— відказав Кирило Петрович і, взявши зі столу образ,— підійди до мене, Машо,— сказав він їй розчуленим голосом,— благословляю тебе...— Бідна дівчина упала йому в ноги і заридала:

— Татоньку... татоньку...— говорила вона в сльозах, і голос її завмирав. Кирило Петрович спішив її благословити, її підняли і майже понесли в карету. З нею сіла весільна мати і одна із служниць. Вони поїхали до церкви. Там наречений вже їх чекав. Він вийшов назустріч молодій і його вразила її блідість і дивний вигляд. Вони разом зайшли в холодну, порожню церкву, за ними замкнули двері. Священик вийшов з вітаря і зараз же почав. Марія Кирилівна нічого не бачила, нічого не чула, думала про одне; з самого ранку вона чекала Дубровського, надія ні на хвилину її не покидала, та коли священик звернувся до неї з звичайними запитаннями, вона здригнулась і обмерла — але ще зволікала, ще чекала; священик, не дочекавшись її відповіді, вимовив безповоротні слова.

Обряд було скінчено. Вона почувала холодний поцілунок нелюбого чоловіка, вона чула веселі поздоровлення присутніх і все ще не могла повірити, що життя її навіки було скриване, що Дубровський не прилетів визволити її. Князь звернувся до неї з ласкавими словами, вона їх не зрозуміла, вони вийшли з церкви, на паперті юрмилась селяни з Покровського. Погляд її швидко їх оббіг і знову став таким же безтямним. Молоді сіли разом в карету і поїхали до Арбатова; туди ж вирушив і Кирило Петрович, щоб зустріти там молодих. На самоті з молодією дружиною князь нітрохи не був збентежений її холодним виглядом. Він не став докучати їй солодкими признаннями і смішним захопленням, слова його були прості і не вимагали відповіді. Таким чином проїхали вони близько десяти верст, коні мчали швидко по вибоях польової дороги, і карета майже не хиталася на

своїх англійських ресорах. Раптом почувлись крики погоні, карета зупинилась, юрба озброєних людей оточила її, і чоловік у півмасці, відчинивши дверцята з боку, де сиділа молода княгиня, сказав їй: «Ви вільні, виходьте». «Що це значить,— закричав князь,— хто ти такий?..» «Це Дубровський»,— сказала княгиня. Князь, не розгубившись, вихопив з бокової кишені дорожній пістолет і вистрілив у маскованого розбійника. Княгиня скрикнула і з жахом закрила обличчя обома руками. Дубровський був поранений у плече, кров показалаь. Князь, не гаючи ні хвилини, вийняв другий пістолет, але йому не дали часу вистрілити, дверцята відчинились, і кілька дужих рук витягли його з карети і вирвали у нього пістолет. Над ним заблищали ножі.

— Не займати його!—закричав Дубровський, і похмурі його спільники відступили.

— Ви вільні,— продовжував Дубровський, звертаючись до блідої княгині.

— Ні,— відповіла вона.— Пізно, я обвінчана, я дружина князя Верейського.

— Що ви кажете,— закричав у відчаї Дубровський,— ні, ви не дружина його, вас було приневолено, ви ніколи не могли згодитись...

— Я згодилась, я дала клятву,— заперечила вона з твердістю,— князь мій чоловік, накажіть звільнити його і залиште мене з ним. Я не обманювала. Я чекала вас до останньої хвилини... але тепер, кажу вам, тепер пізно. Пустіть нас.

Але Дубровський вже її не чув, біль рани і сильні хвилювання душі позбавили його сили. Він упав біля колеса, розбійники оточили його. Він встиг сказати їм кілька слів, вони посадили його верхи, двоє з них його підтримували, третій взяв коня за повід, і всі поїхали в сторону, лишивши карету посеред дороги, людей зв'язаних, коней випряжених, але не пограбувавши нічого і не проливши жодної краплі крові у відплату за кров свого отамана.

РОЗДІЛ ХІХ

Посеред дрімучого лісу, на вузькій галявинці здіймалось маленьке земляне укріплення, що складалося з валу й рову, за якими було кілька куренів і землянок.

Надворі безліч людей, в яких за різноманітністю оджеї

і загального озброєння можна було зразу ж пізнати розбійників, обідали, сидючи без шапок, навколо братського казана. На валу біля маленької гармати сидів вартовий, підібгавши під себе ноги; він пришивав латку на певну частину свого одягу, орудуючи голкою з майстерністю, що виявляла досвідченого кравця, і щохвилини поглядав на всі боки.

Хоч якийсь ківшик кілька разів переходив з рук у руки, дивне мовчання панувало в цій юрбі; розбійники пообідали, один по одному вставав і молився богу, деякі розійшлись по куренях, а інші розбрелись по лісі або прилягли заснути, за російським звичаєм.

Вартовий кінчив свою роботу, струснув свою одежину, помилювався на латку, приколов до рукава голку, сів на гармату верхи і заспівав на все горло меланхолійну старовинну пісню:

Не шуми, мати, зелена дібровонько,
Не заважай молодцеві думу думати.

В цей час двері одного з куренів відчинилися, і бабуся в білому чепці, охайно й манірно одягнута, показалаь на порозі.— «Годі тобі, Стьопко,— сказала вона сердито,— пан спочиває, а ти, знай, горлаєш; нема у вас ні совісті, ні жалості». «Вибач, Єгорівно,— відповів Стьопка,— гаразд, більше не буду, нехай він собі, наш батечко, спочиває та видужує». Бабуся пішла, а Стьопка став походжати по валу.

В курені, з якого вийшла стара, за перегородкою поранений Дубровський лежав на похідному ліжку. Перед ним на столику лежали його пістолети, а шабля висіла в головах. Землянка застелена і обвішана була багатими килимами, в кутку стояв жіночий срібний туалет і трюмо. Дубровський тримав у руці розкриту книгу, але очі його були закриті. І старенька, поглядаючи на нього з-за перегородки, не могла знати, чи заснув він, чи тільки задумався.

Раптом Дубровський здригнувся: в укріпленні знялася тривога, і Стьопка просунув до нього голову у віконце. «Батечку, Володимире Андрійовичу,— закричав він,— наші знак подають, нас шукають». Дубровський скочив з ліжка, схопив зброю, і вийшов з куреня. Розбійники галасливо юрмились на дворі, при його появі настало глибоке мовчання. «Чи всі тут?»—спитав Дубровський. «Всі крім дозорців»— відповіли йому. «По місцях» — закричав Дубровський.

І розбійники зайняли кожен певне місце. В цей час троє дозорців прибігли до воріт. Дубровський пішов їм назустріч. «Що таке?» — спитав він їх. «Солдати в лісі,— відповіли вони,— нас оточують». Дубровський звелів замкнути ворота і сам пішов оглянути гарматку. По лісу залунало кілька голосів і стали наближатися; розбійники чекали в мовчанні. Раптом три чи чотири солдати появилися з лісу і зразу ж подалися назад, пострілами давши знати товаришам. «Готуватись до бою»,—сказав Дубровський, і між розбійниками пройшов шерхїт, знову все стихло. Тоді почули шум команди, що наближалася, рушницї блиснули між деревами, чоловік з півторапта солдатів виспало з лісу і з криком посунули на вал. Дубровський приставив пальник, постріл був влучний: одному відірвало голову, двоє були поранені. Між солдатами виникло замішання, але офіцер кипувся вперед, солдати за ним рушили і збігли в рїв; розбійники вистрілили в них з рушниць та пістолетів і стали з сокирами в руках обороняти вал, на який лізли оскаженілі солдати, залишивши в рові чоловік з двадцять поранених товаришів. Рукопашний бїй зав'язався, солдати вже були на валу, розбійники почали відступати, але Дубровський, підійшовши до офіцера, приставив йому пістолет до грудей і вистрілюв, офіцер брязнув навзпак, кілька солдатів підхопили його на руки і поспішили віднести в лїс, інші, втративши начальника, спинились. Підбадьорені розбійники скористувались цією хвилиною вагання, зім'яли їх, потїснили в рїв, солдати побігли, розбійники з криком кинулись за ними. Перемога була вирішена. Дубровський, покладаючись на цілковитий розлад ворога, зупинив своїх і замкнувся в фортеці, наказавши підібрати поранених, подвоївши караули і нікому не дозволивши відлучатись.

Останні події звернули вже не на жарт увагу уряду на зухвалі розбїї Дубровського. Зібрані були відомості про його місцеперебування. Відправлена була рота солдатів, щоб узяти його мертвого чи живого. Піймали кілька чоловік з його ватаги і дізнались від них, що Дубровського вже між ними не було. Через кілька днів після бою він зібрав усіх своїх спільників, оголосив їм, що має намір назавжди їх залишити, радив їм змінити життя. «Ви розбагатїли під моїм начальством, кожен з вас має папір, з яким безпечно може пробратись до якої-небудь віддаленої губернії і там провести решту життя в чесних трудах і в достатку. Але ви всі шахраї, і, мабуть, не схочете покинути ваше ремесло».

Після цієї розмови він покинув їх, взявши з собою лише**. Ніхто не знав, куди він подівся. Спочатку сумнівалися в істині цих свідчень: відданість розбійників отаманові була відома. Гадали, що вони дбали про його врятування. Але дальші події їх виправдали; грізні відвідини, пожежі і грабування припинились. Шляхи стали вільні. З інших вістей дізнались, що Дубровський зник за кордон.

.....

ПІКОВА ДАМА

Пікова дама означає потаємну недоброзичливість.

Найповірна ворожбитська книга.

1833

А під дощ восени
 Цілі ночі вони
 Грали;
 Сотню — бог їм прости!—
 Від п'ятидесяти
 Брали,
 І приписували,
 І відписували
 З банку.
 Так не раз восени
 Дожидались вони
 Ранку.

Якось грали в карти у конногвардійця Нарумова. Довга зимова ніч пройшла непомітно; сіли вечеряти о п'ятій годині ранку. Ті, хто виграв, їли з великим апетитом; інші неухважно сиділи перед порожніми своїми приборами. Але шампанське з'явилось, розмова пожвавилась, і всі взяли в ній участь.

— Що ти зробив, Сурін? — спитав хазяїн.

— Програв, як звичайно. Треба признатись, що мені не таланить: граю мірандолом, ніколи не гарячусь, нічим мене не спантеличиш, а програю!

— І ти ні разу не спокусився? ні разу не поставив на руте?.. Твердість твоя мене дивує.

— А який Герман! — сказав один з гостей, вказуючи на молодого інженера, — зроду не брав він карти до рук, зроду не загнув жодного паролі, а до п'ятої години сидить з нами й дивиться на нашу гру!

— Гра цікавить мене сильно, — сказав Герман, — але я не маю змоги жертвувати необхідним, сподіваючись набути зайвину.

— Герман німець: він обачливий, от і все! — зауважив Томський.— А якщо хто мені незрозумілий, то це моя бабуся графиня Анна Федотівна.

— Як? що? — закричали гості.

— Не можу збагнути,— провадив далі Томський,— як це бабуся моя не понтирує!

— Та що ж тут дивного,— сказав Нарумов,— що вісімдесятилітня старуха не понтирує?

— Так ви нічого про неї не знаєте?

— Ні! справді, нічого!

— О, так послушайте:

Треба знати, що бабуся моя, років шістдесят тому, їздила в Париж і була там у великій моді. Люди бігали за нею, щоб побачити *la Yépus moscovite*¹; Рішельє коло неї впадав, і бабуся запевняє, що він мало не застрелився од її жорстокості.

В ті часи дами грали в фараон. Одного разу при дворі вона програла на слово герцогові Орлеанському щось дуже багато. Приїхавши додому, бабуся, відліплюючи мушки з обличчя та одв'язуючи фіжми, оповістила дідусеві свій програш, і наказала заплатити.

Покійний дідусь, скільки я пам'ятаю, був чимось на зразок бабусиного дворецького. Він її боявся, як вогню; одначе, почувши про такий жахливий програш, він розлютився, приніс рахунки, довів їй, що за півроку вони прогайнували півмільйона, що під Парижем немає в них ні підмосковного, ні саратовського села, і начисто відмовився платити. Бабуся вліпила йому ляпаса й лягла спати одна, на знак своєї немилості.

Другого дня вона веліла покликати чоловіка, маючи надію, що домашнє покарання на нього вплинуло, але знайшла його непохитним. Вперше в житті вона дійшла з ним до розмов та вияснень; думала всовістити його, вибачливо доводячи, що борг на борг не схожий і що є різниця між принцем і каретником.— Куди! дідусь бунтував. Ні, та й годі! Бабуся не знала, що робити.

З нею був близько знайомий чоловік дуже цікавий. Ви чули про графа Сен-Жермена, про якого розповідають так багато дивовижного. Ви знаєте, що він видавав себе за вічного жида, за винахідника життєвого елексиру і філософського каменя, та всяке інше. З нього сміялися як із

---

* Московську Венеру (франц.).

шарлатана, а Казанова в своїх Записках каже, що він був шпiон; а втiм, Сен-Жермен, попри всю свою таємничiсть, мав дуже поважний вигляд i був у товариствi чоловiком дуже люб'язним. Бабуся й досi любить його без тям и сердиться, коли говорять про нього з неповагою. Бабуся знала, що Сен-Жермен мiг мати великi грошi. Вона зважилася вдатись до нього. Написала йому записку й просила мерщiй до неї приїхати.

Старий дивак з'явився негайно i застав у страшному горi. Вона описала йому найчорнiшими фарбами варварство чоловiка, i сказала нарештi, що всю свою надiю покладає на його дружбу й ласку.

Сен-Жермен задумався.— «Я можу вам услужити цiєю сумою,— сказав він,— але знаю, що ви не будете спокiйнi, поки зо мною не розплатитесь, а я не хотiв би вводити вас у новий клопiт. Є iнший засiб: ви можете вiдiгратись».

«Але, ласкавий графе,— вiдповіла бабуся,— я кажу вам, що в нас грошей зовсiм нема».— «Грошi тут не потрібнi,— вiдмовив Сен-Жермен:— звольте мене вислухати». Тут він одкрив їй таємницю, за яку всякий з нас дорого дав би...

Молодi картярi подвоїли увагу. Томський закурив люльку, затягся й провадив далi.

В той самий вечiр бабуся прибула в Версаль, au jeu de la Reine*. Герцог Орлеанський метав; бабуся злегка перепросила, що не привезла свого боргу, на виправдання сплела маленьку iсторiю й стала проти цього поштрикувати. Вона вибрала три карти, поставила їх одну за одною: всi три виграли їй соника, i бабуся вiдiгралась цiлком.

— Випадок! — сказав один з гостей.

— Казка! — зауважив Герман.

— Може, порошокi карти? — пiдхопив третiй.

— Не думаю,— вiдповiв поважно Томський.

— Як! — сказав Нарумов,— у тебе єсть бабуся, яка вгадує три карти пiдряд, а ти й досi не перейняв у неї її кабалiстику?

— Еге, чорта з два! — вiдповiв Томський,— у неї було четверо синiв, у тiм числi i мiй батько: всi чотири одчайдушнi картярi, i жодному не вiдкрила вона своєї таємницi; хоч це було б не эле для них, i навiть для мене. Але от що менi розповiдав дядько, граф Иван Ілліч, i в чому він мене запевняв честю. Покийний Чаплицький, той самий, що

---

* На гру в карти у королеви (франц.).

вмер у злиднях, промотавши мільйони, одного разу в молодості своїй програв — як пам'ятаю, Зоричу, — тисяч триста. Він був у розпачі. Бабуся, що завжди була сувора до пустощів молодих людей, зглянулася якось на Чаплицького. Вона дала йому три карти, з тим, щоб він поставив їх одну за одною, і взяла з нього слово честі надалі вже ніколи не грати. Чаплицький з'явився до свого переможця: вони сіли грати. Чаплицький поставив на першу карту п'ятдесят тисяч і виграв соника; загнув паролі, паролі-пе, — відігрався і лишився ще й у вигрaші...

Однак, пора спати: вже за чверть шоста.

Справді, вже світало: молоді люди подопивали свої чарки і роз'їхались.

II

— Il paraît que monsieur est déçû dément pour les suivantes.

— Que voulez-vous, madame? Elles sont plus fraîches*.

Світська розмова.

Стара графиня*** сиділа в своїй убиральні перед дзеркалом. Троє дівчат обступало її. Одна тримала банку з рум'янами, друга коробку шпильок, третя високий чепець з вогнистого кольору стрічками. Графиня нітрохи не важила на вроду, давно змарніла, але зберігала всі звички своєї молодості, строго додержуючи моди сімдесятих років, і одягалась так само довго, так само старанно, як і шістдесят літ тому. Край вікна сиділа за п'яльцями панпочка, її вихованка.

— Здрастуйте, grand'maman**, сказав, увійшовши, молодий офіцер.— Bon jour, mademoiselle Lise***. Grand'maman, я до вас із проханням.

— Що таке, Paul?****

— Дозвольте вам представити одного з моїх приятелів і привезти його до вас у п'ятницю на бал.

— Привези мені його просто на бал, і тут мені його й представиш. Чи був ти вчора в***?

— Якже! дуже було весело; танцювали до п'ятої години. Яка гарна була Єлецька!

---

* — Здається, ви рішуче за служниць.

— Що ж зробите, мадам? Вони свіжіші (франц.).

** Бабуся (франц.).

*** Добридень, панно Лізо (франц.).

**** Поль (франц.).

— І, мій любий! Що в ній гарного? Чи ж така була її бабуся, княгиня Дар'я Петрівна?.. До речі: я думаю, вона вже дуже постаріла, княгиня Дар'я Петрівна?

— Як постаріла?—відповів неухважно Томський,— вона літ сім як померла.

Панночка підвела голову й подала знак молодому чоловікові. Він згадав, що від старої графині таїли смерть її ровесниць, і прикусив собі губу. Але графиня почула вість, для неї пову, з великою байдужістю.

— Померла! — сказала вона,— а я й не знала! Нас разом пожалували у фрейліни, і коли ми представились, то государиня...

І графиня всоте розповіла впукові свій анекдот.

— Ну, Paul, — сказала вона потім,— тепер допоможи мені встати. Лізонько, де моя табакерка?

І графиня з своїми дівчатами пішла за ширмами кінчати свій туалет. Томський лишився з панночкою.

— Кого це ви хочете представити? — тихо спитала Лизавета Іванівна.

— Нарумова. Ви його знаєте?

— Ні! Він військовий чи статський?

— Військовий.

— Інженер?

— Ні! кавалерист. А чому ви думали, що він інженер?

Панночка засміялась і не відповіла ні слова.

— Paul! — закричала графиня з-за ширмів,— пришли мені який-небудь новий роман, тільки, будь ласка, не з нинішніх.

— Як це, grand'maman?

— Тобто такий роман, де герой не давив би ні батька, ні матері, і де не було б утєплених тіл. Я страх як боюсь утоплеників!

— Таких романів тепер нема. Чи, може, хочете російських?

— А хіба є російські романи?.. Пришли, голубчику, будь ласка, пришли!

— Прощайте, grand'maman: я поспішаю... Прощайте, Лизавето Іванівно! Чому ж ви думали, що Нарумов інженер?

І Томський вийшов з убиральні.

Лизавета Іванівна лишилась сама: вона покинула роботу й стала дивитись у вікно. Незабаром на одному боці вулиці

з-за будинку на розі показався молодий офіцер. Рум'янець покритив її щоки: вона взялася знову до роботи і схилила голову над самою канвою. В цей час увійшла графиня, зовсім одягнена.

— Накажи, Лізонько,— сказала вона,— в карету запрягати, і поїдемо прогулятись.

Лізонька встала від п'яльців і стала прибирати свою роботу.

— Ти що, матінко моя! глуха, чи що! — закричала графиня.— Вели мерщій запрягати в карету.

— Зараз! — відповіла тихо панночка й побігла в передпокій.

Слуга ввійшов і подав графині книги від князя Павла Олександровича.

— Добре! Подякуйте,— сказала графиня.— Лізонько, Лізонько! та куди ж ти біжиш?

— Одягатись.

— Встигнеш, матінко. Сиди тут. Розгорни ось перший том; читай вголос...

Панночка взяла книгу й прочитала кілька рядків.

— Голосніше! — сказала графиня.— Що з тобою, матінко моя? втратила голос, чи що?.. Стривай: підсунь мені ослінчик, ближче... ну! —

Лизавета Іванівна прочитала ще дві сторінки. Графиня позіхнула.

— Кинь цю книгу,— сказала вона,— що за теревені! Одішли це князеві Павлу й вели дякувати... А як же карета?

— Карета готова,— сказала Лизавета Іванівна, глянувши на вулицю.

— Чому ж ти не одягнена? — сказала графиня,— завжди треба тебе дождати! Це, матінко, нестерпно.

Ліза побігла до своєї кімнати. Не минуло й двох хвилин, графиня почала дзвонити щосили. Троє дівчат вбігли в одні двері, а камердинер у другі.

— Чом це вас не докличешся? — мовила їм графиня.— Скажіть Лизаветі Іванівні, що я її жду.

Лизавета Іванівна ввійшла в капоті і в капелюшку.

— Нарешті, матінко моя! — сказала графиня.— Що за убори! Навіщо це?.. кого принадувати?.. А яка погода? — здається, вітер.

— Аж ніяк, ваше сіятельство! дуже тихо! — відповів камердинер.

— Ви завжди говорите навмання! Відчиніть квартиру.

Так і є: вітер! і холоднючий! Випрягти з карети! Лізенько, ми не поїдемо: нічого було вбиратись.

— І от моє життя! — подумала Лизавета Іванівна.

Насправді, Лизавета Іванівна була найнещаснішим створінням. Гіркий він є, чужий хліб, каже Данте, і тяжкі східці чужого ганку, а кому ж і знати гіркоту залежності, як не бідній вихованці знатної старухи? Графиня***, звісно, не мала злої душі; але була примхлива, як жінка, розпещена світом, скупа й заглиблена в холодний егоїзм, як і всі старі люди, що відлюбили в свою пору і чужі всьому тепер. Вона брала участь у всіх суєтностях великого світу, таскалась на бали, де сиділа в кутку, нарум'янена й зодягнена за старовинною модою, як потворна й необхідна прикраса бальної зали; до неї з низькими поклонами, приїхавши, підходили гості, як за встановленим обрядом, і потім уже ніхто нею не цікавився. У себе приймала вона ціле місто, додержуючи строго етикету й не впізнаючи нікого в обличчя. Численна челядь її, розжирівши й посивівши в її передпокої та в дівочій, робила що хотіла, наперебій обкрадаючи вмираючу старуху. Лизавета Іванівна була домашньою мученицею. Вона наливала чай і діставала догани за надмірне витрачання цукру; вона вголос читала романи й винна була в усіх помилках автора; вона супроводжувала графиню в її прогулянках і відповідала за погоду й за брук. Їй була покладена платня, яку ніколи не доплачували; а тимчасом вимагали від неї, щоб вона вдягнена була, як і всі, тобто як дуже мало хто. В світі вона грала найжалюгіднішу роль. Всі її знали, і ніхто не помічав; на балах вона танцювала тільки тоді, як невисгачало *vis-à-vis**, і дами брали її під руку щоразу, коли їм треба було йти до вбиральні поправити що-небудь у своєму вбранні. Вона була самолюбива, живо відчувала своє становище й дивилась круг себе,— з петерпінням дожидаючи визволителя; та молоді люди, обачливі в легковажнім своїм марнолюбстві, не удостоювали її увагою, хоч Лизавета Іванівна була в сто разів миліша за нахабних і холодних відданиць, коло яких вони упадали. Скільки разів, покинувши нишком нудну та пишну вітальню, вона йшла плакати в бідній своїй кімнаті, де стояли ширми, обклеєні шпалерами, комод, дзеркальце й фарбоване ліжко, і де лойова свічка тьмяно горіла в мідному шандалі!

Одного разу,— це сталося днів через два після вечора,

---

* Пари (франц.) — в контрдансі.

описаного на початку цієї повісті, і за тиждень перед тією сценою, на якій ми спинились,— одного разу Лизавета Іванівна, сидючи біля вікна над п'яльцями, ненароком глянула на вулицю й побачила молодого інженера, що стояв нерухомо і втупив погляд у її вікно. Вона похилила голову й знову узялась до роботи; через п'ять хвилин поглянула знов,— молодий офіцер стояв на тому ж місці. Не маючи звички кокетувати з перехожими офіцерами, вона перестала дивитись на вулицю й шила годин зо дві, не підводячи голови. Подали обідати. Вона встала, почала прибирати свої п'яльця і, глянувши ненароком на вулицю, знов побачила офіцера. Це здалося їй досить дивним. По обіді вона підійшла до вікна з почуттям деякого неспокою, але вже офіцера не було,— і вона про нього забула...

Днів через два, виходячи з графинею, щоб сісти в карету, вона знов його побачила. Він стояв біля самого під'їзду, закривши обличчя бобровим коміром: чорні очі його блищали з-під шляпи. Лизавета Іванівна злякалась, сама не знаючи чого, і сіла в карету з трепетом незбагненим.

Повернувшись додому, вона підбігла до вікна,— офіцер стояв на тому ж місці, втупивши в неї очі: вона відійшла, мучена цікавістю й хвильована почуттям, для неї зовсім новим.

З того часу не минуло й дня, щоб молодий чоловік, о певній годині, не з'являвся під вікнами їхнього дому. Поміж ним і нею встановились неумовлені зносини. Сидючи на своєму місці над роботою, вона відчувала його наближення,— підводила голову, дивилась на нього що не день довше й довше. Молодий чоловік, здавалось, був за те їй вдячний: вона бачила гострим зором молодості, як бистрий рум'янець укривав його бліді щоки щоразу, коли їхні погляди зустрічались. Через тиждень вона до нього посміхнулась...

Коли Томський попросив дозволу представити графині свого приятеля, серце бідної дівчини забилося. Але, дізнавшись, що Нарумов не інженер, а конногвардієць, вона жалкувала, що нескромним запитанням висловила свою таємницю легковажному Томському.

Герман був син обрусілого німця, який лишив йому невеличкий капітал. Бувши твердо переконаний у необхідності зміцнити свою незалежність, Герман не займав і процентів, жив на саму тільки платню, не дозволяв собі найменшої

примхи. Проте він був скритний і честолюбивий, і товариші його нечасто мали нагоду покепкувати з його надмірної ощадливості. Він мав сильні пристрасті й вогненну уяву, але твердість урятувала його від звичайних помилок молодості. Так, наприклад, будши в душі картярем, ніколи не брав він карти до рук, бо розраховував, що його достаток не дозволяв йому (як часом говорив він) жертвувати необхідним, сподіваючись набути зайвину,— і все-таки цілі ночі просиджував біля картярських столів, стежачи з гарячковим трепетом за різноманітними зворотами гри.

Анекдот про три карти дуже вплинув на його уяву і цілу ніч не йшов йому з голови. «Що, коли,— думав він другого дня ввечері, блукаючи по Петербургу,— що, коли стара графиня відкриє мені свою таємницю! — або позначить мені ці три певні карти! Чому ж не спробувати свого щастя?.. Відрекомендуватись їй, підбитись їй у ласку,— стати либонь її коханцем,— але на все це потрібен час — а їй вісімдесят сім років,— вона може вмерти через тиждень,— через два дні!.. Та й самий анекдот?.. Чи можна йому вірити? Ні! обачність, поміркованість і працьовитість: ось мої три певні карти, ось що потроїть, посемерить мій капітал і принесе мені спокій і незалежність!»

Міркуючи таким чином, опинився він на одній з головних вулиць Петербурга, перед будинком старовинної архітектури. Вулиця була заставлена екіпажами, карети одна за одною котили до освітленого під'їзду. З карет щохвилини виставлялись то струнка нога молодої красуні, то гримуча ботфорта, то смугаста панчоха й дипломатичний черевик. Шуби й плащі мелькали мимо величавого швейцара. Герман спипився.

— Чий це дім? — спитав він у будочника на розі.

— Графині ***, — відповів будочник.

Герман затрепстав. Дивовижний анекдот знов уявився йому. Він став ходити коло дому, думаючи про його хазяйку й про чудову її здібність. Пізно повернувся він до смиренного свого закутка; довго не міг заснути, і коли сон зміг його, йому привиділись карти, зелений стіл, жмути асигнацій і купи червінців. Він ставив карту за картою, гнув ріжки рішуче, вигравав без перестану і загібав собі золото, і клав асигнації в кишеню. Прокинувшись уже пізно, він зітхнув за втратою свого фантастичного багатства, пішов знов блукати по місту й знов опинився перед будинком графині ***. Невідома сила, здавалось, вабила його туди. Він спинився й

став дивитись на вікна. В одному побачив він чорняву голівку, схилену, мабуть, над книгою чи над роботою. Голівка піднялась. Герман побачив свіже личко й чорні очі. Ця хвилина вирішила його долю.

III

Vous m'écrivez, mon ange, des lettres de quatre pages plus vite que je ne puis les lire*.

Листування.

Тільки-но Лизавета Іванівна встигла зняти капот і капелюшок, як уже графиня послала по неї й веліла знов подавати карету. Вони пішли сідати. В той самий час, як два лакеї підняли старуху й просунули в дверцята, Лизавета Іванівна біля самого колеса побачила свого інженера; він схопив її руку; вона не могла отямитись від переляку, молодий чоловік щез: лист залишився в її руці. Вона сховала його в рукавичку і за всю дорогу нічого не чула й не бачила. Графиня мала звичай в кареті щохвилини запитувати: хто це з нами зустрівся? — як звуть оцей міст? — що там написано на вивісці? Лизавета Іванівна цього разу відповідала навмання й невлад і розсердила графиню.

— Що з тобою сталось, матінко моя! Ти остовпіла, чи що? Ти мене чи не чуєш, чи не розумієш?.. Слава богу, я не гаркавлю, і з розуму ще не вижила!

Лизавета Іванівна її не слухала. Повернувшись додому, вона побігла до своєї кімнати, витягла з рукавички листа: він був не запечатаний. Лизавета Іванівна його прочитала. Лист містив у собі освідчення в коханні: він був ніжний, шанобливий і слово в слово взятий з німецького роману. Та Лизавета Іванівна по-німецькому не вміла й була дуже з нього задоволена.

---

* Ви пишете мені, мій ангел, листи на чотирьох сторінках швидше, ніж я встигаю їх читати (*франц.*).

Одначе прийнятій нею лист непокоїв її надзвичайно. Вперше входила вона в потаємні, тісні зносини з молодим мужчиною. Його зухвалість жажала її. Вона картала себе за необережне поводження й не знала, що робити: чи перестати сидіти біля вікна і неухважно охолодити в молодому офіцері охоту до дальших переслідувань? — чи одіслати йому листа? — чи відповісти холодно й рішуче? Їй ні з ким було порадитись, в неї не було ні подруги, ні наставниці. Лизавета Іванівна зважилась відповісти.

Вона сіла до письмового столика, взяла перо, папір, — і задумалась. Кілька разів починала вона свого листа, — і рвала його: то вирази видавались їй надто поблажливими, то надто жорстокими. Нарешті їй пощастило написати кілька рядків, якими вона була задоволена. «Я певна, — писала вона, — що ви маєте чесні наміри і що ви не хотіли образити мене необдуманим вчинком; але знайомство наше не повинно б початись таким чином. Повертаю вам листа вашого й сподіваюся, що не буду надалі мати причини скаржитись на незаслужену неповагу».

Другого дня, побачивши, що йде Герман, Лизавета Іванівна встала від п'яльців, вийшла в залу, розчинила кватирку й кинула листа на вулицю, покладаючись на спритність молодого офіцера. Герман підбіг, підняв його й увійшов до кондитерської крамниці. Зірвавши печатку, він знайшов свого листа й відповідь Лизавети Іванівни. Він того й чекав, і повернувся додому, дуже заклопотаний своєю інтригою.

Три дні по тому Лизаветі Іванівні молоденька, бистроока мамзель принесла записочку з модної крамниці. Лизавета Іванівна розгорнула її, стурбована, передбачаючи грошові вимоги, і раптом упізнала руку Германа.

— Ви, серденько, помилились, — сказала вона, — ця записка не до мене.

— Ні, справді-таки до вас! — відповіла смілива дівчина, не ховаючи лукавої посмішки. — Звольте прочитати!

Лизавета Іванівна проглянула записку. Герман вимагав побачення.

— Не може бути! — сказала Лизавета Іванівна, злякавшись і поспішності вимог і способу, до якого він удався. — Це писано таки не до мене! — І розірвала листа на дрібні клаптики.

— Коли цей лист не до вас, навіщо ж ви його розірвали? — сказала мамзель, — я повернула б його тому, хто його послав.

— Будь ласка, серденько! — сказала Лизавета Іванівна, спалахнувши від її зауваження, — більше до мене записок не носіть. А тому, хто вас послав, скажіть, що йому має бути соромно...

Але Герман не вгамувався. Лизавета Іванівна щодня діставала від нього листи, то тим, то іншим способом. Вони вже не були перекладені з німецької. Герман їх писав, натхненний пристрасстю, й говорив мовою, йому властивою: в них висловлювалась і непохитність його бажань і безлад неприборканої уяви. Лизавета Іванівна вже й не думала їх відсилати: вона впивалась ними; стала на них відповідати, і її записки ставали щораз довші й ніжніші. Нарешті, вона кинула йому в вікно такого листа:

«Сьогодні бал у ***ського посланника. Графиня там буде. Ми залишимося години до другої. Ось вам нагода побачити мене на самоті. Тільки-но графиня поїде, її люди, певне, розійдуться, в сінях лишитья швейцар, але й він звичайно йде в свою комірчину. Приходьте о-пів на дванадцятю. Йдіть просто на сходи. Коли ви стрінете кого в передпокої, то ви спитаєте, чи дома графиня. Вам скажуть нема, — і робити нічого. Вам доведеться повернутись. Але, мабуть, ви не стрінете нікого. Дівчата сидять у себе, всі в одній кімнаті. З передпокою звертайте ліворуч, ідіть усе прямо до графининої спальні. В спальні за ширмами побачите двоє маленьких дверей: праворуч до кабінету, куди графиня ніколи не входить: ліворуч у коридор, і тут же вузькі кручені сходи: вони ведуть до моєї кімнати».

Герман трепетав, як тигр, чекаючи призначеного часу. О десятій годині вечора він уже стояв перед будинком графині. Погода була жахлива: вітер вив, ішов мокрий лапатий сніг; ліхтарі світилися тьмяно; вулиці були порожні. Зрідка чвалав Ванько на охлялій шакапині своїй, виглядаючи запізнілого сідока. — Герман стояв у самому шютруку, не помічаючи ні вітру, ні снігу. Нарешті графинину карету подали. Герман бачив, як лакеї винесли попід руки згорблену старуху, вкутану в соболєву шубу, і як слідом за нею, в холодному плащі, з головою, прибраною свіжими квітами, промайнула її вихованка. Дверцята зачинились. Карета важко покотила по м'якому снігу. Швейцар замкнув двері. Вікна померкли. Герман став ходити коло спорожнілого дому: він підійшов до ліхтаря, поглянув на годинника, — було двадцять хвилин на дванадцятю. Він лишився під ліхтарем, втупивши очі в стрілку годинника й вичікуючи решту хви-

лин. Рівно о-пів на дванадцятю Герман ступив на ганок графині й зайшов у яскраво освітлені сіни. Швейцара не було. Герман побіг по сходах, одчинив двері в передпокій і побачив слугу, що спав під лампою, в старовинному заяложеному кріслі. Легким і твердим кроком Герман пройшов повз нього. В залі й вітальні було темно. Лампа ледве їх освітлювала з передпокою. Герман увійшов у спальню. Перед ківатом, де повно було старовинних ікон, світилась золота лампада. Злиняли штофні крісла й дивани з пуховими подушками, з облізлою позолотою, стояли в печальній симетрії біля стін, оббитих китайськими шпалерами. На стіні висіли два портрети, писані в Парижі *m-me Lebren*^{*}. На одному з них намальовано було чоловіка років сорока, рум'яного й повновидого, в яснозеленому мундирі та з зіркою; на другому — молоду красуню з орлиним носом, з зачесаними скронями і з трояндою в пудреному волоссі. По всіх кутках стирчали фарфорові пастушки, столовий годинник роботи славного *Leroy*^{**}, коробочки, рулетки, опахала й усякі дамські іграшки, винайдені при кінці минулого століття разом із Монгольф'єровим балоном та Месмеровим магнетизмом. Герман пішов за ширми. За ними стояло маленьке залізне ліжко; праворуч були двері, що вели в кабінет; ліворуч другі — в коридор. Герман їх одчинив, побачив вузькі кручені східці, які вели до кімнати бідної вихованки... Але він повернувся й увійшов у темний кабінет.

Час минав повільно. Все було тихо. У вітальні пробило дванадцять; по всіх кімнатах годинники один за одним продзвонили дванадцять — і все замовкло знов. Герман стояв, припавши до холодної груби. Він був спокійний; серце йому билось рівно, як у людини, що зважилась на що-небудь небезпечне, але необхідне. Годинники пробили першу й другу години ранку, — і він почув дальній стукіт карети. Мимовільне хвилювання охопило його. Карета під'їхала й спинилась. Він почув, як стукнула опущена підніжка. В домі заметушились. Люди побігли, пролунали голоси й дім освітився. До спальні вбігли три старі покоївки, і графиня, ледве жива, ввійшла й опустилась у вольтерівське крісло. Герман дивився в щілинку: Лизавета Іванівна пройшла повз нього. Герман почув її квапливі кроки по східцях. У серці його спалахнуло щось схоже на докір сумління і знов замовкло. Він скам'янів.

* Пані Лебрен (франц.).

** Леруа (франц.).

Графиня стала розбиратись перед дзеркалом. Відкололи з неї чепець, прикрашений трояндами; зняли напудрену перуку з її сивої й коротко обстриженої голови. Шпильки дощем сипались біля неї. Жовте плаття, гаптоване сріблом, упало до її розпухлих ніг. Герман був свідком огидних таїнств її туалету; нарешті графиня лишилася в спальній кофті й нічному чепці; в цім уборі, більш властивому її старості, вона здавалася менш жахливою і потворною.

Як і всі старі люди взагалі, графиня слабувала на безсоння. Роздягшись, вона сіла біля вікна у вольтерівське крісло й одіслала покоївок. Свічки винесли, кімната знов освітилась самою тільки лампадою. Графиня сиділа, вся жовта, ворущачи одвислими губами, хитаючись праворуч і ліворуч. В мутних очах її відбивалась цілковита відсутність мислі; дивлячись на неї, можна було б подумати, що хитання страшної старухи відбувалось не з її волі, а під впливом захованого гальванізму.

Раптом це мертве обличчя змінилось невимовно. Губи перестали ворущитись, очі оживились: перед графинею стояв незнайомий мужчина.

— Не лякайтесь, ради бога, не лякайтесь! — сказав він виразним і тихим голосом.— Я не маю наміру заподіяти вам шкоду; я прийшов благодіяти вас про одну милість.

Стара мовчки дивилась на нього і, здавалось, його не чула. Герман подумав, що вона глуха, і, схилившись над самим її вухом, повторив їй те ж саме. Стара мовчала, як і перед тим.

— Ви можете,— продовжував Герман,— стати щастям мого життя, і це нічого вам не коштуватиме: я знаю, що ви можете вгадати три карти підряд...

Герман замовк. Графиня, здавалось, зрозуміла, чого від неї вимагали; здавалось, вона шукала слів для своєї відповіді.

— Це був жарт,— сказала вона нарешті,— клянусь вам! це був жарт!

— Цим нема чого жартувати,— заперечив сердито Герман.— Згадайте Чаплицького, якому ви допомогли відігратись.

Графиня, видно, зніяковіла. Риси її виявили сильний рух душі, але вона скоро впала в попередню нечутливість.

— Чи можете ви,— провадив Герман,— визначити мені ці три певні карти?

Графиня мовчала; Герман продовжував:

— Для кого вам берегти вашу таємницю? Для внуків? Вони багаті й так; вони ж не знають і ціни грошам. Марнотратові не допоможуть ваші три карти. Хто не вміє берегти батьківський спадок, той все-таки помре в злиднях, попри всі демонські зусилля. Я не марнотрат; я знаю ціну грошей. Ваші три карти для мене не пропадуть. Ну!..

Він спинився і з трепетом чекав її відповіді. Графиня мовчала; Герман став на коліна.

— Якщо коли-небудь,— сказав він,— серце ваше знало почуття любові, якщо ви пам'ятаєте її захват, якщо ви хоч раз посміхнулись, почувши плач новонародженого сина, якщо людське щось билось коли-небудь у грудях ваших, то благаю вас почуттями дружини, коханки, матері,— всім, що тільки є святого в житті,— не відмовте мені на моє прохання!—відкрийте мені вашу таємницю!—навіщо вам вона?.. Може, вона зв'язана з жахливим гріхом, з пагубою вічного блаженства, з диявольським договором... Подумайте: ви старі; жити вам уже недовго,— я ладен узяти гріх ваш на свою душу. Відкрийте мені тільки вашу таємницю. Подумайте, що щастя людини перебуває у ваших руках; що не тільки я, а й діти мої, внуки і правнуки благословлять вашу пам'ять і шануватимуть її, як святиню...

Стара не відповідала ні слова.

Герман підвівся.

— Стара відьма!—сказав він, зціпивши зуби,— так я ж примушу тебе відповісти...

З цим словом він витяг з кишені пістолет.

Побачивши пістолет, графиня вдруجه виявила сильне почуття. Вона закивала головою й підняла руку, немов затуляючись од пострілу... Потім покотилась навзнак... і лишилась недвижна.

— Годі вам дурити,— сказав Герман, взявши її руку.— Питаю востаннє: чи ви хочете визначити мені ваші три карти? — так чи ні?

Графиня не відповідала. Герман побачив, що вона вмерла.

IV

7 Mai 18^{1*}.

Pointe sans nocurs et sans religion! *

Листувати.

Лизавета Іванівна сиділа в своїй кімнаті, ще в бальному своєму вбранні, поринувши в глибокі роздуми. Приїхавши додому, вона спішила одіслати заспану дівку, що нехотя пропонувала їй свою послугу, — сказала, що роздягнеться сама, і з трепетом увійшла до себе, сподіваючись знайти там Германа і бажаючи не знайти його. З першого погляду вона переконалася, що його нема й дякувала долі за перепону, що перешкодила їх побаченню. Вона сіла, не роздягаючись, і стала пригадувати всі обставини, які за такий короткий час і так далеко її завели. Не минуло й трьох тижнів з тої пори, як вона вперше побачила у вікно молодого чоловіка, — і вже вона з ним листувалася, — і він устиг домогтись від неї нічного побачення! Вона знала ім'я його тільки тому, що деякі з його листів були ним підписані; ніколи з ним не розмовляла, не чула голосу його, ніколи про нього не чула... аж до самого цього вечора. Дивна річ! В самий той вечір, на балу, Томський, дуючись на молоду княжну Поліну^{***}, яка, проти звичаю, кокетувала не з ним, хотів помститись, виявляючи байдужість: він покликав Лизавету Іванівну й танцював з нею безкопечну мазурку. Він увесь час жартував з її пристрасі до інженерних офіцерів, запевняв, що він знає набагато більше, ніж вона могла б гадати, і деякі з його жартів були так влучно спрямовані, що Лизавета Іванівна думала кілька разів, що її таємниця була йому відома.

— Від кого ви це все знаєте? — спитала вона, сміючись.

---

* 7 травня 18^{**}. Людина без моралі і релігії (франц.).

— Від приятеля відомої вам особи,— відповів Томський,— чоловіка дуже незвичайного!

— Хто ж цей незвичайний чоловік?

— Його звать Германом.

Лизвета Іванівна не відповіла нічого, але їй руки й ноги заклакли...

— Цей Герман,— продовжував Томський,— особа справді романічна: в нього профіль Наполеона, а душа Мефістофеля. Я думаю, що на його совісті принаймні три лиходійства. Як ви зблідли!..

— В мене голова болить... Що ж казав вам Герман,— чи як пак його?..

— Герман дуже невдоволений своїм приятелем: він каже, що на його місці він вчинив би зовсім інакше... Я навіть гадаю, що Герман сам щодо вас має наміри, принаймні він зовсім не байдуже слухає закохані вигуки свого приятеля.

— Та де ж він мене бачив?

— В церкві, можливо,— па гулянні!.. Бог його знає може, в вашій кімнаті під час вашого сну: він такий...

Три дами, що підійшли до них із запитаннями,— *oublis ou regret* *?— перервали розмову, яка ставала нестерпно цікавою для Лизвети Іванівни.

Дама, вибрана Томським, була сама княжна***. Вона встигла з ним порозумітись, оббігши зайве коло і зайвий раз покрутившись перед своїм стільцем.— Томський, повернувшись на своє місце, вже не думав ні про Германа, ні про Лизвету Іванівну. Вона неодмінно хотіла відновити перервану розмову; але мазурка скінчилась, і невдовзі по тому стара графиня поїхала.

Слова Томського були не що інше, як мазурочне базікання, але вони глибоко заронилися в душу молодій мрійниці. Портрет, окреслений Томським, схожий був із зображенням, яке створила вона сама, і, завдяки найновішим романам, це, вже пошле, обличчя лякало й захоплювало її уяву. Вона сиділа, склавши хрестом голі руки, схиливши на відкриті груди голову, ще вбрану квітами... Раптом двері одчинились, і Герман увійшов. Вона затрепетала...

— Де ж ви були?— спитала вона зляканим шепотом.

— В спальні в старій графині,— відповів Герман,— я зараз від неї. Графиня вмерла.

---

* Забуття чи жаль (франц.).

— Боже мій!.. що ви кажете?
— І здається, — продовжував Герман, — я причиною її смерті.

Лизавета Іванівна глянула на нього, і слова Томського пролунали в її душі: *у цієї людини принаймні три лиходійства на душі!* Герман сів на вікно біля неї і все розповів.

Лизавета Іванівна вислухала його з жахом. Отже, ці пристрасні листи, ці палкі вимоги, це зухвале, вперте переслідування, все це було не кохання! Гроші, — ось чого жадала його душа! Не вона могла вгамувати його бажання і ошчасливити його! Бідна вихованка була не що інше, як сліпа помічниця розбійника, вбивці її старої добродійниці!.. Гірко заплакала вона в пізньому, тяжкому своєму каятті. Герман дивився на неї мовчки: серце його також терзалось, але ні сльози сердешної дівчини, ні чудова чарівливість її горя не тривожили суворой душі його. Він не відчував докорів совісті, думаючи про мертву старуху. Одне його жахало: безповоротна втрата таємниці, від якої ждав збагачення.

— Ви потвора! — сказала нарешті Лизавета Іванівна.

— Я не хотів її смерті, — відповів Герман, — пістолет мій не заряджений.

Вони замовкли.

Рапок надходив. Лизавета Іванівна погасила свічку, що вже догоряла: бліде світло осяяло її кімнату. Вона витерла заплакані очі й звела їх на Германа: він сидів на вікні, склавши руки й грізно нахмурившись. У цьому положенні він дуже нагадував портрет Наполеона. Ця подібність вразила навіть Лизавету Іванівну.

— Як вам вийти з дому? — сказала нарешті Лизавета Іванівна. — Я думала провести вас по таємних сходах, але треба йти мимо спальні, а я боюсь.

— Розкажіть мені, як знайти ці таємні сходи; я вийду.

Лизавета Іванівна встала, витягла з комода ключ, вручила його Германові й усе докладно пояснила йому. Герман потис її холодну безодвітну руку, поцілував її похилену голову й вийшов.

Він спустився вниз по кручених сходах і ввійшов знову до спальні графині. Мертва старуха сиділа, скам'янівши; обличчя її було в глибокій супокої. Герман спинився перед нею, довго дивився на неї, немов бажаючи переконатися в страшній істині; нарешті ввійшов у кабінет, намацав за шпалерами двері й став спускатись по темних східцях, хвилюваний дивними почуттями. Цими східцями, думав він, мож-

ливо, років шістдесят тому, до цієї самої спальні о такій же порі, в гаптованім каптані, зачесаний *à l'oiseau royal**, тулячи до серця трикутну свою шляпу, скрадався молодий щасливець, що давно вже зотлів у могилі, а серце старезної його коханки сьогодні перестало битись...

Під сходами Герман знайшов двері, одімкнув їх тим же ключем і опинився в наскрізному коридорі, що вивів його на вулицю.

---

* «Королівською птицею», журавлем (франц.).

V

В цю ніч з'явилась до мене покійниця баронеса фон-В***. Вона була вся в білому й сказала мені: «Здрастуйте, панс раднику!»

Шведенборг.

Через три дні після згубної ночі, о дев'ятій годині ранку, Герман подався в*** монастир, де мали правити службу над тілом померлої графині. Не відчуваючи каяття, він не міг, одначе, зовсім приглушити голос сумління, що твердив йому: ти вбивця старухи! Маючи мало істинної віри, він мав силу забобонів. Він вірив, що мертва графиня могла мати шкідливий вплив на його життя,— і зважився з'явитись на її похорон, щоб випросити в неї прощення.

В церкві було повно. Герман насилу зміг пробитись крізь юрбу людей. Труна стояла на багатому катафалку під оксамитовим балдахіном. Покійниця лежала в ньому з руками, складеними на грудях, в мереживному чепці та в білому атласному платті. Довкола стояли її домашні: слуги в чорних каптанах з гербовими стрічками на плечі та з свічками в руках; родичі в глибокій жалобі,— діти, внуки і правнуки. Ніхто не плакав; сльози були б — une affectation*. Графиня така була стара, що смерть її нікого не могла вразити і що її родичі давно вважали, що вона вже віджила. Молодий архієрей виголосив надгробне слово. В простих і зворушливих виразах змалював він мирне упокоєння праведниці, довгі роки якої були тихим, зворушливим готуванням до християнської кончини. «Ангел смерті знайшов її,— сказав оратор,— не вві сні, а в помислах благих і в чеканні

---

* Нещирість (франц.).

жениха опівнічного». Відправа пройшла з печальною пристойністю. Родичі перші пішли прощатися з тілом. Потім рушили й численні гості, що приїхали поклонитись тій, яка так давно була учасницею в їхніх суєтних розвагах. Після них і всі домашні. Нарешті наблизилась стара панська пані, ровесниця померлої. Двоє молодих дівчат вели її по-під руки. Вона не в силі була вклонитись до землі,— і одна пролила кілька сліз, поцілувавши холодну руку господині своєї. Після неї Герман зважився підійти до труни. Він поклонився в землю й кілька хвилин лежав на холодній підлозі, встеленій ялинником. Нарешті підвівся, блідий, як сама небіжчиця, зійшов на виступ катафалка й нахилився... В цю мить здалось йому, що мертва насмішковано поглянула на нього, примружуючи одним оком. Герман, швидко подавши назад, оступився і навзник гримнувся об землю. Його підняли. В той же час Лизавету Іванівну винесли непристому на паперть. Цей епізод збурило на кілька хвилин урочистість похмурого обряду. Між одвідувачами знявся глухий гомін, а худорлявий камергер, близький родич покійниці, шепнув на вухо англійцеві, який стояв поряд, що молодий офіцер її пешлюбний син, на що англієць відповів холодно: Oh?

Цілий день Герман був украй засмучений. Обідаючи в відлюдному трактирі, він, проти звичаю свого, пив дуже багато, сподіваючись приглушити внутрішнє хвилювання. Але випо ще більше гарячило його уяву. Повернувшись додому, він кинувся, не роздягаючись, на ліжку й міцно заснув.

Він прокинувся вже вночі: місяць осявав його кімнату. Він глянув на годинника: була без чверті третя. Сон його минувся: він сів на ліжку й думав про похорон старої графині.

В цей час хтось із вулиці глянув до нього у вікно,— й зразу ж одійшов. Герман не звернув на це ніякої уваги. За хвилину почув він, що відмикали двері в передпокої. Герман думав, що денщик його, п'яний за своїм звичаєм, повертається з нічної прогулянки. Але він почув незнайому ходу: хтось ходив, тихо човгаючи туфлями. Двері відчинились, увійшла жінка в білому вбранні. Герман подумав, що то його стара годувальниця й здивувався, що могло привести її о такій порі. Але біла жінка, майнувши, раптом опинилась перед ним,— і Герман упізнав графиню!

— Я прийшла до тебе проти своєї волі,— сказала вона твердим голосом,— але мені велено виконати твое прохання.

Трійка, сімка й туз виграють тобі поспіль,— але так, щоб ти протягом доби більше однієї карти не ставив і щоб за все життя вже потім не грав. Прощаю тобі мою смерть, із тим, щоб одружився ти з моєю вихованкою Лизаветою Іванівною...

З цим словом вона тихо обернулась, пішла до дверей і зникла, човгаючи туфлями. Герман чув, як грюкнули двері в сінях, і побачив, що знову хтось глянув до нього у вікно.

Герман довго не міг отямитись. Він вийшов до другої кімнати. Денщик його спав на підлозі; Герман насилу його розбудив. Денщик був п'яний, як звичайно: від нього не можна було добитись ніякого толку. Двері в сіни були замкнені. Герман повернувся до своєї кімнати, засвітив свічку й записав своє видіння.

VI

— *Атінде?*

— Як ви сміли сказати мені *атінде?*

— Ваше превосходительство, я сказав *атінде-с!*

Дві нерухомі ідеї не можуть разом існувати в моральній природі, так само, як два тіла не можуть у фізичному світі займати одне й те ж місце. Трійка, сімка, туз — скоро заступили в уяві Германа образ мертвої старухи. Трійка, сімка, туз — не виходили йому з голови й ворушились на його губах. Побачивши молоду дівчину, він говорив: «Яка вона струшка!.. Справжня трійка червова». В нього питали: «котра година», він одказував: «без п'яти хвилин сімка». Всякий пузатий чоловік нагадував йому туза. Трійка, сімка, туз — переслідували його вві сні, набираючи різноманітного вигляду: трійка цвіла перед ним в образі пишного грандифлора, сімка являлась готичними воротами, туз величезним павуком. Всі думки його злилися в одну, — скористуватись таємницею, яка дорого йому коштувала. Він став думати про відставку й про подорож. Він хотів у відкритих ігрецьких домах Парижа видерти скарб у зачарованої фортуни. Випадок звільнив його від клопотів.

В Москві склалось товариство багатих картярів під орудою славного Чекалінського, що цілий вік провів над картами й нажив колись мільйони, виграючи векселі й програючи чисті гроші. Довгочасний досвід заслужив йому довіреність товаришів, а відкритий дім, славний кухар, ласкавість і веселість набули повагу публіки. Він приїхав до Петербурга. Молодь до нього насунула, забуваючи бали

задя карт і даючи перевагу спокусам фараона перед привидами зальотів. Нарумов привіз до нього Германа.

Вони пройшли ряд пишних кімнат, де було повно чемних офіціантів. Кілька генералів і таємних радників грали у віст; молоді люди сиділи, розкинувшись на штофних диванах, їли морозиво й курили люльки. У вітальні за довгим столом, біля якого тіснилось душ із двадцять картярів, сидів хазяїн і метав банк. Він був чоловік років шістдесяти, найповажнішої зовнішності; голова вкрита була срібною сивиною; повне та свіже обличчя являло добродушність; очі блищали, оживлювані повсякчасною посмішкою. Нарумов представив йому Германа. Чекалінський дружньо потиснув йому руку, просив не церемонитись і продовжував метати.

Талія тривала довго. На столі стояло понад тридцять карт. Чекалінський зупинявся після кожної прокидки, щоб дати картярам час розпорядитись, записував програш, чомно прислухався до їхніх вимог, ще чемніше відгинав зайвий ріжок, загнутий часом неухважливою рукою. Нарешті талія скінчилась. Чекалінський стасував карти й приготувався метати другу.

— Дозвольте поставити карту,—сказав Герман, простягаючи руку з-за товстого панка, що тут же понтирував. Чекалінський посміхнувся і вклонився, мовчки, на знак покірної згоди, Нарумов, сміючись, привітав Германа з розрішенням довгочасного посту й побажав йому щасливого початку.

— Гаразд! — сказав Герман, надписавши крейдою куш над своєю картою.

— Скільки? — спитав, примружуючись, банкомет,—пробачте, я не розберу.

— Сорок сім тисяч,— відповів Герман.

При цих словах усі обернулися миттю і всі очі втупились у Германа.— Він збожеволів! — подумав Нарумов.

— Дозвольте зауважити вам,—сказав Чекалінський з незмінною своєю посмішкою,—що гра ваша сильна: ніхто більше двохсот сімдесяти п'яти семпелем тут іще не ставив.

— Що ж? — відповів Герман,—б'єте ви мою карту чи ні?

Чекалінський уклонився з виглядом тієї ж смиренної згоди.

— Я хотів тільки вам доповісти,—сказав він,—що, будши удостоєним довіреності товаришів, я не можу метати інакше, як на чисті гроші. Що до мене, то я, звісно, певен,

що досить вашого слова, але для порядку гри й рахунків, прошу вас поставити гроші на карту.

Герман витяг з кишені банківий білет і подав його Чекалінському, який, побіжно глянувши на нього, поклав на Германову карту.

Він став метати. Направо лягла дев'ятка, наліво трійка.

— Виграла! — сказав Герман, показуючи свою карту.

Між картярами знявся шепіт. Чекалінський насупився, але посмішка в ту ж мить повернулася на його обличчя.

— Бажаєте одержати? — спитав він у Германа.

— Зробіть ласку.

Чекалінський витяг з кишені кілька банкових білетів і зразу ж розрахувався. Герман прийняв свої гроші й відійшов од стола. Нарумов не міг отямитись. Герман випив склянку лимонаду й подався додому.

Другого дня ввечері він знову з'явився до Чекалінського. Хазяїн метав. Герман підійшов до стола; понтери зразу ж дали йому місце. Чекалінський ласкаво йому вклонився.

Герман діждався нової талії, поставив карту, поклавши на неї свої сорок сім тисяч і вчорашній виграш.

Чекалінський став метати. Валет випав направо, сімка наліво.

Герман відкрив сімку.

Всі ахнули. Чекалінський, видимо, збентежився. Він одлічив дев'яносто чотири тисячі й передав Германові. Герман прийняв їх з байдужістю і в ту ж хвилину вийшов.

Наступного вечора Герман з'явився знов біля стола. Всі його дожидали. Генерали й таємні радники покинули свій віст, щоб бачити гру, таку незвичайну. Молоді офіцери скочили з диванів; усі офіціанти зібрались у вітальні. Всі обступили Германа. Решта грачів не поставили своїх карт, з нетерпінням дожидаючи, чим він скінчить. Герман стояв біля стола, готуючись один понтирувати проти блідого, але все усміхненого Чекалінського. Кожен розпечатав колоду карт. Чекалінський стасував. Герман зняв і поставив свою карту, покривши її купою банкових білетів. Це скидалось на поєдинок. Глибоке мовчання панувало кругом.

Чекалінський став метати, руки його тряслись. Направо лягла дама, наліво туз.

— Туз виграв! — сказав Герман, і відкрив свою карту.

— Даму вашу вбито, — сказав ласкаво Чекалінський.

Герман здригнувся: насправді, замість туза в нього стояла пікова дама. Він не вірив своїм очам, не розуміючи, як він міг помилитись.

В цю мить йому здалося, що пікова дама примружилась і посміхнулась. Надзвичайна подібність вразила його...

— Старуха! — закричав він, поіннятий жахом.

Чекалінський потяг до себе програні білети. Герман стояв нерухомо. Коли одійшов він од стола, знявся шумний го-мін.— Славно спонтирував!— говорили картярі.— Чекалінський знову стасував карти: гра пішла собі далі.

З а к л ю ч е н н я

Герман збожеволів. Він сидить в Обуховській лікарні в 17-му номері, не відповідає ні на які запитання і бурмоче напрочуд швидко: — Трійка, сімка, туз! Трійка, сімка, дама!..

Лизавета Іванівна вийшла заміж за дуже ласкавого молодого чоловіка; він десь служить і має чималий достаток: він син колишнього управителя в старій графині. У Лизавети Іванівни виховується бідна родичка.

Томського підвищили в ротмістри і він одружується з княжною Поліною.

КІРДЖАЛІ

ПОВІСТЬ

1834

Кірджалі був родом болгарин. Кірджалі турецькою мовою значить витязь, зухвалець. Справжнього імені його я не знаю.

Кірджалі своїми розбоями наганяв жах на всю Молдавію. Щоб дати про нього деяке уявлення, розповім один з його подвигів. Одного разу вночі він і арнаут Михайлакі папали вдвох на болгарське селище. Вони підпалили його з двох кінців і почали переходити з хати в хату. Кірджалі різав, а Михайлакі ніс здобич. Обидва кричали: «Кірджалі! Кірджалі!» Все селище розбіглося.

Коли Олександр Іпсіланті оголосив повстання і почав набирати собі військо, Кірджалі привів до нього кілька старих своїх товаришів. Справжня мета етерії була їм мало відома, але війна давала нагоду збагатитися за рахунок турків, а можливо й молдаванів,— і це здавалось їм очевидним.

Олександр Іпсіланті був особисто хоробрим, але не мав властивостей, потрібних для ролі, за яку взявся так гаряче і так необережно. Він не вмів порозумітися з людьми, яких змушений був очолювати. Вони не мали до нього ні поваги, ні довіри. Після нещасного бою, де загинув цвіт грецького юнацтва, Йордакі Олімбіоті порадив йому піти геть і сам заступив його місце. Іпсіланті поїхав до кордонів Австрії і звідти послав своє прокляття людям, яких називав неслухняними, боягузами і негідниками. Ці боягузи і негідники здебільшого загинули в стінах монастиря Секу, або на берегах Пруту, одчайдушно захищаючись проти ворога вдесятеро сильнішого.

Кірджалі перебував у загоні Георгія Кантакузіна, про якого можна повторити те ж саме, що сказано про Іпсіланті. Напередодні бою під Скулянами Кантакузін просив у російського начальства дозволу вступити в наш карантин. Загін

лишився без проводиря, але Кірджалі, Саф'янос, Кантагоні та інші не мали ніякої потреби в проводиреві.

Бій під Скулянами, здається, ніким не описаний у всій його зворушливій істині. Уявіть собі 700 чоловік арнаутів, албанців, греків, болгар і всякого наброду, які не мали уявлення про військове мистецтво і які відступали перед п'ятнадцятьма тисячами турецької кінноти. Цей загін протиснувся до берега Пруту і виставив перед собою дві маленькі гарматки, знайдені в Яссах у дворі господаря, і з яких палили бувало під час іменинних обідів. Турки б раді були діяти картечю, але не сміли без дозволу російського начальства: картеч неодмінно перелетіла б на наш берег. Начальник карантину (нині вже покійник), який сорок років служив на військовій службі, зроду не чув свисту куль, але тут бог привів почути. Кілька їх продзижчали повз його вуха. Старенький страшенно розсердився і вилаяв за це майора Охотського піхотного полку, що перебував при карантині. Майор, не знаючи, що робити, побіг до річки, за якою гарцювали делібаші, і погрозив їм пальцем. Делібаші, побачивши це, повернулись і поскакали, а за ними і весь турецький загін. Майор, який погрозив пальцем, звався Хорчевський. Не знаю, що з ним сталося.

Другого дня, однак, турки атакували стеристів. Не сміючи вживати ні картечі, ні ядер, вони наважилися, всупереч своєму звичаєві, діяти холодною зброєю. Бій був жорстокий. Різались атаганами. З боку турків помічено було списи, яких доти у них не було; ці списи були російські: некрасовці билися в їхніх лавах. Естеристи, за дозволом нашого государя, могли перейти Прут і сховатися в нашому карантині. Вони почали переправляться. Кантагоні і Саф'янос залишилися останніми на турецькому березі. Кірджалі, поранений напередодні, лежав уже в карантині. Саф'янос був убитий. Кантагоні, чоловік дуже гладкий, поранений був списом у черево. Віп однією рукою підняв шаблю, другою вхопився за ворожий спис, всадив його в себе глибше, і таким чином міг дістати шаблею свого вбивцю, з яким разом і звалився.

Все було скінчено. Турки лишилися переможцями. Молдавія була очищена. Близько шестисот арнаутів розсипалися по Бессарабії; не знаючи, чим себе прогодувати, вони все-таки були вдячні Росії за її заступництво. Вони вели життя бездіяльне, але не безпутне. Їх можна було завжди бачити в кофейнях напівтурецької Бессарабії, з довгими чубуками

в роті, вони сьорбали кофейну гущу з маленьких чашечок. Їх узорні куртки і червоні гостроносі туфлі починали вже зношуватись, але кудлата скуфійка все ж іще була одягнена набакир, а атагани і пістолети все ще стирчали з-за широких поясів. Ніхто на них не скаржився. Не можна було й подумати, щоб ці мирні бідняки були найвідомішими клефтами Молдавії, товаришами грізного Кірджалі, і щоб він сам був між ними.

Паша, який начальствував у Яссах, про те довідався і, на підставі мирних угод, вимагав від російського начальства видачі розбійника.

Поліція почала дошукуватись. Дізнались, що Кірджалі справді перебуває в Кишиневі. Його впіймали в домі утікача-монаха, ввечері, коли він вечеряв, сидячи в пітьмі з сьома товаришами.

Кірджалі посадили під варту. Він не приховував істини і признався, що він Кірджалі. «Але,— додав він,— з того часу, як я перейшов за Прут, я не займав ані волосини чужого добра, не скривдив і останнього цигана. Для турків, для молдаван, для волохів я, звичайно, розбійник, але для росіян я гість. Коли Саф'янос, розстрілявши всю свою картеч, прийшов до нас в карантин, відбираючи у поранених для останніх зарядів гудзики, гвіздки, ланцюжки і набалдашники з атаганів, я віддав йому двадцять бешликів і лишився без грошей. Бог бачить, що я, Кірджалі, жив милостинею! За віщо ж тепер росіяни видають мене моїм ворогам?» Після того Кірджалі замовк і спокійно став чекати вирішення своєї долі.

Він чекав недовго. Начальство, не зобов'язане дивитись на розбійників з їх романтичного боку і, переконане в справедливості вимоги, звеліло відправити Кірджалі в Ясси.

Людина з розумом і серцем, в той час невідомий молодий чиновник, який нині посідає поважне місце, живо описував мені його від'їзд.

Біля воріт острогу стояла поштова каруца... (Може, ви не знаєте, що таке каруца. Це низенький плетений візок, в який ще недавно впрягали звичайно шість чи вісім шкапинок. Молдаванин з вусами і в баранячій шапці, сидячи верхи на одній з них, щохвилини кричав і ляскав батогом, і шкапинки його бігли рясно досить крупною. Коли котра з них починала відставати, він одпрягав її з жахливими прокльонами і кидав на дорозі, не турбуючись про її долю. Він був певний, що по дорозі назад знайде її на тому ж

самому місці, вона спокійно пастиметься на зеленому степу. Нерідко траплялось, що мандрівник, який виїхав з однієї станції на вісьмох конях, приїжджав на іншу парою. Так було років п'ятнадцять тому. Нині в обрусілій Бессарабії перейняли російську упряж і російський віз).

Отака каруца стояла біля воріт острогу в 1821 році, в одне з останніх чисел вересня місяця. Жидівки, спустивши рукава і човгаючи туфлями, арнаути в своєму обшарпаному і мальовничому вбранні, стрункі молдаванки з чорноокими малятами на руках оточували каруцу; чоловіки мовчали, жінки палко чогось чекали.

Ворота відчинилися, і кілька поліцейських офіцерів вийшли на вулицю; за ними двоє солдатів вивели скованого Кірджалі.

Він здавався років тридцяти. Риси смуглявого обличчя його були правильні і суворі. Він був високий на зріст, широкоплечий, і взагалі в ньому відбивалась надзвичайна фізична сила. Строката чалма навскоси вкривала його голову, широкий пояс обхоплював тонкий стан; доліман з товстого синього сукна, широкі складки сорочки, які падали вище колін, і гарні туфлі становили решту його вбрання. Вигляд у нього був гордий і спокійний.

Один з чиновників, червонопикий старичок, в полинялому мундирі, на якому теліпалися три гудзики, прищипнув олов'яними окулярами темночервону шишку, яка заміняла йому ніс, розгорнув папір і, гугнявлячи, почав читати молдавською мовою. Час від часу він згорда поглядав на скованого Кірджалі, якого, мабуть, стосувався папір. Кірджалі слухав його з увагою. Чиновник скінчив своє читання, згорнув папір, грізно grimнув на народ, наказав йому розступитись, і звелів підвезти каруцу. Тоді Кірджалі звернувся до нього і сказав йому кілька слів молдавською мовою; голос його тремтів, обличчя змінилося; він заплакав і повалився в ноги поліцейського чиновника, заgrimівши своїми ланцюгами. Поліцейський чиновник, злякавшись, відскочив; солдати хотіли було підняти Кірджалі, але він підвівся сам, підібрав свої кайдани, зробив крок у каруцу і закричав: *Гайда!* Жандарм сів коло нього, молдаванин хльоснув батоном, і каруца покотила.

— Що це говорив вам Кірджалі? — спитав молодий чиновник у поліцейського.

— Він (бачте) просив мене, — відповів, сміючись, поліцейський, — щоб я потурбувався про його дружину й ди-

тину, які живуть недалеко від Кілії в болгарському селі,— він боїться, щоб вони через нього не постраждали. Народ дурний.

Розповідь молодого чиновника дуже мене зворушила. Мені жаль було бідного Кірджалі. Довго не знав я нічого про його долю. Кілька років уже після цього, зустрівся я з молодим чиновником. Ми розговорилися про минуле.

— А як ваш приятель Кірджалі? — спитав я, — чи не знаєте, що з ним сталося?

— Як не знати, — відповів він і розказав мені таке:

Кірджалі, привезеного в Ясси, представили паші, який присудив посадовити його на палю. Страту відстрочили до якогось там свята. А тимчасом ув'язнили.

Невільника стерегли семеро турків (люди прості і в душі такі ж самі розбійники, як і Кірджалі); вони поважали його і з жадібністю, притаманною всьому Сходу, слухали його чудові оповідання.

Між сторожею і невільником утворився тісний зв'язок. Одного разу Кірджалі сказав їм: — Брати! наближається мій час. Ніхто не мине своєї долі. Скоро я з вами розлучусь. Мені хогілося б залишити вам що-небудь на згадку.

Турки розвісили вуха.

— Брати, — продовжував Кірджалі, — три роки тому, коли я розбійничав з небіжчиком Михайлакі, ми закопали в степу недалеко від Ясс казан з гальбінами. Видно, ні мені, ні йому не володіти цим скарбом. Так тому й бути: візьміть його собі й поділіть полюбовно.

Турки мало не збожеволіли. Пішли балачки, як їм знайти завітне місце? Думали, думали і вирішили, щоб Кірджалі сам їх повів.

Настала ніч. Турки зняли кайдани з ніг невільника, зв'язали йому руки вірьовкою і з ним вирушили з міста в степ.

Кірджалі їх повів, тримаючись одного напрямку, від одного кургана до другого. Вони йшли довго. Нарешті Кірджалі спинився поблизу широкого каменя, одміряв дванадцять кроків на південь, тупнув і сказав: «тут».

Турки розпорядились. Четверо вийняли свої атагани і почали копати землю. Троє лишилися на сторожі. Кірджалі сів на камінь і почав дивитись на їхню роботу.

— Ну що? чи скоро? — питав він, — чи докопались?

— Ні ще, — відповідали турки і працювали так, що піт лив з них градом.

Кірджалі почав виявляти нетерпіння.

— Який народ,—говорив він.—І землю копати порядно не вміють. Та я б справу скінчив за дві хвилини.— Діти! розв'яжіть мені руки, дайте атаган.

Турки трохи замислились і стали радитись.

— Що ж? (вирішили вони) розв'яжемо йому руки, дамо атаган. Що за біда? Він один, нас семеро.— І турки розв'язали йому руки й дали йому атаган.

Нарешті Кірджалі був вільний і озброєний. Що ж то мав він відчути!.. Він став проворно копати, сторожа йому допомагала... Раптом він в одного з них встромив свій атаган і, залишивши булат в його грудях, вихопив у нього з-за пояса два пістолети.

Інші шестеро, побачивши Кірджалі озброєним двома пістолетами, порозбігалися.

Кірджалі нині розбійничає біля Ясс. Недавно писав він господарю, вимагаючи від нього п'ять тисяч левів і загрожуючи, в разі несправності у виплаті, запалити Ясси і добратися до самого господаря. П'ять тисяч левів були йому доставлені.

Отакий Кірджалі!

ЄГИПЕТСЬКІ НОЧІ

1835

РОЗДІЛ І

— Quel est cet homme?

— Ha, c'est un bien grand talent, il fait de sa voix tout ce qu'il veut.

— Il devrait bien, madame, s'en faire une culotte*.

Чарський був одним із корінних жителів Петербурга. Йому не було ще тридцяти років; він не був одружений; служба не обтяжувала його. Небіжчик дядя його, що був віце-губернатором у добрі часи, залишив йому чималий маєток. Життя його могло бути дуже приємним, але він мав пещастя писати і друкувати вірші. В журналах звали його поетом, а в лакейських віршописцем.

Незважаючи на великі переваги, з яких користуються віршувальники (признатися: крім права ставити знахідний відмінок замість родового і ще деяких, так званих поетичних вільностей, ми ніяких особливих переваг за російськими віршувальниками не відаємо) — як би там не було, незважаючи на всіякі їх переваги, ці люди зазнають великих невигід і неприємностей. Зло найбільш гірке, найбільш нестерпне для поета є його звання і прозвище, котрим він затаврований і котре ніколи від нього не відпадає. Публіка дивиться на нього як на свою власність; на її думку, він народжений для її користі і втіхи. Чи повернеться він із села, перший зустрічний питає його: чи не привезли ви нам чого-небудь новенького? Чи замислиться він про

---

* — Що це за людина?

— О, це великий талант, із свого голоса він робить усе, що захоче.

— Йому слід би було, пані, зробити собі з нього штани (франц.).

розладнані свої справи, про хворобу милої йому людини: зараз же пошла усмішка супроводить пошлий вигук: певне, компонуєте щось! Чи закохається він?—Красуня його купує собі альбом в англійській крамниці і вже чекає елегії. Чи приїде він до людини, майже з ним незнайомої, поговорити про важливу справу: та вже гукає свого сінка і змушує читати вірші ось такого; і хлопчисько пригощає віршувальника його ж таки спотвореними віршами. А це ще квіти ремесла! Які ж повинні бути злигодні? Чарський признався, що привітання, запити, альбоми і хлопчиська так йому набридли, що кожної хвилини змушений він був стримуватися від якої-небудь грубості.

Чарський вдавався до всіляких намагань, щоб зітерти з себе нестерпне прозвище. Він уникав товариства своєї братії літераторів і віддавав перевагу перед ними світським людям, навіть найпустішим. Мова його була цілком пошла і ніколи не торкалась літератури. В своєму вбранні він завжди додержувався найостаннішої моди з несміливістю і забобонами молодого москвича, який зроду вперше приїхав до Петербурга. У кабінеті його, прикрашеному як дамська спальня, ніщо не пагадувало письменника; книги не валялись по столах і під столами; диван не було забризкано чорнилом; не було того безладдя, яке викриває присутність музи і відсутність мітли та щітки. Чарський був у розпачі, якщо хтось із світських його друзів заставав його з пером у руках. Важко повірити, до яких дрібниць могла доходити людина, обдарована, до речі, талантом і душею. Він прикидався то пристрасним любителем коней, то відчайдушним гравцем, то найтоншим гастрономом; хоч ніяк не міг розрізнити горської породи від арабської, ніколи не пам'ятав козирів і потай віддавав перевагу печеній картоплі перед всілякими винаходами французької кухні. Він провадив життя істинно розсіяне; стовбичив на всіх балах, об'їдався на всіх дипломатичних обідах і на кожному званому вечорі був такий же неминучий, як резановське морозиво.

Однак він був поет, і пристрасть його була нездоланна: коли нападало на нього таке *паскудство* (так називав він натхнення), Чарський замикався у своєму кабінеті і писав з ранку до пізньої ночі. Він признавався щирим своїм друзям, що тільки тоді і знав справжнє щастя. Іншим часом він гуляв, заносячись і прикидаючись і чуючи кожної хвилини славне запитання: чи не написали ви що-небудь новеньке?

Якось уранці Чарський почував той благодатний стан духу, коли мрії яскраво вимальовуються перед вами і ви знаходите живі, несподівані слова для втілення видінь ваших, коли вірші легко лягають під перо ваше, і звучні рими біжать назустріч гармонійній думці. Чарський поринув у солодке забуття... І світ, і думка світу, і його власні примхи для нього не існували.— Він писав вірші.

Раптом двері його кабінету рипнули, і незнайома голова показала. Чарський здригнувся і пахмурився.

— Хто там? — запитав він з досадою, проклинаючи в душі своїх слуг, які ніколи не сиділи в передпокої.

Незнайомий увійшов.

Він був високий на зріст, худорлявий і здавався років тридцяти. Риси смаглявого його обличчя були виразні: блідий високий лоб, окритий чорними пасмами волосся, чорні блискучі очі, орлиний ніс і густа борода, що обрамляла запалі жовтосмагляві щоки, виявляли в ньому іноземця. На ньому був чорний фрак, який по швах уже побілів; панталони літні (хоч надворі стояла вже глибока осінь); під потертим чорним галстуком на жовтуватій манішці блищав фальшивий алмаз; шершавий капелюх, здавалось, бачив і годину й негоду. Зустрівшись з цією людиною в лісі, ви прийняли б її за розбійника; у товаристві — за політичного змовника; у передпокої — за шарлатана, який торгує еліксирами і миш'яком.

— Що вам потрібно? — запитав його Чарський французькою мовою.

— Signor, — відповів іноземець з низькими поклонами, — Lei voglia perdonarmi se...*

Чарський не запропонував йому стільця і підвівся сам, розмова продовжувалась італійською мовою.

— Я неаполітанський художник, — говорив незнайомий, — обставини примусили мене залишити батьківщину; я приїхав до Росії, сподіваючись на свій талант.

Чарський подумав, що неаполітанець збирається дати кілька концертів на віолончелі і розвозить по домах свої квитки. Він уже хотів вручити йому свої двадцять п'ять карбованців і швидше його позбутися, але незнайомий додав:

— Сподіваюсь, Signor, що ви подасте дружню поміч своєму собратові і введете мене у дома, до яких самі маєте доступ.

---

* Синьйоре... пробачте, будь ласка, коли...(італ.).

Неможливо було завдати гонорові Чарського образи, більш відчутної. Він з пихою глянув на того, хто називався його собратом.

— Дозвольте спитати, хто ви такий і за кого ви мене вважаєте?— запитав він, ледве стримуючи своє обурення.

Неаполітанець помітив його досаду.

— Signor,— відповів він запинаючись... — ho creduto... ho sentito... la vostra Eccellenza mi perdonera... *

— Чого вам треба?— повторив сухо Чарський.

— Я багато чув про ваш дивовижний талант; я певен, що тутешнє панство має за честь виявляти всіляке покровительство такому пречудовому поету,— відповів італієць,— і тому насмілився до вас з'явитися...

— Ви помиляєтесь, Signor,— перервав його Чарський.— Звання поетів у нас не існує. Наші поети не користуються покровительством панства: наші поети самі пани, і коли наші меценати (чорт їх забери!) цього не знають, тим гірше для них. У нас нема обшарпаних абатів, яких музикант брав би з вулиці для створення libretto **. У нас поети не ходять пішки з дому в дім, випрошуючи собі допомоги. А втім, мабуть, вам сказали жартома, що ніби я великий віршувальник. Щоправда, я колись написав кілька поганих епіграм, але, слава богу, з добродіями поетами нічого спільного не маю і мати не хочу.

Бідний італієць знітився. Він глянув навколо себе. Картини, мармурові статуї, бронзи, коштовні іграшки, розставлені на готичних етажерках,— вразили його. Він зрозумів, що між бундючним dandy***, що стоїть перед ним у косматій парчовій скуфійці, в золотавому китайському халаті, підперезаному турецькою шаллю, і ним, бідним мандрівним артистом, в потертому галстуку і поношеному фракку, нічого не було спільного. Він вимовив кілька незв'язних пробачень, поклонився і хотів вийти. Жалогідний вигляд його зворушив Чарського, який, всупереч дрібницям свого характеру, мав серце добре і благородне. Він засоромився роздратованості свого самолюбства.

— Куди ж ви?— сказав він італійцю.— Стривайте... Я повинен був відхилити від себе незаслужене титло і признатися вам, що я не поет. Тепер поговоримо про ваші

* Синьйоре... я вважав... мені здавалося... ваша світлість пробачить мені... (італ.).

** Лібретто (італ.).

*** Денді (англ.).

справи. Я готовий вам стати в пригоді, в чому тільки буде можливо. Ви музикант?

— Ні, *esceienza* *,— відповів італієць,— я бідний імпровізатор.

— Імпровізатор? — вигукнув Чарський, відчувши усю жорстокість свого поводження.— Чому ж ви раніше не сказали, що ви імпровізатор? — і Чарський стис йому руку з почуттям широкого каяття.

Дружній вигляд його підбадьорив італійця. Він просто душно розговорився про свої наміри. Зовнішність його не була оманлива; йому гроші були потрібні; він сподівався в Росії сяк-так підправити свої домашні обставини. Чарський вислухав його з увагою.

— Я сподіваюсь,— сказав він бідному художникові,— що ви будете мати успіх: тутешнє товариство ніколи ще не чуло імпровізатора. Цікавість буде збуджена; щоправда, італійська мова у нас не вживається; вас не зрозуміють; але це не біда; головне — щоб ви були в моді.

— Але коли у вас ніхто не розуміє італійської мови,— сказав замислившись імпровізатор,— хто ж поїде мене слухати?

— Поїдуть,— не бійтеся: інші з цікавості, інші, щоб провести вечір як-небудь, треті, щоб показати, що розуміють італійську мову; повторюю, потрібно тільки, щоб ви були в моді; а ви таки будете в моді, ось вам моя рука.

Чарський ласкаво розпрощався з імпровізатором, узяв собі його адресу, і в той же вечір він поїхав за нього клопотатись.

---

* Світлість (*італ.*).

РОЗДІЛ II

Я цар, я раб, я черв, я бог.
Державін.

Другого дня Чарський в темному і нечистому коридорі трактиру відшукав 35-ий номер. Він зупинився коло дверей і постукав. Учорашній італієць відчинив їх.

— Перемога! — сказав йому Чарський, — з вашою справою гаразд. Княгиня** дає вам свою залу, вчора на рауті я встиг завербувати половину Петербурга; друкуйте квитки і об'яви. Ручусь вам, коли не за тріумф, то принаймні за барнш...

— А це головне! — вигукнув італієць, виявляючи свою радість жвавими рухами, властивими південній його породі. — Я знав, що ви мені допоможете. *Согро ді Вассо!** Ви поет так само, як і я; а що не кажи, поети добрі хлоп'ята! Як виявлю вам свою вдячність? стривайте... чи не хочете вислухати імпровізацію?

— Імпровізацію!.. хіба ви можете обійтися і без публіки, і без музики, і без грому оплесків?

— Пусте, пусте! де знайти мені кращу публіку? Ви поет, ви зрозумієте мене краще від них, і ваше тихе підбадьорення дорожче мені за цілу бурю оплесків... Сідайте де-небудь і дайте мені тему.

Чарський сів на чемодані (з двох стільців, що були у тісній кімнатині, один було зламано, другий закидано паперами й білизною). Імпровізатор взяв зі стола гітару — і став перед Чарським, перебираючи струни кістлявими пальцями і чекаючи його замовлення.

---

* Чорт забери! (*італ.*).

— Ось вам тема,— сказав йому Чарський,— поет сам обирає предмети для своїх пісень; юрба не має права керувати його натхненням.

Очі італійця заблищали — він узяв кілька акордів — гордо підняв голову, і палкі строфи, вияв хвилинного почуття, гармонійно вилетіли з уст його... Ось вони, вільно переказані одним з наших приятелів зі слів, що збереглися в пам'яті Чарського.

Поет іде — очима сяє,
Але не бачить світла дня;
Та ось прожожий враз торкає
Співця за край його вбрання...
«Скажи: чому без цілі бродиш?
Лише досяг ти висоти,
І погляд свій ти долу клониш,
Зійти вниз бажаєш ти.
На світ увесь зориш в тумані;
Бесплодний жар в гобі горить;
Предмет пікчемний в хвилюванні
Тебе приваблює в цю мить.
У небо мусить геній звати,
Повинен істинний поет
Для слів натхнених обирати
Весь час високий лиш предмет».
— Чом вітер у яру кружляє,
Зриває лист, здіймає пил,
А корабель свій рух спиняє,
Його дихання жде без сил?
Чому за вєжі, через гори
Летить орел, важкий, суворий,
На ветхий пень? Спитай його.
Скажи, арапа чом свого
Кохає юпа Дездемона,
Як місяць любить ночі млу?
Тому, що вітрові й орлу,
І серцю дів нема закона.
Такий поет: що хоче, все,
Мов Аквілон, кудись несе —
Немов орел, у даль злітає
І, не спитавши, звівши зір,
Мов Дездемона, обирає
Для серця чистого кумир.

Італієць зэмовк... Чарський мовчав, вражений і зворушений.

— Ну, що? — спитав імпровізатор.

Чарський схопив його за руку і стиснув її міцно.

— Що? — спитав імпровізатор, — ну як?

— Чудово, — відповів поет. — Як! Чужа думка ледве торкнулася вашого слуху і вже стала вашою власністю.

начебто ви з нею носилися, плакали, розвивали її безнастанно. Отже, для вас не існує ні труда, ні охолодження, ні цього неспокою, який буває перед натхненням?.. Чудово, чудово!..

Імпровізатор відповів:

— Усякий талант незбагнений. Яким чином різьбяр у брилі каррарського мармуру бачить схованого Юпітера і виводить його на світ, різцем і молотом роздроблюючи його оболонку? Чому думка з голови поета виходить уже озброєна чотирма римами, розмірена струнками одноманітними стопами? — Так ніхто, крім самого імпровізатора, не може зрозуміти ту швидкість вражень, цей тісний зв'язок між власним натхненням і чужою зовнішньою волею — падаючому я сам захотів би це пояснювати. Однак... треба подумати про мій перший вечір. Як ви вважаєте? Яку ціну можна буде визначити за квиток, щоб публіці не надто було важко і щоб я тимчасом не лишився у програші? Кажуть, *la signora Catalani** брала по 25 карбованців? Ціна добра...

Неприємно було Чарському з висоти поезії раптом упасти під лавку конторника; але він дуже добре розумів житейську необхідність і пустився з італійцем у меркантильні розрахунки. Італієць при цьому випадку виявив таку дику жадібність, таку простодушну любов до прибутків, що він спротивився Чарському, який поспішив його залишити, щоб не зовсім втратити почуття захоплення, яке справив на нього блискучий імпровізатор. Заклопотаний італієць не помітив цієї зміни і проводив його по коридору і по сходах з глибокими поклонами і запевненнями у вічній вдячності.

---

* Синьйора Каталані (итал.)

РОЗДІЛ ІІІ

Ціна за квиток 10 карбованців;
початок о 7 годині.

Афішка.

Зала княгині ** віддана була у розпорядження імпровізатора. Підмостки були споруджені; стільці розставлені в дванадцять рядів; у призначений день, від сьомої години вечора, зала була освітлена, біля дверей перед столиком для продажу і прийому квитків сиділа стара довгоноса жінка в сірому капелюсі з надламаними перами і з персями на всіх пальцях. Коло під'їзду стояли жандарми. Публіка почала збиратися. Чарський приїхав одним з перших. Він брав велику участь в успіху вистави і хотів бачити імпровізатора, щоб дізнатися, чи всім він задоволений. Він знайшов італійця у бічній кімнатці, коли той нетерпляче поглядав на годинник. Італієць одягнений був театральне; він був у чорному з ніг до голови; мереживний комір його сорочки було відкинуто, гола шия своєю дивною білістю яскраво відділялася від густої і чорної бороди, волосся опущеними пасмами отінювало йому лоб і брови. Все це дуже не сподобалось Чарському, якому неприємно було бачити поета в одязі заїжджого фігляря. Він після короткої розмови повернувся до зали, яка більше й більше сповнювалася.

Скоро всі ряди крісел були зайняті блискучими дамами; чоловіки тісною рамою стали коло підмостків, уздовж стін і за останніми стільцями. Музиканти зі своїми пульпітрами займали обидві сторони підмостків. Посередині стояла на столі фарфорова ваза. Публіка була численна. Усі

нетерпляче дожидали початку; нарешті о-пів на восьму музиканти заметушилися, приготували смички і заграли увертюру із «Танкреда». Все всілося й примовкло — останні звуки увертюри прогрімали... І імпровізатор, зустрінутий оглушливим плеском, який піднявся з усіх боків, з низькими поклонами наблизився до самого краю підмостків.

Чарський занепокоєно чекав, яке враження справить перша хвилина, але він помітив, що вбрання, яке здалося йому таким непристойним, не справило того ж впливу на публіку: сам Чарський не знайшов нічого в ньому смішного, коли побачив його на підмостках, з блідим обличчям, яскраво освітленим безліччю ламп і свічок. Плеск затих; гомін замовк... Італієць, висловлюючись поганою французькою мовою, просив панів відвідувачів призначити кілька тем, написавши їх на окремих папірцях. При цьому несподіваному запрошенні всі мовчки подивились одне на одного, і ніхто нічого не відповів. Італієць, зачекавши трохи, повторив своє прохання несміливим і смиренным голосом. Чарський стояв під самими підмостками, його опанував неспокій; він передчував, що справа без нього не обійдеться і що змушений він буде написати свою тему. І справді, кілька дамських голівок звернулись до нього і почали викликати його спершу впівголоса, потім голосніше й голосніше. Почувши ім'я його, імпровізатор відшукав його очима коло своїх ніг і подав йому олівець і уривок паперу з дружньою посмішкою. Грати роль в цій комедії здавалось Чарському дуже неприємно, але нічого не зробиш; він узяв олівець і папір з рук італійця, написав кілька слів; італієць, взявши зі стола вазу, зійшов з підмостків, підніс її Чарському, який кинув до неї свою тему. Його приклад вплинув; два журналісти, в ролі літераторів, вважали за свій обов'язок написати кожен по темі; секретар неаполітанського посольства і молодий чоловік, що недавно повернувся з подорожі, марячи про Флоренцію, поклали до урни свої згорнуті папірці; нарешті, одна негарна дівця, з наказу своєї матері, з сльозами на очах написала кілька рядків по-італійськи і, почервонівши до ушей, віддала їх імпровізаторові, тоді як дами дивились на неї мовчки з ледве помітною усмішкою. Повернувшись на свої підмостки, імпровізатор поставив урну на стіл і почав виймати папірці один по одному, читаючи кожен уголос:

Родина Ченчі.
(La famiglia dei Cenci).
L'ultimo giorno di Pompeia.
Cleopatra e i suoi amanti.
La primavera veduta da una prigione.
Il trionfo di Tasso*.

— Що накаже шановна публіка?— запитав смиренно італієць,— чи сама призначить мені один із запропонованих предметів, чи надасть можливість вирішити це жеребку?..

— Жеребок!...— сказав один голос з юрби.

— Жеребок, жеребок!— повторила публіка.

Імпровізатор зійшов знову з підмостків, тримаючи в руках урну, і спитав:— Кому завгодно буде вийняти гему?— Імпровізатор обвів благальним зором перші ряди стільців. Жодна з блискучих дам, які тут сиділи, не ворухнулася. Імпровізатор, який не звик до північної байдужості, здавалося, страждав... раптом помітив він осторонь підняту ручку в білій маленькій рукавичці; він з жвавістю повернувся і лідійшов до молодой величавой красуні, що сиділа на краю другого ряду. Вона підвелася без усякої зніяковілості і як тільки могла просто опустила в урну аристократичну ручку і витягла згорток.

— Будьте ласкаві розгорнути і прочитати,— сказав їй імпровізатор. Красуня розгорнула папірець і прочитала вголос:

— Cleopatra e i suoi amanti**.

Ці слова були промовлені тихим голосом, але в залі панувала така тиша, що всі їх почули. Імпровізатор низько вклонився прекрасній дамі з виглядом глибокої вдячності і повернувся на свої підмостки.

— Панове,— сказав він, звернувшись до публіки,— жеребок призначив мені предметом імпровізації Клеопатру та її коханців. Покірно прошу особу, що обрала цю тему, пояснити мені свою думку: про яких коханців тут іде мова, perché la grande regina aveva molto...***

При цих словах багато хто з чоловіків голосно засміявся. Імпровізатор трохи зніяковів.

---

* (Родина Ченчі). Останній день Помпеї. Клеопатра та її коханці. Весна з вікна в'язниці. Триумф Тассо (італ.).

** Клеопатра та її коханці (італ.).

*** Тому що велика цариця мала багато... (італ.).

— Я бажав би знати,— продовжував він,— на яку історичну рису натякала особа, що обрала цю тему... Я буду вельми вдячний, якщо вона зробить ласку пояснити.

Ніхто не поспішав відповідати. Кілька дам обернули погляди на негарну дівчину, що написала тему з наказу своєї матері. Бідна дівчина помітила цю неприхильну увагу і так знітилась, що сльози повисли їй на віях... Чарський не міг цього знести і, звернувшись до імпровізатора, сказав йому італійською мовою:

— Тема запропонована мною. Я мав на увазі свідчення Аврелія Віктора, який пише, нібито Клеопатра призначила смерть ціною свого кохання, і що знайшлись обожателі, котрих така умова не налякала і не відвернула... Мені здається, проте, що предмет трохи трудний... чи не оберсте ви іншого?..

Але вже імпровізатор почував наближення бога... Він дав знак музикантам грати... Обличчя його страшенно зблідло, він затремтів як у пропасниці; очі його заблискотіли чудовим вогнем; він трохи підкинув рукою чорне своє волосся, витер хусткою високе чоло, вкрите краплями поту... і раптом ступнув уперед, склав хрестом руки на грудях... музика замовкла... Імпровізація почалась.

. . . . .

Чертог сіяв. Гриміли хором
Співці при звуках лір гучних
Цариця голосом і зором
Живила на бенкеті всіх.
Серця їх линуть до престолу,
Та ось над кубком золотим
Вона задумалась і долу
Чолом поникла чарівним...

І вже бенкет немов дрімає.
Безмовні гості. Хор притих.
Та знов чоло вона здійсмає
І мовить до гостей своїх:
— Моя любов мов щастя раю,
Це щастя можна вам купить...
Тож знайте: рівність я бажаю
Між нами щиро встановить.
До торгу перший хто приступить?
Свою любов я продаю;
Скажіть-бо: хто між вами кушить
Життя ціною ніч мою? —

Рекла— навколо жах панує,
Тремтять від пристрасті серця...
Вона бентежний шепіт чує,
Зухвала й кам'яна з лиця,
І зір зневажливий обводять
Навкруг поклонників своїх...

Аж тут з юрби один виходить,
За ним ще двоє запальних.
Хода їх сміла, сяють очі;
Вона назустріч їм іде;
Здійснилось: куплено три ночі,
Сміливців ложе смерті жде.

Благословенії жрецьями,
У згубий урні золотій
Перед недвижними гостями
З них кожен тягне жереб свій.
І перший — Флавій, воїн смілий,
В дружинах римських поспівалий;
Він од жіноцтва не тернів
Бундючної зневаги зроду.
Прийняв він виклик насолоди
Так, як приймав у дні боїв
Він виклик грізного походу.
За ним Крітон, юнак-мудрець,
Що зріс в дібровах Епікура,
Крітон, прихильник і співець
Харіт, Кіпріди і Амура.
Прийняв серцю і очам,
Як прода всеняного цвіту,
Останній імені вікам
Не залишив Його ланіти
Пух перший ніжно відтіняв,
Огонь в очах його сіяв;
Жаги неспробувана сила
Кипіла в серці молодім...
І зір печальний зупинила
Цариця гордая на нім.

— О мати насолод...— клянусь,
Служу нечувано тобі,
На ложе пристрасті й спокуси
Зійду, як личить лиш рабі.
Могутня вчуй мене, Кіпріда,
І ви, підземні царі,
О боги грізного Аїда,
Клянусь — до ранньої зорі
Моїх володарів бажання
Я шалом пестошів стомлю,

Вогнем солодкого страждання
І млістю ніжною втолю.
Та блисне вранішня порфіра —
Аврори полум'я ясне,
Клянусь, — смертельна сокира
Щасливцям голови утне*.

---

* Можливо, що продовженням цих віршів є уривок:

І день мнув, у височінь
Зіходить місяць золоторогий,
Олександрійській чертоги
Вкрива приємна й ніжна тінь.
Вогні лампад, фонтанів води,
Легенький в'ється фіміам,
Солодкомлосні про холоди
Земним готуються богам.
Серед чудес, на казку схоже,
В покої між розкішних риз,
Окрите пурпуром завіс,
Сіяє золотом пишне ложе.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

Бережи честь змолоду
Прислів'я.

1833 — 1836

РОЗДІЛ I

СЕРЖАНТ ГВАРДІЇ

- Був би гвардії він завтра ж капітан.
- То непотрібна річ; хай в армії послужить.
- Чудово сказано! Нехай собі потужить...

Та батько хто його?

Князюгин.

Батько мій Андрій Петрович Гриньов замолоду служив при графі Мініху і вийшов у відставку прем'єр-майором в 17... році. З того часу жив у своєму Сибірському селі, де й одружився з панною Авдотією Василівною Ю., дочкою бідного тамтешнього дворянина. Нас було дев'ятеро чоловік дітей. Всі мої брати і сестри померли в дитинстві.

Матінка була ще мною вагітна, як вже я був записаний в Семенівський полк сержантом, з ласки майора гвардії князя Б., близького нашого родича. Коли б над усяку сподіванку матінка народила дочку, то батечко заявив би куди належало про смерть сержанта, що не з'явився, і справа на тому й скінчилася б. Вважалося, що я у відпустці до закінчення наук. В ті часи виховувалися ми не по-теперішньому. З п'ятилітнього віку віддано мене було під нагляд стременному Савельїчу, за тверезу поведінку призначеному мені за слугу. Під його наглядом дванадцяти років навчився я російської грамоти і міг дуже розумно говорити про властивості хорта. В цей час батечко найняв для мене француза, мосьє Бопре, якого виписали з Москви разом з річним запасом вина і прованської олії. Приїзд його дуже не сподобався Савельїчу. «Слава богу,— бурчав він про себе,— здається, дитя вимите, причесане, нагодоване. Дуже

десь потрібно витратити зайві гроші і наймати мусьє, на-
чебто і своїх людей невивстачає!»

Бопре на батьківщині своїй був перукарем, потім у
Пруссії солдатом, потім приїхав у Росію pour être outchitel*,
не дуже розуміючи значення цього слова. Він був добрий хло-
пець, але легковажний і безпутний до краю. Головною його
вадою була пристрасць до прекрасної статі; частенько за
свої ніжності діставав він стусани, від яких охав цілу добу.
До того ж не був він (за його висловом) і ворогом пляшки,
тобто (кажучи по-російському) любив хильнути над міру.
А тому, що вино подавалося у нас тільки на обід, та й то
по чарочці, причому вчителя звичайно й проминали, то мій
Бопре дуже швидко звик до російської настійки і навіть
почав віддавати їй перевагу перед винами своєї батьків-
щини, як незрівнянно корисніші для шлунку. Ми зразу ж
порозумілися, і хоч за контрактом мусив він був учити мене
по-французькому, по-німецькому і всіх наук, та він вирішив
за краще нашвидку навчитися від мене так-сяк балакати
по-російському,— і потім кожен з нас займався вже своєю
справою. Ми жили душа в душу. Іншого ментора я й не
бажав. Але незабаром доля нас розлучила, і ось через який
випадок:

Праля Палашка, товста й ряба дівка, і сліпа на одне
око корівниця Акулька якось умовилися одпочасно кину-
тися матінці до ніг; вони повинилися в злочинній слабості і
з плачем скаржилися на мусьє, що спокусив їх, недосвід-
чених. Матінка жартувати з цим не любила і поскаржилася
бачечкові. У нього розправа була коротка. Він звелів не-
гайно покликати каналію француза. Доповіли, що мусьє
давав мені свій урок. Бачечко пішов у мою кімнату. В цей
час Бопре спав на ліжку сном безневинності. Я був зайпя-
тий ділом. Треба знати, що для мене виписана була з Мо-
скви географічна карта. Вона висіла на стіні без усякого
вжитку і давно спокушала мене шириною і добротністю па-
перу. Я вирішив зробити з неї змія і, користуючись сном
Бопре, взявся до роботи. Бачечко увійшов у той самий час,
коли я прилагоджував мочальний хвіст до Мису Доброї
Надії. Побачивши мої вправи з географії, бачечко скубнув
мене за вухо, потім підбіг до Бопре, розбудив його дуже
необережно і став обсипати докорами. Бопре в замішанні
хотів був підвестися й не міг: бідолашний француз був п'я-

---

* Щоб бути вчителем (франц.).

ний, як ніч. Сім бід — один одвіт. Батечко за комір підняв його з ліжка, виштовхав з дверей і того ж дня вигнав з двору, на невимовну радість Савельїча. Тим і кінчилося моє виховання.

Я жив недоуком, ганяючи голубів і граючи в довгої лози з дворовими хлоп'ятами. Тимчасом минуло мені шістнадцять років. Тут доля моя змінилася.

Якось восени матінка варила в вітальні медове варення, а я, облизуючися, дивився на киплячу пінку. Батечко біля вікна читав Придворний календар, який він щороку одержував. Ця книга мала завжди великий на нього вплив: піколи не перечитував він її без особливої цікавості, і читання це викликало в нього завжди незвичайне хвилювання жовчі. Матінка, знаючи напам'ять всі його звички і звичаї, завжди старалася засунути нещасну книгу якомога далі, і таким чином Придворний календар не потрапляв йому на очі інколи цілими місяцями. Зате, коли він випадково його знаходив, то було цілими годинами не випускав уже з своїх рук. Отже, батечко читав Придворний календар, час від часу знизуючи плечима і проказуючи впівголоса: «Генерал-поручик!.. Він у мене в роті був сержантом!.. Обох російських орденів кавалер!.. А чи давно ми...» Нарешті батечко шпурнув календар на диван і поринув у задуму, що не провіщала нічого доброго.

Раптом він звернувся до матінки: «Авдотіє Василівно, а скільки років Петруші?»

— Та оце пішло сімнадцяте літечко,— відповіла матінка.— Петруша народився того самого року, коли осліпла на одно око тіточка Настасія Герасимівна, і коли ще...

«Гаразд,— перебив батечко,— пора його на службу. Годі йому бігати по дівочих та лазити по голубниках».

Думка про скору розлуку зі мною так вразила матінку, що вона впустила ложку в каструльку, і сльози потекли по її обличчі. Навпаки, важко описати моє захоплення. Думка про службу зливалася в мене з думками про свободу, про розваги петербурзького життя. Я уявляв себе офіцером гвардії, що на думку мою було верхом благополуччя людського.

Батечко не любив ні змінити своїх памірів, ні відкласти їх виконання. День від'їзду мого був призначений. Напередодні батечко сказав, що має намір писати зі мною до майбутнього мого начальника, і звелів подати перо і папір.

— Не забудь, Андрію Петровичу,— сказала матінка,—

вклонитися і від мене князеві Б.; я, мовляв, сподіваюся, що він не залишить Петрушу без своєї ласки.

— Що за дурниця!—відповів батечко, нахмурившись.— З якої речі буду я писати князеві Б.?

— Але ж ти сказав, що зволиш писати до начальника Петруші.

— Ну, а далі?

— Та ж начальник Петруші — князь Б. Адже Петруша записаний в Семеновський полк.

— Записаний! А яке мені діло, що він записаний? Петруша в Петербург не поїде. Чого навчиться він, служачи в Петербурзі? тринькати гроші та волочитися? Ні, хай він послужить в армії, та потягне лямку, та понюхає пороху, та буде солдат, а не шаматон. Записаний у гвардію! Де його паспорт? дай його сюди.

Матінка знайшла мій паспорт, що лежав у її шкатулці разом з сорочкою, в якій мене хрещено, і подала його батечкові тремтячою рукою. Батечко прочитав його з увагою, поклав перед собою на стіл і почав свій лист.

Цікавість мене мучила: куди ж відправлять мене, якщо вже не в Петербург? Я не зводив очей з пера батечкового, яке рухалося досить повільно. Нарешті він кінчив, запечатав листа в одному пакеті з паспортом, скинув окуляри і, підкликавши мене, сказав: «Ось тобі лист до Андрія Карловича Р., мого давнього товариша й друга. Ти ідеш в Оренбург служити під його начальством».

Отже, всі мої блискучі надії загинули! Замість веселого петербурзького життя чекала на мене нудьга в краю глухому й віддаленому. Служба, про яку за хвилину думав я з таким захопленням, здалася мені тяжким нещастям. Та спорити було марно! На другий день вранці підвезено було до ганку дорожню кибитку; поклали в неї чемодан, погрібець з чайним прибором і клунки з булками й пирогами, останніми знаками домашніх пестоців. Батьки мої благословили мене. Батечко сказав мені: «Прощай, Петре, служи вірно, кому присягнеш; слухай начальників; за їх ласкою не ганяйся; на службу не напрошуйся; від служби не відмовляйся; і пам'ятай прислів'я: «бережи одежину знову, а честь змолоду». Матінка в сльозах наказувала мені берегти мое здоров'я, а Савельїчу дивитися за дитиною. Наділи на мене заячий кожух, а зверху лисячу шубу. Я сів у кибитку з Савельїчем і рушив у дорогу, заливаючись сльозами.

Тієї ж ночі приїхав я в Сімбірськ, де мав пробути добу,

для закупівлі потрібних речей, що й було доручено Савельїчу. Я зупинився в трактирі. Савельїч зранку пішов по крамницях. Дивитися з вікна на брудний провулок надокучило і я пішов блукати по всіх кімнатах. Зайшовши в більярдну, побачив я високого пана, років тридцяти п'яти, з довгими чорними вусами, в халаті, з києм у руді і з люлькою в зубах. Він грав з маркером, котрий, як вигравав, випивав чарку горілки, а програвши, мусив лізти під більярд рачки. Я став дивитися на їх гру. Що далі вона тривала, то прогулянок рачки ставало все більше, поки нарешті маркер зостався під більярдом. Пан виголосив над ним кілька сильних виразів на зразок надгробного слова і запропонував мені зіграти партію. Я відмовився через невміння. Це здалося йому, очевидно, дивним. Він подивився на мене начебто з жалем; одначе ми розговорилися. Я довідався, що його звати Іван Іванович Зурін, що він ротмістр** гусарського полку і пробуває в Сибірську при прийомі рекрутів, а стоїть в трактирі. Зурін запросив мене пообідати з ним разом чим бог послав, по-солдатському. Я охоче погодився. Ми сіли за стіл. Зурін пив багато і частував і мене, кажучи, що треба звикати до служби; він розповідав мені армійські анекдоти, від яких я зо сміху мало не падав, і ми встали з-за столу справжніми приятелями. Тут взявся він навчити мене грати на більярді. «Це,— казав він,— потрібне для нашого брата служивого. В поході, наприклад, прийдеш в містечко — чим скажеш зайнятися? Не все ж бити жидів. Мимоволі підеш в трактир і станеш грати на більярді; а для цього треба вміти грати!» Я цілковито був переконаний і з великою старанністю узявся до навчання. Зурін голосно підбадьорював мене, дивувався з моїх швидких успіхів і, після кількох уроків, запропонував мені грати на гроші, по півкопійки, не для виграшу, а так, щоб тільки не грати даром, бо це, за його словами, найгірша звичка. Я погодився і на це, а Зурін звелів подати пуншу і умовив мене покуштувати, злов кажучи, що до служби треба мені звикати, а без пуншу яка й служба! Я послухав його. Тимчасом гра наша тривала. Чим частіше потягав я з своєї склянки, тим ставав відважніший. Кулі щохвилини летіли в мене через борт; я гарячився, лаяв маркера, який рахував господь відає як, раз у раз помножував гру, словом — поводився, як хлоп'я, що вирвалося на волю. Тимчасом години збігли непомітно. Зурін глянув на годинник, поклав кий, і сказав мені, що я програв сто кар-

бованців. Це трохи мене збентежило. Гроші мої були у Савельїча. Я став просити пробачення. Зурін мене перебив: «Годі-бо! Не зволь і турбуватися. Я можу й почекати, а поки що їдьмо до Аринушки».

Що поробиш? День я кінчив так само безпутно, як і почав. Ми повечеряли в Аринушки. Зурін раз у раз мені підливав, повторюючи, що до служби треба звикати. Вставши з-за стола, я ледве тримався на ногах; опівночі Зурін одвіз мене в трактир.

Савельїч зустрів нас на ганку. Він ахнув, побачивши безсумнівні ознаки моєї ретельності до служби. «Що це, паничу, з тобою сталося?» — сказав він жалібним голосом, — де це ти набрався? Ох ти, господи! Зроду такого гріха не бувало!» — Мовчи, старий шкарбун! — відповів я йому, запинаючись; — ти, мабуть, п'яний, іди спати... і вклади мене.

На другий день я прокинувся з болем у голові, невизначно пригадуючи собі вчорашні події. Думки мої перебив Савельїч, що ввійшов до мене з чашкою чаю. «Рано, Петре Андрійовичу, — сказав він мені, хитаючи головою, — рано починаєш гуляти. І в кого ти вдався? Здається, ні батечко, ні дідусь п'яницями не були; про матінку й казати нічого: зроду, крім квасу, в рот нічого не зволела брати. А хто всьому винен? проклятий мусье. Тільки й знав, що до Антипівни біжить: «Мадам, же ву прі * горількю». От тобі й же ву прі! Нічого сказати: на добре напутив, собачий син. І треба ж було наймати за дядьку бусурмана, наче у пана немає й своїх людей!»

Мені було соромно. Я відвернувся і сказав йому: «Іди собі, Савельїч; я чаю не хочу». Але Савельїча не легко було спинити, коли він візьметься за проповідь. «Ось бач, Петре Андрійовичу, як воно ото гуляти. І голівоньці важко, і їсти не хочеться. Чоловік питущий ні на що не придатний... Вищий лишень огіркового розсолу, а найкраще похмелитися півскляночкою настояки. Чи не звелиш?»

В цей час хлопчик увійшов і подав мені записку від І. І. Зуріна. Я розгорнув її і прочитав такі рядки:

«Шановний Петре Андрійовичу, будь ласка, пришли мені з моїм хлопцем сто карбованців, які ти мені вчора програв. Мені вкрай потрібні гроші.

Готовий до послуг

Іван Зурін».

---

* Прошу вас (франц.).

Робити було нічого. Я взяв на себе вигляд байдужий і, звертаючись до Савельїча, котрий був і грошей, і білизни, і справ моїх ревнитель, наказав віддати хлопчикові сто карбованців. «Як! навіщо?» — спитав здивований Савельїч. — Я їм йому винен, — відповів я з можливою холодністю. — «Винен! — заперечив Савельїч, який дедалі все більше дивувався, — та коли ж, паничу, встиг ти заборгувати йому? Справа якась непевна. Воля твоя, паничу, а грошей я не дам».

Я подумав, що коли цієї рішучої хвилини не переспорю впертого старого, то вже згодом важко мені буде звільнитися від його опіки, і глянувши на нього гордо, сказав: — Я твій пан, а ти мій слуга. Гроші мої. Я їх програв, бо так мені скотілося. А тобі раджу не мудрувати і робити те, що тобі наказують.

Савельїч так був уражений моїми словами, що сплеснув руками і остовпів. — Чого ж ти стоїш! — закричав я сердито. Савельїч заплакав. «Батечку, Петре Андрійовичу, — промовив він тремтячим голосом, — не дай померти мені з туги. Світочку мій! послухай мене, старого: напиши отому розбишці, що ти пожартував, що у нас і грошей таких не водиться. Сто карбованців! Боже ти милостивий! Скажи, що тобі батьки рішуче заборонили грати, хіба що на горіхи...» — Годі патякати, — перебив я суворо, — давай сюди гроші, або я тебе в шню прожену.

Савельїч подивився на мене з глибокою тугою і пішов по мій борг. Мені було шкода бідолашного старика; але я хотів вирватися на волю і довести, що я вже не дитина. Гроші були віддані Зуріну. Савельїч поспішив вивезти мене з проклятого трактиру. Він прийшов із звісткою, що коні запряжені. З неспокоїною совістю і з безмовним каяттям виїхав я з Сімбірська, не попрощавшись з моїм учителем і не гадаючи з ним коли-небудь побачитися.

РОЗДІЛ ІІ

ВОЖАТНИЙ

Сторона моя, сторононько,
Сторононько незнайома!
Що не сам же я на тебе зайшов,
Що не добрий кінь та мене завіз:
Завезли мене, доброго молодця,
Спритність, жвавність молодецька,
Та шинкарське вишиваннячко.

Стародавня пісня.

Дорожні думки мої були не дуже приємні. Програш мій, як на тодішні ціни, був неабиякий. Я не міг не визнати в душі, що поведінка моя в сімбірському трактирі була безглузда, і почував себе винним перед Савельїчем. Все це мене мучило. Старий похмуро сидів на передку, одвернувшись від мене, і мовчав, зрідка тільки покрякуючи. Я неодмінно хотів з ним помиритися і не знав, з чого почати. Нарешті я сказав йому: «Та ну-бо, Савельїчу! годі, помирилося, винен; бачу сам, що винен. Я вчора накоїв дурницю, а тебе даремно образив. Обіцяю надалі поводитися розумніше і слухати тебе. Ну, не сердься; помиримось».

— Ех, батечку Петре Андрійовичу!— відповів він, глибоко зітхнувши.— Сердитий я на самого себе; сам я у всьому винен. Як мені було залишати тебе самого в трактирі! Що поробиш? Гріх поплутав: надумав забрести до дячихи, побачитися з кумою. А воно: зайшов до куми, та засів до тюрми. Біда та й тільки!.. Як з'явлюся я на очі панам? що скажуть вони, як довідаються, що дитя п'є й гуляє.

Щоб утішити бідолашного Савельїча, я дав йому слово надалі без його згоди не витратити й копійки. Він потроху

заспокоївся, хоч усе ще зрідка бурчав про себе, хитаючи головою: «Сто карбованців! легко сказати!»

Я наближався до місця свого призначення. Круг мене простягалися сумні пустині, перетяті горбами та ярами. Все вкрите було снігом. Сонце сідало. Кибитка їхала вузькою дорогою, або вірніше по сліду, прокладеному селянськими саньми. Раптом ямщик став поглядати вбік і нарешті, скинувши шапку, обернувся до мене і сказав: «Пане, чи не скажеш повернутися?»

— Це ж чого?

— Пора ненадійна; вітер злегка підіймається; — бачиш, як він змітає порошу.

— Ну то й що!

— А бачиш там що? (Ямщик показав батою на схід).

— Я нічого не бачу, крім білого степу та ясного неба.

— А он-он: оту хмарку.

Я й справді побачив край неба білу хмарку, яка здавалась мені спочатку далеким горбочком. Ямщик пояснив мені, що хмарка провіщає бурю.

Я чув про тамтешні хуртовини і знав, що вони заносили цілі обози. Савельїч, згідно з думкою ямщика, радив повернутися. Але вітер здався мені не великим; я сподівався доїхати завчасно до найближчої станції і звелів їхати швидше.

Ямщик погнав; але все поглядав на схід. Коні бігли дружно. Вітер тимчасом дедалі дужчав. Хмаринка обернулася в білу хмару, яка важко підіймалась, росла і поступово облягала небо. Пішов дрібний сніг — і раптом повалив лапатами. — Вітер завив; знялась хуртовина. За одну мить темне небо змішалось з сніжним морем. Все зникло. «Ну, пане, — закричав ямщик, — біда: буря!»

Я виглянув з кибитки: все було морок і вихор. Вітер вив з такою лютою виразністю, що здавався живим; сніг засипав мене і Савельїча; коні йшли ступою — і незабаром стали.

— Чого ж ти не їдеш? — спитав я ямщика нетерпляче. — «Та куди їхати? — відповів він, злазячи з передка, — не знати й так куди заїхали: дороги нема і мла кругом». Я почав був його лаяти. Савельїч за нього заступився: «І охота було не слухати, — казав він сердито, — повернувся б на постійний двір, напився б чаю, спочивав би собі до ранку, буря б ущухла, рушили б далі. І куди поспішаємо? Коли б хоч на весілля!» Савельїч мав рацію. Робити було нічого.

Сніг так і валив. Біля кибитки виростав замет. Коні стояли, понуривши голову й інколи здригуючи. Ямщик ходив кругом, знічев'я поправляючи упряж. Савельїч бурчав; я дивився на всі боки, сподіваючися побачити хоч ознаку житла або дороги, але нічого не міг розрізнити, крім каламутного кружляння хуртовини... Раптом побачив я щось чорне. «Гей, ямщик!— закричав я,— дивись: що там таке чорніє?» Ямщик став придивлятися.— А бог знає, пане,— сказав він, сідаючи на своє місце:— віз не віз, дерево не дерево, а здається, що ворухиться. Мабуть, або вовк, або людина.

Я наказав їхати на незнайомий предмет, який одразу і став посуватися нам назустріч. Через дві хвилини ми зрівнялися з людиною. «Гей, добрий чоловіче!— закричав йому ямщик.— Скажи, чи не знаєш, де дорога?»

— Та дорога тут; я стою на твердій смузі,— відповів подорожній,— та що з того?

— Слухай, мужичок,— сказав я йому,— чи ти знаєш цей край? Чи не взявся б ти довести мене до ночівлі?

— Край мені знайомий,— відповів подорожній,— слава богу, сходжений і з'їжджений вздовж і впоперек. Та, бач, яка погода: якраз зіб'єшся з дороги. Краще тут спинитися та переждати, може, буран стихне та небо проясниться: тоді знайдемо дорогу по зірках.

Його спокій підбадьорив мене. Я вже вирішив, поклавшись на божу волю, ночувати серед степу, як раптом подорожній сів проворно на передок і сказав ямщикові: «Ну, слава богу, житло недалеко; звертай праворуч та й їдь».

— А чому їхати мені праворуч?— спитав ямщик незадоволено.— Де ти бачиш дорогу? Воно так: коні чужі, хомут не свій, поганяй не стій.— Мені здалося, що ямщик має рацію. «Справді,— сказав я,— чому ти думаєш, що житло недалечко?»— А тому, що вітер звідти потяг,— відповів подорожній,— і я чую, димом війнуло; значить, село близько.— Кмітливість його і тонкість чуття мене здивували. Я звелів ямщикові їхати. Коні важко ступали по глибокому снігу. Кибитка тихо посувалася, то з'їжджаючи на замет, то падаючи в яму і перевалюючись то на один, то на другий бік. Це схоже було на плавання судна по бурхливому морю. Савельїч охав, шохвилини штовхаючись об мої боки. Я опустив циновку, закутався в шубу і задрімав, заколисаний співом бурі і качкою тихої їзди.

Мені приснився сон, якого ніколи не міг я забути і в якому й досі бачу щось пророче, коли співставляю з ним

дивні обставини мого життя. Читач вибачить мені: бо, мабуть, знає з досвіду, як властиво людині вірити в забобони, незважаючи на всіяке презирство до марновірства.

Я перебував у тому стані почуттів і душі, коли дійсність, відступаючи перед мріями, зливається з ними в невиразних видіннях першосоння. Мені здавалося, буран ще лютував, і ми ще блукали по сніговій пустині... Раптом побачив я ворота, і в'їхав на панський двір нашої садиби. Першою думкою моєю було побоювання, щоб батечко не розгнівався на мене за мимовільне повернення під стріху батьківську і не визнав би його за навмисний непослух. З неспокоєм я вистрибнув з кибитки і бачу: матінка зустрічає мене на ганку з виглядом глибокого засмучення. «Тихіше, — каже вона мені, — батько хворий при смерті і хоче з тобою попрощатися». — Вражений страхом, я йду за нею в спальню. Бачу, кімната слабо освітлена; біля постелі стоять люди з сумними обличчями. Я тихенько підходжу до постелі; матінка піднімає запону і каже: «Андрію Петровичу, Петруша приїхав; він повернувся, довідавшись про твою цедугу; благослови його». Я став на коліна і підвів очі мої на хворого. Що ж?.. Замість батька мого, бачу в постелі лежить мужик з чорною бородою, весело на мене поглядаючи. Я з подивом обернувся до матінки, кажучи їй: — Що це значить? Це не батечко. І з якої мені речі просити благословення у мужика? — «Все одно, Петрушо, — відповіла мені матінка, — це твій весільний батько; поцілуй у нього ручку, і хай він тебе благословить...» Я не погоджувався. Тоді мужик скочив з постелі, вихопив сокиру з-за спина, і став махати на всі боки. Я хотів тікати... і не міг; в кімнаті стало повно мертвих тіл; я спотикався об тіла і ковзав у кривавих калюжах... Страшний мужик ласкаво мене кликав, кажучи: «Не бійся, підійди під моє благословення...» Жах і подив охопили мене... І в цю мить я прокинувся; коні стояли; Савельїч смикав мене за руку, кажучи: «Виходь, паничу, приїхали».

— Куди приїхали? — спитав я, протираючи очі.

— На постійний двір. Господь поміг, наткнулися прямо на огорожу. Виходь, паничу, скоріше та погрійся.

Я виліз із кибитки. Буран ще тривав, хоч з меншою силою. Було так темно, хоч в око стрель. Хазяїн зустрів нас біля воріт, тримаючи ліхтар під полою, і ввів мене в горницю, тісну, але досить чисту; лучина освітлювала її. На стіні висіла гвинтівка й висока козацька шапка.

Хазяїн, родом яїцький козак, мужик, як здавалося, років шістдесят, був ще свіжий і бадьорий. Савельїч вніс за мною погрібець, звелів розвести вогонь, щоб готувати чай, який ніколи так не здавався мені потрібен. Хазяїн пішов по-ратися.

— Де ж вожатий? — спитав я у Савельїча.

«Тут, ваше благородіє»,— відповів мені голос зверху. Я глянув на полаті і побачив чорну бороду і двоє блискучих очей.— Що, брат, змерз? — «Ще б не змерзнути в одному блаженському арм'яку! Був кожух, та, ніде правди діти! заклав вчора у шинкаря: здалося, що мороз не великий». В цей час хазяїн увійшов з готовим самоваром; я запропонував вожатому нашому чашку чаю; мужик зліз з полатей. Зовнішність його здалася мені прикметною: він був років со- рока, зросту середнього, худорлявий і широкоплечий. В чорній бороді його з'явилася просідь, жваві великі очі так і бігали. Обличчя його мало вираз досить приємний, але лукавий. Волосся було пострижене кружком; на ньому був обідраний арм'як і татарські шаровари. Я подав йому чашку чаю; він покуштував і поморщився. «Ваше благородіє, зробіть мені таку ласку,— скажіть дати склянку горілки; чай не наш козацький напій». Я охоче вволив його бажання. Хазяїн вийняв із ставця шлоф і склянку, підійшов до нього і, глянувши йому в обличчя: «Еге,— сказав він,— знову ти в нашому краю! Звідки бог приніс?» — Вожатий мій моргнув значливо і відповів приказкою: «У город літав, коноплі клював; кинула бабуся камінець — та мимо. Ну, а як ваші?»

— Та що наші!— відповів хазяїн, продовжуючи говорити наздогад.— Взялися були до вечерні дзвонити, та попада не велить: піп у гостях, чорти на погості.— «Мовчи, дя- дечку,— промовив мій волоцюга,— дощ буде, грибки будуть; а будуть грибки, буде й козубок. А тепер (тут він підморгнув знову) заткни сокиру за спину: лісничий ходить. Ваше благородіє! за ваше здоров'я!» — З цими сло- вами він узяв склянку, перехрестився і випив одним духом. Потім уклонився мені і повернувся на полаті.

Я нічого не міг тоді зрозуміти з цієї злодійської розмови; та згодом уже догадався, що йшлося про справи Яїцького війська, тоді щойно втихомиреного після бунту 1772 року. Савельїч слухав з виразом великого невдоволення. Він по- глядав підозріливо то на хазяїна, то на вожатого. Постоя- лий двір, або, по-тамтешньому, *умьот*, стояв осторопнь, у

степу, далеко від всякого селища, і дуже скидався на розбійницьке пристановище. Та робити було нічого. Не можна було й думати їхати далі. Неспокій Савельїча дуже мене тішив. Тимчасом я зібрався ночувати і ліг на лаву. Савельїч вирішив забратися на піч; хазяїн ліг на підлозі. Незабаром вся хата захропла, і я заснув як убитий.

Прокинувшись вранці досить пізно, я побачив, що буря стихла. Сонце сяло. Сніг лежав сліпучим покривом на неозорому степу. Коні були запряжені. Я розплатився з хазяїном, який узяв з нас таку помірну плату, що навіть Савельїч з ним не заспорив і не став торгуватися за своїм звичаєм, і вчорашні підозри згладились зовсім з голови його. Я покликав вожатого, подякував за подану допомогу, і звелів Савельїчу дати йому полтиник на горілку. Савельїч нахмурився. «Полтиник на горілку! — сказав він, — за що це? За те, що ти ж зволив підвезти його до постоялого двору? Воля твоя, паничу: немає у нас зайвих полтиників. Кожному давати на горілку, так самому скоро доведеться голодувати». Я не міг сперечатися з Савельїчем. Гроші, за моєю обіцянкою, були в повному його розпорядженні. Мені було прикро одначе, що не міг віддячити людині, яка виручила мене, якщо не з біди, то принаймні з дуже неприємного становища. «Добре, — сказав я з холодним спокоєм; — якщо не хочеш дати полтиника, то витягни йому що-небудь з моєї одежі. Він одягнений дуже легко. Дай йому мій заячий кожух».

— Схаменися, батечку Петре Андрійовичу, — сказав Савельїч. — Навіщо йому твій заячий кожух? Він його проп'є, собака, в першому ж шинку.

— Це, дідуно, вже не твій клопіт, — сказав мій бродяга, — проп'ю я чи ні. Його благородіє дарує мені шубу з свого плеча: його на те панська ласка, а твоє холопське діло не сперечатися і слухати.

— Бога ти не боїшся, розбійнику! — відповів йому Савельїч сердитим голосом. — Ти бачиш, що дитя ще не тямить, а ти й радий його обібрати, простоти його ради. Навіщо тобі панський кожущок? Ти й не натягнеш його на свої окайні плечиська.

— Прошу не мудрувати, — сказав я своєму слугі; — зараз неси сюди кожух.

— Господи владико! — простогнав мій Савельїч. — Заячий кожух майже новісінький! і хоч би ж кому, а то п'яниці огололому!

Одначе заячий кожух з'явився. Мужичок тут-таки став його приміряти. Справді, кожух, із якого встиг і я вирости, був трохи для нього вузький. Проте він якось примудрився і надів його, розпоровши по швах. Савельїч мало не закричав, почувши, як нитки затріщали. Бродяга був надзвичайно вдоволений моїм подарунком. Він провів мене до кибитки і сказав, низько вклонившись: «Спасибі, ваше благородіє! Хай нагородить вас господь за вашу добрість. Вік не забуду вашої ласки».— Він пішов у свій бік, а я рушив далі, не звертаючи уваги на досаду Савельїча, і скоро забув про вчорашню завірюху, про свого вожатого і про заячий кожух.

Приїхавши в Оренбург, я прямо з'явився до генерала. Я побачив чоловіка на зріст невисокого, але вже згорбленого старістю. Довге волосся його було зовсім біле. Старий полинялий мундир нагадував воїна часів Анни Іоаннівни, а в його розмові дуже помітна була німецька вимова. Я подав йому листа від батечка. При імені його він глянув на мене швидко: «Поже мій! — сказав він.— Чи ж тавно, здається, Андрій Петрович був ще твоїх літ, а тепер от вже який у нього молотець! Ох, літа, літа!» — Він розпечатав листа і став читати його впівголоса, роблячи свої зауваження: «Милостивий пане Андрію Карловичу, маю надію, що ваше превосходительство»... Це що за серемонії? Фуй, як йому не софісно! Звичайно: дисципліна перша річ, та хіба так пишуть до старого камрад?... «ваше превосходительство не забуло»... гм... «і... коли... покійним фельдмаршалом Мін... поході... також і...Каролінку» ...Еге, брудер! так він ще пам'ятає старі наші пустощі? «Тепер про справу... До вас мого гульвісу»... гм... «держати в шорах»... Що таке шори? Це, мабуть, російська приказка... Що таке «держати в шорах»? — повторив він, звертаючися до мене.

— Це значить,— відповів я йому з виразом якомога безневиннішим,— поводитися ласкаво, не дуже строго, давати більше волі, держати в шорах.

— Гм, розумію... «і не давати йому волі»... ні, видно, шори значать не те... «При цьому... його паспорт»... Де ж він? А, ось... «відписати в Семенівський»... Гаразд, гаразд: все буде зроблено... «Дозволиш без чинів обняти тебе і... старим товаришем і другом» — а! нарешті догадався... і таке інше і таке інше... Ну, батечку,— сказав він, прочитавши листа і відклавши набік мій паспорт,— все уладнаємо і ти будеш офіцером переведений в ***полк, і, щоб тобі часу не гаяти, завтра ж їдь в Белогорську кріпость, де ти будеш у

команді капітана Миронова, доброї і чесної людини. Там ти будеш на службі справжній, навчишся дисципліни. В Оренбурзі робити тобі нічого; розваги шкідливі молодій людині. А сьогодні ласкаво просимо: пообідати в мене».

«З кожною годиною не легше! — подумав я про себе, — яка ж мені користь з того, що ще в утробі матері я був уже гвардії сержантом! Куди мене завело? У ***полк і в глуху кріпость на кордон киргиз-кайсацьких степів!» Я пообідав у Андрія Карловича, утрюх з його старим ад'ютантом. Суворора німецька ошадність папувала за його столом, і я думаю, що страх бачити інколи зайвого гостя за своєю холостою трапезою був почасти причиною поспішного вислання мого в гарнізон. На другий день я попрощався з генералом і рушив на місце свого призначення.

РОЗДІЛ III

КРІПОСТЬ

Ми в фортеці живемо,
Воду п'єм і хліб їмо,
А як придуть вороги
На солдатські пироги,
Будем їх ми частувати,
Наб'ємо свинцем гармати.

Солдатська пісня.

Старосвітські люди, мій батечку.

Недоросток.

Белогорська кріпость була за сорок верст від Оренбурга. Дорога йшла над крутим берегом Яіка. Ріка ще не замерзала, і її свинцеві хвилі сумно чорніли в одноманітних берегах, вкритих білим снігом. За ними простягалися киргизькі степи. Я поринув у думки, здебільшого сумні. Гарнізонне життя було для мене мало принадним. Я намагався уявити собі капітана Миронова, мого майбутнього начальника, і уявляв його строгим, сердитим стариком, що не знає нічого, крім своєї служби, і готовий за всяку дрібницю саджати мене під арешт на хліб і воду. Тимчасом почало смеркати. Ми їхали досить швидко.— Чи далеко до кріпості? — спитав я у свого ямщика. «Недалеко,— відповів він.— Он уже видно». Я дивився на всі боки, сподіваючись побачити грізні бастіони, башти і вал; та нічого не бачив, крім сільця, оточеного дерев'яною огорожею. З одного боку стояли три чи чотири скирти сіна, напівзаметені снігом; з другого похилий вітряк, з луб'яними крилами, ліниво опущеними.— Де ж кріпость? — спитав я здивовано.— «Та оце вона»,— відповів ямщик, показуючи на сільце, і з оцими словами ми

в нього в'їхали. Біля воріт побачив я стару чавунну гармату; вулиці були тісні й криві; хати низенькі і здебільшого вкриті соломою. Я велів їхати до коменданта, і через хвилину кибитка спинилася перед дерев'яним будиночком, що стояв на високому місці, поблизу дерев'яної ж церкви.

Ніхто не зустрів мене. Я пішов у сина і відчинив двері в передню. Старий інвалід, сидячи на столі, нашивав синю латку на лікоть зеленого мундира. Я звелів йому доповісти про мене. «Зайди, батечку,—відповів інвалід:—наші дома». Я увійшов у чистеньку кімнатку, прибрану по-старосвітському. В кутку стояла шафа з посудом; на стіні висів диплом офіцерський під склом і в рамі; коло нього красувалися лубочні картинки, що зображали здобуття Кістріна і Очакова, також вибір нареченої і похорон kota. Біля вікна сиділа бабуся в тілогрійці і з хусткою на голові. Вона розмотувала нитки, які тримав, розіп'явши на руках, сліпий на одне око старичок в офіцерському мундирі. «Чого зволите, батечку?»—спитала вона, продовжуючи свою роботу. Я відповів, що приїхав на службу і з'явився з обов'язку свого до папа капітана, і з цим словом повернувся був до сліпого на одне око старичка, вважаючи його комендантом; але хазяйка перебіла завчену мною промову. «Івана Кузьмича дома нема,—сказала вона:—він пішов у гості до отця Герасима; та все одно, батечку, я його хазяйка. Прошу любити й жалувати. Сідай, батечку». Вона гукнула дівчину і звеліла їй покликати урядника. Старичок своїм самотнім оком поглядав на мене з цікавістю. «Смію спитати,—сказав він:—ви в якому полку зволили служити?» Я задовольнив його цікавість. «А смію спитати,—казав він далі,—чого зволили ви перейти з гвардії в гарнізон?»—Я відповів, що така була воля начальства. «Либонь, за негідні для гвардії офіцера вчинки»,—продовжував невтомний запитувач.—«Годі плескати казна-що,—сказала йому капітанша;—ти бачиш, молодий чоловік з дороги стомився; йому не до тебе... (держі лишень руки пряміше...) А ти, мій батечку,—казала вона, звертаючись до мене,—не журися, що тебе запроторили в нашу глушину. Не ти перший, не ти останній. Стерпиться, злюбитьсь. Швабріна Олексія Івановича ось уже п'ятий рік як до нас переведено за смертогубство. Бог знає який гріх його поплутав; він, бач, поїхав за місто з одним поручиком, та взяли з собою шпаги, та й почали один одного штрикати; от Олексій Іванович і заколов поручика, та ще при двох свідках! Що накажеш робити? На гріх майстра нема».

В цю хвилину увійшов урядник, молодий і ставний козак. «Максимовичу! — сказала йому капітанша. — Знайди п. офіцерові квартиру, та чистеньку». — «Слухаю, Василісо Єгорівно, — відповів урядник. — Чи не влаштувати його благородіє в Івана Полежаєва?» — «Не вигадуй, Максимовичу, — сказала капітанша, — у Полежаєва і так тісно; він же мені кум і пам'ятає, що ми його начальники. Одведи п. офіцера... як ваше ім'я й по батькові, мій батечку? Петро Андрійович?.. Одведи Петра Андрійовича до Семена Кузова. Він, шахрай, коня свого пустив мені у город. Ну, що, Максимовичу, чи все благополучно?»

— Все, слава богу, тихо, — відповів козак; — тільки капрал Прохоров побився в бані з Устинією Негуліною за рязку гарячої води.

«Іване Гнатовичу! — сказала капітанша одноокому старичкові. — Розбери, що там у Прохорова з Устинією, хто правий, хто винен. Та обох і покарай. Ну, Максимовичу, іди собі з богом. Петре Андрійовичу, Максимович одведе вас на вашу квартиру».

Я відкланявся. Урядник привів мене в хату, що стояла на високому березі ріки на самому краю кріпості. В половині хати жила сім'я Семена Кузова, другу відвели мені. В ній була одна горниця досить охайна, поділена надвое перегородкою. Савельїч став у ній порядкувати; я почав дивитися у вузеньке віконечко. Передо мною простягся сумний степ. Навскоси стояло кілька хатинок; по вулиці бродило кілька курок. Старуха, стоячи на ганку з коритом, скликала свиней, які відповідали їй дружелюбним рохканням. І ось у якій стороні засуджений я був проводити мою молодість! Туга взяла мене; я відійшов од віконця і ліг спати не вечерявши, незважаючи на вмовляння Савельїча, який повторював з жалем: «Господи владико! нічого їсти не зволить! Що скаже пані, коли дитя занедужає?»

На другий день вранці я тільки що почав одягатися, як двері відчинилися, і до мене ввійшов молодий офіцер, невисокий на зріст, з обличчям смуглим і напрочуд негарним, але надзвичайно жвавим. «Вибачте мені, — сказав він по-французьки, — що я без церемонії приходжу з вами познайомитись. Вчора довідався я про ваш приїзд; бажання побачити нарешті людське обличчя так опанувало мене, що я не стерпів. Ви це зрозумієте, коли поживете тут ще якийсь час». Я догадався, що це був офіцер, виписаний з гвардії за поєдинок. Ми зразу ж познайомились. Швабрін був да-

леко не дурень. Розмова його була гостра й цікава. Він з великою веселістю описав мені сім'ю коменданта, його товариство й край, куди завела мене доля. Я сміявся від щирого серця, як увійшов до мене той самий інвалід, який лагодив мундир в передній коменданта, і від імені Василіси Єгорівни покликав мене до них обідати. Швабрін визвався йти зо мною разом.

Підходячи до комендантського будинку, ми побачили на майданчику чоловік з двадцять стареньких інвалідів з довгими косами і в трикутних капелюхах. Їх вишикувано було у фронт. Попереду стояв комендант, старик бадьорий і високий на зріст, в ковпаку і в китайчатому халаті. Побачивши нас, він до нас підійшов, сказав мені кілька ласкавих слів і став знову командувати. Ми зупинилися були подивитись на навчання; але він попросив нас йти до Василіси Єгорівни, пообіцявши бути слідом за нами. «А тут,— додав він,— нічого вам дивитись».

Василіса Єгорівна прийняла нас запросто й привітно і повелася зо мною, наче вік була знайома. Інвалід і Палашка накривали стіл. «Чого це мій Іван Кузьмич сьогодні так завчидя! — сказала комендантша.— Палашко, поклич пана обідати. Та де ж Маша?» — Тут увійшла дівчина років вісімнадцяти, круглолиця, рум'яна, з світлорусим волоссям, гладенько зачесаним за вуха, які у неї так і палали. З першого погляду вона не дуже мені сподобалася. Я дивився на неї з упередженням: Швабрін змалював мені Машу, капітанську дочку, зовсім дурненькою. Марія Іванівна сіла в куток і стали шити. Тимчасом подали щі. Василіса Єгорівна, не бачивши чоловіка, вдруге послала по нього Палашку. «Скажи панові: гості, мовляв, ждуть, щі прохолонуть; слава богу, навчання не втече; встигне накричатися». Капітан незабаром прийшов, у супроводі одноокого старичка. «Що це, мій батечку,— сказала йому жінка.— Їсти давним-давно подано, а тебе не докличешся». — Бач-бо, Василісо Єгорівно,— відповів Іван Кузьмич,— я був зайнятий службою: солдатиків навчав.

«Та годі,— заперечила капітанша.— Тільки слави, що солдатів навчаєш: ні їм служба не дається, ні ти на ній не розумієшся. Сидів би дома та молився богу; отак було б краще. Дорогі гості, уклінно просимо до столу».

Ми сіли обідати. Василіса Єгорівна не стихала й на хвилину і засипала мене запитаннями: хто мої батьки, чи живі вони, де живуть і які у них достатки? Почувши, що в ба-

течка триста душ селян, «не жарт! — сказала вона, — і є ж на світі багаті люди! А у нас, мій батечку, всього душ сама тільки дівка Палашка; та слава богу, живемо помаленьку. Одно лихо: Маша; дівка на відданні, а яке в неї придане? густий гребінь та віник, та алтин грошей (прости господи!), з чим в баню сходити. Гаразд, коли знайдеться добра людина; а то сиди собі в дівках віковичною відданицею». Я глянув на Мар'ю Іванівну; вона вся почервоніла, і навіть слюзи капнули на її тарілку. Мені стало жаль її, і я поспішив змінити розмову. — Я чув, — сказав я досить не до речі, — що на вашу кріпость збираються наскочити башкирці. — «Від кого, батечку, ти звелив це чути?» — спитав Іван Кузьмич. — Мені так казали в Оренбурзі, — відповів я. «Пусте! — промовив комендант. — У нас давно нічого не чути. Башкирці — народ наляканий, та й киргизців провчено. Либонь на нас не сунуться; а пасунуть, то такого завдам страху, що років на десять вгамую». — І вам не страшно, — казав далі я, звертаючись до капітанші, — залишатися в кріпості, якій загрожує така небезпека? — «Звичка, мій батечку, — відповіла вона. — Тому років з двадцять як нас з полку перевели сюди, і не приведи боже, як я боялася проклятих цих нехристів! Як побачу, було, рисячі шапки, та як почую їх вереск, то чи повіриш, батечку мій, серце так і замре! А тепер так звикла, що й з місця це зрушу, як прийдуть нам сказати, що лиходії біля кріпості нишпорять».

— Василіса Єгорівна прехоробра дама, — сказав важно Швабрін. — Іван Кузьмич може це засвідчити.

— Та, правду казавши, — відповів Іван Кузьмич, — баба не з боязкого десятка.

— А Марія Іванівна? — спитав я, — така ж смілива, як і ви?

— Чи смілива Маша? — відповіла її мати. — Ні, Маша боягузка. Досі не може чути пострілу з рушниці: так і затріпоче. А як тому два роки Іван Кузьмич подумав на мої іменини палити з нашої гармати, то вона, моя голубонька, зо страху мало на той світ не пішла. З того часу вже й не стріляємо з клятої гармати.

Ми повставали з-за стола. Капітан з капітаншею пішли спати; а я пішов до Швабріна, з яким і провів цілий вечір.

РОЗДІЛ IV

ПОСДИНОК

— То ж, будь ласка, стань у позытуру.
От побачиш, проколю як я твою фігуру!

Князюнін.

Минуло кілька тижнів, і життя моє в Белогорській кріпості зробилося для мене не тільки стерпним, але навіть і приємним. В домі коменданта я був прийнятий як рідний. Чоловік і жінка були люди вельми шановні. Іван Кузьмич, що вийшов у офіцери з солдатських дітей, був людиною неосвіченою і простою, але найчеснішою і найдобрішою. Жінка його ним управляла, що відповідало його безтурботності. Василіса Єгорівна і на справи служби дивилася, як на свої хазяйські, і управляла кріпостю так само, як і своїм домом. Марія Іванівна скоро перестала мене соромитися. Ми познайомились. Я в ній знайшов розумну і чутливу дівчину. Непомітно я прив'язався до доброї родини, навіть до Івана Гнатовича, одноокого гарнізонного поручика, про якого Швабрін вигадав, ніби він був у недозволенному зв'язку з Василісою Єгорівною, в чому не було й тіні правди; та Швабрін про те не турбувався.

Мені було надано звання офіцера. Служба мене не обтяжувала. В богохранимій кріпості не було ні оглядів, ні пачаць, ні караулів. Комендант з власного бажання вчив інколи своїх солдатів; але ще не міг добитися, щоб усі вони знали, який бік правий, який лівий, хоч багато хто з них, щоб у тому не помилитися, перед кожним поворотом знаменували себе хрестом. У Швабріна було кілька французьких книг. Я став читати, і в мене прокинулася охота до літератури. Ранками я читав, вправлявся в перекладах, а інколи

і в складанні віршів. Обідав майже завжди в коменданта, де звичайно проводив решту дня, і куди ввечері інколи приходив панотець Герасим з жінкою Акулиною Памфілівною, першою вістоношею на всю округу. З О. І. Швабріним, зрозуміло, бачився я щодня; але раз від разу розмова його ставала для мене менш приемною. Постійні жарти його про сім'ю коменданта мені дуже не подобалися, особливо ущипливі зауваження про Марію Іванівну. Іншого товариства в кріпості не було, але я іншого й не бажав.

Незважаючи на провіщення, башкирці не повставали. Спокій панував навколо нашої кріпості. Та мир був порушений раптовою міжусобицею.

Я вже казав, що я займався літературою. Спроби мої, для тодішнього часу, були непогані, і Олександр Петрович Сумароков, кілька років згодом, дуже їх похвалював. Якось пощастило мені написати пісеньку, якою я був задоволений. Відомо, що письменники інколи, під виглядом прохання порад, шукають прихильного слухача. Отже, переписавши свою пісеньку, я поніс її до Швабріна, котрий один на всю кріпость міг оцінити твори віршувальника. Після маленької передмови, вийняв я з кишені свій зошит і прочитав йому такі віршики:

Мисьль любовну одганяю,
Тшусь прекрасну забувать,
І ах, Машу уникаю,
Хочу вольність я дістать!

Але очі, що вразили,
У душі мої сумній;
Вони дух мій розбудили,
Сокрушили спокій мій

Машо, ти узнай про болі,
Серцем пожалій своїм,
Зри мене у лютій долі,
У полоні я твоїм

— Як тобі це подобається? — спитав я Швабріна, чекаючи похвали, як дані, мені неодмінно належної. Та на превелику мою досаду, Швабрін, звичайно поблажливий, рішуче заявив, що пісня моя нехороша.

— Чому ж саме? — спитав я його, ховаючи свою досаду.

— Тому, — відповів він, — що такі вірші гідні учителя мого, Василя Кириловича Тредьяковського, і дуже нагадують мені його любовні куплетки.

Тут він взяв у мене зошит і став немилосердно розбирати кожен вірш і кожне слово, якнайдошкульніше з мене глузуючи. Я не стерпів, вихопив з його рук свій зошит і сказав, що зроду не покажу йому своїх творів. Швабрін посміявся з цієї погрози.— «Побачимо,— сказав він,— чи додержиш ти свого слова: віршотворцям потрібен слухач, як Іванові Кузьмичеві графинчик горілки перед обідом. А хто ця Маша, перед котрою ти освідчуєшся в нижній страсті і в любовній напасті? Чи це не Марія Іванівна?»

— Не твоє діло,— відповів я нахмурившись,— хто б не була ця Маша. Не потребую ні твоєї думки, ні твоїх здогадів.

— Ого! Гонористий віршотворець і скромний любовник! — продовжував Швабрін, з кожним разом більше роздратовуючи мене,— але послухай товариської поради: коли ти хочеш мати успіх, то раджу діяти не пісеньками.

— Що це, пане, значить? Будь ласка, з'ясуй.

— Охоче. Це значить, що коли хочеш, щоб Маша Миронова ходила до тебе смерком, то замість ніжних віршків подаруй їй пару сережок.

Кров моя закипіла.— А чому ти про неї такої думки? — спитав я, ледве стримуючи своє обурення.

— А тому,— відповів він з пекельною посмішкою,— що знаю з досвіду її вдачу і звичай.

— Ти брешеш, мерзотнику! — закричав я люто,— ти безсовісно брешеш.

Швабрін змінився на обличчі. «Це тобі так не мине,— сказав він, стиснувши мені руку.— Ви мені дасте сатисфакцію».

— Будь ласка; коли хочеш! — відповів я, зрадівши. В цю мить я готовий був розтерзати його.

Я зразу пішов до Івана Гнатовича і застав його з голкою в руках: за дорученням комендантші він нанизував гриби для сушіння на зиму. «А, Петро Андрійович! — сказав він, побачивши мене,— ласкаво просимо! Як це вас бог приніс? в якій справі, наважусь спитати?» Я в коротких словах розповів йому, що я посварився з Олексієм Івановичем, а його, Івана Гнатовича, прошу бути моїм секундантом. Іван Гнатович вислухав мене з увагою, витріщивши на мене своє єдине око. «Ви зволите говорити,— сказав він мені,— ви хочете Олексія Івановича заколоти і бажаєте, щоб я при цьому був свідком? Так чи що? смію спитати?»

— Точно гак.

— Схаменіться, Петре Андрійовичу! Що це ви затіяли!

Ви з Олексієм Івановичем полаялися? Що з того? Лайка на комір не пристане. Він на вас полихословив, а ви його вилайте; він вас у пику, а ви його у вухо, в друге, в третє — і розійдіться; а ми вас уже помиримо. А то: чи добре ж діло заколоти свого ближнього, смію спитати? І хоч би вже закололи ви його: бог з ним, з Олексієм Івановичем; я й сам до нього не охочий. Ну, а якщо він вас просвердлить! На що це буде схоже? Хто пошиється в дурні, смію спитати?

Міркування розсудливого поручика не похитнули мене. Я залишився при своєму намірі. «Як вам завгодно,— сказав Іван Гнатович; робіть, як знаєте. Та чого ж мені тут бути за свідка? З якої речі? Люди б'ються, що за дивовижа, смію спитати? Слава богу, ходив я під шведа й під турка: всього надивився».

Я так-сяк став пояснювати йому обов'язки секунданта, але Іван Гнатович не міг мене зрозуміти. «Як хочете,— сказав він.— Коли вже мені і втручатися в цю справу, так хіба піти до Івана Кузьмича та доповісти йому з обов'язку служби, що в фортеці замишляється лиходійство, не сумісне з казенним інтересом: чи не завгодно буде панові комендантові жжити належних заходів...»

Я злякався і став просити Івана Гнатовича нічого не говорити комендантові; насилу його умовив; він дав мені слово, і я вирішив од нього відступитися.

Вечір провів я, за звичаєм своїм, у коменданта. Я намагався бути веселим і спокійним, щоб не викликати ніякої підозри й уникнути надокучливих запитань; та, признаюся, я не мав тої холонокровності, якою похваляються майже завжди ті, що були в моєму становищі. В той вечір я схильний був до піжності й розчулення. Марія Іванівна подобалася мені більш, ніж звичайно. Думка, що, може, бачу її востаннє, надавала їй в моїх очах якоїсь зворушливості. Швабрін прийшов теж. Я одвів його набік і повідомив його про свою розмову з Іваном Гнатовичем. «Навіщо пам секунданти,— сказав він мені сухо: — без них обійдемося». Ми умовилися битися за скиртами, що стояли в кріпості, і з'явитися туди на другий день, о сьомій годині ранку. Ми розмовляли, як видно, так дружжелюбно, що Іван Гнатович з радості проговорився. «Давно б отак,— сказав він мені з задоволеним виглядом; — краще солом'яна згода, ніж золота звада, хоч і безчесна, так здорова».

— Що, що, Іване Гнатовичу? — сказала комендантша, яка в кутку ворожила на картах,— я недочула.

Іван Гнатович, помітивши мої знаки незадоволення і згадавши свою обіцянку, зняковів і не знав, що відповідати. Швабрін поспішив йому на допомогу.

— Іван Гнатович,— сказав він,— схвалює нашу мирову.

— А з ким це, мій батечку, ти сварився?

— Ми були посперечалися досить гостро з Петром Андрійовичем.

— За що ж то?

— За сушу дрібницю: за пісеньку, Василісо Єгорівно.

— Знайшли за що сваритися! за пісеньку!.. та як же це сталося?

— Та ось як: Петро Андрійович склав недавно пісню і сьогодні заспівав її при мені, а я завів свою улюблену:

Капітанська дочка,
Ти на гулянки метка.

Вийшло не в лад. Петро Андрійович був навіть розсердився; але потім погодився, що кожному вільно співаги, що йому завгодно. На тому й кінчилося.

Безсоромність Швабріна мало мене не розлютувала; але ніхто, крім мене, не зрозумів грубих його натяків; принаймні ніхто не звернув на них уваги. Від пісень розмова перейшла до віршотворців, і комендант зауважив, що всі вони люди безпутні й гіркі п'яниці, і по-дружньому радив мені залишити віршування, як справу для служби шкідливу, що ні до чого доброго не призводить.

Присутність Швабріна була для мене нестерпна. Я скоро попросився з комендантом і з його родиною; прийшовши додому, оглянув свою шпагу, попробував її кінчик, і ліг спати, наказавши Савельїчу розбудити мене о сьомій годині.

На другий день в назначену годину я стояв уже за скиртами, чекаючи мого противника. Незабаром і він з'явився. «Нас можуть застати,— сказав він мені; — треба поспішити». Ми поскидали мундири, залишилися в самих камзолах і витягли шпаги. В цю мить з-за скирти з'явився Іван Гнатович і чоловіка з п'ять інвалідів. Він наказав нам іти до коменданта. Ми підкорилися з досадою; солдати нас оточили, і ми рушили в кріпость слідом за Іваном Гнатовичем, який вів нас урочисто, ступаючи з надзвичайною поважністю.

Ми ввійшли в комендантський дім. Іван Гнатович відчинив двері, оголосивши урочисто: «привіт!» Нас зустріла Василісо Єгорівна. «Ох ти ж лишенько! Та на що ж це

схоже? як? що? в нашій кріпості заводити смертогубство! Іване Кузьмичу, негайно ж їх під арешт! Петре Андрійовичу! Олексію Івановичу! давайте сюди ваші шпаги, давайте, давайте! Палашко, віднеси ці шпаги в хижку. Петро Андрійовичу! Цього я від тебе не сподівалася. Як тобі не совісно? Хай вже Олексій Іванович; його за душогубство і з гвардії виписано, він і в господа бога не вірить; а ти що? теж туди лізеш?»

Іван Кузьмич цілком погоджувався з своєю дружиною і примовляв: «А бач, Василиса Єгорівна правду каже. Поєдинки формально заборонені у військовому артикулі». Тимчасом Палашка взяла у нас наші шпаги і віднесла в хижку. Я не міг не засміятися. Швабрін зберіг свою важність. «При всій моїй повазі до вас,— сказав він їй з холодним спокоєм,— не можу не зауважити, що даремно ви зволите непокоїтися, караючи нас вашим судом. Залиште це Іванові Кузьмичу: це його справа».— Ох! лишенько мое! — заперечила комендантша; — та хіба муж і жона не один дух і одна плоть? Іване Кузьмичу! Чого ти дивишся? Зараз посади їх в різних кутках на хліб та на воду, щоб з них дур вийшов; та хай отець Герасим накладе на них епітїмію, щоб молили у бога прощення та каялись перед людьми.

Іван Кузьмич не знав, на що зважитися. Марія Іванівна була надзвичайно бліда. Поволі буря стихла; комендантша заспокоїлася і змусила нас один одного поцілувати. Палашка принесла нам наші шпаги. Ми вийшли від коменданта видимо примирені. Іван Гнатович нас супроводив.— Як вам не соромно було,— сказав я йому сердито,— доносити на нас комендантові після того, як дали мені слово цього не робити? — «Як бог свят, я Іванові Кузьмичу цього не казав,— відповів він;— Василиса Єгорівна випитала все в мене. Вона і всім розпорядилась без відома коменданта. Зрештою, слава богу, що все так кінчилося». З цим словом він повернувся додому, а Швабрін і я залишилися на самоті.— Наша справа цим кінчиться не може,— сказав я йому.— «Звичайно,— відповів Швабрін;— ви своєю кров'ю відповідатимете мені за вашу зухвалість; але за нами, мабуть, стануть наглядати. Кілька днів нам треба буде прикидатися. До побачення!» — І ми розійшлися, мов нічого не сталося.

Повернувшись до коменданта, я за звичаєм своїм підсів до Марії Іванівни. Івана Кузьмича не було дома; Василиса Єгорівна поралася по хазяйству. Ми розмовляли впівголоса. Марія Іванівна з ніжністю дорікала мені за неспокій,

що я завдав всім своєю сваркою з Швабрінім. «Я так і похолола,— сказала вона,— коли сказали нам, що ви маєте намір битися на шпагах. Які мужчини дивні! За одне слово, про яке через гиждень певно б вони забули, вони ладні різатися і жертвувати не тільки життям, але й совістю і щастям тих, які... Але я певна, що не ви почали сварку. Мабуть, винен Олексій Іванович».

— А чому ж ви так думаєте, Маріє Іванівно?

— Та так... він такий насмішник! Я не люблю Олексія Івановича. Він дуже мені бридкий; а дивно: ні за що б я не хотіла, щоб і я йому так само не подобалась. Це мене турбувало б страх як.

— А як ви думаєте, Маріє Іванівно? Подобається ви йому чи ні?

Марія Іванівна запнулася і почервоніла.— Мені здається,— сказала вона,— я думаю, що подобаюся.

— Чому ж вам так здається?

— Тому, що він сватав мене.

— Сватав! Він вас сватав? Коли ж?

— Минулого року. Місяців за два до вашого приїзду.

— І ви не пішли?

— Як зволите бачити. Олексій Іванович, звичайно, розумна людина, і хорошого роду, і має достатки; але як подумаю, що треба буде під вінцем при всіх з ним поцілуватися... Ні за що! Ні за які блага!

Слова Марії Іванівни відкрили мені очі і з'ясували мені багато чого. Я зрозумів уперте лихослів'я, яким Швабріні її переслідував. Мабуть, помічав він нашу взаємну прихильність і намагався відштовхнути нас одне від одного. Слова, які стали приводом до нашої сварки, здалися мені ще мерзеннішими, коли, замість грубої і непристойної насмішки, побачив я в них обміркований наклеп. Бажання покарати зухвалого наклепника зросло в мені ще дужче, і я нетерпляче став ждати зручної нагоди.

Я ждав педовго. На другий день, коли я сидів над елегією і гриз перо в чеканні рими, Швабріні постукав під моїм вікном. Я покинув перо, взяв шпагу і до нього вийшов. «Навіщо відкладати? — сказав мені Швабріні,— за нами не стежать. Спустімося до річки. Там ніхто нам не перешкодить». Ми пішли мовчки. Спустившись по крутій стежці, ми зупинилися біля самої річки і витягли шпаги. Швабріні був майстерніший за мене, але я дужчий і сміливіший, і monsieur Бопре, який був колись солдатом, дав мені кілька уроків з

фехтування, якими я й скористався. Швабрін не сподівався зустріти в мені такого небезпечного супротивника. Довго ми не могли заподіяти один одному ніякої шкоди; нарешті, помітивши, що Швабрін знесилюється, я став жваво на нього наступати і загнав його майже в саму річку. Раптом почув я своє ім'я, голосно проказане. Я оглянувся і побачив Савельїча, що збігав до мене по нагірній стежці... В цю ж саму мить мене сильно кольнуло в груди нижче правого плеча; я впав і знепритомнів.

РОЗДІЛ V

ЛЮБОВ

Ах ти, дівко, красна дівчино!
Не виходь дівко, молода заміж;
Ти спитай, дівко, батька-матері,
Батька-матері, роду-племени;
Наберись, дівко, ума-розуму,
Ума-розуму, та на придане.

Пісня народна.

Якщо кращу за мене знайдеш, то забудеш,
Коли ж гіршу за мене знайдеш, то згадаєш.

Те ж

Опритомівши, я не міг якийсь час отямитися і не розумів, що зо мною сталося. Я лежав на ліжку у незнайомій горниці і почував себе дуже слабим. Передо мною стояв Савельїч із свічкою в руках. Хтось обережно розвивав перев'язь, якою груди й плече були в мене стягнуті. Помалу думки мої прояснилися. Я згадав свій поєдинок і догадався, що був поранений. В цю мить рипнули двері. «Що? Як він?» — промовив пошепки голос, від якого я затремтів. «Все в тому ж стані,— відповів Савельїч з зітханням; — все непритомний ось уже п'яту добу». Я хотів обернутися, але не міг. «Де я? хто тут?» — сказав я з зусиллям. Марія Іванівна підійшла до мого ліжка і нахилилася до мене. «Що? як ви себе відчуваєте?» — сказала вона. «Слава богу,— відповів я тихим голосом.— Це ви, Маріє Іванівно? скажіть мені...» — я не мав сили казати далі і завовав. Савельїч ахнув. Радість відбилась на його обличчі. «Опритомнів! опритомнів! — повторював він.— Слава тобі, владико! Ну, батечку, Петре Андрійовичу! налякав ти мене! легко сказати? п'яту

добу!..» Марія Іванівна перебила його розмову. «Не говори з ним багато, Савельїчу,— сказала вона.— Він ще слабкий». Вони вийшли і тихенько причинили двері. Думки мої хвилювались. Отже, я був у домі коменданта. Марія Іванівна заходила до мене. Я хотів дещо спитати в Савельїча, але старик захитав головою і заткнув собі вуха. Я з досадою закрив очі і скоро забувся сном.

Прокинувшись, покликав я Савельїча, і замість нього побачив я Марію Іванівну; ангельський голос її мене привітав. Не можу висловити солодкого почуття, що опанувало мене в ту мить. Я схопив її руку і припав до неї, обливаючи слезами розчулення. Маша не відривала її.. і раптом її губки торкнулися моєї щоки, і я відчув їх палкий і свіжий поцілунок. Огонь пробіг по мені. «Люба, добра Маріє Іванівно,— сказав я їй,— будь моєю жінкою, дай згоду на моє щастя». Вона опам'яталася. «Ради бога заспокойтеся,— сказала вона, віднявши у мене свою руку.— Ви ще в небезпеці: рана може відкритися. Побережіть себе хоч для мене». З цими словами вона пішла, залишивши мене в сп'янінні захвату. Щастя воскресило мене. Вона буде моя! вона мене любить! Ця думка сповнювала всю мою істоту.

З тієї пори мені дедалі кращало. Мене лікував полковий щирюльник, бо в кріпості іншого лікаря не було, і, слава богу, не мудрував. Молодість і природа прискорили моє одужання. Вся родина коменданта мене доглядала. Марія Іванівна від мене не відходила. Зрозуміло, при першій зручній нагоді я узявся до перерваної розмови, і Марія Іванівна вислухала мене терпеливіше. Вона без всякої манірності призналася мені в щирій прихильності і сказала, що її батьки, звичайно, раді будугь її щастю. «Але подумай добре,— додала вона; — чи не буде перешкод від твоїх рідних?»

Я задумався. В ніжності матінки я не сумнівався, але знаючи вдачу і думки батькові, я відчував, що любов моя не дуже його зворушить і що він буде на неї дивитися, як на примху юнака. Я щиро признався в цьому Марії Іванівні і вирішив одначе писати батечкові якомога красномовніше, просячи батьківського благословення. Я показав лист Марії Іванівні, яка визнала його таким переконливим і зворушливим, що не сумнівалася в успіху його і віддалася почуттям ніжного свого серця з усією довірливістю молодості й коханья.

Із Швабріним я помирився в перші дні мого одужання.

Іван Кузьмич, ганячи мене за поєдинок, сказав мені: «Ех, Петре Андрійовичу! слід було б мені посадити тебе під арешт, та ти вже й без того покараний. А Олексій Іванович у мене таки сидить в хлібному магазині під караулом, і шпага його під замком у Василісі Єгорівни. Хай він собі надумається та розкається». Я надто був щасливий, щоб за-таїти в серці почуття неприязні. Я став просити за Швабріна, і добрий комендант, за згодою своєї дружини, вирішив його звільнити. Швабріні прийшов до мене; він висловив глибокий жаль з приводу того, що сталося між нами; визнав, що був кругом винен, і просив мене забути про минуле. Бувши від природи не злопам'ятний, я щиро простив йому і нашу сварку і рану, яку я дістав від нього. В наклепі його я бачив досаду ображеного самолюбства і знехтуваного кохання і великодушно прощав свого нещасливого суперника.

Незабаром я одужав, і міг перебратися на мою квартиру. Нетерпляче чекав я відповіді на надісланий лист, не сміючи надіятись і намагаючись заглушити смутні передчуття. З Василісою Єгорівною і з її чоловіком я ще не говорив; але освідчення моє не повинно було їх здивувати. Ні я, ні Марія Іванівна не намагалися приховувати від них своїх почуттів, і ми заздалегідь були вже впевнені в їх згоді.

Нарешті якось вранці Савельїч ввійшов до мене, тримаючи в руках лист. Я схопив його з трепетом. Адреса була написана рукою батечка. Це підготувало мене до чогось важливого, бо звичайно листи писала мені матінка, а він в кінці приписував кілька рядків. Довго не розпечатував я пакета і перечитував урочистий напис: «Синові моему Петрові Андрійовичу Гриньову в Оренбурзьку губернію, в Белогорську кріпость». Я намагався з почерку угадати настрій, в якому написано було лист; нарешті наважився його розпечатати, і з перших рядків побачив, що вся справа пішла до дідька. Зміст листа був такий:

«Сину мій Петре! Листа твого, в якому просиш ти нас про батьківське наше благословення і згоду на шлюб з Марією Іванівною дочкою Мироновою, ми одержали 15-го цього місяця, і не тільки ні мого благословення, ні моєї згоди дати я тобі не маю паміру, але ще і збираюся до тебе добратися та за вихватки твої провчити тебе добре, як школяра, незважаючи на твій офіцерський чин: бо ти довів, що шпагу носити ще не гідний, яка дана тобі на захист

батьківщини, а не для дуелей з такими ж шибениками, як ти сам. Негайно буду писати Андрію Карловичу, просячи його перевести тебе з Белогорської кріпості куди-небудь подалі, де б дур у тебе пройшов. Матінка твоя, довідавшись про твій поєдинок і про те, що ти поранений, з горя занеуджала і тепер лежить. Що з тебе буде? Молю бога, щоб ти виправився, хоч і не смію сподіватися на його велику милість.

Батько твій А. Г.»

Читання цього листа викликало в мене різні почуття. Жорстокі вирази, на які батечко не поскупився, глибоко образили мене. Зневага, з якою він згадував про Марію Іванівну, здавалася мені такою ж непристойною, як і несправедливою. Думка про переведення моє з Белогорської кріпості мене жахала; та найбільше засмутила мене звістка про хворобу матері. Я обурювався на Савельїча, не сумніваючися, що поєдинок мій став відомий батькам через нього. Ходячи туди й сюди, по тісній своїй кімнаті, я зупинився проти нього і сказав, глянувши на нього грізно: — Видно, тобі не досить того, що я, завдяки тобі, поранений і цілий місяць був на краю могили: ти й матір мою хочеш уморити.— Савельїч був вражений як громом. «Схаменися, паннучу,— сказав він, мало не заплакавши,— що ти зволиш говорити? Я причина, що ти був поранений! Богом присягаюсь, біг я заслонити тебе своїми грудьми від шпаги Олексія Івановича! Старість клята перешкодила. Та що ж я зробив з матінкою твоею?» — Що ти зробив? — відповів я.— Хто просив тебе писати на мене доноси? Хіба тебе настановлено до мене шпигуном? — «Я? писав на тебе доноси? — відповів Савельїч з сльозами.— Господи царю небесний! Так зволь лишень прочитай, що пише мені пан: побачиш, як я доносив на тебе». Тут він витяг з кишені лист, і я прочитав таке:

«Сором тобі, старий пес, що ти, незважаючи на мої суворі накази мені не доніс про сина мого Петра Андрійовича і що сторонні змушені повідомити мене про його вихватки. Тож отак ти виконуєш свої обов'язки і панську волю? Я тебе, старого пса! пошлю свиней пасти за приховання правди і за поблажливість до юнака. З одержанням цього, наказую тобі негайно відписати мені, як тепер його здо-

ров'я, про яке пишуть мені, що поправилося; та в яке саме місце він поранений і чи добре його заліковано».

Очевидно було, що Савельїч передо мною був правий і що я даремно образив його докором і підозрою. Я попросив у нього прощення; але старик був безутішний. «Ось до чого я дожив,— повторював він; — ось якої ласки дослужився від своїх панів! Я і старий пес, і свинопас, та я ж і причина твоєї рани? Ні, батечку, Петре Андрійовичу! не я, проклятий мусьє всьому винен: він навчив тебе тикатися залізними рожнами та притупувати, наче тиканням та притупуванням вбережешся від лихої людини! Треба було брати мусьє та витратити зайві гроші!»

Але хто ж брав на себе клопіт повідомити батька мого про мою поведінку? Генерал? Але він, здається, про мене не дуже турбувався; а Іван Кузьмич не визнав за потрібне рапортувати про мою поведінку. Я не знав, що думати. Підозри мої спинилися на Швабріні. Тільки він і мав користь з доносу, якого наслідком могло бути вислання моє з кріпості і розрив з комендантською родиною. Я пішов розповіді про все Марії Іванівні. Вона зустріла мене на ганку. «Що це з вами сталось? — сказала вона, побачивши мене. — Які ви бліді!» — Всьому кінець! — відповів я і віддав їй батечків лист. Вона зблідла також. Прочитавши, вона повернула мені лист тремтячою рукою і сказала тремтячим голо- сом: «Мабуть, доля моя така... Рідні ваші не хочуть мене в свою сім'ю. Хай буде в усьому воля господня! Бог краще за нас знає, що нам треба. Робити нема чого, Петре Андрійовичу; будьте хоч ви щасливі...» — Цьому не бути! — крикнув я, схопивши її за руку, — ти мене любиш; я готовий на все. Ходімо, впадемо до ніг твоїм батькам; вони люди прості, не жорстокосерді гордівники... Вони нас благословлять; ми повинчаємося... а потім, згодом, я переконаний, ми вблагаємо батька мого; матінка буде за нас; він мене простить... «Ні, Петре Андрійовичу, — відповіла Маша, — я не піду за тебе без благословення твоїх батьків. Без їх благословення не буде тобі щастя. Скоримося волі божій. Коли знайдеш собі суджену, коли полюбиш іншу — бог з тобою, Петре Андрійовичу; а я за вас обох...» Тут вона заплакала і пішла від мене; я хотів був піти за нею в кімнату, але почував, що не мав сили опанувати себе, і повернувся додому.

Я сидів, поринувши в глибоку задумливість, як несподівано Савельїч перебив мої міркування. «Ось, пане, — ска-

зав він, подаючи мені списаний аркуш паперу; глянь, чи донощик я на свого пана і чи стараюся я помутити сина з батьком». Я взяв з рук його папір: це була відповідь Савельїча на одержаний ним лист. Ось вона від слова до слова:

«Добродію Андрію Петровичу,
батьку наш милостивий!

Милостиве писання ваше я одержав, в якому зволиш гніватися на мене, раба вашого, що, мовляв, сором мені не виконувати панських наказів:— а я не старий пес, а вірний ваш слуга, панських наказів слухаю і щиро вам завжди служив і дожив до сивого волосся. Я ж про рану Петра Андрійовича нічого вам не писав, щоб не палякати даремно і, чути, пані, мати наша Авдотія Васи́лівна і так з переляку запедужала, і за її здоров'я бога буду молити. А Петро Андрійович поранений був під праве плече, в груди під саму кісточку, в глибину на півтора вершка, і лежав він дома у коменданта, куди принесли ми його з берега, і лікував його тутешній цирюльник Степан Парамонов; і тепер Петро Андрійович, слава богу, здоровий, і про нього крім хорошого нічого й писати. Командири, чути, ним задоволені; а у Василісі Єгорівни він як рідний син. А що з ним трапилася така оказія, то з ким замолоду не буває: кінь і на чотирьох ногах, та спотикається. А zvolite ви писати, що зашлете мене свиней пасти, і на те ваша панська воля. По цьому уклоняюся по-рабському.

Вірний холоп ваш
Архип Савельїв».

Я не міг кілька разів не посміхнутися, читаючи грамоту доброго старика. Відповідати батечкові я не мав сили; а щоб заспокоїти матінку, лист Савельїча мені здався достатнім.

З того часу становище моє змінилося. Марія Іванівна зо мною майже не говорила і всяко старалася уникати мене. Дім коменданта став мені осоружний. Поволі привчився я сидіти сам у себе дома. Василіса Єгорівна спочатку за те мені дорікала; та помітивши мою упертість, дала мені спокій. З Іваном Кузьмичем бачився я тільки, коли того вимагала служба. Із Швабриним зустрічався рідко й неохоче, тим більше, що помічав у ньому приховану до себе неприязнь, що й утверджувало мене в моїх підозрах. Життя моє

стало для мене нестерпне. Я впав у похмуру задумливість, яку живили самотність і бездіяльність. Любов моя розгорялася на самоті і з кожною годиною ставала для мене тяжчою. Я втратив охоту до читання і словесності. Дух мій занепав. Я боявся або збожеволіти або вдатися до розпусти. Несподівані події, які мали важливий вплив на все моє життя, дали раптом душі моїй сильне й блага потрясіння.

РОЗДІЛ VI

ПУГАЧОВЩИНА

Ви, молоді хлопці, послухайте,
Що ми, старі діди, вам розкажемо.
Пісня.

Перш, ніж приступити до опису дивних подій, яких я був свідком, я повинен сказати кілька слів про становище, в якому перебувала Оренбурзька губернія в кінці 1773 року.

Ця обширна і багата губернія населена була силою напівдиких народів, які тільки недавно визнали владу російських госуларів. Їх щохвилинні повстання, незвичка до законів і громадського життя, легковажність і жорстокість вимагали від уряду невпинного нагляду, щоб утримати їх у покорі. Кріпості побудовані були в місцях, визнаних зручними, і заселені здебільшого козаками, давніми жителями яїцьких берегів. Та яїцькі козаки, що повинні були охороняти спокій і безпеку цього краю, з якогось часу були самі для уряду неспокійними і небезпечними підданими. В 1772 році сталося повстання у їх головному городку. Причиною тому стали суворі заходи, вжиті генерал-майором Траубенбергом, щоб привести військо до належного послуку. Наслідком було варварське вбивство Траубенберга, свавільна зміна в управлінні і нарешті придушення заколоту картечю і жорстокими карами.

Це сталося за якийсь час до мого прибуття в Белогорську кріпость. Все було вже тихо, або здавалося таким; начальство надто легко повірило удаваному каяттю лукавих заколотників, які злосились потай і вичікували слушної нагоди, щоб поновити заколоти.

Повертаюся до своєї розповіді.

Одного вечора (це було на початку жовтня 1773 року) сидів я дома сам, слухаючи виття осіннього вітру і дивлячись у вікно на хмари, що бігли повз місяць. Прийшли мене кликати від імені коменданта. Я негайно пішов. У коменданта застав я Швабріна, Івана Гнатовича і козацького урядника. В кімнаті не було ні Василіси Єгорівни, ні Марії Іванівни. Комендант зо мною привітався з виглядом заклопотаним. Він замкнув двері, всіх посадив, крім урядника, який стояв біля дверей, вийняв з кишені папір і сказав нам: «Панове офіцери, важлива новина! Слухайте, що пише генерал». Туг він надів окуляри і прочитав таке:

«Панові комендантові Белогорської кріпості капітану
Миронову.

Секретно.

Цим сповіщаю вас, що вклейий з-під караулу донський козак і розкольник Ємельян Пугачов, учинивши непростенну зухвалість прийняттям на себе імені покійного імператора Петра III, зібрав злочинну зграю, підбурив до повстання яїцькі села і вже здобув і зруйнував кілька кріпостей, учиняючи скрізь грабежі та смертні вбивства. З цієї причини, з одержанням цього, маєте ви, пане капітан, негайно вжити належних заходів до відсічі згаданому лиходієві і самозванцеві, а коли буде можна, то й до цілковитого його знищення, якщо він рушить на кріпость, ввірену вашому опікуванню».

— Вжити належних заходів! — сказав комендант, скидаючи окуляри і згортаючи папір. — Чи бач, легко сказати. Лиходій, мабуть, має силу; а у нас тільки сто тридцять чоловік, не рахуючи козаків, на яких погана надія, не в докір тобі сказано буде, Максимовичу. (Урядник посміхнувся). Проте робити нічого, панове офіцери! Будьте справні, виставте караули та нічні дозори; в разі нападу замикайте ворота та виводьте солдатів. Ти, Максимовичу, дивися добре за своїми козаками. Гармату оглянути та гарненько вичистити. А найголовніше тримайте це все в таємниці, щоб у кріпості ніхто не міг про це довідатися передчасно.

Роздавши ці накази, Іван Кузьмич нас відпустив. Я вийшов разом із Швабріним, міркуючи про те, що ми чули. — Як ти гадаєш, чим це кінчиться? — спитав я його. «Бог

його знає, — відповів він; — побачимо. Важливого поки що я нічого не бачу. Коли ж...» Тут він задумався і неуважливо став насвистувати французьку арію.

Незважаючи на всю нашу обережність, чутка про появу Пугачова рознеслася по кріпості. Іван Кузьмич, хоч і дуже поважав свою дружину, але ні за що в світі не відкрив би їй таємниці, яку довірено йому по службі. Одержавши листа від генерала, він досить спритно вирядив Василису Єгорівну, сказавши їй, начебто отець Герасим дістав з Оренбурга якісь дивні звістки, і тримає їх у великій таємниці. Василиса Єгорівна зразу ж захотіла піти в гості до попаді і, за порадою Івана Кузьмича, взяла з собою і Машу, щоб їй не було нудно самій.

Іван Кузьмич, залишившись цілковитим господарем, негайно ж послав по нас, а Палашку замкнув у хижку, щоб вона не могла нас підслухати.

Василіса Єгорівна повернулася додому, не зумівши нічого випитати у попаді, і дізналася, що за час її відсутності була в Івана Кузьмича нарада, і що Палашка сиділа під замком. Вона догадалася, що чоловік її обманив, і приступила до нього з допитом. Та Іван Кузьмич приготувався до нападу. Він і трохи не зніяковів і бадьоро відповів своїй цікавій дружині: «Чуеш-бо, матінко, молодиці наші надумали печі топити соломою; а що з цього може статися нещастя, то я віддав суворий наказ надалі соломою молодницям печей не топити, а топити хмизом та сушняком». — А навіщо ж було замикати Палашку? — спитала комендантша. — За віщо бідолашна дівка просиділа в хижці, поки ми не повернулися? — Іван Кузьмич не був підготовлений до такого запитання; він заплутався і пробубонів щось дуже неолодне. Василиса Єгорівна побачила підступність свого чоловіка; та знаючи, що нічого від нього не доб'ється, перестала питати і почала говорити про солоні огірки, які Акуліна Памфілівна готувала зовсім по-особливому. Цілу ніч Василиса Єгорівна не могла заснути і ніяк не могла догадатися, що ж було в голові її чоловіка, про що їй не можна було знати.

На другий день, повертаючися з обідні, вона побачила Івана Гнатовича, який витягав з гармати ганчірки, камінці, тріски, цурки і сміття всякого роду, запахане в неї дїтьми. «Що б воно значило оце воєнне готування? — думала комендантша, — чи не ждуть нападу від киргизців? Та невже Іван Кузьмич став би від мене затаювати такі дріб-

ниці?» Вона гукнула Івана Гнатовича з твердим наміром вивідати у нього таємницю, яка мучила її дамську цікавість.

Василіса Єгорівна зробила йому кілька зауважень по господарству, як судія, що починає слідство питаннями сторонніми, щоб спочатку приспати пильність відповідача. Потім, помовчавши кілька хвилин, вона глибоко зітхнула, і сказала, хитаючи головою: «Господи боже мій! Бач які новини! Що з цього буде?»

— І, матінко! — відповів Іван Гнатович. — Бог милостивий: солдатів у нас доволі, пороху багато, гармату я вичистив. Якось уже дамо відсіч Пугачову. Господь не видасть, свиня не з'їсть!

— А що за людина отой Пугачов? — спитала комендантша.

Тут Іван Гнатович помітив, що проговорився, і прикусив язика. Та вже було пізно. Василіса Єгорівна змусила його у всьому признатися, давши йому слово не розповідати про це нікому.

Василіса Єгорівна додержала своєї обіцянки і нікому не сказала й слова, крім як попаді, та й то тільки через те, що корова її ходила ще в степу і її могли захопити лиходії.

Незабаром всі заговорили про Пугачова. Чутки були різні. Комендант послав урядника з дорученням розвідати добре про все в сусідніх селах і кріпостях. Урядник повернувся через два дні і розповів, що в степу верст за шістьдесят від кріпості бачив він безліч вогнів і чув від башкирців, що йде невідома сила. А втім, не міг він сказати нічого більш певного, тому що їхати далі побоявся.

В кріпості між козаками помітно стало надзвичайне хвилювання; по всіх вулицях вони сходилися в купки, тихо розмовляли між собою і розходилися, побачивши драгуна або гарнізонного солдата. Послані були до них лазутчики. Юлай, хрещений калмик, зробив комендантові важливе донесення. Свідчення урядника, за словами Юлая, були брехливі: після повернення свого лукавий козак розповів своїм товаришам, що він був у бунтівників, представлявся самому їхньому ватажкові, який допустив його до своєї руки і довго з ним розмовляв. Комендант негайно посадив урядника під караул, а Юлая призначив на його місце. Цю новину сприйняли козаки з явним невдоволенням. Вони голосно нарікали, і Іван Гнатович, який виконував комендантське роз-

порядження, на свої вуха чув, як вони казали: «Ось буде ж тобі, гарнізонна крисо!» Комендант думав того ж дня допитати свого арештанта; але урядник втік з-під караулу, мабуть, за допомогою своїх однодумців.

Нова обставина посилила неспокій коменданта. Схоплено було башкирця з підбурливими листами. З цієї нагоди комендант думав знову зібрати своїх офіцерів і для того хотів знову відіслати Василісу Єгорівну під пристойним приводом. Але тому, що Іван Кузьмич був сам чоловік прямодушний і правдивий, то й не знайшов він іншого способу, як крім раз уже ним використаного.

«Чуєш, Василісо Єгорівно,— сказав він їй, покашляючи.— Панотець Герасим має, кажуть, з міста...»—Годі вигадувати, Іване Кузьмичу,— перебила комендантша;— ти, мабуть, хочеш зібрати нараду та без мене поговорити про Ємельяна Пугачова; та вже не обдуриш!— Іван Кузьмич витріщив очі. «Ну, матінко,— сказав він,— якщо ти вже все знаєш, то й залишайся; ми поговоримо при тобі».— Ото ж бо, батечку мій,— відповіла вона;— не тобі б хитрувати; посилай по офіцерів.

Ми зібралися знову. Іван Кузьмич в присутності жінки прочитав нам відозву Пугачова, написану яким-небудь напівписьменним козаком. Розбійник сповіщав про свій намір негайно йти на нашу кріпость; запрошував козаків і солдатів у свою зграю, а командирів умовляв не опиратися, загрожуючи в противному разі стратою. Відозва написана була в грубих, але сильних виразах і повинна була справити небезпечний вплив на розум простих людей.

«Який шахрай! — вигукнула комендантша.—Що сміє ще нам пропонувати! Вийти йому назустріч і покласти до ніг йому прапори! Ах він собачий син! Та хіба не знає він, що ми вже сорок років на службі: і на все, слава богу, надивилися? Невже знайшлися такі командири, які послушали розбійника?»

— Здається, не повинно б,— відповів Іван Кузьмич.— А чувати, лиходій захопив уже багато кріпостей.

— Видно, він і справді сильний,— зауважив Швабрін.

— А ось зараз довідаємося про його справжню силу,— сказав комендант.— Василісо Єгорівно, дай мені ключ від комори. Іване Гнатовичу, приведи башкирця, та накажи Юлаєві принести сюди нагаїв.

— Стривай, Іване Кузьмичу,— сказала комендантша, встаючи з місця.— Треба відвести Машу куди-небудь з

дому; а то почує крик, перелякається. Та й я, правду казати, не охоча до допитів. Бувайте здоровенькі.

Катування в старовину так укоріннлося у звичаях судочинства, що благодійний указ, який скасував його, довго залишався без усякого застосування. Думали, що власне признання злочинця необхідне було для його цілковитого викриття,— думка не тільки безпідставна, а навіть і цілком суперечна здоровому юридичному розумові: бо якщо заперечення підсудного не приймається за доказ його безневинності, то признання його ще й того менше повинно бути доказом його провини. Навіть і тепер мені трапляється чути старих суддів, які шкодують за знищенням варварського звичаю. А в наш час ніхто не сумнівався в необхідності випитування на муках, ні судді, ні підсудні. Отже, наказ коменданта нікого з нас не здивував і не стривожив. Іван Гнатович пішов по башкирця, який сидів у коморі під замком у комендантші, і через кілька хвилин невільника привели в передню. Комендант звелів його до себе привести.

Башкирець наслу переступив через поріг (він був у колодці) і, скинувши високу свою шапку, зупинився біля дверей. Я глянув на нього і здригнувся. Ніколи не забуду цього чоловіка. Йому здавалося років понад сімдесят. У нього не було ні носа, ні ушей. Голова його була поголена; замість бороди стирчало кілька сивих волосин; він був малий на зріст, худий і згорблений; але вузенькі очі його блискали вогнем. «Еге! — сказав комендант, пізнавши, по страшних його прикметах, одного з бунтівників, покараних в 1741 році.— Та ти, видно, старий вовк, побував у наших пастках. Ти либонь не вперше вже бунтуєш, якщо у тебе так гладенько вистругана головешка. А підійди ближче; кажи, хто тебе підіслав?»

Старий башкирець мовчав і дивився на коменданта з виглядом цілковитого нерозуміння. «Чого ж ти мовчиш? — казав далі Іван Кузьмич,— чи ні бельмеса по-російському не розумієш? Юлай, спитай його по-вашому, хто його підіслав у кріпость?»

Юлай повторив татарською мовою запитання Івана Кузьмича. Але башкирець дивився на нього з тим самим виразом і не відповів ні слова.

— Якші,— сказав комендант; — ти в мене заговориш. Хлопці! скиньте з нього блазенський смугастий халат, та помережете йому спину. Гляди ж, Юлаю: гарненько його!

Два інваліди стали башкирця роздягати. На обличчі нещасного з'явилися ознаки неспокою. Він озирався навколо себе, як звірення, піймане дітьми. Коли ж один з інвалідів взяв його руки і, поклавши їх собі коло шиї, підняв старика на свої плечі, а Юлай взяв нагай і замахнувся, тоді башкирець застогнав слабим благаючим голосом і, киваючи головою, відкрив рота, в якому замість язика ворухився короткий обрубок.

Коли згадую, що це трапилось на моему віку, і що нині дожив я до лагідного царювання імператора Олександра, не можу не дивуватися з швидких успіхів освіти і поширення правил людинолюбства. Юначе! якщо записки мої потраплять тобі в руки, згадай, що найкращі і найміцніші зміни є ті, які походять від поліпшення звичаїв, без усяких насильницьких потрясінь.

Всі були вражені. «Ну,— сказав комендант,— видно, нам від нього пуття не добитися. Юлай, відведи башкирця в комору. А ми, панове, ще де про що поговоримо».

Ми стали обмірковувати наше становище, як раптом Василиса Єгорівна увійшла до коменданта, задихаючись і з виглядом надзвичайно стурбованим.

— Що це з тобою сталося? — спитав здивований комендант.

— Людоньки, біда! — відповіла Василиса Єгорівна. — Нижньоозерну взято сьогодні вранці. Робітник отця Герасима зараз звідти повернувся. Він бачив, як її брали. Коменданта і всіх офіцерів перевішано. Усіх солдатів взято в полон. Так і дивись, що лиходії прийдуть сюди.

Несподівана звістка сильно мене вразила. З комендантом Нижньоозерної, тихим і скромним молодим чоловіком, був я знайомий: місяців за два перед тим приїжджав він з Оренбурга з молодою своєю дружиною і зупинявся у Івана Кузьмича. Нижньоозерна була від нашої кріпості верст за двадцять п'ять. З години на годину можна було й нам чекати нападу Пугачова. Долю Марії Іванівни я виразно уявив собі, і серце у мене так і завмерло.

— Слухайте, Іване Кузьмичу! — сказав я комендантові. — Обов'язок наш захищати кріпость до останнього нашого подиху; про це й говорити нічого. Але треба подумати про безпеку жінок. Відправте їх в Оренбург, якщо дорога ще вільна, або у віддалену, більш надійну кріпость, куди лиходії не встигли б добратись.

Іван Кузьмич обернувся до жінки і сказав їй: «А й справді, матінко, чи не відправити вас далі куди, поки не вправимося з бунтівниками?»

— Ет, пусте! — сказала комендантша. — Де така кріпость, куди б кулі не залітали? Чим Белогорська ненадійна? Слава богу, двадцять другий рік в ній живемо. Бачили і башкирців і киргизців: якось і од Пугачова відсидимось!

— Ну, матінко, — відповів Іван Кузьмич, — про мене, залишайся, якщо ти на кріпость нашу надієшся. Та з Машею що нам робити? Добре, як відсидимось або діждемося сикурсу; ну, а коли лиходії візьмуть кріпость?

— Ну, тоді... — Тут Василиса Єгорівна запнулася і змовкла з виглядом надзвичайного хвилювання.

— Ні, Василисо Єгорівно, — продовжував комендант, помічаючи, що слова його вплинули, може, вперше за його життя... — Маші тут залишатися не годиться. Відправимо її в Оренбург до хрещеної матері: там і війська і гармат доволі, і стіна кам'яна. Та й тобі радив би з нею туди ж відправитися; дарма, що ти стара вже, а хто зна, що з тобою буде, як візьмуть фортецю приступом.

— Гаразд, — сказала комендантша, — так тому й бути, відправимо Машу. А мене й уві сні не проси: не поїду. Нічого мені на старості літ розлучатися з тобою та шукати самотньої могили в чужому краю. Разом жити, разом і помирати.

— І це правда, — сказав комендант. — Ну, баритися нічого. Іди готувати Машу в дорогу. Завтра вдосвіта її відправимо, та дамо їй і конвой, хоч людей зайвих у нас і нема. Та де ж Маша?

— У Акуліни Памфілівни, — відповіла комендантша. — Їй стало млясно, як почула, що взято Нижньоозерну; боюся, щоб не занедужала. Господи владико, до чого ми дожили!

Василиса Єгорівна пішла збирати дочку в дорогу. Розмова у коменданта тривала; але я вже в неї не втручався і нічого не слухав. Марія Іванівна прийшла вечеряти бліда й заплакана. Ми повечеряли мовчки, і встали від стола скоріше, ніж звичайно; попрощавшись з усією родиною, ми порозходились по домівках. Але я навмисне забув свою шпагу і повернувся по неї; я передчував, що застану Марію Іванівну одну. Справді, вона зустріла мене в дверях і віддала мені шпагу. «Прощайте, Петре Андрійовичу! — сказала вона мені з сльозами. — Мене посилають в Оренбург. Будьте

живі й щасливі; може, господь дасть нам одне з одним побачитись; коли ж ні...» Тут вона заридала. Я обійняв її. — Прощай, ангеле мій,— сказав я,— прощай, моя люба, моя жадана! Що б зо мною не було, вір, що остання моя думка і остання молитва буде за тебе! — Маша ридала, припавши мені до грудей. Я палко її поцілував і поспішно вийшов з кімнати.

РОЗДІЛ VII

ПРИСТУП

Голова моя, голівонько,
Голова ти служивая!
Прослужила моя голівонька
Рівно тридцять літ і три літа.
Гей не вислужила голівонька
Ні користі собі, ні радості,
Ані слова собі доброго,
Ані рангу собі високого,
Тільки вислужила голівонька
Два високі стовпчики,
Та класнову перекладищу,
Ще й петельку шовкову.

Пародна пісня.

Цієї ночі я не спав і не роздягався. Я хотів піти на світанку до кріпосних воріт, звідки Марія Іванівна мала виїхати, і там попрощатися з нею востаннє. Я відчував у собі велику зміну: хвилювання душі моєї було мені значно менш тяжким, ніж та безрадівність, яка ще недавно мене пригнічувала. З сумом розлуки зливалися в мені і невиразні, але солодкі надії, і нетерпеливе чекання небезпеки, і почуття благородного честолюбства. Ніч минула непомітно. Я хотів був уже вийти з дому, як двері мої відчинилися, і до мене з'явився капрал з донесенням, що наші козаки вночі виступили з кріпості, взявши силоміць з собою Юлая, і що біля кріпості їздять невідомі люди. Думка, що Марія Іванівна не встигне виїхати, жахнула мене; я поспішно дав капралові кілька вказівок і зразу ж кинувся до коменданта.

Вже розвиднялося. Я летів по вулиці, коли почув, що кличуть мене. Я зупинився. — «Куди ви? — сказав Іван Гнатович, наздоганяючи мене. — Іван Кузьмич на валу і послав

мене по вас. Пугач прийшов».— Чи поїхала Марія Іванівна? — спитав я з сердечним трепетом.— «Не встигла,— відповів Іван Гнатович: — дорогу в Оренбург перетято; кріпость оточена. Погано, Петре Андрійовичу!»

Ми пішли на вал, підвищення, утворене природою і укрілене частоколом. Там уже товпилися всі жителі кріпості. Гарнізон стояв під рушницею. Гармату туди перетягли напередодні. Комендант ходив перед своїм нечисленим строєм. Близькість небезпеки одушевляла старого воїна бадьорістю незвичайною. По степу, не на далекій відстані од кріпості, їздило чоловік з двадцять верхи. Це, здавалось, були козаки, але між ними були й башкирці, яких легко було пізнати по їх рисячих шапках і по сагайдаках. Комендант обійшов своє військо, кажучи солдатам: «Ну, дітки, постоїмо сьогодні за матінку государинню, і покажемо всьому світові, що ми люди браві й присяжні!» Солдати голосно висловили своє старання. Швабрін стояв біля мене і пильно дивився на ворога. Люди, що їздили по степу, помітивши рух у кріпості, зїхалися в купку і стали між собою радитися. Комендант звелів Іванові Гнатовичу націлити гармату на їх товпище і сам підніс гніт. Ядро задзвичало і пролетіло над ними, не заподіявши ніякої шкоди. Вершники, кинувшись врозтіч, зникли з очей, і степ опустів.

Тут з'явилася на валу Василиса Єгорівна і з нею Маша, що не хотіла відстати від неї.— «Ну, що? — сказала комендантша.— Як іде баталія? Де ж ворог?» — Ворог недалечко,— відповів Іван Кузьмич.— Бог дасть, все буде гаразд. Що, Маша, страшно тобі? — «Ні, таточку,— відповіла Марія Іванівна;— дома самій страшніше». Тут вона глянула на мене і з зусиллям посміхнулася. Я мимохіть стиснув рукоять моєї шпаги, згадавши, що напередодні одержав її з її рук, начебто на захист своєї милої. Серце моє палало. Я уявляв себе її рицарем. Я прагнув довести, що був гідний її довіри, і нетерпляче став чекати рішучої хвилини. В цей час з-за висоти, що була за півверсти від кріпості, з'явилися нові кінні юрми, і незабаром степ укритися безліччю людей, озброєних списами і сайдаками. Між ними на білому коні їхав чоловік у червоному каптані, з голою шаблею в руці: це був сам Пугачов. Він зупинився; його оточили і, як видно, з його наказу, чотири чоловіка відділились і з усієї сили підскакали під саму кріпость. Ми в них пізнали своїх зрадників. Один з них держав під шапкою аркуш паперу; у другого на спис наткнута була голова Юлая, яку, струс-

нувши, перекинув він до нас через частокіл. Голова бідолашного калмика впала до ніг комендантові. Зрадники кричали: «Не стріляйте; виходьте до государя. Государ тут!»

«Ось я вам! — закричав Іван Кузьмич. — Хлопці! Стріляй!» Солдати наші дали залп. Козак, який держав лист, захитався і упав з коня; інші помчали назад. Я глянув на Марію Іванівну. Вражена виглядом закривавленої голови Юлая, оглушена залпом, вона здавалася непритомною. Комендант підкликав капрала і звелів йому взяти лист з рук убитого козака. Капрал вийшов у поле і повернувся, ведучи за вудила коня вбитого. Він віддав комендантові листа. Іван Кузьмич прочитав його сам собі і розірвав потім на шматочки. Тимчасом заколотники, очевидно, приготувалися до дії. Незабаром кулі стали свистіти коло наших ушей, і кілька стріл увіткнулося біля нас у землю і в частокіл. «Василісо Єгорівно! — сказав комендант. — Тут не жіноче діло; забери Машу; глянь: дівчина ні жива, ні мертва».

Василіса Єгорівна, що присмиріла під кулями, глянула на степ, де помітний був великий рух; потім обернулася до чоловіка і сказала йому: «Іване Кузьмичу, і життя і смерть від бога: благослови Машу. Машо, підійди до батька».

Маша, бліда й тремтяча, підійшла до Івана Кузьмича, стала навколішки і поклонилася йому до землі. Старий комендант перехрестив її тричі; потім підвів, і, поцілувавши, сказав їй схвильованим голосом: «Ну, Машо, будь щаслива. Молись богу: він тебе не кине. Якщо знайдеться добра людина, дай боже вам любов та злагоду. Живіть, як жили ми з Василісою Єгорівною. Ну, прощай, Машо. Василісо Єгорівно, відведи її мерщій». (Маша кинулася йому на шию і заридала.) — Поцілуймося ж і ми, — сказала, заплакавши, комендантша. — Прощай, мій Іване Кузьмичу. Прости мене, коли я чим тобі досадила! — «Прощай, прощай, матінко! — сказав комендант, обнявши свою стареньку. — Ну, годі! Ідіть, ідіть додому; та коли встигнеш, надінь на Машу сарафан». Комендантша з дочкою пішли. Я дивився вслід Марії Іванівні; вона оглянулася і кивнула мені головою. Тут Іван Кузьмич обернувся до нас, і всю увагу свою спрямував на ворога. Бунтівники з'їжджалися навколо свого ватажка і раптом почали злазити з коней. «Тепер стійте міцно, — сказав комендант: — буде приступ...» У цю хвилину розлігся страшенний вереск і крик, бунтівники бігом бігли до кріпості. Гармата наша заряджена була картеччю. Комендант підпустив їх на найближчу відстань і раптом ви-

палив знову. Картеч влучила в саму середину натовпу. Бунтівники кинулись в обидва боки і позадкували. Ватажок їх залишився сам попереду... Він махав шаблею і, здавалося, палко їх умовляв... Крик і вереск, що були стихли на хвилину, зараз же почалися знову. «Ну, хлопці,— сказав комендант,— тепер відчиняйте ворота, бий в барабан. Хлопці! вперед, на вилазку, за мною!»

Комендант, Іван Гнатович і я вмить опинилися за кріпосним валом; але оторопілий гарнізон не рушив з місця. «Чого ж ви, дітки, стоїте?—закричав Іван Кузьмич.— Умирати, так умирати: така служба!» В цей момент бунтівники набігли на нас і вдерлися в кріпость. Барабан стих; гарнізон кинув рушниці; мене збили були з ніг, але я встав і разом із бунтівниками ввійшов у кріпость. Комендант, поранений в голову, стояв у купці лиходіїв, які вимагали від нього ключів. Я кинувся був йому на допомогу: кілька дужих козаків схопили мене і зв'язали поясами, приказуючи: «Ог уже вам буде, государевим ослушникам!» Нас потягли вулицями; жителі виходили з домів з хлібом і сіллю. Калатали дзвони. Раптом закричали в натовпі, що государ на майдані чекає полонених і приймає присягу. Народ посунув на майдан; нас погнали туди ж.

Пугачов сидів у кріслі на ганку комендантського будинку. На ньому був гарний козацький каптан, обшитий галунами. Висока соболіна шапка з золотими китицями була насунута на виблискуючі очі. Обличчя його здалося мені знайомим. Козацькі старшини оточували його. Отець Герасим, блідий і тремтячий, стояв біля ганку, з хрестом у руках, і здавалося, мовчки благав його за наступні жертви. На майдані ставили нашвидку шибеницю. Коли ми наблизились, башкирці розігнали народ і нас поставили перед Пугачовим. Дзвони стихли; запала глибока тиша. «Котрий комендант?» — спитав самозванець. Наш урядник виступив з юрми і показав на Івана Кузьмича. Пугачов грізно глянув на старика і сказав йому: «Як ти посмів опиратися мені, своєму государеві?» Комендант, знемагаючи від рани, зібрав останні сили і відповів твердим голосом: «Ти мені не государ, ти лиходій і самозванець, чуєш?» Пугачов похмуро насупився і махнув білою хусткою. Кілька козаків підхопили старого капітана і потягли до шибениці. На її перекладині опинився верхи покалічений башкирець, якого допитували ми напередодні. Він держав у руці вірвовку, і через хвилину побачив я бідолашного Івана Кузьмича, піднятого

в повітря. Тоді привели до Пугачова Івана Гнатовича. «Присягай,— сказав йому Пугачов,— государеві Петрові Федоровичу!» — Ти нам не государ,— відповів Іван Гнатович, повторюючи слова свого капітана.— Ти, дядечку, лиходій і самозванець! — Пугачов махнув знову хусткою, і добрий поручик повис біля свого старого начальника.

Надійшла моя черга. Я дивився сміливо на Пугачова, готуючися повторити відповідь великодушних моїх говарисів. Тоді, на невимовний мій подив, побачив я серед повсталых старшин Швабріна, постриженого кружком і в козацькому каптані. Він підійшов до Пугачова і сказав йому на вухо кілька слів. «Вішати його!» — сказав Пугачов, не глянувши вже на мене. Мені накинули на шию петлю. Я став чигати тихо молитву, приносячи богові щире каяття в усіх своїх гріхах і благаючи його врятувати всіх близьких моему серцю. Мене притягли під шибеницю. «Не бійся, не бійся»,— повторяли мої губителі, може, й справді бажаючи мене підбадьорити. Раптом почув я крик: «Стривайте, окаянні! подождіть!» Кати спинилися. Дивлюся: Савельїч лежить у погах Пугачова. «Батьку рідний! — казав бідолашний, дядька.— Що тобі з смерті панського дитяти? Відпусти його; за нього тобі викуп дадуть; а для прикладу і страху ради, звели повісити хоч мене старого!» Пугачов подав знак, і мене зразу розв'язали й пустили. «Батечко наш тебе милує», говорили мені. В цю мить не можу сказати, щоб я зрадів своєму визволенню, не скажу одначе ж, щоб я про нього і шкодував. Почуття мої були дуже невизначні. Мене знову привели до самозванця і поставили перед ним на коліна. Пугачов простяг мені жилаву свою руку. «Цілуй руку, цілуй руку!» — говорили біля мене. Але я вважав би за краще прийняти найлютішу кару, ніж так підло припинюватися. «Батечку, Петре Андрійовичу! — шепогів Савельїч, стоячи надо мною і штовхаючи мене.— Не опирайся! що тобі з того? плюнь та поцілуй у лиход... (гьху!) поцілуй у нього ручку». Я не ворушився. Пугачов опустив руку, сказавши з посмішкою: «Його благородіє, мабуть, одурів з радості. Підведіть його!» — Мене підвели і залишили на волі. Я став дивитися на продовження жахливої комедії.

Жителі почали присягати. Вони підходили один по одному, цілуючи розп'яття і погім вклоняючися самозванцеві. Гарнізонні солдати стояли тут же. Ротний кравець, озброєний тупими своїми ножицями, обрізав у них коси. Вони, обтрушуючись, підходили до руки Пугачова, котрий оголо-

шував їм прощення і приймав до своєї зграї. Все це тривало близько трьох годин. Нарешті Пугачов встав з крісла і зі-йшов з ганку в супроводі своїх старшин. Йому підвели білого коня, прикрашеного багатою зброєю. Два козаки взяли його під руки і посадили на сідло. Він сказав отцю Герасимові, що обідатиме у нього. В цю мить почувся жіночий крик. Кілька розбишак витягли на ганок Василісу Єгорівну, розшарпану і роздягнену догола. Один з них встиг уже вирядитися в її тілогрійку. Інші тягли перини, скрині, чайний посуд, білизну і все начиння. «Людоньки добрі! — кричала бідолашна старенька. — Відпустіть душу на покаяння. Батьки рідні, відведіть мене до Івана Кузьмича». Раптом вона глянула на шибеницю і пізнала свого чоловіка. «Лиходії! — закричала вона несамовито. — Що ви з ним зробили? Голубе ти мій, Іване Кузьмичу, буйна солдатська голівонько! не зачепили тебе ні штики пруські, ні кулі турецькі; не в чесному бою наклав ти головою, а загинув від утеклого каторжника!» — Вгамуйте стару відьму! — сказав Пугачов. Тут молодий козак ударив її шаблею по голові, і вона впала мертва на східці ганку. Пугачов поїхав, народ кинувся за ним.

РОЗДІЛ VIII

НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ

Непроханий гість гірший за татарина.

Прислів'я.

Майдап спустів. Я все стояв на одному місці і не міг зібрати думок, збентежених такими жахливими враженнями.

Нічого не відомо було про долю Марії Іванівни і це найбільше мене мучило. Де вона? що з нею? Чи встигла сховатися? чи надійний її притулок?.. Повний тривожних думок, я ввійшов у комендантський будинок... Скрізь було порожньо; стільці, столи, скрині були поламані; посуд побитий; все розтягнуто. Я збіг по маленьких сходах, які вели в світлицю, і вперше зроду ввійшов у кімнату Марії Іванівни. Я побачив її постіль, розкидану розбійниками; шафа була поламана і пограбована; лампадка світилася перед спустілим ківотом. Вціліло й дзеркальце, що висіло в простінку... Де ж була хазяйка цієї смиренної дівочої келії? Страшна думка промайнула у мене в голові: я уявив її в руках у розбійників... Серце моє стислося... Я гірко, гірко заплакав і голосно промовив ім'я своєї милої... В цю мить почулося легке шарудіння, і з-за шафи з'явилася Палаша, бліда й тремтяча.

— Ах, Петре Андрійовичу! — сказала вона, сплеснувши руками — Який день! який жах!

— А Марія Іванівна? — спитав я нетерпляче, — що з Марією Іванівною?

— Панночка жива, — відповіла Палаша. — Вона сховалася в Акуліни Памфілівни.

— У попаді!— скрикнув я з жахом.— Боже мій! та там Пугачов!..

Я кинувся геть з кімнати, вмить опинився на вулиці і прожогом побіг у дім священника, нічого не помічаючи й не почувуючи. Там лунали вигуки, регіт і пісні... Пугачов бенкетував з своїми товаришами. Палаша прибігла туди ж за мною. Я послав її викликати тихенько Акуліну Памфілівну. Через хвилину попадя вийшла до мене в сїни з порожнім штофом у руках.— Бога ради! де Марія Іванівна?— спитав я з невимовним хвилюванням.— Лежить, моя голубонька, у мене на ліжку, там за перегородкою,—відповіла попадя.— Ну, Петре Андрійовичу, трохи було не скоїлось лихо, та, слава богу, все обійшлося благополучно: лиходій тільки сів обідати, а вона, моя бідненька, опритомніла та як застогне!.. Я так і обмерла. Він почув: «А хто це в тебе охає, стара бабо?» Я злодізї у пояс: «Племінниця моя, государю; занедужала, лежить, ось уже другий тиждень.»— «А молода в тебе племінниця?»— «Молода, государю.»— «А покажи лишень її мені, стара, свою племінницю.»— У мене серце так і тьохнуло, та нічого було робити.— «Будь ласка, государю; тільки дівчинка не зможе встати і підійти до твоєї милості.»— «Нічого, стара, я й сам піду подивлюся». І пішов таки окаянний за перегородку; що ти скажеш! і відхилив завісу, глянув яструбиними своїми очима!— і нічого... бог милував! А чи повіриш, я й батюшка мій так уже й приготувались до мученицької смерті. На щастя вона, моя голубонька, не пізнала його. Господи владико, дождалися ми свята. Нічого сказати! Бідний Іван Кузьмич! Хто б подумав!.. А Василіса Єгорівна? А Іван Гнатович? А його за що?.. Як це вас пощадили? А Швабрін який, Олексій Іванович? Бач, постригся кружком і тепер у нас тут з ними бенкетує! Моторний, нічого сказати! А як сказала я про хвору племінницю, так він, віриш, так глянув на мене, наче пожею наскрізь; одначе не виказав, спасибі йому й за те.— В цю мить залунали п'яні вигуки гостей і голос отця Герасима. Гості вимагали вина, хазяїн кликав дружину. Попадая заклопоталася.— Ідїть собі додому, Петре Андрійовичу,— сказала вона;— тепер не до вас; у лиходіїв гульня іде. Біда, як потрапите під п'яну руку. Прощайте, Петре Андрійовичу. Що буде, те буде; а може, бог не покине!

Попадая пішла. Трохи заспокоєний, я відправився до себе на квартиру. Проходячи повз майдан, я побачив кілька башкирцїв, що тіснилися навколо шибениці і стягали чоботи

з повішених; насилу стримав я порив обурення, почувавши марність заступництва. По кріпості бігали розбійники, грабуючи офіцерські будинки. Звідусіль летіли вигуки бенкетуючих заколотників. Я прийшов додому. Савельїч зустрів мене біля порога. «Слава богу! — скрикнув він, побачивши мене.— Я був думав, що лиходії знову тебе схопили. Ну, батечку, Петре Андрійовичу! чуєш? все у нас пограбували, негідники: одержу, білизну, речі, посуд — нічого не залишили. Що їй казати! Слава богу, що тебе живого пустили! А пізнав ти, паничу, отамана?»

— Ні, не пізнав; а хто ж він такий?

— Як, батечку? Ти їй забув отого п'яницю, що видурив у тебе кожух на постоялому дворі? Заячий козушок зовсім новісінький, а він, бестія, його так і розпорів, натягаючи на себе!

Я був вражений. Справді, схожість Пугачова з моїм вожатим була разюча. Я переконався, що Пугачов і він була одна й та сама людина, і зрозумів тоді причину, чому мене пощадили. Я не міг не здивуватися з дивного збігу обставин: дитячий кожух, подарований волоцюзі, рятував мене від петлі, і п'яниця, що вештався по постоялих дворах, брав у облогу кріпості і потрясав державою!

— Чи не зволиш попоїсти?— спитав Савельїч, незмінний у своїх звичках.— Дома нічого немає; піду, пошукаю, та що-небудь тобі наготую.

Залишившись на самоті, я поринув у роздуми. Що мені було робити? Залишатися в кріпості, підвладній лиходієві, або вирушати з його зграєю було непристойно для офіцера. Обов'язок вимагав, щоб я з'явився туди, де служба моя могла ще бути корисна батьківщині в нинішніх скрутних обставинах... Але кохання дуже радило мені лишатися біля Марії Іванівни і бути їй захисником і покровителем. Хоч я їй передбачав швидку і безсумнівну зміну в обставинах, але все ж не міг не трепетати, уявляючи небезпеку її становища.

Думки мої були перервані приходом одного з козаків, який прибіг з оповіщенням, «що, мовляв, великий государ кличе тебе до себе».— Де ж він?— спитав я, готуючись підкоритися.

— В комендантському, — відповів козак.— Після обіду батечко наш відправився в баню, а тепер відпочиває. Ну, ваше благородіє, з усього видно, що персона знатна: обідаючи, з'їсти зволив двоє смажених поросят, а париться

так жарко, що й Тарас Курочкін не втерпів, віддав віник Хомці Бикбаєву та насилу, обмившись холодною водою, прийшов до пам'яті. Нічого казати: вся поведінка така поважна... А в бані, чувати, показував царські свої знаки на грудях: з одного боку двоголавий орел, завбільшки з п'ятак, а з другого персона його.

Я не вважав за потрібне сперечатися з козаком, і з ним разом пішов в комендантський будинок, заздалегідь уявляючи собі побачення з Пугачовим і намагаючись угадати наперед, чим воно кінчиться. Читач легко може собі уявити, що я не був зовсім спокійний.

Почало смеркати, коли я прийшов до комендантського будинку. Шибениця з своїми жертвами страшно чорніла. Тіло бідної комендантші ще валялося під ганком, біля якого два козаки стояли на варті. Козак, який привів мене, пішов доповісти про мене і, зразу ж повернувшись, увів мене в ту кімнату, де напередодні так ніжно прощався я з Марією Іванівною.

Незвичайну картину побачив я: круг стола, накритого скатертю і заставленого штофами й склянками, Пугачов і чоловік десять козацьких старшин сиділи, в шапках і барвистих сорочках, розгарячені горілкою, з червоними обличчями і виблискуючими очима. Між ними не було ні Швабріна, ні нашого урядника, новобраних зрадників. «А, ваше благородіє!— сказав Пугачов, побачивши мене.— Просимо завітати; честь і місце, будьте ласкаві». Співбесідники потіснилися. Я мовчки сів край стола. Сусід мій, молодий козак, стрункий і вродливий, налив мені склянку звичайної горілки, до якої я не доторкнувся. З цікавістю став я розглядати зборище. Пугачов на першому місці сидів, спершись ліктями на стіл і підпираючи чорну бороду своїм широким кулаком. Риси обличчя його, правильні і досить приємні, не виявляли нічого лютого. Він часто звертався до чоловіка років п'ятдесяти, називаючи його то графом, то Тимофійовичем, а інколи величаючи його дядечком. Всі поводилися між собою як товариші і не віддавали ніякої особливої переваги своєму ватажкові. Розмова йшла про ранковий приступ, про успіх заколоту і про майбутні дії. Кожен хвастив, пропонував свої думки і вільно заперечував Пугачову. І на цій дивній військовій раді вирішено було йти на Оренбург; рух зухвалий, і який мало був не увінчався гірким успіхом! Похід був оголошений на завтрашній день. «Ну, братове,— сказав Пугачов,— заспіваймо на сон грядущий

улюблену пісню. Чумаков! Починай!»— Сусід мій зятаг тонким голоском сумовиту бурлацьку пісню, і всі підхопили хором:

Не шуми, мати, зелена дібровонько,
Не заважай мені, молодцеві, думу думати.
Гей, що вранці мені, молодцеві, на допит іти
Перед грізного суддю, самого царя.
Та й почне цар-государ питати мене:
А скажи, скажи, хлопче, селянський син,
Та із ким грабував, на розбій ходив,
Чи багато з тобою товаришів було?
Я скажу тобі, надіє, православний цар,
Всю правду скажу тобі всю істину,
Що товаришів у мене було четверо:
А що перший мій товариш — темньєнка ніч,
А другий мій товариш — булатний ніж,
А як третій товариш — то мій добрий кінь,
А четвертий мій товариш — лук тугий,
Що розсильники мої — то влучні стріли.
І сказав надія православний цар:
Ісполать тобі, хлопче, селянський син,
Що умів грабувать, вмів одказувать!
А за це тебе, хлопче, обдарую я
Серед поля хоромами високими,
Що двома стовпами з перекладаиною.

Неможливо розповісти, який вплив справила на мене ця простонародна пісня про шибеницю, що її співали люди, приречені на шибеницю. Їхні грізні обличчя, стройні голоси, журний вигляд, котрий надавали вони словам і без того виразним,— все потрясло мене якимсь пітичним жахом.

Гості випили ще по склянці, повставали з-за стола і по-прощалися з Пугачовим. Я хотів і собі за ними піти, але Пугачов сказав мені: «Сиди, я хочу з тобою переговорити». Ми залишилися віч на віч.

Кілька хвилин тривало наше взаємне мовчання. Пугачов дивився на мене пильно, інколи примружуючи ліве око з дивним виразом хитросгї і насмішкватості. Нарешті він засміявся, і з такою широю веселістю, що і я, дивлячись на нього, став сміятися, сам не знаючи чого.

— Що, ваше благородіє? — сказав він мені.— А злякався, скажи правду, як молодці мої накинули тобі вірєвку на шию? Мабуть, небо за макове зернятко здалося... А погойдався б на перекладині, коли б не твій слуга. Я зразу пізнав старого шкарбуна. Ну, чи думав ти, ваше благородіє, що чоловік, котрий вивів тебе до умьоту, був сам ве-

ликий государ? (Тут він прибрав вигляду поважного і таємничого.) Ти дуже передо мною винен,— продовжував він;— але я помилював тебе за твою доброчесність, за те, що ти зробив мені послугу, коли змушений я був ховатися від своїх недругів. Хіба ще таке побачиш? Хіба ще так я тебе обдарую, як дістану свою державу! Чи обіцяєш служити мені широко?

Запитання шахрая і його зухвалість здалися мені такими забавними, що я не міг не посміхнутися.

— Чого ти посміхаєшся?— спитав він мене, насупившись.— Чи ти не віриш, що я великий государ? Відповідай прямо.

Я зніяковів: признати бродягу государем я не міг: це здавалося мені малодушністю непростенною. Назвати його у вічі обманщиком — значило віддавати себе на погибель; і те, на що я був готовий під шибеницею на очах всього народу і в першому пориві обурення, тепер здавалося мені непотрібною хвастовитістю. Я вагався. Пугачов похмуро чекав моєї відповіді. Нарешті (ще й тепер самовдоволено згадую цю хвилину) почуття обов'язку взяло гору над слабкістю людською. Я відповів Пугачову: «Слухай; скажу тобі всю правду. Подумай, чи можу я визнати в тобі государя? Ти людина кмітлива: ти сам побачив би, що я прикидаюся».

— Хто ж я такий, на твою думку?

— Бог тебе знає; та хто б ти не був, ти жартуєш небезпечно.

Пугачов глянув на мене бистро. «Так ти не віриш,— сказав він,— щоб я був государ Петро Федорович? Ну, гаразд. А хіба немає удачі завзятому? Хіба в старовину Гришка Отреп'єв не царював? Думай про мене що хочеш, а від мене не відставай. Яке тобі діло до іншого всього? Хто піп, той і батько. Послужи мені вірою й правдою, і я пожалую тебе і в фельдмаршали і в князі. Як ти вважаєш?»

— Ні,— відповів я гвердо.— Я уроджений дворянин; я присягав государині імператриці: тобі служити не можу. Якщо ти справді бажаєш мені добра, то відпусти мене в Оренбург.

Пугачов задумався. «А коли відпущу,— сказав він,— то чи пообіцяєш принаймні проти мене не служити?»

— Як можу тобі це обіцяти?— відповів я.— Сам знаєш, не моя воля: звелять іти проти тебе — піду, нічого не по-

робиш. Ти тепер сам начальник; сам вимагаєш покори від своїх. Що ж воно буде, якщо я від служби відмовлюся, коли моя служба буде потрібна? Голова моя в твоїй владі: відпустиш мене — спасибі; покараєш — бог тобі суддя: а я сказав тобі правду.

Моя щирість вразила Пугачова. «Так тому й бути, — сказав він, б'ючи мене по плечу. — Карати так карати, милувати так милувати. Іди собі під чотири вітри і роби що хочеш. Завтра приходь зо мною попрощатися, а тепер іди собі спати, і мене вже на сон клонить».

Я залишив Пугачова і вийшов на вулицю. Ніч була тиха й морозна. Місяць і зірки яскраво сяяли, освітлюючи майдан і шибеницю. В кріпості все було спокійно й темно. Тільки в шинку горіло світло і лунали вигуки запізнілих гульвіс. Я глянув на будинок священника. Віконниці й ворота були замкнені. Здавалося, в ньому було тихо.

Я прийшов до себе на квартиру і побачив Савельїча, що горював з моєї відсутності. Звістка про свободу мою обрадувала його певимовно. «Слава тобі, владико! — сказав він, перехрестившись. — Вдосвіта залишимо кріпость і підемо світ за очі. Я тобі дещо наготував; перекуси, батечку, та й спочивай собі до ранку, як у Христа за пазушкою».

Я послухався його поради і, повечерявши з великим апетитом, заснув на голій підлозі, стомлений душевно й фізично.

РОЗДІЛ ІХ

РОЗЛУКА

Із красунею спізнатись
Солодко було в житті.
Тяжко, тяжко розлучатись
У сумному почутті.
Херасков.

Рано-вранці розбудив мене барабан. Я пішов на збірне місце. Там шикувалися вже юрми пугачовські біля шибениці, де ще висіли вчорашні жертви. Козаки стояли верхи, солдати під рушницею. Прапори маяли. Кілька гармат, між якими пізнав я й нашу, поставлені були на похідні лафети. Всі жителі були тут же, чекаючи самозванця. Біля ганку комендантського будинку козак тримав за вуздечку чудового білого коня киргизької породи. Я шукав очима тіло комендантші. Воно було віднесене трохи набік і прикрите рогожею. Нарешті Пугачов вийшов із сіней. Народ поскидав шапки. Пугачов спинився на ганку і з усіма привітався. Один із старшин подав йому мішок з мідними грошима, і він став кидати їх пригорщами. Народ з криком кинувся їх підбирати, і діло не обійшлося без каліцтва. Пугачова оточили головні з його спільників. Між ними стояв і Швабрін. Погляди наші зустрілись; у моему він міг прочитати презирство, і він відвернувся з виразом щирої злоби і удаваної глузливості. Пугачов, побачивши мене в натовпі, кивнув мені головою і підкликав до себе. «Слухай,— сказав він мені.— Рушай негайно ж в Оренбург і оповісти від мене губернатора і всіх генералів, щоб ждали мене до себе через тиждень. Порадь їм зустріти мене з дитячою любов'ю та слухняністю; інакше їм не уникнути лютої кари. Щасливої дороги, ваше благородіє!» Потім звернувся він до народу і сказав, показуючи на Швабріна: — «Ось вам, діточки, но-

вий командир: слухайте його в усьому, а він відповідає мені за вас і за кріпость». З жахом почув я ці слова: Швабрін ставав начальником кріпості; Марія Іванівна залишалася в його владі! Боже, що з нею буде! Пугачов зійшов з ганку. Йому підвели коня. Він проворно скочив у сідло, не дочекавшись козаків, які хотіли були підсадити його.

В цей час, з юрми народу, бачу, виступив мій Савельїч, підходить до Пугачова і подає йому аркуш паперу. Я не міг уявити, що з того вийде. «Це що?» — спитав поважно Пугачов. — Прочитай, так побачиш, — відповів Савельїч. Пугачов узяв папір і довго розглядав його з виглядом значущим. «Що ти так мудро пишеш? — сказав він нарешті. — Наші ясні очі не можуть тут нічого розібрати. Де мій обер-секретар?»

Молодий клопець у капральському мундирі проворно підбіг до Пугачова. «Читай вголос», — сказав самозванець, віддаючи йому папір. Я надзвичайно цікавився, про що Савельїч надумав писати до Пугачова. Обер-секретар голосно став по складах читати таке:

«Два халати, міткалевий і шовковий в смужку, на шість карбованців».

— Це що значить? — сказав, нахмурившись, Пугачов.

— Накажи читати далі, — відповів спокійно Савельїч.

Обер-секретар продовжував:

«Мундир із тонкого зеленого сукна, на сім карбованців».

«Штани білі сукняні, на п'ять карбованців».

«Дванадцять сорочок полотняних голландських з манжетами, на десять карбованців».

«Погрібець з чайним посудом, на два карбованці п'ятдесят...»

— Що це за бредня? — перебив Пугачов. — Яке мені діло до погребців та до штанів з манжетами?

Савельїч крикнув і став пояснювати. «Це, батечку, зволіш бачити, реєстр панського добра, розкраденого лиходіями...»

— Якими лиходіями? — спитав грізно Пугачов.

— Винен: помилився, — відповів Савельїч. — Лиходії не лиходії, а твої хлопці таки понишпорили та порозтягали. Не гнівайся: кінь на чотирьох ногах, та й то спотикається. Накажи вже дочитати.

— Дочитуй, — сказав Пугачов. Секретар продовжував:

«Ковдра ситцьова, друга тафтяна на ваті, чотири карбованці!»

«Шуба лисяча, крита червоним ратином, 40 карбованців».

«Ще заячий козушок, подарований твоїй милості на постоялому дворі, 15 карбованців».

— Це що таке! — скрикнув Пугачов, блиснувши вогняними очима.

Признаюся, я злякався за бідолоашного мого слугу. Він хотів був почати знову все пояснювати, але Пугачов його перебив: «Як ти посмів лізти до мене з такими дрібницями? — закричав він, вихоплюючи папір із рук секретаря і кинувши його в обличчя Савельїчу.— Старий дурень! Їх обібрано: велике діло! Та ти повинен, старий шкарбун, повік бога молити за мене та за моїх хлопців за те, що ти і з паном своїм не висите тут разом з моїми ослушниками... Заячий козух! Я тобі дам заячий козух! Та чи знаєш ти, що я з тебе живого шкіру звелю зідрати на козухи?»

— Як зволиш,— відповів Савельїч,— а я людина підневільна і за панське добро повинен відповідати.

Пугачов був, видно, в припадку великодушності. Він одвернувся і від'їхав, не сказавши більше й слова. Швабрін і старшини пішли слідом за ним. Зграя вирушила з кріпості в порядку. Народ пішов проводити Пугачова. Я залишився на майдані сам із Савельїчем. Слуга мій держав у руках свій реєстр і розглядав його з виразом великого жалю.

Бачивши мою добру злагоду з Пугачовим, він думав здобути з неї користь; та мудрий намір йому не вдався. Я став був його лаяти за недоречне старання і не зміг стриматися від сміху. «Смійся, паничу,— відповів Савельїч,— смійся; а як доведеться нам знову заводити все хазяїство, то побачимо, чи смішно буде».

Я поспішав у будинок священика побачитися з Марією Іванівною. Попада зустріла мене з сумною звісткою. Вночі у Марії Іванівни почалася сильна гарячка. Вона лежала непритомна і марила. Попада ввела мене в її кімнату. Я тихо підійшов до її ліжка. Зміна в її обличчі вразила мене. Хвора мене не пізнала. Довго стояв я над нею, не слухаючи ні отця Герасима, ні доброї жінки його, котрі, здається, мене втішали. Похмурі думки хвилювали мене. Стан бідної, беззахисної сироти, залишеної серед злобних заколотників, власне моє безсилля утрашало мене. Швабрін, Швабрін найбільше терзав мою уяву. Наділений владою від самозванця, будиши за старшого в кріпості, де залишалася нещасна дівчина — безневинний предмет його ненависті, він міг наважитися на

все. Що мені було робити? Як подати їй допомогу? Як визволити її з рук лиходія? Лишався один засіб: я вирішив негайно ж їхати в Оренбург, щоб прискорити визволення Белогорської кріпості і по змозі тому допомагати. Я попрощався з священником і з Акулиною Памфилівною, палко доручаючи їй ту, котру вважав уже за свою дружину. Я взяв руку бідної дівчини і поцілував її, зрошуючи сльозами. «Прощайте,— казала мені попадя, проводячи мене; — прощайте, Петре Андрійовичу. Може, побачимося в кращі часи. Не забувайте нас і пишіть нам частіше. Бідна Марія Іванівна, крім вас, не має тепер ні розради, ні покровителя».

Вийшовши на майдан, я зупинився на хвилину, глянув на шибеницю, уклонився їй, вийшов з кріпості і пішов по Оренбурзькій дорозі в супроводі Савельїча, який од мене не відставав.

Я йшов, заклопотаний своїми думками, як раптом почув за собою кінський тупіт. Оглянувся; бачу: з кріпості скаче козак, тримаючи башкирського коня за повід і роблячи здалеку мені знаки. Я зупинився і скоро пізнав нашого урядника. Він, підїхавши, зліз з свого коня і сказав, віддаючи мені повід другого: «Ваше благородіє! Батько наш вам дарує коня й шубу з свого плеча (до сідла прив'язаний був овчинний кожух). Та ще,— промовив запинаючись урядник,— дарує він вам... полтників грошей... та я розгубив їх дорогою; простігь великодушно». Савельїч подивився на нього косо і буркнув: «Розгубив дорогою! А що ж у тебе брязкає за пазухою? Безсовісний!» — «Що у мене за пазухою брязкає? — спитав урядник, і трохи не розгубившись.— Бог з тобою, старенький! Це бряжчить уздечка, а не полтників». — Гаразд,— сказав я, уриваючи суперечку.— Дякуй від мене тому, хто тебе послав; а розгублені гроші постарайся, повертаючись назад, підібрати і візьми собі на горілку.— «Дуже вдячний, ваше благородіє,— відповів він, повертаючи свого коня; — вік за вас бога молитиму». З цими словами він помчав назад, держачися однією рукою за пазуху, і через хвилину зник з очей.

Я надів кожух і сів верхи, посадивши за собою Савельїча. «Ось бачиш, паничу,— сказав старик,— що я не даром подав шахраєві чолобитну: злодюзі, бач, стало совісно, хоч башкирська довгов'яза шкапа та овчинний кожух не варті й половини того, що вони, шахраї, у нас украли, і того, що ти ймови сам зволив подарувати; та все ж у пригоди стане, а з поганої вівці хоч вовни жмут».

РОЗДІЛ Х

ОБЛОГА МІСТА

Зайнявши доли й гори,
На місто, як орел, глядів з вершин суворо.
За станом повелів зробити він розкат,
Сховав перуни в нім, і так привів під град.

Херасков.

Наближаючись до Оренбурга, побачили ми гурт колодників з поголеними головами, з обличчями, спотвореними кліщами ката. Вони працювали біля укріплень під наглядом гарнізонних інвалідів. Хто вивозив на тачках сміття, що його було повно у рові; хто лопатками копав землю; на валу муляри носили цеглу і лагодили міську стіну. Біля воріт вартові спинили нас, вимагаючи показати паспорти. Та сержант, як тільки почув, що я їду з Белогорської кріпості, так і повів мене прямо в дім генерала.

Я застав його в саду. Він оглядав яблуні, оголені диханням осені, і за допомогою старого садівника дбайливо їх обгортав теплою соломою. На обличчі його відбивалися спокій, здоров'я і добродушність. Він зрадив, побачивши мене, і став розпитувати про жахливі події, яких я був свідком. Я розповів йому про все. Старик слухав мене з увагою і водночас зрізував сухі гілки. «Бідний Миронов! — сказав він, коли я закінчив свою сумну повість. — Жаль його: добрий був офіцер. І мадам Миронова добра була дама і яка майстерниця гриби солити! А як Маша, капітанська дочка?» Я відповів, що вона залишилася в кріпості на руках у попаді. «Гай, гай, гай! — зауважив генерал. — Це погано, дуже погано. На дисципліну розбійників аж ніяк не можна покластися. Що буде з бідною лівчиною?» — Я відповів, що

до Белогорської кріпості недалеко і що, мабуть, його превосходительство не забариться вислати військо, щоб визволити бідних її жителів. Генерал похитав головою з виразом недовірливості. «Побачимо, побачимо,— сказав він.— Про це ми ще встигнемо поговорити. Прошу до мене завітати на чашку чаю: сьогодні у мене буде військова нарада. Ти зможеш нам дати вірні відомості про гультапаку Пугачова та про його військо. Тепер поки що піди відпочинь».

Я пішов на квартиру, яку було мені відведено, де Савельїч уже господарював, і нетерпляче став чекати призначеного часу. Читач легко собі уявить, що я не забарився з'явитися на нараду, яка повинна була мати такий вплив на мою долю. В призначений час я вже був у генерала.

Я застав у нього одного з міських чиновників, пригадується, директора митниці, товстого й рум'яного дідка в глазетовому каптані. Він став розпитувати мене про долю Івана Кузьмича, якого називав кумом, і часто перебивав мою розповідь додатковими запитаннями і повчальними зауваженнями, які, коли й не свідчили про його обізнаність у військовому мистецтві, то принаймні викривали кмітливість і природний розум. Тимчасом зібралися й інші запрошені. Між ними, крім самого генерала, не було жодного військового чоловіка. Коли всі посідали і всім рознесли по чашці чаю, генерал виклав дуже ясно і докладно, в чім полягала справа: «Тепер, панове,— продовжував він,— належить вирішити, як нам діяти проти заколотників: наступально чи оборонно? Кожен з цих способів має свою вигоду й невигоду. Дія наступальна дає більше надії на найшвидше винищення ворога, дія оборонна певніша й безпечніша... Огже, почнемо збирати голоси за законним порядком, тобто, починаючи з молодших за чином. П. прапорщику! — продовжував він, звертаючися до мене.— Будь ласка, скажіть нам вашу думку».

Я встав і в коротких словах описав спочатку Пугачова та зграю його, сказав упевнено, що самозванцеві способу не було встояти проти правильних дій.

Думку мою вислухали чиновники з явною недоброзичливістю. Вони вбачали в ній необачність і зухвалість молододі людини. Знялося ремство, і я почув виразно слово: молокосос, яке вимовив хтось впівголоса. Генерал обернувся до мене і сказав з посмішкою: «П. прапорщику! Перші голоси на військових нарадах подаються звичайно на користь

рухів наступальних; це законний порядок. Тепер будемо продовжувати збирання голосів. П. колезький раднику! скажіть нам вашу думку!»

Дідок у газетовому каптані похапцем допив третю свою чашку, дуже розбавлену ромом, і відповів генералові: «Я думаю, ваше превосходительство, що не слід діяти ні наступально, ні оборонно».

— Як же так, пане колезький раднику? — заперечив здивований генерал.— Інших способів тактика не подає: рух оборонний або наступальний...

— Ваше превосходительство, просувайтесь підкупально.

— Е-хе-хе! думка ваша вельми благородна. Рухи підкупальні тактикою допускаються. І ми використаємо вашу пораду. Можна буде пообіцяти за голову гультіпаки... карбованців сімдесят або навіть сто... з секретної суми...

— І тоді,— прсербив директор митниці,— хай я буду киргизьким бараном, а не колезьким радником, якщо ці здобичики не видадуть нам свого отамана, скованого по руках і ногах.

— Ми ще про це подумаємо і поговоримо,— відповів генерал.— Проте належить у всякому разі вжити й військових заходів. Панове, подавайте голоси ваші за законним порядком.

Виявилось, що всі думки суперечили моїй. Всі чиновники говорили про ненадійність військ, про непевність удачі, про обережність і тому подібне. Всі вважали, що благородніше залишатися під прикриттям гармат, за міцною кам'яною стіною, ніж у чистому полі випробовувати щастя зброї. Нарешті генерал, вислухавши всі думки, витрусив попіл з люльки і виголосив таку промову:

— Панове мої! повинен я вам заявити, що з мого боку я цілком з думкою папа прапорщика згоден: бо думка ця заснована на всіх правилах розумної тактики, яка завжди майже наступальним діям перед оборонними віддає перевагу.

Тут він спинився і став набивати свою люльку. Самолюбство мое торжествувало. Я гордо подивився на чиновників, які між собою перешіптувалися з виразом незадоволення й неспокою.

— Але, панове мої,— продовжував він, випустивши, разом з глибоким віддихом, густий струмінь тютюнового диму,— я не посмію взяти на себе такої великої відповідальності, коли мова йде про безпеку довірених мені провінцій

її імператорською величністю, найвсемилостивішою моєю государинею. Отже, я погоджуюся з більшістю голосів, яка вирішила, що найблагорозумніше і найбезпечніше в самому місті чекати облоги, а напад ворога силою артилерії і (якщо буде можливо) вилазками відбивати.

Чиновники в свою чергу насмішкувато подивилися на мене. Нарада розійшлася. Я не міг не пошкодувати про слабкість шановного воїна, який, всупереч власному переконанню, вирішив іти за думками людей необізнаних і недосвідчених.

Через кілька днів після цієї знаменитої наради, довідалися ми, що Пугачов, вірний своїй обіцянці, наблизився до Оренбурга. Я побачив військо бунтівників з висоти міської стіни. Мені здалося, що кількість їх вдесятеро зростає з часу останнього приступу, котрого я був свідком. При них була й артилерія, взята Пугачовим у малих кріпостях, ним уже підкорених. Згадавши рішення наради, я передбачав тривале перебування в стінах оренбурзьких і мало не плакав з досади.

Не стану описувати оренбурзької облоги, яка належить історії, а не родинним запискам. Скажу коротко, що ця облога з необережності місцевого начальства була згубна для жителів, які зазнали голоду й різних злигоднів. Легко можна собі уявити, що життя в Оренбурзі було дуже нестерпне. Всі похмуро чекали вирішення своєї долі; всі охали від дорожпечі, яка насправді була страшешна. Жителі звикли до ядер, що залітали до них у двори; навіть приступи Пугачова вже не привертали загальної цікавості. Я помирав з нудьги. Час ішов. Листів з Белогорської кріпості я не одержував. Всі шляхи були відрізані. Розлука з Марією Іванівною ставала для мене нестерпною. Невідомість її долі мене мучила. Єдина розвага моя була наїзництво. З ласки Пугачова я мав доброго коня, з яким ділився скудною їжею і на якому щодня виїжджав я за місто перестрілюватися з пугачовськими наїзниками. У цих перестрілках перевага була звичайно на боці лиходіїв, ситих, п'яних і доброкінних. Охляла городова кіннота не могла їх подолати. Інколи виходила в поле і наша голодна піхота; але глибина снігу перешкождала їй діяти вдало проти розпоросених наїзників. Артилерія даремно гриміла з висоти валу, а в полі загрузала і не рухалася з місця через виснаження коней. Така була картина наших воєнних дій! І ось що оренбурзькі чиновники називали обережністю і обачністю.

Одного разу, коли нам пощастило якось розпорошити й прогнати досить густу юрму, наїхав я на козака, що відстав од своїх товаришів; я готовий був уже вдарити його своєю турецькою шаблею, як раптом він скинув шапку і закричав: «Здрастуйте, Петре Андрійовичу! Як вас бог милує?»

Я глянув і пізнав нашого урядника. Я невимовно зрадів йому.— Здрастуйте, Максимовичу,— сказав я йому.— Чи давно з Белогорської?

— Недавно, батечку Петре Андрійовичу; тільки вчора вернувся. У мене є до вас лист.

— Де ж він? — скрикнув я, весь так і спалахнувши.

— У мене,— відповів Максимович, поклавши руку за пазуку.— Я обіцяв Палаші якось вже вам передати.— Тут він подав мені складений папірець і зразу ж зник. Я розгорнув його і з трепетом прочитав такі рядки:

«Богові завгодно було забрати несподівано батька й матір: не маю на землі ні рідні, ні покровителів. Звертаюсь до вас, знаючи, що ви завжди бажали мені добра, і що ви всякій людині готові допомогти. Молю бога, щоб цей лист якнебудь до вас дійшов! Максимович обіцяв вам його передати. Палаша чула також від Максимовича, що вас він часто здалеку бачить на вилазках і що ви зовсім себе не бережете і не думаете про тих, котрі за вас із сльозами бога молять. Я довго була хвора; а коли одужала, Олексій Іванович, який командує у нас замість покійного батенька, змусив отця Герасима віддати мене йому, застрахавши Пугачовим. Я живу в нашому домі під караулом. Олексій Іванович примушує мене вийти за нього заміж. Він каже, що врятував мені життя, бо прикрив обман Акуліни Памфілівни, яка сказала лиходіям, ніби я її племінниця. А мені легше було б померти, ніж стати за дружину такій людині, як Олексій Іванович. Він поводитьсь зо мною дуже жорстоко і загрожує, коли не отямлюся і не дам згоди, то привезе мене в табір до лиходія, і з вами, мовляв, те ж саме буде, що з Лизаветою Харловою. Я просила Олексія Івановича дати мені подумати. Він погодився ждати ще три дні; а коли через три дні за нього не вийду, то вже ніякої пощади не буде. Батечку, Петре Андрійовичу! ви один у мене покровитель; заступіться за мене бідну. Ублагайте генерала і всіх командирів прислати до нас якомога швидше сикурсу та приїжджайте самі, якщо можете. Зостаюся вам покірна безталанна сирота

Марія Миронова».

Прочитавши цього листа, я мало не збожеволів. Я помчав у місто, без жалю стискаючи шпорами бідного коня. По дорозі придумував я то те, то інше, щоб врятувати бідну дівчину, і нічого не міг вигадати. Примчавши в місто, я подався прямо до генерала і прожогом до нього вбіг.

Генерал ходив сюди й туди по кімнаті, курячи свою пінкову люльку. Побачивши мене, він спинився. Мабуть, вигляд мій вразив його; він дбайливо поцікавився причиною мого поспішного приходу.— Ваше превосходительство,— сказав я йому,— звертаюся до вас, як до батька рідного; ради бога, не відмовте мені в моєму проханні: річ іде про щастя всього мого життя.

— Що сталося, батечку?—спитав здивований старик.— Що я можу для тебе зробити? Кажіть.

— Ваше превосходительство, накажіть взяти мені роту солдатів і півсотні козаків і пустіть мене очистити Белогорську кріпость.

Генерал дивився на мене пильно, гадаючи, мабуть, що я збожеволів (в чому майже і не помилявся).

— Як це? Очистити Белогорську кріпость? — сказав він нарешті.

— Ручуся вам за успіх,—відповів я палко.—Тільки відпустіть мене.

— Ні, молодий чоловіче,— сказав він, хитаючи головою.— На такій великій відстані противникові легко буде відрізати вас від комулікації з головним стратегічним пунктом і здобути над вами цілковиту перемогу. Перегята комулікація...

Я злякався, побачивши, як він захопився военними міркуваннями, і поспішив його перебити.— Дочка капітана Миронова,— сказав я йому,— пише до мене листа: вона просить допомоги; Швабрін примушує її вийти за нього заміж.

— Невже? О, той Швабрін превеликий Schelm і, якщо потрапить мені в руки, то я звелю судити його за 24 години, і ми розстріляємо його на парпеті кріпості! Та поки що треба мати терпіння...

— Мати терпіння! — скрикнув я несамовито.— А він тимчасом одружиться з Марією Іванівною!..

— О! — заперечив генерал.— Це ще не біда: краще їй бути поки що дружиною Швабріна: він тепер може зробити їй протекцію; а коли його розстріляємо, тоді, бог дасть, знайдуться для неї і женишки. Гарненькі вдівоньки дівками

не сидять; тобто, хотів я сказати, що вдівонька швидше знайде собі чоловіка, ніж дівчина.

— Швидше погоджуся померти,—сказав я розлючено,— ніж уступити її Швабрину!

— Ба, ба, ба, ба! — сказав старий.— Тепер розумію: ти, мабуть, в Марію Іванівну закоханий. О, річ інша! Бідний хлопець! Але все ж таки я ніяк не можу дати тобі роти солдатів і півсотні козаків. Ця експедиція була б нерозумна; я не можу взяти її на свою відповідальність.

Я похнюпив голову; відчай мене охопив. Раптом думка промайнула в голові моїй: в чому вона полягала, читаюча побачить з наступного розділу, як кажуть старовинні романісти.

РОЗДІЛ ХІ

БУНТІВНА СЛОБОДА

Тоді лев ситий був, хоч зроду він лихий.
«Чого з'явився ти в вертепі, друже мій?»
Ласкаво він спитав.

О. Сумароков.

Я покинув генерала і поспішив до себе на квартиру. Савельїч зустрів мене із звичайним своїм умовлянням. «Охота тобі, паничу, міряться силою з п'яними розбійниками! Чи ж панське це діло? Всяко буває: ні за що пропадеш. І добре, коли б уже виходив ти на турка чи на шведа, а то гріх і сказати на кого».

Я перебив його мову запитанням: скільки у мене буде всіх грошей? «Вистачить з тебе,— відповів він з задоволеним виглядом.— Шахраї як там не нишпорили, а я все-таки встиг приховати». І з цим словом він вийняв з кишені довгий плетений гаман, повний срібла.— Ну, Савельїчу,— сказав я йому,— віддай же мені тепер половину; а решту візьми собі. Я їду в Белогорську кріпость.

— Батечку, Петре Андрійовичу! — сказав добрий слуга тремтячим голосом.— Побійся бога; як ти вирушиш у дорогу тепер, коли нікуди проїзду нема від розбійників! Пожалій ти хоч своїх батьків, коли сам себе не жалієш. Куди ти поїдеш? Чого? Пережди трохи: військо прийде, переловить шахраїв; тоді їдь собі хоч на всі чотири сторони.

Але намір мій був твердо прийнятий.— Пізно роздумувати,— відповів я старикові.— Я повинен їхати, я не можу не їхати. Не журися, Савельїчу: бог милостивий; може, й побачимось! Дивися ж, не совістись і не скупись. Купуй, що

тобі буде потрібно, хоч і втридорога. Гроші ці я тобі дарую. Якщо через три дні я не повернуся...

— Що це ти, паничу? — перебив мене Савельїч. — Щоб я тебе пустив самого! Та цього і уві сні не проси. Якщо вже ти вирішив їхати, то я хоч пішки та піду за тобою, а тебе не покину. Щоб я став без тебе сидіти за кам'яною стіною! Та хіба я збожеволів? Воля твоя, паничу, а я від тебе не відстану.

Я знав, що з Савельїчем марна річ сперечатися, і дозволив йому готуватися в дорогу. Через півгодини я сів на свого доброго коня, а Савельїч на худу і криву шкапу, яку даром віддав йому один з міських жителів, не маючи більше змоги годувати її. Ми приїхали до міських воріт; варта нас пропустила; ми виїхали з Оренбурга.

Почало смеркати. Дорога моя лежала повз Бердську слободу, пристановище пугачовське. Пряма дорога заметена була снігом; але по всьому степу видно було кінські сліди, які щодня поновлювалися. Я їхав швидкою рессю. Савельїч насилу міг поспішати за мною віддалік і кричав мені щохвилини: «Тихіше, паничу, ради бога, тихіше. Клята шкапина моя не встигає за твоїм довгоногим бісом. Куди поспішаєш? Добре коли б на бенкет, а то під обух, чого доброго... Петре Андрійовичу... батечку Петре Андрійовичу!.. Не зазнасти!.. Господи владико, пропаде панське дитя!..»

Незабаром замигтіли Бердські вогні. Ми підїхали до ярів, природних укріплень слободи. Савельїч від мене не відставав, не припиняючи жалібних своїх молінь. Я сподівався обїхати слободу благополучно, коли раптом побачив у темряві прямо перед собою чоловік з п'ять мужиків, озброєних киями; це був передовий караул пугачовського пристановища. До нас гукали. Не знаючи пароля, я хогів мовчки проїхати біля них; але вони мене зразу оточили, і один з них схопив мого коня за вуздечку. Я вихопив шаблю; вдарив мужика по голові; шапка врятувала його, одначе він захитався і випустив з рук вуздечку. Інші злякалися й відбігли; я скористався з цієї хвилини, пришпорив коня і помчав.

Темрява близької ночі могла врятувати мене від усякої небезпеки, та враз обернувшись, побачив я, що Савельїча зо мною не було. Бідний старий на своєму кульгавому коні не міг втекти від розбійників. Що було робити? Підждавши його кілька хвилин і впевнившись, що його затримано, я повернув коня і подався його виручати.

Під'їжджаючи до яру, почув я здалеку галас, крики і голос мого Савельїча. Я поїхав швидше і незабаром знов опинився між караульними мужиками, які спинили мене кілька хвилин тому. Савельїч був між ними. Вони стягли старика з його шкапи і збиралися в'язати. Прибуття моє їх обрадувало. Вони з криком кинулися на мене і вмить стягли з коня. Один з них, очевидно старший, сказав нам, що він зараз поведе нас до государя. «А наш батечко,— додав він,— має волю наказати: чи зараз вас повісити чи дїждатися світу божого». Я не опирався; Савельїч пішов за моїм прикладом, і караульні повели нас з торжеством.

Ми перебралися через яр і ввійшли в слободу. По всіх хатах горїло світло. Галас і крики лунали скрізь. На вулицї я зустрїв силу народу; але ніхто в темнотї нас не помітив і не пізнав у менї оренбурзького офіцера. Нас привели прямо до хати, яка стояла на перехрестї. Біля ворїт стояло кілька горїлчаних бочок і двї гармати.— «Ось і палац,— сказав один з мужиків:— зараз про вас доповімо». Він пішов у хату. Я глянув на Савельїча; старий хрестився, читаючи про себе молитву. Я ждав довго; нарештї мужик повернувся і сказав менї: «Іди, наш батечко звелїв впустити офіцера».

Я зайшов у хату, або в палац, як називали її мужики. Вона освітлена була двома лойовими свїчками, а стїни обклеєні були золотим папером; а втїм, лави, стїл, рукомийник на мотузочку, рушник на цвяшку, рогач у кутку і широкий припїчок, заставлений горїцїками,— все було, як у звичайнїй хатї. Пугачов сидїв під іконами, в червоному каптанї, у високїй шапцї, і гордовито взявшись в боки. Біля нього стояло кілька з головних його товаришїв, з виглядом удаваної догїдливостї. Видно було, що звїстка про прибуття офіцера з Оренбурга викликала у бунтївників велику цікавїсть і що вони приготувалися зустрінути мене урочисто. Пугачов пізнав мене з першого погляду. Удавана поважнїсть його враз зникла. «А, ваше благородїє,— сказав він менї жваво.— Як поживаєш? Чого тебе бог принїс?» Я вїдповїв, що їхав у своїй справї і що люди його мене спинили. «А в якїй справї?» спитав він мене. Я не знав, що вїдповїдати. Пугачов, гадаючи, що я не хочу говорити при свїдках, звернувся до своїх товаришїв і звелїв їм вийти. Всї послухали, крім двох, якї не рушили з мїсця. «Кажи смїливо при них,— сказав менї Пугачов:— вїд них я нічого не приховую». Я глянув скося на наперсників самозванця. Один з них,

немічний і згорблений дідок з сивою борідкою, не мав у собі нічого визначного, крім блакитної стрічки, надітої через плече на сіряк. Та повік не забуду його товариша. Він був високий на зріст, огрядний і широкоплечий, і здався мені літ сорока п'яти. Густа руда борода, сірі виблискуючі очі, ніс без ніздів і червонуваті плями на лобі й на щоках надавали його рябому широкому обличчю виразу непередаваного. Він був у червоній сорочці, в киргизькому халаті і в козацьких шароварах. Перший (як довідався я пізніше) був втеклий капрал Белобородов; другий — Афанасій Соколов (прозваний Хлопушею), засланий злочинець, що три рази тікав із сибірських рудників. Незважаючи на почуття, що надто мене хвилювали, товариство, в якому я так несподівано опинився, дуже притягало мою увагу. Та Пугачов отямив мене своїм запитанням: «Кажі! в якій же справі виїхав ти з Оренбурга?»

Дивна думка спала мені в голову: мені здалося, що провидіння, яке вдруге привело мене до Пугачова, давало мені нагоду здійснити свій намір. Я вирішив нею скористатися і, не встигши обміркувати те, на що наважився, відповів на запитання Пугачова:

— Я їхав у Белогорську кріпость визволити сироту, яку там кривдять.

Очі в Пугачова заблискали. «Хто з моїх людей сміє кривдити сироту? — закричав він. — Хто б він там не був, а мого суду не уникне. Кажі: хто винен?»

— Швабрін винний, — відповів я. — Він держить у неволі ту дівчину, яку ти бачив хворою, у попаді, і силою хоче одружитися з нею.

— Я провчу Швабріна, — сказав грізно Пугачов. — Він знатиме, як у мене свавільничати й кривдити народ. Я його повішу.

— Дозволь слово мовити, — сказав Хлопуша хрипким голосом. — Ти поспішив призначити Швабріна на коменданта кріпості, а тепер поспішаєш його вішати. Ти вже образив козаків, посадивши дворянина їм за начальника; не лякай же дворян, караючи їх з першої обмови.

— Нема чого їх ні жаліти, ні одаряти! — сказав дідок у блакитній стрічці. — Швабріна стратити не біда; а не погано і пана офіцера допитати як належить: чого зволив приїхати. Якщо він тебе за государя не визнає, то нічого в тебе і управи шукати, а коли визнає, чого ж він до сьогоднішнього дня сидів у Оренбурзі з твоїми супостатами? Чи не

накажеш відвести його в приказну, та запалити там вогник: мені здається, що його милость підслано до нас від оренбурзьких командирів.

Логіка старого лиходія здалася мені досить переконливою. Мороз пробіг по всьому моему тілу від думки, в чіх руках я був. Пугачов помітив моє збентеження. «Га, ваше благородіє? — сказав він мені підморгуючи. — Фельдмаршал мій, здається, каже діло. Як ти гадаєш?»

Насмішка Пугачова повернула мені бадьорість. Я спокійно відповів, що я перебуваю в його владі і що він може робити зо мною, що йому буде завгодно.

— Добре, — сказав Пугачов. — Тепер скажи, в якому стані ваше місто?

— Слава богу, — відповів я, — все благополучно.

— Благополучно? — повторив Пугачов. — А народ помирає з голоду!

Самозванець казав правду; але я з обов'язку присяги став заневняти, що це пусті чутки і що в Оренбурзі досить всяких запасів.

— Ти бачиш, — підхопив дідок, — що він тебе у вічі обманює. Всі втікачі в один голос свідчать, що в Оренбурзі голод і мор, що там їдять мертвечину, та й то за честь; а його милость запевняє, що всього доволі. Коли ти Швабріна хочеш повісити, то вже на тій самій шибениці повісь і цього молодця, щоб ніхто не завидував.

Слова проклятого старика, здавалося, вплинули на Пугачова. На щастя, Хлопуша став сунеречити своєму товаришеві. «Годі, Наумовичу, — сказав він йому. — Тобі б усе душиги та різати. Що ти за богатир? Глянути, то в чім душа держиться. Сам у могилу дивишся, а інших губиш. Хіба мало крові на твоїй совісті?»

— Та ти що за угодник? — заперечив Белобородов. — У тебе звідки жалість взялася?

— Звичайно, — відповів Хлопуша, — і я грішний, і ця рука (тут він стиснув свій кістлявий кулак і, засукавши рукав, відкрив волохату руку), і ця рука повинна в пролитій християнській крові. Але я пищив супротивника, а не гостя; на вільному роздоріжжі та в темному лісі, не дома, сидячи на печі; кістеном та обухом, а не бабськими обмовами.

Старий відвернувся і пробурчав слова: «рвані ніздрі!»

— Що ти там шепочеш, старий шкарбун? — закричав Хлопуша. — Я тобі дам рвані ніздрі; стривай, діждешся й

ти своєї черги; бог дасть і ти кліщів понюхаеш... А поки що дивися, щоб я тобі бороди не вирвав!

— Панове єнаралі! — промовив поважно Пугачов. — Годі вам сваритися. Не біда, коли б і всі оренбурзькі собаки дригали ногами під однією перекладиною; біда, коли наші пси між собою перегризуться. Ну, помиріться.

Хлопуша й Белобородов не сказали й слова і похмуро дивилися один на одного. Я побачив потребу змінити розмову, яка могла кінчитися для мене дуже невигідно, і, звернувшись до Пугачова, сказав йому з веселим виглядом: «Ах! я було й забув подякувати тобі за коня і за кожух. Без тебе я не добрався б до міста і замерз би в дорозі».

Хитрість моя вдалася. Пугачов розвеселився. «Умів брати, умій і віддавати, — сказав він, кліпаючи й мружачись. — Розкажи мені тепер, що тобі до тієї дівчини, яку Швабрін кривдить? Чи не запала часом вона в серце мо-лодецьке? га?»

— Вона наречена моя, — відповів я Пугачову, помітивши сприятливу зміну погоди і не вважаючи за потрібне приховувати істину.

— Твоя наречена! — закричав Пугачов. — Чого ж ти раніше не сказав? Та ми тебе оженимо і на весіллі в тебе погуляємо! — Потім, звертаючись до Белобородова: — Слухай, фельдмаршале! Ми з його благородієм старі приятелі; сядьмо та повечеряємо; вранці буде видніше. Завтра побачимо, що з ним зробимо.

Я радий був відмовитися від такої шани, та робити було нічого. Дві молоді козачки, дочки господаря хати, накрили стіл білою скатерттю, принесли хліба, юшки і кілька штофів з горілкою й пивом, і я вдруге опинився за однією трапезою з Пугачовим і з його страшними товаришами.

Оргія, якої я був мимовільним свідком, тривала до глибокої ночі. Нарешті хміль почав знемагати співбесідників. Пугачов задрімав, сидючи на своєму місці; товариші його повставали і дали мені знак залишити його. Я вийшов разом з ними. За розпорядженням Хлопуші караульний відвів мене в приказну, де я знайшов і Савельїча і де мене замкнули разом із ним. Слуга був так здивований всім, що відбувалося, що навіть ні про що не спитав. Він уклався у п'ятні спати і довго зігхав і охав; нарешті захропів, а я став думати, і думки за цілу ніч і на хвилину не дали мені задрімати.

Вранці прийшли мене кликати від імені Пугачова. Я пі-

шов до нього. Біля воріт його стояла кибитка, запряжена тройкою татарських коней. Народ товпився на вулиці. В сінях зустрів я Пугачова: він був одягнений по-дорожньому, в кожусі і в киргизській шапці. Вчорашні співбесідники оточували його, прибравши вигляду догідливості, який сильно суперечив усьому, чому я був свідком напередодні. Пугачов весело зі мною привітався і звелів мені сідати з ним в кибитку.

Ми посідали. «В Белогорську кріпость!» — сказав Пугачов широкоплечому татарині, який стоячи правив тройкою. Серце моє сильно забилося. Коні рушили, дзвіночок заgrimів, кибитка помчала...

«Стій! Стій!» — почувся голос, надто мені знайомий, — і я побачив Савельїча, що біг нам назустріч. Пугачов звелів зупинитися. «Батечку, Петре Андрійовичу! — кричав Савельїч. — Не покинь мене на старості літ серед оцих шахра...» — А, старий шкарбу! — сказав йому Пугачов. — Знову дав бог побачитися. Ну, сідай на передок.

— Спасибі, добрий чоловіче, спасибі, батечку рідний! — казав Савельїч вмоцнюючись. — Дай боже тобі сто літ здоров'я за те, що зглянувся на мене старого і заспокоїв. Вік за тебе бога молитиму, а про заячий кожух і згадувати вже не стану.

Цей заячий кожух міг не на жарт розсердити Пугачова. На щастя, самозванець або недочув або не зважив на недоречний натяк. Коні помчали; народ на вулиці зупинився і кланявся в пояс. Пугачов кивав головою на обидва боки. Через хвилину ми виїхали із слободи і помчали по рівній дорозі.

Легко можна собі уявити, що відчував я в цю мить. Через кілька годин мав я побачитися з тією, яку вважав уже для себе втраченою. Я уявляв собі хвилину нашого з'єднання... Я думаю також і про ту людину, в чій руках була моя доля, і яка дивним збігом обставин таємниче була зо мною пов'язана. Я згадував про нерозважливу жорстокість, про кровожерливі звички того, хто брався врятувати мою милу! Пугачов не знав, що вона була дочкою капітана Миронова; розлючений Швабрін міг розповісти йому все; Пугачов міг дізнатися про правду і в інший спосіб... Тоді що станеться з Марією Іванівною? Холод пробігав по моему тілу, і волосся ставало дибом...

Раптом Пугачов перебив мої думки, звернувшись до мене з запитанням:

— Про що, ваше благородіє, зволив задуматися?

— Як не задуматися,— відповів я йому.— Я офіцер і дворянин; вчора ще бився проти тебе, а сьогодні їду з тобою в одній кибитці і щастя всього мого життя залежить від тебе.

— То й що? — спитав Пугачов.— Страшно тобі?

Я відповів, що, будши раз уже ним помилуваний, я сподівався не тільки на його пощаду, але навіть і на допомогу.

— І твоя правда, їй-богу, твоя правда! — сказав самозванець.— Ти бачив, що мої хлопці дивилися на тебе скося; а старик і сьогодні наполягав на тому, що ти шпигун, і що треба тебе катувати і повісити; але я не погодився,— додав він, стихивши голос, щоб Савельїч і татарин не могли його почути,—пам'ятаючи твою склянку горілки і заячий кожух. Ти бачиш, я не такий ще кровопивець, як говорить про мене ваша братія.

Я згадав взяття Белогорської кріпості; але не вважав за потрібне суперечити йому і не відповів ні слова.

— Що говорять про мене в Оренбурзі? — спитав Пугачов, помовчавши трохи.

— Та кажуть, що з тобою справитися трудненько; ніде правди діги: дався ти знаки.

На обличчі самозванця відбилось задоволене самолюбство. «Так! — сказав він з веселим виглядом.— Я воюю неабияк. Чи знають у вас в Оренбурзі про битву під Юзеевою? Сорок єнаралів убито, чотири армії взято в полон. Як ти гадаєш, чи пруський король міг би зо мною позмагатися?»

Хвастовитість розбійника здалася мені забавною.— А сам як ти гадаєш? — сказав я йому,— чи справився б ти з Фрідеріком?

— З Федір Федоровичем? А чому ж ні? З вашими ж єнаралами я управляюся; а вони його били. Досі зброя моя була шаслива. Почекай-но, не те ще буде, як піду на Москву.

— А ти гадаєш іти на Москву?

Самозванець трохи задумався і сказав впівголоса: «Бог знає. Вулиця моя тісна; волі мені мало. Хлопці мої мудрують. Вони злодії. Мені треба бути на сторожі; при першій же невдачі вони свої шиї викуплять моєю головою».

— Отож! — сказав я Пугачову.— Чи не краще тобі відстати від них самому заздалегідь та здатися на милосердя государині?

Пугачов гірко посміхнувся. «Ні,— відповів він,— пізно мені каятися. Для мене не буде помилювання. Буду я далі робити як почав. Хто знає? А може, й удасться! Адже Гришка Отреп'єв поцарював над Москвою».

— А знаєш ти, чим він кінчив? Його викинули з вікна, зарізали, спалили, зарядили його попелом гармату і випалили!

— Слухай,— сказав Пугачов з якимсь диким натхненням.— Розкажу тобі казку, яку в дитинстві розповідала мені стара калмичка. Одного разу орел спитав у ворона: скажи, вороне, чому живеш ти на білому світі триста літ, а я тільки тридцять три роки? — Тому, батечку, відповів йому ворон, що ти п'єш живу кров, а я живлюся мертвечиною. Орел і подумав: дай спробуємо і ми живитися тим самим. Гаразд. Полетіли орел і ворон. От побачили здохлого коня; спустилися й сіли. Ворон став клювати та вихваляти. Орел клінував раз, клінував вдруге, махнув крилом і сказав воронові: ні, брат вороне; піж триста літ живитися падлом, краще раз напиться живої крові, а там що бог дасть! — Ну, яка калмицька казка?

— Вигадлива,— відповів я йому.— Але жити вбивством і розбоєм значить, на мою думку, клювати мертвечину.

Пугачов поглянув на мене з подивом і нічого не відповів. Обидва ми замовкли, поринувши кожен у свої думки. Татарин заспівав невеселої пісні; Савельїч, дрімаючи, похитувався на передку. Кибитка мчала по рівній зимовій дорозі... Раптом побачив я сільце на крутому березі Яїка, з частоколом і дзвіницею — і за чверть години вїхали ми в Белогорську кріпость.

РОЗДІЛ XII

СИРОТА

Що у нашої у яблуньки
Ні вершечка нема, ні галузочок;
Що у нашої у княгинечки
Ні батька нема, ні матері.
Спорядити її нікому,
Благословити її нікому.
Весільна пісня.

Кибитка під'їхала до ганку комендантського будинку. Народ пізнав дзвіночок Пугачова і натовпом біг за ним. Швабрін зустрів самозванця на ганку. Він був одягнений козаком і запустив собі бороду. Зрадник допоміг Пугачову вилізути з кибитки, в підлих виразах висловлював свою радість і старанність. Побачивши мене, він зніяковів; але швидко отямився,— простяг мені руку, кажучи: «І ти наш? Давно б отак!» — Я одвернувся від нього і нічого не відповів.

Серце моє защеміло, коли опинились ми в давно знайомій кімнаті, де на стіні висів ще диплом покійного коменданта, як сумна епітафія минулого часу. Пугачов сів на тому дивані, на якому бувало дрімав Іван Кузьмич, приспаний буркотінням своєї дружини. Швабрін сам подав йому горілки. Пугачов випив чарку і сказав йому, показавши на мене: «Почастуй і його благородіє». Швабрін підійшов до мене з своїм підносом; але я вдруге від нього одвернувся. Він здавався сам не свій. З звичайною своєю кмітливістю він, зрозуміло, догадався, що Пугачов був ним незадоволений. Він боявся його, а на мене поглядав недовірливо. Пугачов спитав про стан кріпості, що чути про вороже військо і тому подібне, і раптом спитав його несподівано: «Скажи,

голубе, яку дівчину держиш ти у себе під караулом? Покажи лишень мені її».

Швабрін зблід, як мертвий. «Государю,— сказав він тремтячим голосом...— Государю, вона не під караулом... вона хвора... вона в світлиці лежить».

«Веди ж мене до неї»,— сказав самозванець, встаючи з місця. Відмовитися було неможливо. Швабрін повів Пугачова в світлицю Марії Іванівни. Я за ними рушив.

Швабрін зупинився на сходах. «Государю! — сказав він.— Ви маєте владу вимагати від мене, що вам завгодно; але не накажіть сторонньому входити в спальню до дружини моєї».

Я затремтів. «Так ти одружений!» — сказав я Швабрину, готовий його розтерзати.

— Тихше! — перебив мене Пугачов.— Це моя справа. А ти,— казав він далі, звертаючися до Швабріна,— не мудруй і не ламайся: дружина вона тобі чи не дружина, а я веду до неї кого хочу. Ваше благородіє, іди за мною.

Біля дверей світлиці Швабрін знову зупинився і сказав уриваним голосом: «Государю, попереджую вас, що вона в білій гарячці і третій день як марить безперервно».

— Відчиняй! — сказав Пугачов.

Швабрін став шукати в себе в кишенях і сказав, що не взяв з собою ключа. Пугачов штовхнув двері ногою; замок відскочив; двері відчинилися, і ми увійшли.

Я глянув і обмер. На підлозі, в селянському обірваному вбранні сиділа Марія Іванівна, бліда, худа, з розкуйовленим волоссям. Перед нею стояв глечик води, накритий скибкою хліба. Побачивши мене, вона здригнулась і закричала. Що тоді зі мною сталося — не пам'ятаю.

Пугачов подивився на Швабріна і сказав з гіркою посмішкою: «Добрий у тебе лазарет!» — Потім, підійшовши до Марії Іванівни: — «Скажи мені, голубко, за що твій чоловік тебе покарав? в чому ти перед ним винна?»

— Мій чоловік! — повторила вона.— Він мені не чоловік. Я ніколи не буду його дружиною! Я краще вирішила померти і помру, якщо мене не визволять.

Пугачов глянув грізно на Швабріна: «І ти посмів мене обманювати! — сказав він йому.— Чи знаєш ти, гультіпако, чого ти вартий?»

Швабрін упав на коліна... В цю мить презирство заглушило в мені всі почуття ненависті й гніву. З огидою дивився я на дворянина, що валяється в ногах втеклого козака. Пу-

гачов став лагідніший. «Прощаю тобі цього разу,— сказав він Швабрину; — але знай, що за першою ж провинною тобі пригадають і цю». Потім звернувся він до Марії Іванівни і сказав їй ласкаво: «Виходь, красна дівце; дарую тобі волю. Я государ».

Марія Іванівна швидко глянула на нього і догадалася, що перед нею вбивця її батьків. Вона затулила обличчя обома руками і впала непритомна. Я кинувся до неї, але в цю мить дуже сміливо в кімнату вдерлася моя давня знайома Палаша і стала клопотатись біля своєї панночки. Пугачов вийшов із світлиці, і ми троє зійшли у вітальню.

— Що, ваше благородіє? — сказав сміючись Пугачов. — Виручили красну дівчию! Як гадаєш, чи не послати за попом та чи не звеліти йому повінчати племінницю? Отож, буду я, мабуть, за весільного батька, Швабрін за друга; загуляємо, зап'ємо і ворота замкнемо!

Чого я побоювався, те й трапилось. Швабрін, почувши пропозицію Пугачова, знавіснів. «Государю! — закричав він несамовито. — Я винен, я вам збрехав; але й Гриньов вас обманює. Ця дівчина не племінниця тутешнього попа: вона дочка Івана Миронова, якого страчено при здобутті тутешньої кріпості».

Пугачов спрямував на мене вогненні свої очі. «Що ж це таке?» — спитав він мене з подивом.

— Швабрін сказав тобі правду, — відповів я твердо.

— Ти мені цього не сказав, — зауважив Пугачов, і обличчя його спохмурніло.

— Сам ти подумай, — відповів я йому, — чи можна було при твоїх людях сказати, що дочка Миронова жива. Та вони б її загризли. Ніщо не врятувало б її!

— І то правда, — сказав сміючись Пугачов. — Мої п'яниці не пощадили б бідної дівчини. Добре зробила кумася-попада, що обманула їх.

— Слухай, — казав я, бачивши його добрий настрій. — Як тебе назвати, не знаю, та й знати не хочу... Але бог бачить, що життям своїм радий би я заплатити тобі за те, що ти для мене зробив. Тільки не вимагай того, що не згідне з честю моєю і християнською совістю. Ти мій благодійник. Докінчи як почав: відпусти мене з бідною сиротою, куди нам бог дорогу покаже. А ми, де б ти не був і що б з тобою не трапилось, щодня будемо бога молити за спасіння грішної твоєї душі..

Здавалося, сувора душа Пугачова була зворушена. «Хай

буде по-твоему! — сказав він. — Карати так карати, милуваги так милувати: такий мій звичай. Візьми собі свою красуню; вези її, куди хочеш, і дай вам боже любов та згоду!»

Тут він обернувся до Швабріна і звелів видаги мені пропуск у всі застави й кріпості, підвладні йому. Швабрін, зовсім знищений, стояв як остовпілий. Пугачов пішов оглядати кріпость. Швабрін його супроводив; а я залишився під приводом готування до від'їзду.

Я побіг у світлицю. Двері були замкнені. Я постукав, «Хто там?» — спитала Палаша. Я назвався. Милый голос Марії Іванівни пролунав з-за дверей. «Підождіть, Петре Андрійовичу. Я переодягаюсь. Ідіть до Акуліни Памфілівни; я зараз туди ж піду».

Я послухав і пішов у дім отця Герасима. І він і попадая вибігли мені назустріч. Савельїч їх уже попередив. «Здрастуйте, Петре Андрійовичу, — говорила попадая. — Привів бог знову побачитися. Як поживаєте? А ми про вас щодня згадували. А Марія Іванівна всього патерпілася без вас, моя голубонька!.. Та скажіть, мій батечку, як це ви з Пугачовим порозумілися? Як це він вас не уколошкав? Що ж, спасибі лиходієві і за це». — Годі, стара, — персбив отець Герасим. — Не все верзе, що знаєш. Нєсть спасіння во многом глаголанії. Батечку, Петре Андрійовичу! зайдіть, ласкаво просимо. Давно, давно вже не бачилися.

Попадая стала пригощати мене чим бог послав. А тимчасом говорила певгаваючи. Вона розповіла мені, як Швабрін змусив їх віддати йому Марію Іванівну; як Марія Іванівна плакала і не хотіла їх залишати; як Марія Іванівна мала з нею постійні зносини через Палашку (дівку моторну, що й урядника змушує танцювати під свою дудку); як вона порадила Марії Іванівні написати мені листа і таке інше. Я в свою чергу розказав їй коротко свою історію. Піп і попадая хрестилися, почувши, що Пугачов знає про їх обман, «З нами сила божя! — говорила Акуліна Памфілівна. — Пронеси, боже, хмару мимо. Ну ж і Олексій Іванович; нічого сказати: хороша цяця!» — Саме в цю мить двері відчинилися, і Марія Іванівна увійшла з посмішкою на блідому обличчі. Вона залишила своє селянське вбрання і одягнена була по-давньому просто й мило.

Я схопив її руку і довго не міг промовити ні одного слова. Ми обоє мовчали від повноти серця. Господарі наші відчули, що нам було не до них, і покинули нас. Ми залишилися самі. Все було забуто. Ми говорили і не могли наго-

воритися. Марія Іванівна розповіла мені все, що з нею трапилося з самого здобуття кріпості; змалювала мені весь жах її становища, всі муки, яких зазнала від мерзенного Швабріна. Ми згадали і колишні щасливі часи... Обоє ми плакали... Нарешті, я став говорити їй про свої наміри. Залишатися в кріпості, що була під владою Пугачова і де порядкував Швабрін, їй було неможливо. Не можна було думати і про Оренбург, який зазнавав усіх злигоднів облоги. У неї не було на світі ні однієї рідної людини. Я запропонував їй їхати в село до моїх батьків. Вона спочатку вагалася: відома їй неприхильність батька мого її лякала. Я її заспокоїв. Я знав, що батько вважатиме за щастя і поставив собі за обов'язок прийняти дочку заслуженого воїна, який загинув за батьківщину. «Мила Маріє Іванівно! — сказав я нарешті. — Я вважаю тебе своєю дружиною. Дивні обставини з'єднали нас нерозривно: ніщо в світі не може нас розлучити». Марія Іванівна вислухала мене просто, без удаваної сором'язливості, без вигадливих відмовок. Вона відчувала, що доля її з'єднана була з моєю. Але вона повторила, що не інакше буде моєю дружиною, як за згодою моїх батьків. Я їй і не суперечив. Ми поцілувалися палко, щиро — і таким чином все було між нами вирішено.

Через годину урядник приніс мені пропуск, підписаний кривульками Пугачова, і покликав мене до нього від його імені. Я застав його готовим рушити в дорогу. Не можу висловити того, що я почував, прощаючись із цією жахливою людиною, звіром, лиходієм для всіх, крім одного мене. Чому не сказати істини? В цю хвилину сильне співчуття було в мене до нього. Я палко бажав вирвати його з середовища лиходіїв, яких він очолював, і врятувати його голову, поки ще був час. Швабрін і народ, що товпився біля нас, перешкодили мені висловити все, чим сповнене було моє серце.

Ми попрощалися по-дружньому. Пугачов, побачивши серед натовпу Акуліну Памфілівну, посварився пальцем і моргнув значливо; потім сів у кибитку, звелів їхати в Берду, і коли коні рушили, то він ще раз висунувся з кибитки і закричав мені: «Прощай, ваше благородіє! Може, побачимося коли-небудь». — Ми справді з ним побачилися, але за яких обставин!..

Пугачов поїхав. Я довго дивився на білий степ, по якому мчала його тройка. Народ розійшовся. Швабрін зник. Я повернувся в дім священника. Все було готове до нашого від'

їзду; я не хотів більше гаятись. Добро наше все було укладено в стару комендантську повозку. Ямщики вмиль запрягли коней. Марія Іванівна пішла попрощатися з могилами своїх батьків, похованих за церквою. Я хотів її провести, але вона попросила мене залишити її саму. Через кілька хвилин вона повернулася, обливаючись мовчки тихими сльозами. Повозку було подано. Отець Герасим і дружина його вийшли на ганок. Ми сіли в кибитку втрьох: Марія Іванівна з Палашею і я. Савельїч виліз на передок. «Прощай, Маріє Іванівно, моя голубонько! прощайте, Петро Андрійовичу, соколе наш ясний! — говорила добра попадя.— Щасливої дороги, і дай боже вам обом щастя!» Ми поїхали. В комендантському будинку я побачив Швабрїна, який стояв біля вікна. На обличчі його відбилась похмура злоба. Я не хотів торжествувати над знищеним ворогом і звернув погляд у другий бік. Нарешті, ми виїхали з кріпосних воріт і навкі покинули Белогорську кріпость.

РОЗДІЛ XIII

АРЕШТ

Прошу не гніватись. Обов'язок велить
Відправити в тюрму, мій пане, вас умиць.
Будь ласка, я готов; та хочу я по праву,
Щоб з'ясували ви мені спочатку справу.

Князєвн.

З'єднаний так випадково з любою дівчиною, про яку я ще вранці так болісно непокоївся, я не вірив самому собі і гадав, піби все, що трапилось зо мною, було пустим сном. Марія Іванівна дивилася задумливо то на мене, то на дорогу, і здавалося, не встигла ще отямитися і прийти до пам'яті. Ми мовчали. Серця наші надто були стомлені. Непомітно годин через дві опинилися ми в ближній кріпості, теж підвладній Пугачову. Тут ми перемінили коней. З швидкості, з якою їх запрягали, з покvapливої послужливості бородатого козака, поставленого Пугачовим комендантом, я побачив, що, завдяки балакучості ямщика, який привіз нас, мене приймали за придворного временщика.

Ми поїхали далі. Стало смеркати. Ми наближалися до містечка, де, за словами бородатого коменданта, був сильний загін, що йшов на з'єднання до самозванця. Нас зупинили караульні. На запитання: хто їде? ямщик відповів громогласно: «Государів кум із своєю хазячкою». Раптом натовп гусарів оточив нас з страшною лайкою. «Виходь, бісів куме,— сказав мені вусатий вахмістр.— Ох, і буде ж тобі, з твоею хазячкою!»

Я вийшов з кибитки і звелів, щоб відвели мене до їхнього начальника. Побачивши офіцера, солдати припинили лайку. Вахмістр повів мене до майора. Савельїч від мене не від-

ставав, промовляючи про себе: «Ось тобі й господарів кум! З вогню та в полум'я... Господи владико! чим все це кінчиться?» Кибигка помалу поїхала за нами.

Через п'ять хвилин ми підійшли до будиночка, яскраво освітленого. Вахмістр залишив мене при караулі і пішов про мене доповісти. Він зразу ж повернувся, заявивши мені, що його високоблагородію ніколи мене прийняти, а що він велів одвести мене в острог, а хазяєчку до себе привести.

— Що це значить? — закричав я в нестямі.— Та хіба він збожеволів?

— Не могу знати, ваше благородіє,— відповів вахмістр.— Тільки його високоблагородіє наказав ваше благородіє відвести в острог, а її благородіє наказано привести до його високоблагородія, ваше благородіє!

Я кинувся на ганок. Караульні не думали мене затримувати, і я прямо вбіг у кімнату, де чоловіка шість гусарських офіцерів грали в банк. Майор метав. Який був мій подив, коли, глянувши на нього, пізнав я Івана Івановича Зуріна, що колись обіграв мене в Сімбірському трактирі!

— Чи може бути! — скрикнув я.— Іванс Івановичу! це ти?

— Ба, ба, ба, Петро Андрійович! Яким вітром? Звідки ти? Здорово, брат. Чи не хочеш поставити карточку?

— Дякую. Накажи краще дати мені квартиру.

— Яку тобі квартиру? Залишайся в мене.

— Не можу: я не сам.

— Ну, давай сюди й товариша.

— Я не з товаришем; я... з дамою.

— З дамою! Де ж ти її підчепив? Еге, брат! — (При цих словах Зурін свиснув так виразно, що всі зареготали, а я зовсім зніяковів).

— Ну,— продовжував Зурін,— так і бути. Буде тобі і квартира. А шкода... Ми б гульнули по-давньому... Гей! хлопче! Та чого ж сюди не ведуть кумасю Пугачова? чи вона опирається? Сказати їй, щоб вона не боялася: пан, мовляв, чудовий; нічим не скривдить, та добре її в потилицю.

— Що це ти? — сказав я Зуріну.— Яка кумася Пугачова? Це дочка покійного капітана Миронова. Я вивіз її з полону і тепер проводжаю до батькового села, де й залишу її

— Як! Так це про тебе мені зараз доповідали? Стривай! що ж це значить?

— Потім все розкажу. А тепер, бога ради, заспокой бідну дівчину, яку гусари твої перелякали.

Зурін зразу дав розпорядження. Він сам вийшов на вулицю, попросив пробачення у Марії Іванівни за мимовільне непорозуміння і наказав вахмістрові дати їй найкращу квартиру в місті. Я залишився ночувати у нього.

Ми повечеряли, і, коли залишилися вдвох, я розповів йому про свої пригоди. Зурін слухав мене з великою увагою. Коли я кіпчив, він похитав головою і сказав: «Все це, брат, добре; одно недобре: навіщо тебе чорт несе одружуватися? Я чесний офіцер, не хочу тебе обманювати: але повір ти мені, що одруження дурість. Ну, де тобі возитися з жінкою та няньчитися з дітьми? Гей, плюнь! Послухай мене: розв'яжися ти з капітанською дочкою. Дорогу в Сібірськ я розчистив, там безпечно. Відправ її завтра ж до батьків своїх: а сам залишайся у мене в загоні. В Оренбург повертатися тобі нічого. Попадеш знову в руки до бунтівників, то навряд від них ще раз викрутишся. Таким чином любовна дурість зникне сама собою, і все буде гаразд».

Хоч я не зовсім був з ним згоден, проте почував, що обов'язок честі вимагав моєї присутності у війську імператриці. Я вирішив зробити, як радив Зурін: відправити Марію Іванівну в село і залишитися в його загоні.

Савельїч прийшов мене роздягати; я сказав йому, щоб на другий же день готовий він був їхати далі з Марією Іванівною. Він почав був опиратися. «Що ти, паничу? Як же я тебе покину? Хто буде біля тебе ходити? Що скажуть батьки твої?»

Знаючи упертість слуги мого, я вирішив переконати його ласкою й ширістю. «Друже ти мій, Архипе Савельїчу! — сказав я йому. — Не відмов, будь мені благодійником; прислуга тут мені не погрібна, а я не буду спокійний, якщо Марія Іванівна поїде в дорогу без тебе. Служачи їй, служиш ти й мені, бо я твердо вирішив, як тільки обставини дозволять, одружитися з нею».

Тут Савельїч сплеснув руками з виразом здивування невимовного. «Одружитися! — повторив він. — Дитя хоче одружитися! А що скаже батечко, а матінка що подумає?»

— Погодяться, певно погодяться, — відповів я, — коли узнають Марію Іванівну. Я надіюсь і на тебе. Батечко й матінка тобі вірять: ти будеш нашим заступником, правда ж?

Старий був зворушений. «Ох, батечку ти мій, Петре Андрійовичу! — відповів він. — Хоч раненько надумав ти

женитися, та зате Марія Іванівна така добра панночка, що гріх пропустити okazji. Хай буде по-твому! Довезу її, ангела божого, і по-рабському буду доповідати твоїм багькам, що такий наречений не треба й приданого».

Я подякував Савельїчу і ліг спати в одній кімнаті з Зурїним. Розгарячений і схвилюваний, я розбалакався. Зурїн спочатку зі мною розмовляв охоче; але поволі слова його стали рідкіші й не зв'язніші; нарешті, замість відповіді на якесь запитання, він захропив і присвиснув. Я замовк і скоро взяв з нього приклад.

На другий день вранці прийшов я до Марії Іванівни. Я розповів їй про своє вирішення. Вона визнала його благородним і зразу зо мною погодилась. Загін Зурїна повинен був виступити з міста того ж дня. Нічого було зволікати. Я тут же і попрощався з Марією Іванівною, доручивши її Савельїчу і давши їй листа до моїх батьків. Марія Іванівна заплакала. «Прощайте, Петре Андрійовичу! — сказала вона тихим голосом. — Чи доведеться нам побачитися чи ні, бог тільки це знає; та повік не забуду вас; до могили ти один зостанешся в моїм серці». Я нічого не міг відповідати. Люди нас огочували. Я не хотів при них віддаватися почуттям, які мене хвилювали. Нарешті вона поїхала. Я повернувся до Зурїна, сумний і мовчазний. Він хотів мене розвеселити; я думав себе розважити: ми провели день шумливо і буйно і ввечері виступили в похід.

Це було наприкінці лютого. Зима, що утрудняла дії, минала, і наші генерали готувалися до дружної взаємодії. Пугачов все ще стояв під Оренбургом. Тимчасом навколо нього загони з'єднувалися і з усіх боків наближалися до злочинницького гнізда. Повсталі села, побачивши наше військо, підкорялися; зграї розбійників скрізь тікали від нас, і все передвіщало швидке й благополучне закінчення.

Незабаром князь Голіцин, під кріпостою Татищевою, розбив Пугачова, розігнав його юрми, визволив Оренбург, і, здавалося, завдав бунту останнього і вирішального удару. Зурїн був у той час відряджений проти зграї повсталих башкирців, які порозбігалися раніше, ніж ми їх побачили. Весна взяла нас в облогу в татарському сільці. Річки розлилися, і дороги стали непрохідні. Ми заспокоювали себе в нашій бездіяльності думкою про швидке припинення нудної і дріб'язкової війни з розбійниками і дикунами.

Та Пугачов не був пійманий. Він з'явився на Сибірських заводах, зібрав там нові зграї і знову почав лиходіяти.

Чутки про його успіхи знову поширилися. Ми довідалися про зруйнування Сибірських кріпостей. Незабаром звістка про взяття Казані і про похід самозванця на Москву стривожила начальників військ, що безтурботно дрімали в надії на безсилля мерзенного бунтівника. Зурін дістав наказ переправитися через Волгу*.

Не буду описувати нашого походу і закінчення війни. Скажу коротко, що бідування доходило до краю. Ми проходили через селища, спустошені бунтівниками, і мимоволі відбирали у бідних жителів те, що встигли вони врятувати. Правління було всюди припинене: поміщики ховалися по лісах. Зграї розбійників бешкетували скрізь; начальники окремих загонів самовільно карали й милували; стан всього широкого краю, де лютувала пожежа, був жахливий... Не доведи господи бачити російський бунт, безглуздий і безпощадний!

Пугачов тікав, переслідуваний Іваном Івановичем Міхельсоном. Незабаром дізналися ми, що його остаточно розбито. Нарешті Зурін одержав повідомлення про захоплення самозванця, а разом з тим і наказ зупинитися. Війна була закінчена. Нарешті можна було їхати до моїх батьків! Думка їх обійняти, побачити Марію Іванівну, від якої я не мав ніяких звісток, викликала у мене захват. Я стрибав, як дитина. Зурін сміявся і казав, знизуючи плечима: «Ні, тобі не минути лиха! Одружишся — ні за що пропадеш!»

Тимчасом дивне почуття отруювало мою радість: думка про лиходія, забризканого кров'ю стількох безневинних жертв, та про кару, яка на нього чекала, тривожила мене мимоволі: «Ємелю, Ємелю! — думав я з досадою, — чому не наткнувся ти на штик або не потрапив під картеч? Кращого нічого не міг би ти придумати». Що накажете робити? Думка про нього нерозлучна була в мене з думкою про пощаду, яку він дав мені в одну із найжахливіших хвилин його життя, і про визволення моєї нареченої з рук мерзенного Швабріна.

Зурін дав мені відпуск. Через кілька днів мав я знову опинитися в моїй сім'ї, побачити знову мою Марію Іванівну... Раптом несподівана гроза мене вразила.

В день, призначений для виїзду, в саму ту хвилину, коли готувався я рушити в дорогу, Зурін увійшов до мене

* З цим місцем пов'язаний «Пропущений розділ», що його відкинув Пушкін і що зберігся тільки в чорновому автографі (див. стор. 367).

в хату, тримаючи в руках папір, з виразом надзвичайно заклопотаним. Щось кольнуло мене в серце. Я злякався, сам не знаючи чого. Він вислав мого денщика і сказав, що має до мене діло.— Що таке? — спитав я з неспокоєм.— «Маленька неприємність,— відповів він, подаючи мені папір.— Прочитай, що зараз я одержав». Я став його читати: це був секретний наказ до всіх окремих начальників арештувати мене, де б не попався, і негайно відправити під караулом у Казань в Слідчу Комісію, засновану в справі Пугачова.

Папір мало не випав з моїх рук. «Робити нічого! — сказав Зурін.— Обов'язок мій коритися наказу. Мабуть, чутка про твої товариські подорожі з Пугачовим якось та дійшла до уряду. Сподіваюся, що справа не буде мати ніяких наслідків і що ти виправдаєшся перед комісією. Не сумуй і рушай». Совість моя була чиста; я суду не боявся; але думка відстрочити хвилину солодкого побачення, може, на кілька ще місяців — страхала мене. Візок був готовий. Зурін по-дружньому зі мною попрощався. Мене посадили у візок. Зі мною сіли два гусарні з шаблями наголо, і я поїхав по великій дорозі.

РОЗДІЛ ХІV

с у д

Слава людська —
Хвиля морська.

Цислів'я.

Я був певен, що виною всьому був самовільний від'їзд з Оренбурга. Я легко міг виправдатися: наїзництво не тільки ніколи не було заборонене, але ще всіма силами було підтримуване. Я міг бути обвинувачений в надмірній запальності, а не в непослуху. Але приятельські стосунки мої з Пугачовим могли бути доведені безліччю свідків і повинні були здаватися принаймні дуже підозрілими. Всю дорогу думав я про допит, який на мене чекав, обмірковував свої відповіді, і вирішив перед судом розказати щирю правду, вважаючи цей спосіб виправдання за найпростіший, а разом з тим і за найбільш надійний.

Я приїхав у Казань, спустошену й погорілу. По вулицях, на місці будишків, лежали купи вугілля і стирчали задимлені стіни без покрівель і вікон. Такий був слід, залишений Пугачовим! Мене привезли в кріпость, яка вціліла посеред згорілого міста. Гусари здали мене караульному офіцерові. Він звелів покликати коваля. Наділи мені на ноги ланцюг і закували його наглухо. Потім відвели мене в тюрму і залишили одного в тісній і темній конурці, з самими голими стінами і з віконечком, загородженим залізними ґратами.

Такий початок не провіщав мені нічого доброго. Однак ж я не втрачав ні бадьорості, ні надії. Я вдався до втіхи всіх скорбящих і, вперше зазнавши насолоди молитви, яка виливалася з чистого, але змученого серця, спокійно заснув, не турбуючись про те, що зо мною буде.

На другий день тюремний сторож мене розбудив, сказавши, що мене викликають в комісію. Два солдати повели мене через двір у комендантський будинок, зупинилися в передній і впустили самого у внутрішні кімнати.

Я ввійшов у залу досить простору. За столом, вкритим паперами, сиділо два чоловіки: літній генерал, на вигляд суворий і холодний, і молодий гвардійський капітан, років двадцяти восьми, дуже приємної зовнішності, моторний і вільний у поведженні. Біля віконця за окремим столом сидів секретар з пером за вухом, схилившись над папером, готовий записувати мої зізнання. Почався допит. Мене спитали про моє ім'я і звання. Генерал поцікавився, чи не сиң я Андрія Петровича Гриньова? І на відповідь мою сказав суворо: «Шкода, що така шаповна людина має такого негідного сина!» Я спокійно відповів, що які б не були обвинувачення, що тяжіють наді мною, я маю надію їх розвіяти чистосердним поясненням істини. Упевненість моя йому не сподобалася. «Ти, брат, меткий,— сказав він мені, насупившись; — але бачили ми й не таких!»

Тоді молодий чоловік спитав мене: з якої нагоди і коли саме пішов я на службу до Пугачова і на які доручення був я ним використаний.

Я відповів з обуренням, що я, як офіцер і дворянин, ні на яку службу до Пугачова вступати і ніяких доручень від нього прийняти не міг.

— Яким же чином,— заперечив мій допитувач,— дворянин і офіцер сам помилований самозванцем, тимчасом як усі його товариші по-злочинному вбиті? Яким чином цей самий офіцер і дворянин по-дружньому бенкетує з бунтівниками, приймає від головного лиходія подарунки, шубу, коня і полтинника грошей? Як виникла така дивна дружба і на чому вона ґрунтується, як не на зраді або принаймні на мерзениї і злочинній малодушності?

Я був глибоко ображений словами гвардійського офіцера і палко почав своє виправдання. Я розповів, як почалося моє знайомство з Пугачовим у степу, під час хуртовини; як при взятті Белогорської кріпості він мене пізнав і пощадив. Я сказав, що кожух і коня, правда, не посовістився я взяти від самозванця; але що Белогорську кріпость захищав я проти лиходія до останньої змоги. Нарешті, я послався і на мого генерала, який міг засвідчити мою старанність під час тяжкої оренбурзької облоги.

Суворий генерал взяв із стола розпечатаний лист і став читати його вголос:

— На запитання вашого превосходительства щодо прапорщика Гриньова, який нібито причетний до нинішнього заколоту і вступиє у зносини з лиходієм, службою недовзголені і обов'язку присяги противні, пояснити маю честь: згаданий прапорщик Гриньов перебував на службі в Оренбурзі від початку жовтня минулого 1773 року до 24 лютого нинішнього року, в котре число він з міста виїхав і з того часу вже в команду мою не з'являвся. А чутно від перебіжчиків, що він був у Пугачова в слободі і з ним разом їздив у Белогорську кріпость, в якій раніше був він на службі; щодо його поведінки, то я можу...» Тут він спинив своє читання і сказав мені суворо: «Що ти тепер скажеш на своє виправдання?»

Я хотів був продовжувати, як почав, і розповісти про свої стосунки з Марією Іванівною так само щиро, як і все інше. Але раптом відчув непереборну огиду. Мені спало на думку, що коли назву її, то комісія притягне її до відповідальності; і думка вплутати ім'я її між мерзенні наклепи лиходіїв і її саму привести на очну з ними справку — ця жахлива думка так мене вразила, що я зам'явся і збився.

Судді мої, що почали, здавалося, вислухувати відповіді мої з деякою прихильністю, були знову упереджені проти мене, побачивши, що я збентежився. Гвардійський офіцер сказав, щоб мене поставили на очну справку з головним донощиком. Генерал звелів гукнути вчорашнього лиходія. Я жваво обернувся до дверей, ждучи появи свого обвинувача. Через кілька хвилин забряжчали ланцюги, двері відчинилися і ввійшов Швабрін. Я здивувався з того, як він змінився. Він був страшенно худий і блідий. Волосся його, недавно чорне як смола, зовсім посивіло; довга борода була скуповджена. Він повторив обвинувачення свої слабим, але сміливим голосом. За його словами, я відряджений був від Пугачова в Оренбург шпигуном; щодня виїжджав на перестрілки, щоб передавати листовні повідомлення про все, що робилося в місті; що нарешті явно перекинувся до самозванця. Їздив з ним з кріпості в кріпость, намагаючись всяко губити своїх товаришів-зрадників, щоб займати їх місця і користуватися нагородами, які роздавав самозванець. — Я вислухав його мовчки і був задоволений одним: ім'я Марії Іванівни не вимовив мерзенний лиходій, чи не тому що самолюбство його страждало від думки про ту, яка відвер-

нулася від нього з презирством; чи не тому, що в серці його жевріла іскра того ж почуття, котре і мене змушувало мовчати,— як би там не було, ім'я дочки Белогорського коменданта не було назване в присутності комісії. Я утвердився ще більше в моєму намірі, і коли судді спитали: чим можу заперечити свідчення Швабріна, я відповів, що додержуюся першого свого пояснення і нічого іншого на своє виправдання сказати не можу. Генерал велів нас вивести. Ми вийшли разом. Я спокійно глянув на Швабріна, але не сказав йому й слова. Він посміхнувся злісною посмішкою і, підбравши свої ланцюги, випередив мене і прискорив свою ходу. Мене знову відвели в ґюрму і з того часу уже на допит не викликали.

Я не був свідком усього, про що лишається мені розповісти читачеві; але я так часто чув про це розповіді, що найменші подробиці запали в мою пам'ять і що мені здається, наче я тут же був незримо присутній.

Марію Іванівну прийняли мої батьки з тією широю привітністю, якою відзначалися люди старого часу. Вони бачили благодать божу в тому, що мали нагоду дати притулок і приголубити бідну сироту. Незабаром вони до неї широко прив'язалися, бо не можна було її узнати й не полюбити. Моя любов уже не здавалася батечкові пустою дурістю; а матінка тільки того й бажала, щоб її Петруша одружився з милою капітанською дочкою.

Чутка про мій арешт вразила всю мою сім'ю. Марія Іванівна так просто розповіла моїм батькам про дивне знайомство моє з Пугачовим, що воно не тільки не турбувало їх, але ще й змушувало сміятися часто від щирого серця. Батечко не хотів вірити, щоб я міг бути замішаний в мерзенному бунті, метою якого було повалення престолу і знищення дворянського роду. Він суворо допитав Савельїча. Старий не потаїв, що панич бував в гостях у Ємельки Пугачова і що, мовляв, лиходій таки був прихильний до нього; але клявся, що ні про яку зраду він не чував. Старики заспокоїлись і нетерпляче стали ждати сприятливих звісток. Марія Іванівна дуже була стривожена, але мовчала, бо була обдарована надзвичайною скромністю й обережністю.

Минуло кілька тижнів... Раптом батечко одержує з Петербурга лист від нашого родича князя Б**. Князь писав йому про мене. Після звичайного вступу, він повідомляв його, що підозри щодо участі моєї в замислах бунтівників, на жаль, виявилися надто слушними, для науки іншим мене мали б стратити, але що государиня, зважаючи на заслуги й

похилий вік батька, вирішила помилувати злочинного сина і, звільняючи його від ганебної страти, звеліла тільки за-слати у віддалений край Сибіру на вічне поселення.

Цей несподіваний удар мало не вбив батька мого. Він втратив свою звичайну твердість, і жаль його (звичайно ні-мий) вилився в гірких скаргах. «Як! — повторював він у нестямі.— Син мій брав участь у замислах Пугачова! Боже праведний, до чого я дожив! Государиня звільняє його від страти! Від цього хіба мені легше? Не кара страшна: пращур мій помер на лобному місці, відстоюючи те, що вважав свяतिною свого сумління; батько мій постра-ждав разом з Волинським і Хрущовим. Але дворянинові зрадити свою присягу, з'єднатися з розбійниками, з убив-цями, з втеклими холопами!.. Ганьба і сором нашому ро-дові...» Злякана його розпачем матінка не сміла при ньому плакати і намагалася повернути йому бадьорість, кажучи про непевність поговору, про хисткість людської думки. Батько мій був невтішний.

Марія Іванівна мучилася більше за всіх. Впевнена, що я міг виправдатися, коли б тільки схотів, вона догадувалася про істину і вважала себе причиною мого нещастя. Вона хо-вала від усіх свої сльози й страждання і тимчасом безпе-рервно думала про засоби, як би мене врятувати.

Якось увечері батечко сидів на дивані, перегортаючи сторінки Придворного Календаря; але думки його були да-леко, і читання не справляло на нього звичайного свого впливу. Він насвистував старовинний марш. Матінка мовчки в'язала шерстяну фуфайку, і сльози час від часу капали на її роботу. Раптом Марія Іванівна, що тут-таки сиділа з ро-ботою, заявила, що необхідність її змушує їхати в Петер-бург і що вона просить дати їй змогу відправитися. Матінка дуже засмутилася. «Чого тобі в Петербург? — сказала вона.— Невже, Маріє Іванівно, хочеш і ти нас покинути?» Марія Іванівна відповіла, що вся майбутня доля її залежить від цієї подорожі, що вона їде шукати покровительства і до-помоги у сильних людей, як дочка людини, що постраждала за свою вірність.

Батько мій похилив голову: кожне слово, що нагадувало про мнимий злочин сина, було для нього тяжке і здавалося ущипливим докором. «Ідь, голубко! — сказав він їй, зіт-хнувши.— Ми твоєму щастю перешкоджати не хочемо. Дай боже тобі за жениха доброго чоловіка, не ошельмованого зрадника». Він устав і вийшов з кімнати.

Марія Іванівна, залишившись наодинці з матінкою, почасти розповіла про свій намір. Матінка із сльозами обняла її і молила бога про благополучний кінець задуманої справи. Марію Іванівну спорядили, і через кілька днів вона вирушила в дорогу з вірною Палашею і з вірним Савелітчем, який, силою розлучений зі мною, втішався принаймні думкою, що служить моїй нареченій.

Марія Іванівна благополучно прибула в Софію і, довідавшись на поштовому дворі, що Двір перебував у той час в Царському Селі, вирішила тут спинитися. Її відвели куточок за перегороdkою. Жінка наглядача зразу ж з нею розговорилася, сказала, що вона племінниця придворного грубника, і посвятила її у всі таємниці придворного життя. Вона розповіла, о котрій годині государиня звичайно прокидалася, пила каву, прогулювалась; які вельможі були в той час при ній; що зволила вона вчора говорити у себе за столом, кого приймала ввечері,— словом, розмова Анни Власівни варта була кількох сторінок історичних записок і була б дорогоцінною для потомства. Марія Іванівна слухала її з увагою. Вони пішли в сад. Анна Власівна розповіла історію кожної алеї і кожного місточка, і, пагулявшись, вони повернулися на станцію дуже задоволені одна одною.

На другий день рано-вранці Марія Іванівна прокинулася, одяглася і тихенько пішла в сад. Ранок був чудовий, сонце освітлювало верхівки лип, що вже пожовкли під свіжим подихом осені. Широке озеро сяяло нерухомо. Прокинувшись, лебеді поважно випливали з-під кущів, що затіняли береги. Марія Іванівна пішла вздовж чудового луку, де щойно поставлений був пам'ятник на честь недавніх перемог графа Петра Олександровича Румянцева. Раптом біла собачка англійської породи загавкала і побігла їй назустріч. Марія Іванівна злякалася і спинилася. В цю саму мить пролунав приймний жіночий голос:— «Не біється, вона не вкусить». І Марія Іванівна побачила даму, що сиділа на лаві проти пам'ятника. Марія Іванівна сіла на другому кінці лави. Дама пильно на неї дивилася; а Марія Іванівна, з свого боку кинувши кілька побіжних поглядів, встигла оглянути її з ніг до голови. Вона була в білому ранковому вбранні, в нічному чепці й тілогрійці. Їй здавалося літ сорок. Лице її, повне і рум'яне, виражало поважність і спокій, а блакитні очі і легка посмішка мали принадність невимовну. Дама перша порушила мовчання.

— Ви, мабуть, не тутешні? — сказала вона.

- Так, пані: я вчора тільки приїхала з провінції.
- Ви приїхали з вашими батьками?
- О, ні! Я приїхала сама
- Сама! Але ви такі ще молоді!
- У мене немає ні батька, ні матері.
- Ви тут, звичайно, у якихось справах?
- Так, пані. Я приїхала подати прохання государині.
- Ви сирота: мабуть, ви скаржитесь на несправедливість і кривду?
- О! ні! Я приїхала просити милості, а не справедливості.
- Дозвольте спитати, хто ви такі?
- Я дочка капітана Миронова.
- Капітана Миронова! Того самого, що був комендантом однієї з оренбурзьких кріпостей?
- Так, пані.

Дама, здавалося, була зворушена. «Вибачте мене,— сказала вона голосом ще більш ласкавим,— якщо я втручаюся у ваші справи; але я буваю при дворі; розкажіть мені, в чому полягає ваше прохання, і, може, мені вдасться вам допомогти».

Марія Іванівна встала і шанобливо їй подякувала. Все в невідомій дамі мимохіть вабило серце і викликало довіру. Марія Іванівна вийняла з кишені складений папір і подала незнайомій своїй покровительці, яка стала читати його про себе.

Спочатку вона читала з виразом уважним і прихильним: але раптом обличчя її змінилося,— і Марія Іванівна, що стежила очима за всіма її рухами, злякалася строгого виразу цього обличчя, хвилину тому такого приємного і спокійного.

— Ви просите за Грицьова?— сказала дама з холодним виразом.— Імператриця не може його простиги. Він пристав до самозванця не з незнання і легковірності, але як безчесний і шкідливий негідник.

— Ах, неправда!— скрикнула Марія Іванівна.

— Як неправда!— заперечила дама, вся спалахнувши.

— Неправда, їй-богу, неправда! Я знаю все, я все вам розкажу. Він задля мене однієї терпів усе, що спіткало його. І якщо він не виправдався перед судом, то хіба тому тільки, що не хотів впутати мене.— Туг вона палко розповіла все, що вже відомо моему читачеві.

Дама вислухала її з увагою.— «Де ви зупинилися?» —

спитала вона потім; і почувши, що у Анни Власівни, промовила з посмішкою: «А! знаю Прощайте, не говоріть нікому про нашу зустріч. Я сподіваюсь, що ви не довго будете ждати відповіді на ваш лист».

З цим словом вона встала й увійшла в криту алею, а Марія Іванівна повернулася до Анни Власівни, сповнена радісної надії.

Хазяйка поганила її за ранню осінню прогулянку, шкідливу, за її словами, для здоров'я молодої дівчини. Вона принесла самовар і за чашкою чаю тільки було взялася до нескінченних розповідей про двір, як раптом придворна карета зупинилася біля ганку, і камер-лакей увійшов із сповіщенням, що государиня зволить до себе запрошувати панночку Миронову.

Анна Власівна здивувалася і заметушилася. «Ой, господи! — закричала вона. — Государиня викликає вас до двору. Як же це вона дізналась про вас? Та як же ви, матітко, з'явитесь перед імператрицею? Ви ж либонь і ступити по-придворному не вмієте... Чи не провести мені вас? Все ж таки я вас хоч у чомусь та можу застерегти. І як же вам їхати в дорожньому вбранні? Чи не послати до повитухи за її жовтим робоном?» Камер-лакей сказав, що государиня волить, щоб Марія Іванівна їхала сама і в тому, в чому її застануть. Робити було нічого: Марія Іванівна сіла в карету і поїхала в палац у супроводі порад і благословень Анни Власівни.

Марія Іванівна передчувала вирішення нашої долі; серце її сильно билосся і завмирало. Через кілька хвилин карета спинилася біля палацу. Марія Іванівна з трепетом пішла по сходах. Двері перед нею розчинилися навстіж. Вона пройшла довгий ряд пустих пишних кімнат; камер-лакей показував дорогу. Нарешті, підійшовши до замкнених дверей, він сказав, що зараз про неї доповість, і залишив її саму.

Думка побачити імператрицю віч-на-віч гак страхала її, що вона насилу могла триматися на ногах. Через хвилину двері відчинилися, і вона увійшла в прибиральню государині.

Імператриця сиділа за своїм туалетом. Кілька придворних оточували її і шанобливо пропустили Марію Іванівну. Государиня ласкаво до неї звернулася, і Марія Іванівна пізнала в ній ту даму, з якою так одверто говорила вона кілька хвилин тому. Государиня підкликала її і сказала з посмішкою: «Я рада, що могла додержати свого слова і

задовольнити вашу просьбу. Справу вашу закінчено. Я переконана в безневинності вашого нареченого. Ось лист, який самі потрудіться відвезти до майбутнього свекра».

Марія Іванівна взяла лист тремтячою рукою і, заплакавши, упала до ніг імператриці, що підвела її й поцілувала. Государиня розговорилася з нею. «Знаю, що ви не багаті,— сказала вона;— але я маю борг перед дочкою капітана Миронова. Не турбуйтеся про майбутнє. Я беру на себе подбати про ваш достаток».

Приголубивши бідну сироту, государиня її відпустила. Марія Іванівна поїхала назад у тій самій придворній кареті. Анна Власівна, що нетерпляче ждала її повернення, засипала її запитаннями, на які Марія Іванівна відповідала сяк-так. Анна Власівна хоч і була незадоволена з її безпам'ятства, але приписала його провінціальной сором'язливості і простила великодушно. Того ж дня Марія Іванівна, не поцікавившись глянути на Петербург, назад поїхала в село...

Тут кінчаються записки Петра Андрійовича Гриньова. Із родинних переказів відомо, що він був звільнений з ув'язнення в кінці 1774 року, по іменному наказу; що він був присутній при страті Пугачова, і той пізнав його в натовпі і кивнув йому головою, яку через хвилину, мертву й закритавлену, показано було народові. Незабаром після того Петро Андрійович одружився з Марією Іванівною. Потомство їх благоденствує в Сібірській губернії.— За тридцять верст від*** стоїть село, що належить десятком поміщикам.— В одному з панських флігелів показують власноручний лист Катерини II за склом і в рамці. Він написаний до батька Петра Андрійовича і містить виправдання його синові і похвалу розумові й серцю дочці капітана Миронова. Рукопис Петра Андрійовича Гриньова переданий був нам від одного з його внуків, який довідався, що ми зайняті були працею, яка стосується часів, описаних його дідом. Ми наважилися, з дозволу родичів, видати його окремо, підшукавши до кожного розділу відповідний епіграф і дозволивши собі змінити деякі власні імена.

Видаєць.

ДОДАТОК

ПРОПУЩЕНИЙ РОЗДІЛ*

Ми наближалися до берегів Волги; полк наш увійшов у село** і зупинився в ньому ночувати. Староста сказав мені, що по той бік усі села збунтувалися, зграї пугачовські бродять скрізь. Ця звістка мене дуже стурбувала. Ми повинні були переправитися на другий день вранці. Нетерпіння опанувало мене. Село батька мого лежало за 30 верст по той бік річки. Я спитав, чи не знайдеться перевізника. Всі селяни були рибалки; човнів було багато. Я прийшов до Гриньова і повідомив його про свій намір. «Бережися,— сказав він мені.—Одному їхати небезпечно. Дождися ранку. Ми переправимося перші і приведемо в гості до твоїх батьків 50 чоловік гусарів на всякий випадок».

Я пастояв на своєму. Човен був готовий. Я сів у нього з двома гребцями. Вони відчалили і вдарили у весла.

Небо було ясне. Місяць сяяв. Погода була тиха. Волга бігла рівно й спокійно. Човен, плавно гойдаючись, швидко линув по темних хвилях. Я поринув у мрії. Минуло з півгодини. Ми вже досягли середини ріки... раптом гребці почали перешіптуватися між собою. «Що там?»— спитав я, розбуркавшись. «Не знаємо, бог відає»,— відповіли гребці, дивлячись в один бік. Очі мої взяли той самий напрям, і я побачив у пільмі щось таке, що пливло вниз по Волзі. Незнайомий предмет наближався. Я звелів гребцям зупини-

---

* Розділ цей не включено в остаточну редакцію «Капітанської дочки» і зберігся в чорновому рукопису В тексті розділу Гриньов називається Булавиним, а Зурін — Гриньовим.

тися і ждати його. Місяць зайшов за хмару. Пливучий привид зробився ще невиразнішим. Він був від мене вже близько, і я все ще не міг розгледіти. «Що б це було, — говорили гребці. — Парус не парус, щогли не щогли...» — Раптом місяць вийшов з-за хмари і осяяв видовище жахливе. Нам назустріч пливла шибениця, поставлена на плоту. Три тіла висіли на перекладці. Болісна цікавість опанувала мене. Я захотів глянути на обличчя повішених.

За моїм наказом гребці зачепили пліт гаком човен мій ткнувся у пливучу шибеницю. Я вистрибнув і опинився між жахливими стовпами. Яскравий місяць осяював спотворені обличчя нещасних. Один з них був старий чуваш, другий російський селянин, сильний і здоровий парубок років 20-ти. Але глянувши на третього, я дуже був уражений і не міг стриматися від жалісного вигуку: це був Ванька, бідолашний мій Ванька, що з нерозуму свого пристав до Пугачова. Над ними прибита була чорна дошка, на якій білими великими літерами було написано: Лиходії й бунтівники. Гребці дивилися байдуже і ждали мене, удержуючи пліт гаком. Я сів знову в човен. Пліт поплив униз по річці. Шибениця довго чорніла в темряві. Нарешті вона зникла — і човен мій причалив до високого й крутого берега...

Я щедро розплатився з гребцями. Один з них повів мене до виборного села, що стояло біля перевозу. Я ввійшов з ним разом у хату. Виборний, почувши, що я вимагаю коней, прийняв мене досить грубо, але мій вожатий сказав йому тихо кілька слів, і його суворість зразу обернулася у квапливу послужливість. За одну хвилину трійка була готова, я сів у візок і звелів себе везти у наше село.

Я мчав великим шляхом, повз сонні села. Я боявся одного: бути спиценим на шляху. Якщо нічпа зустріч моя на Волзі свідчила про присутність бунтівників, то вона заразом була доказом і сильної прогидії уряду. На всякий випадок я мав у кишені пропуск, виданий мені Пугачовим, і наказ полковника Гриньова. Але ніхто мені не зустрівся і над ранок я побачив ріку і ялиновий гай, за яким стояло наше село. Ямщик ударив по конях, і за чверть години я вїхав у**.

Панський будинок стояв на другім кінці села. Коні мчали скільки сили. Раптом посеред села ямщик почав їх стримувати. «Що там?» — спитав я нетерпляче. «Застава, пане», — відповів ямщик, насилу зупиняючи розлютованих своїх коней. Справді, я побачив рогатку і вартового з києм.

Мужик підійшов до мене і скинув бриля, пигаючи паспорта. «Що це значить?—спитав я його,—чого тут рогатка? Кого ти стережеш?» — «Та ми, батечку, бунтуємо»,— відповів він, чухаючись.

— А де ваші пани? — спитав я з сердечним завмиранням...

— Пани наші де?— повторив мужик.— Пани наші у хлібній коморі.

— Як у коморі?

— Та Андрюха, земський, посадив, бач, їх в колодки і хоче везти до батечка-государя.

— Боже мій! Відвертай, дурню, рогатку. Чого ж ти гавловиш?

Вартовий барився. Я вискочив з воза, зацідив (вибачте) у вухо і сам відсунув рогатку. Мужик мій дививсь на мене з безглуздим подивом. Я сів знову на воза і звелів мчати до панського будинку. Хлібна комора стояла в дворі. Біля замкнених дверей стояли два мужики теж з киями. Віз спинився прямо перед ними. Я вискочив і кинувся прямо на них. «Відчипляйте двері!» — сказав я їм. Мабуть, вигляд мій був страшний. Принаймні вони повтікали, кипувши кії. Я спробував збити замок, а двері виламати, але двері були дубові, а величезний замок несокрушений. В цю мить ставний молодий мужик вийшов з-за хати для челяді і з виглядом гордовитим спитав мене, як я смію бешкетувати. «Де Андрюшка земський,— закричав я йому.— Гукнути його до мене».

— Я сам Андрій Афанасійович, а не Андрюшка,— відповів він мені, погордо взявшись в боки. — Що треба?

Замість відповіді я схопив його за комір і, притягнувши до дверей комори, звелів їх відмикати. Земський був уперся, але батьківська кара вплинула і на нього. Він вийняв ключ і відімкнув комору. Я кинувся через поріг і в темному кутку, слабо освітленім вузьким отвором, прорубаним у стелі, побачив матір і батька. Руки їх були зв'язані, на ноги набиті були колодки. Я кинувся їх обіймати і не міг вимовити й слова. Обоє поглядали на мене з подивом,— три роки військового життя так змінили мене, що вони не могли мене пізнати. Матінка ахнула і залилася сльозами.

Раптом почув я любий знайомий голос. «Петре Андрійовичу! Це ви!» Я остовпів... оглянувся і бачу в іншому кутку Марію Іванівну, теж зв'язану.

Батько дивився на мене мовчки, не сміючи вірити са-

мому собі. Радість сяjala на обличчі його. Я спішив шаблею порозрізувати вузли їх вірьовок.

— Здрастуй, здрастуй, Петрушо,— говорив батько мені, притискаючи мене до серця,— слава богу, діждався тебе...

— Петрушо, голубе мій,— говорила матінка.— Як тебе господь привів! Чи здоровий ти?

Я поспішав вивести їх з ув'язнення,— але, підійшовши до дверей, я побачив, що їх замкнено. «Андрюшко,— закричав я,— відімкни!»

— Ще б пак,— відповів з-за дверей земський.— Сиди лишень сам тут. От уже навчимо тебе бешкетувати та за комір шарпати государевих чиновників!

Я став оглядати комору, шукаючи, чи не було якогонебудь способу вибратися.

— Не турбуйся,— сказав мені батечко,— не такий я хазяїн, щоб можна було в комори мої входити й виходити злодійськими пролазками.

Матінка, на хвилину обрадувана моєю появою, впала у відчай, побачивши, що довелося й мені поділити загин усієї сім'ї. Але я був спокійніший з того часу, як перебував з ними і з Марією Іванівною. Зо мною була шабля і два пістолети, я міг ще витримати облогу. Гриньов повинен був наспіти над вечір і нас визволити. Я розповів про все це моїм батькам і встиг заспокоїти матінку. Вони віддалися цілком радості побачення.

— Ну, Петре,— сказав мені батько,— доволі ти витворяв, і я на тебе дуже таки був сердитий. Та нема чого згадувати про старе. Маю надію, що тепер ти виправився і переказився. Знаю, що ти служив, як належить чесному офіцерові. Дякую. Потішив мене, старого. Коли тобі зобов'язаний я буду визволенням, то життя мені вдвічі буде приємніше.

Я з сльозами цілував його руку і дивився на Марію Іванівну, яка так зраділа з моєї присутності, що здавалася цілком щасливою і спокійною.

Близько обіду почули ми незвичайний галас і крик. «Що це значить,— сказав батько,— вже чи не твій полковник наспів?»— «Неможливо,— відповів я.— Він не буде раніше вечора». Галас ставав більшим. Били на гвалт. По двору ганяли кінні люди; в цю мить у вузький отвір, прорубаний в стіні, просунулася сива голова Савельїча, і мій бідолашний слуга промовив жалісним голосом: «Андрію Петровичу, Авдотіє Василівно, батечку ти мій, Петре Андрійовичу, ма-

тінко Маріє Іванівно, біда! лиходії увійшли в село. І чи знаєш, Петре Андрійовичу, хто їх привів? Швабрін, Олексій Іванович, дідько б його взяв!» Почувши ненависне ім'я, Марія Іванівна сплеснула руками і застигла нерухомо.

— Слухай,— сказав я Савелїчу,— пошли кого-небудь верхи до перевозу, назустріч гусарському полку; і звели дати знати полковникові про нашу небезпеку.

— Та кого ж послати, паничу! Всі хлопці бунтують, а коней всіх захоплено! Лишенько! Ось уже в дворі — до комори добираються.

В цей час за дверима обїзвалося кілька голосів. Я мовчки дав знак матїнцї і Марїї Іванівнї відїйти в куток, оголив шаблю і притулився до стїни біля самих дверей. Батечко взяв пістолети і на обох звїв курки і став біля мене. Забряжчав замок, двері відчинилися і голова земського просунулась. Я вдарив по нїй шаблею, і він упав, загородивши вхід. В ту ж мить батечко вистрілив у двері з пістолета. Натопв, що взяв нас в облогу, відбїг з прокляттями. Я перетяг через порїг пораненого і замкнув двері внутрїшньою петлею. Двір був повен озброєних людей. Між ними пізнав я Швабрїна.

— Не бїйтеся, — сказав я жїнкам, — є надїя. — А ви, батечку, вже бїльше не стрїляйте. Побережемо останнїй заряд.

Матїнка мовчки молилася богові; Марія Іванівна стояла біля неї, з ангельським спокоєм ждучи вирїшення долї нашої. За дверима лунали загрози, лайка й прокляття. Я стояв на своєму мїсцї, готуючись порубати першого смїливця. Раптом лиходїї змовкли. Я почув голос Швабрїна, що кликав мене на ім'я.

— Я тут, чого ти хочеш?

— Здайся, Буланїн, опиратися рїч марна. Пожалїй своїх стариків. Упертїстю себе не врятуєш. Я до вас доберусь!

— Спробуй, зраднику!

— Не стану ні сам сунутися даремно, ні своїх людей втрачати. А звелю підпалити комору і тоді побачимо, що ти робитимеш, Дон-Кїхоте белогорськїй. Тепер час обїдати. Поки що сиди та думай на дозвїллі. До побачення, Маріє Іванівно, не прошу у вас вибачення: вам, мабуть, не нудно в потемках з вашим рицарем.

Швабрїн пішов і залишив варту біля комори. Ми мовчали. Кожен з нас думав сам собі, не смїючи передати іншому своїх думок. Я уявляв собі все, що спроможнїй був

учинити озлоблений Швабрін. Про себе я майже не турбувався. Признатися? І доля батьків моїх не так жажала мене, як доля Марії Іванівни. Я знав, що матінку палко любили селяни і дворові люди, батечка, незважаючи на його строгість, також любили, бо був справедливий і знав справжні нужди підвладних йому людей. Бунт їх був помилка, миттєве сп'яніння, а не вияв обурення. Тут пощада була можлива. Але Марія Іванівна? Яку долю готувала їй розбещена й безсовісна людина! Я не наважувався зупинитися на цій жахливій думці і готувався, прости господи, скоріше умертвити її, ніж вдруге побачити в руках жорстокого недруга.

Минуло ще з годину. В селі лунали пісні п'яних. Вартові наші їм заздрили і, досадуючи на нас, лаялися і страхали нас мордуванням і смертю. Нарешті утворився великий рух у дворі, і ми знову почули голос Швабріна.

— Що, чи надумалися ви? Чи віддається добровільно в мої руки?

Ніхто йому не відповів. Підождавши трохи, Швабрін звелів принести соломі. Через кілька хвилин спалахнув вогонь і освітив темну комору, і дим почав пробиватися з-під щілин порога. Тоді Марія Іванівна підійшла до мене і тихо, взявши мене за руку, сказала:

— Годі, Петре Андрійовичу! Не губить за мене і себе й батьків. Випустить мене. Швабрін мене послухає.

— Ні за що,— закричав я гнівно.— Чи знаєте ви, що вас чекає?

— Безчестя я не переживу,— відповіла вона спокійно.— Але, може, я врятую мого визволителя і сім'ю, яка так великодушно зглянулася на моє бідне сирітство. Прощайте, Андрію Петровичу. Прощайте, Авдотіє Василівно. Ви були для мене більше, ніж благодійники. Благословіть мене. Простіть же й ви, Петре Андрійовичу. Будьте впевнені, що... що... — тут вона заплакала... і затулила обличчя руками... Я був як божевільний. Матінка плакала.

— Годі вигадувати, Маріє Іванівно,— сказав мій батько.— Хто тебе пустить одну до розбійників! Сиди тут і мовчи. Помирати, так помирати вже разом.

— Слухай, що там ще кажуть?

— Чи здається? — кричав Швабрін.— Бачите? через п'ять хвилин вас засмажать.

— Не здаюся, лиходію! — відповів йому батечко твердим голосом.

Обличчя його, вкрите зморшками, оживлене було ди-

вовижною бадьорістю, очі грізно блискали з-під сивих брів. І, звернувшись до мене, сказав: «Тепер пора!»

Він відімкнув двері. Вогонь влетів і шугнув по брусах, законопачених сухим мохом. Батечко вистрілив з пістолета і ступив за палаючий поріг, закричавши: «Всі за мною». Я схопив за руки матінку і Марію Іванівну і швидко вивів їх на повітря. Біля порога лежав Швабрін, прострелений дряхлою рукою батька мого; юрма розбійників, що тікала від несподіваної нашої вилазки, зразу підбадьорилася і почала нас оточувати. Я встиг завдати ще кілька ударів, але цеглина, вдало кинута, попала мені прямо в груди. Я впав і на хвилину знепритомнів. Опам'ятавшись, побачив я Швабріна, що сидів на скривавленій траві, і перед ним всю нашу родину. Мене підтримували під руки. Натовп селян, козаків і башкирців оточував нас. Швабрін був страшенно блідий. Однією рукою притискав він поранений бік. На обличчі його був вираз болю і злості. Він повільно підвів голову, глянув на мене і промовив слабим і нерозбірливим голосом:

— Вішати його... і всіх... крім неї...

Зразу натовп виходіїв оточив нас і з криком потяг до воріт. Та раптом вони нас залишили і порозбігалися; у ворота в'їхав Гриньов і за ним цілий ескадрон з шаблями наголо.

Бунтівники тікали на всі боки; гусари їх переслідували, рубали і хапали в полон. Гриньов скочив з коня, уклонився батечкові й матінці і міцно потис мені руку. «Вчасно я наспів,— сказав він нам.— А! ось і твоя наречена». Марія Іванівна почервоніла по вуха. Батечко до нього підійшов і подякував йому з виглядом спокійним, хоч і зворушеним. Матінка обіймала його, називаючи ангелом-визволителем. «Ласкаво запрошуємо до нас»,— сказав йому батечко і повів його до нас у дім.

Проходячи біля Швабріна, Гриньов зупинився. «Це хто?»—спитав він, дивлячись на пораненого. «Це сам ватажок, начальник зграї,— відповів мій батько з деякою гордістю, що виказувала старого воїна,— бог допоміг дряхлій руці моїй покарати молодого лиходія і відомстити йому за кров мого сина».

— Це Швабрін,— сказав я Гриньову.

— Швабрін! Дуже радий. Гусари! візьміть його! Та

сказати нашому лікареві, щоб він перев'язав йому рану і беріг, як зіницю ока. Швабріна треба неодмінно відправити в секретну Казанську комісію. Він один з головних злочинців, і свідчення його повинні бути важливі.

Швабрін відкрив темний погляд. На обличчі його нічого не відображалось, крім фізичної муки. Гусари віднесли його на плащі.

Ми ввійшли в кімнати. З трепетом дивився я навколо себе, пригадуючи свої дитячі роки. Нічого дома не змінилося, все було на старому місці. Швабрін не дозволив його розграбувати, зберігаючи в самому своєму приниженні мимовільну огиду від безчесного користолюбства. Слуги з'явились в передню. Вони не брали участі в бунті і від щирого серця раділи з нашого визволення. Савельїч торжествував. Треба знати, що під час тривоги, вчиненої нападом розбійників, він побіг у конюшню, де стояв Швабріна кінь, осідлав його, вивів тихенько і, завдяки метушні, непомітно помчав до перевозу. Він зустрів полк, що відпочивав по цей бік Волги — Гриньов, дізнавшись від нього про нашу небезпеку, звелів сідати, скомандував марш, марш в галоп — і, слава богу, примчав вчасно.

Гриньов настояв на тому, щоб голова земського на кілька годин була виставлена біля шинку.

Гусари повернулися з погоні, захопивши в полон кілька чоловік. Їх замкнули в ту саму комору, в якій витримали ми достопамятну облогу.

Ми розійшлися кожен у свої кімнати. Старим потрібний був відпочинок. Не спавши цілу ніч, я кинувся в постіль і міцно заснув. Гриньов пішов робити свої розпорядження.

Вечері ми зустрілись у вітальні коло самовара, весело розмовляючи про недавню небезпеку. Марія Іванівна наливала чай, я сів біля неї і зайнявся нею виключно. Батьки мої, здається, прихильно дивилися на ніжність наших взаємин. Досі цей вечір живе в моєму спогаді. Я був щасливий, щасливий цілковито, а чи багато таких хвилин у бідному житті людському?

На другий день доповіли батечкові, що селяни прийшли на папський двір з повинною. Батько вийшов до них на танок. При його появі мужики стали на коліна.

— Ну що, дурні,— сказав він їм,— чого ви надумали бунтувати?

— Винні, паночку наш,— відповіли вони вголос.

— Отож, винні. Нашкодять, та й самі не раді. Прощаю вас задля радості, що бог дав мені побачитися з сином, Петром Андрійовичем. Ну, гаразд: повинну голову меч не рубає.

— Винні! Звісно, винні.

— Бог дав годину, пора сіно косити: а ви, дурні, цілі три дні що робили? Старосто! Нарядити всіх до одного на сінокіс: та, дивися, руда бестіє, щоб у мене до Іллі все сіно було в копицях. Забирайтеся.

Мужики поклонилися і пішли на панщину, наче й не було нічого.

Рана Швабріна була не смертельна. Його з конвоем відправили в Казань. Я бачив з вікна, як його поклали на воза. Погляди наші зустрілися, він похнюпив голову, а я похапцем відійшов од вікна. Я боявся показувати, що торжествую над нещастям і приниженням недруга.

Гриньов повинен був відправитися далі. Я вирішив рушити за ним, незважаючи на своє бажання побути ще кілька днів серед своєї родини. Напередодні походу я прийшов до своїх батьків і за тодішнім звичаєм уклонився їм у ноги, просячи їх благословити на одруження з Марією Іванівною. Старики мене підвели і в радісних слезах дали свою згоду. Я привів до них Марію Іванівну, бліду й тремтячу. Нас благословили... Що почував я, того не стану описувати. Хто був у моєму становищі, той і без цього мене зрозуміє,— хто не був, про це тільки можу пошкодувати і радити, поки ще час не збіг, закохатися і дістати від батьків благословення.

На другий день полк зібрався. Гриньов попросився з нашою родиною. Всі ми були певні, що військові дії скоро будуть припинені; через місяць я сподівався бути одруженим. Марія Іванівна, прощаючися зо мною, поцілувала мене при всіх. Я сів верхи. Савельїч знову за мною поїхав— і полк вирушив.

Довго дивився я здалеку на сільський будинок, що я його знов покидав. Похмуре передчуття тривожило мене. Хтось мені шепотів, що не всі злигодні для мене минули. Серце чуло нову бурю.

Не стану описувати нашого походу і закінчення Пугачовської війни. Ми проходили через селища, розорені Пугачовим, і мимохіль відбирали у бідних жителів те, що залишили їм розбійники.

Вони не знали, кому коритися. Правління було скрізь

припинене. Поміщики ховалися в лісах. Зграї розбійників бешкетували скрізь. Начальники окремих загонів, посланих в погоню за Пугачовим, що тоді тікав до Астрахані, свавільно карали винних і невинних... Становище всього краю, де лютувала пожежа, було жахливе. Не доведи боже бачити російський бунт,— безглуздий і безпощадний. Ті, що замишляють у нас неможливі перевороти, або молоді і не знають нашого народу, або вже люди жорстокосерді, яким чужа душака полушка, та й своя шийка копійка.

Пугачов тікав, переслідуваний Ів. Ів. Міхельсоном. Незабаром дізналися ми про цілковите його розбиття. Нарешті Гриньов дістав від свого генерала звістку, що самозванця піймано, а разом і наказ зупинитися. Нарешті мені можна було їхати додому. Я був у захваті, але дивне почуття затьмарювало мою радість.

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

ПЕРЕДМОВА

Недавно потрапила мені до рук книга, надрукована в Парижі в минулому 1834 році під назвою *Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français**. Автор, по своєму описуючи похід 1829 року, закінчує свої міркування такими словами:

Un poète distingué par son imagination a trouvé dans tant de hauts faits dont il a été témoin non le sujet d'un poème, mais celui d'une satire**.

З поетів, які були в турецькому поході, знав я тільки про О. С. Хомякова та про О. М. Муравйова. Обидва були в армії графа Дібіча. Перший написав у той час кілька прекрасних ліричних віршів, другий обмірковував свою подорож до святих місць, яка справила таке сильне враження. Але я не читав ніякої сатири на Арзрумський похід.

Ніяк би я не міг подумати, що справа тут іде про мене, коли б у тій самій книзі не знайшов я свого імені між іменами генералів окремого Кавказького корпусу. Parmi les chefs qui la commandaient (l'armée du Prince Paskewitch) on distinguait le Général Mouravief... le Prince Géorgien Tsitsevaze... le Prince Arménien Bebutof... le Prince Potemkine, le Général Raiewsky, et enfin — M. Pouchkine... qui avait quitté la capitale pour chanter les exploits de ses compatriotes***.

* Подорожі на Схід, з доручення французького уряду (франц.).

** Один відзначений даром фантазії поет знайшов в усіх великих подіях, свідком яких він був, сюжет не для поеми, а для сатири (франц.).

*** Серед начальників, що командували нею (армією князя Паскевича), відзначались генерал Муравйов.. грузинський князь Чічевадзе... вірменський князь Бебутов князь Потьомкін, генерал Раєвський і, нарешті, п. Пушкін.. який покинув столицю, щоб оспівати подвиги своїх співвітчизників (франц.).

Признаюсь: ці рядки французького мандрівника, незважаючи на похвальні епітети, були для мене більш досадні, ніж лайка російських журналів. *Шукати натхнення* здавалося мені завжди смішною і безглуздою химерою: натхнення не знайдеш; воно само повинно знайти поета. Приїхати на війну для того, щоб оспівувати майбутні подвиги, було б для мене, з одного боку, надто самолюбно, а з другого надто непристойно. Я не втручаюсь у воєнні міркування. Це не моя справа. Можливо, сміливий перехід через Саган-Лу, рух, яким граф Паскевич відрізав сераскіра від Осман-Паші, поразка двох ворожих корпусів протягом однієї доби, швидкий похід до Арзрума, все це, увінчане повним успіхом, можливо, і надзвичайно гідне насмішки в очах військових людей (якими є, наприклад, п. купецький консул Фонтаньє, автор подорожі на Схід): але я соромився б писати сатири на прославленого полководця, який ласкаво прийняв мене під захист свого шатра і знаходив час серед своїх великих турбот приділяти мені ласкаву увагу. Людина, яка не має потреби в покровительстві сильних, дорожить їх привітністю і гостинністю, бо іншого від них не може й вимагати. Обвинувачення в невдячності не повинно бути залишене без заперечення, як нікчемна критика або літературна лайка. Ось чому зважився я надрукувати цю передмову і видати свої подорожні записки, як і *все*, що мною було написано про похід 1829 року.

О. Пушкін.

•

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Степи. Калмицька кибитка. Кавказькі води. Военна Грузинська дорога. Владикавказ. Осетинський похорон. Терек. Даріяльська ущелина. Переїзд через снігові гори. Перший погляд на Грузію. Водопроводи. Хозрев-Мірза. Душетський городничий.

...З Москви поїхав я на Калугу, Бельов та Орел, і зробив таким чином 200 верст зайвих; зате побачив Єрмолова. Він живе в Орлі, біля якого лежить його село. Я приїхав до нього о восьмій годині ранку і не застав його дома. Візник мій сказав мені, що Єрмолов ні в кого не буває, крім як у батька свого, простого, побожного старика, що він не приймає тільки міських чиновників, а що всякому іншому доступ вільний. Через годину я знов до нього приїхав. Єрмолов прийняв мене із звичайною своєю привітністю. З першого погляду я не знайшов у ньому ані найменшої схожості з його портретами, писаними звичайно профілем. Обличчя кругле, вогненні сірі очі, сиве волосся дибом. Голова тигра на Геркулесовім торсі. Посмішка неприємна, тому що не природна. Коли ж він задумується і хмуриться, то стає прекрасним і разюче нагадує поетичний портрет, писаний Довом. Він був у зеленому черкеському чекмені. На стінах його кабінету висіли шаблі й кинджали, пам'ятки його владарювання на Кавказі. Він, очевидно, нетерпеливо переносить свою бездіяльність. Кілька разів починав він говорити про Паскевича і завжди в'їдливо; говорячи про легкість його перемог, він порівнював його з Навіном, перед яким стіни падали від трубного звуку, і називав графа Єриванського графом Єрїхонським. «Хай нападе він,— говорив Єрмолов,— на пашу не розумного, не вмілого, але тільки впертого, наприклад, на пашу,

який був начальником у Шумлі,—і Паскевич пропав». Я передав Єрмолову слова гр. Толстого, що Паскевич так добре діяв у перську кампанію, що розумній людині залишилося б тільки діяти гірше, щоб відрізнитись від нього. Єрмолов засміявся, але не погодився. «Можна було б зберегти людей і витрати»,— сказав він. Думаю, що він пише або хоче писати свої записки. Він незадоволений Історією Карамзіна; він хотів би, щоб полум'яне перо змалювало перехід російського народу з нікчемності до слави і могутності. Про записки кн. Курбського він говорив *son apogee** Німцям дісталось. «Років через 50,— сказав він,— подумають, що в нинішньому поході була допоміжна пруська або австрійська армія, керована такими-то німецькими генералами». Я пробув у нього години зо дві. Йому було прикро, що він не пам'ятав мого повного імені. Він просив вибачення компліментами. Розмова кілька разів торкалась літератури. Про вірші Грибоедова говорив він, що від їх читання щелепи болять. Про уряд і політику не було ні слова.

Мені треба було їхати через Курськ і Харків: але я звернув на пряму тифліську дорогу, жертвуючи хорошим обідом у курському трактирі (що не дрібниця в наших подорожах) і не цікавлячись відвідати Харківський університет, який не вартий курської ресторації.

До Єльця дороги жахливі. Кілька разів коляска моя загрузала в грязі, гідній грязі одеської. Мені траплялося за добу проїхати не більше п'ятдесяти верст. Нарешті побачив я воронезькі степи і вільно покотився по зеленій рівнині. В Новочеркаську знайшов я графа Пушкіна, який їхав теж у Тифліс, і ми умовилися подорожувати разом.

Перехід від Європи до Азії відчувається все більше і більше: ліси зникають, горби згладжуються, трава гущішає і являє більшу силу зростання; появляються птахи, невідомі в наших лісах; орли сидять на купинах, що відзначають великий шлях, мов на сторожі, і гордо дивляться на мандрівника; на тучних пасовищах

Кобилиць неугамовних
Гордо бродять табуни.

Калмики розташовуються біля станційних хат. Біля кибиток їхніх пасуться потворні, кошлаті коні, знайомі вам з прекрасних малюнків Орловського.

* З захопленням (*ital.*).

Цими днями побував я у калмицькій кибитці (клітчастий пліт, обтягнутий білим войлоком). Вся сім'я збиралася снідати. Казан варився посередині, і дим виходив у отвір, зроблений вгорі у кибитці. Молода калмичка, собою досить непогана, шила, покуруючи тютюн. Я сів біля неї. «Як тебе звати?»—***.—«Скільки тобі років?»—«Десять і вісім».—«Що ти шиєш?»—«Портка».—«Кому?»—«Собе».—Вона подала мені свою люльку і стала снідати. В казані варився чай з баранячим жиром і сіллю. Вона запропонувала мені свій ківшик. Я не хотів відмовитись і зборбнув, стараючись не переводити духу. Не думаю, щоб інша народна кухня могла приготувати щось гідкіше. Я попросив чим-небудь це заїсти. Мені дали шматочок сушеної кобилятини; я був і тому радий. Калмицьке кокегство злякало мене: я швидше вибрався з кибитки і поїхав від степової Цірці.

У Ставрополі побачив я на краю неба хмари, які вразили мої очі якраз дев'ять років тому. Вони були все ті ж самі, все на тому ж місці. Це — снігові вершини Кавказького хребта.

З Георгієвська я заїхав на Гарячі води. Тут знайшов я велику зміну. В мій час ванни були в халупках, нашвидку побудованих. Джерела, здебільшого в первісному своєму вигляді, били, димились і стікали з гір в різних напрямках, залишаючи по собі білі і червонуваті сліди. Ми черпали кинучу воду ківшиком з кори або дном розбитої пляшки. Тепер побудовані чудові ванни й будинки. Бульвар, обсаджений липками, проведений по схилу Машука. Всюди чистенькі доріжки, зелені лавочки, правильні квітники, мостики, павільйони. Джерела оброблені, викладені каменем; на стінах ванн прибиті розпорядження від поліції; всюди порядок, чистота, красивість...

Признаюсь: кавказькі води мають нині більше вигід; але мені жаль їх колишнього дикого стану; мені було жаль крутих кам'яних стежинок, кущів і негороджених проваль, над якими бувало я видирався. З смутком покинув я води і поїхав назад у Георгієвськ. Скоро настала ніч. Чисте небо усяялось мільйонами зірок. Я їхав берегом Підкумка. Тут бувало сидів зі мною О. Раєвський, прислухаючись до мелодії вод. Величавий Бешту чорніше й чорніше вимальову-

вався вдалині, оточений горами, своїми васалами, і, нарешті, зник у темряві...

На другий день ми вирушили далі і прибули в Єкатериноград, який був колись чамісницьким містом.

Від Єкатеринограда починається Воєнна Грузинська дорога; поштовий тракт закінчується. Наймають коней до Владикавказу. Дається конвой козачий і піхотний та одна гармата. Пошта відправляється два рази на тиждень, і приїжджі до неї приєднуються: це зветься *оказією*. Ми дожидали недовго. Пошта прийшла на другий день, а на третій ранок о 9 годині ми були готові вирушити в дорогу. На збірному місці з'єднався весь караван, який складався з п'ятисот чоловік або близько того. Вдарили в барабан. Ми рушили. Попереду поїхала гармата, оточена піхотними солдатами. За нею потяглися коляски, брички, кибитки солдаток, що переїжджали з однієї кріпості в другу; за ними заскрипіла валка двоколісних гарб. По боках бігли кінські табуни і гурти волів. Біля них скакали ногайські провідники в бурках і з арканами. Все це спочатку мені дуже подобалось, але скоро набридло. Гармата їхала повільно, пальник курився, і солдати розкурювали ним свої люльки. Повільність нашого походу (першого дня ми пройшли тільки п'ятнадцять верст), нестерпна жара, нестача припасів, неспокійні нічліги, нарешті безперервний скрип ногайських гарб виводили мене з терпіння. Татари пишаються цим скрипом, кажучи, що вони роз'їжджають як чесні люди, не маючи потреби критися. На цей раз приємніше було б мені подорожувати не в такому поважному товаристві. Дорога досить одноманітна: рівнина; по боках горби. На краю неба вершини Кавказу, що кожен день показуються вище і вище. Кріпості, достатні для тутешнього краю, з ровом, який кожен із нас перескочив би в старовину, не розганяючись, з заіржавленими гарматами, що не стріляли з часів графа Гудовича, з розваленим валом, по якому бродить гарнізон курей і гусей. В кріпостях кілька халупин, де з трудом можна дістати десяток яєць і кислого молока.

Перше варте уваги місце — кріпость Мінарет. Наближаючись до неї, наш караван їхав по прекрасній долині, між курганами, порослими липою і чинаром. Це могили кількох тисяч померлих від чуми. Рясніли квіти, породжені зараженням попелом. Праворуч сяяв сніговий Кавказ; попереду височіла величезна лісиста гора; за нею була кріпость:

навколо неї видно сліди розореного аулу, що звався Татар-тубом, і який був колись головним у Великій Кабарді. Легкий, самотній мінарет свідчить про існування зниклого селища. Він струнко височіє між купами каміння, на березі висохлого потоку. Внутрішні сходи ще не обвалились. Я вибрався по них на площадку, з якої вже не лунає голос мулли. Там знайшов я кілька невідомих імен, надряпаних на цеглинах славолюбними мандрівниками.

Дорога наша стала більш мальовничою. Гори тяглися над нами. На їх вершинах повзали ледве видні огари і здавались комахами. Ми розгледіли і пастуха, можливо, росіянина, колись взятого в полон і постарілого в неволі. Ми зустріли ще кургани, ще руїни. Два, три надгробних пам'ятники стояли край дороги. Там, за звичаєм черкесів, поховані їх наїзники. Татарський напис, зображення шаблі, танга, висічені на камені, лишилися хижим онукам на пам'ять про хижого предка.

Черкеси нас ненавидять. Ми витіснили їх з привільних пасовищ; аули їх розорені, цілі племена знищені. Вони все длі і далі заглиблюються в гори і звідти готують свої наскоки. Дружба мирних черкесів ненадійна: вони завжди готові допомогти буйним своїм одноплемінникам. Дух дикого їх рицарства помітно підупав. Вони рідко нападають в рівному числі на козаків, ніколи на піхоту і тікають, побачивши гармату. Зате ніколи не пропустять нагоди напасти на малий загін або на беззахисного. Тутешня сторона повна чуток про їх злочинства. Майже немає ніякого способу їх усмирити, доки їх не роззброять, як роззброїли кримських татар, що надзвичайно трудно зробити через спадкові чвари і помсту крові, які панують між ними. Кинджал і шабля є члени їх тіла, і немовля починає володіти ними раніше, ніж лепетати. У них убивство — звичайний рух тіла. Полонених вони зберігають в надії на викуп, але поводяться з ними з нелюдською жорстокістю, змушують працювати понад сили, годують сирим тістом, б'ють, коли здумують, і приставають до них для варти своїх хлопчаків, які за одне слово мають право їх порубати своїми дитячими шаблями. Недавно піймали мирного черкеса, який вистрілив у солдата. Він виправдувався тим, що рушниця його надто довго була заряджена. Що робити з таким народом? Слід однак сподіватися, що здобуття східного краю Чорного моря, відрізавши черкесів від торгівлі з Туреччиною, змусить з нами зблизитися. Вплив розкошів може

сприяти їх приборканню: самовар був би важливим нововведенням. Є засіб більш сильний, більш моральний, більш відповідний до освіти нашого віку: проповідування євангелія. Черкеси дуже недавно прийняли магометанську віру. Вони були захоплені діяльним фанатизмом апостолів *Корана*, між якими відзначався Мансур, людина незвичайна, який довго підбурював Кавказ проти російського владарювання, нарешті був схоплений нами і помер у Соловецькому монастирі. Кавказ чекає християнських місіонерів. Та легше для наших лінощів замість живого слова виливати мертві букви і посилати німі книги людям, які не знають грамоти.

Ми досягли Владикавказа, колишнього Капкая, переддвер'я гір. Він оточений осетинськими аулами. Я відвідав один з них і попав на похорон. Біля саклі юрмився народ. На дворі стояла гарба, запряжена двома волами. Рідня й друзі померлого з'їжджалися з усіх боків і з голосним плачем ішли в саклю, б'ючи себе кулаками в лоб. Жінки стояли тихо. Мерця винесли на бурці.

...like a warrior taking his rest
With his martial cloak around him *.

Поклали його на гарбу. Один з гостей взяв рушницю покійника, здув з полицки порох і поклав її біля тіла. Воли рушили. Гості поїхали слідом. Тіло мало бути поховане в горах, верст за тридцять від аулу. На жаль, ніхто не міг пояснити мені цих обрядів.

Осетинці — найбідніше плем'я з народів, які живуть на Кавказі; жінки їх прекрасні і, як говорять, вельми прихильні до мандрівників. Біля воріт кріпості зустрів я жінку й дочку ув'язненого осетинця. Вони несли йому обід. Обидві здавались спокійними і сміливими; одначе при моєму наближенні обидві потупили голови і закрилися своїми порваними *чадрами*. В кріпості бачив я черкеських аманатів, веселих і гарних хлопчиків. Вони щохвилини пустують і вибігають з кріпості. Їх тримають в жалюгідному становищі. Вони ходять у лахмітті, напівголі і в огидній нечистоті. На інших бачив я дерев'яні колодки. Ймовірно, що аманати, випущені на волю, не шкодують про своє перебування у Владикавказі.

Гармата покинула нас. Ми вирушили з піхотою і козаками. Кавказ нас прийняв у своє святилище. Ми почули

---

* ... Він лежав як воїн на відпочинку, загорнувшись у свій бойовий плащ (англ.).

глухий шум і побачили Терек, який розливався в різних напрямках. Ми поїхали по його лівому березі. Шумливі хвилі його рухають колеса низеньких осетинських млинів, схожих на собачі конури. Чим далі заглиблювались ми в гори, тим вужча ставала ущелина. Стиснений Терек з ревом кидає свої каламутні хвилі через скелі, що перегороджують йому шлях. Ущелина в'ється вздовж його течії. Кам'яні підніжжя гір обточені його хвилями. Я йшов пішки і щохвилини зупинявся, вражений похмурою красою природи. Погода була похмура; хмари важко тяглися біля чорних вершин. Граф Пушкін і Шернваль, дивлячись на Терек, пригадували Іматру і віддавали перевагу *ріці на Півночі гримучій*. Але я ні з чим не міг зрівняти видовище, яке постало передо мною.

Не доходячи до Ларса, я відстав від конвою, задивившись на величезні скелі, між якими вирує Терек з лютістю незбагненною. Раптом біжить до мене солдат, гукаючи здалеку: *не зупиняйтесь, ваше благородіє, вб'ють!* Ця пересторога з незвички здалась мені надто дивною. Річ у тому, що осетинські розбійники, безпечні в цьому вузькому місці, стріляють через Терек у подорожніх. Напередодні нашого переходу вони напали таким способом на генерала Бековича, який проскочив через їх постріли. На скелі видно руїни якогось замку: вони обліплені саклями мирних осетинців, піби гніздами ластівок.

В Ларсі спилились ми почувати. Тут знайшли ми подорожнього француза, який налякав нас наступною дорогою. Він радив нам кинути екіпажі в Кобі і їхати верхи. З ним випили ми вперше кахетинського вина з смердючого *бурдюка*, пригадуючи бенкетування Іліади:

І в козячих міхах вино, утіху нашу!

Тут знайшов я засмальцьований список «Кавказького Бранця» і, признаюся, прочитав його з великим задоволенням. Все це слабе, молоде, неповне; але багато вгадано і висловлено вірно.

Наступного дня зранку рушили ми далі. Турецькі полонені розробляли дорогу. Вони скаржились на їжу, яку видавали їм. Вони ніяк не могли звикнути до російського чорного хліба. Це нагадало мені слова мого приятеля Шереметева, після його повернення з Парижа: «Погано, брат, жити в Парижі: їсти нічого; чорного хліба не допросишся!»

За сім верст від Ларса знаходиться Даріальський пост.

Ущелина має ту саму назву. Скелі з обох боків стоять паралельними стінами. Тут так вузько, так вузько, пише один мандрівник, що не тільки бачиш, але, здається, чуєш тісноту, Клаптик неба, мов стрічка, синіє над вашою головою. Ручаї, що падають з гірської висоти дрібними і розбризканими струмками, нагадують мені викрадення Ганімеда, дивну картину Рембрандта. До того ж і ущелина освітлена цілком на його смак. В інших місцях Терек підмиває саму підшву скель, і на дорозі, у вигляді греблі, навалене каміння. Недалеко від поста місток сміливо перекинутий через ріку. На ньому стоїш як на млині. Місток весь так і трясеться, а Терек шумить, мов колеса, що рухають жорна. Проти Даріала, на крутій скелі видно руїни кріпості. Переказ говорить, що в ній ховалась якась цариця Дарія, яка дала ім'я своє ущелині: казка. Даріал на старій перській мові означає ворота. За свідченням Плїнія, Кавказькі ворота, помилково називані Каспійськими, були тут. Ущелина замкнута була справжніми воротами, дерев'яними, окованими залізом. Під ними, пише Плїній, тече ріка Діріодоріс. Тут була збудована і кріпость для затримання наскоків диких племен, та ін. Дивіться подорож графа І. Потоцького, вчені дослідження якого такі ж цікаві, як і іспанські романи.

З Даріала рушили ми до Казбека. Ми побачили *Троїцькі ворота* (арка, утворена в скелі вибухом пороху) — під ними йшла колись дорога, а нині протікає Терек, який часто міняє своє русло.

Недалеко від селища Казбек переїхали ми через *Скажену Балку*, яр, що під час сильних дощів перетворюється в оскаженілий потік. Він у цей час був зовсім сухий і гучний тільки своїм іменем.

Село Казбек лежить у підніжжі гори Казбек і належить князю Казбеку. Князь, мужчина років сорока п'яти, на зріст вищий за преображенського флігсльмана. Ми знайшли його в духані (так звуться грузинські харчевні, які далеко бідніші і не чистіші від російських). На порозі лежав пузатий бурдюк (воловий міх), розчепірівши свої чотири ноги. Велетень тягнув з нього чихір і задав мені кілька запитань, на які відповів я з повагою, відповідно до його звання і зросту. Ми розійшлися великими приятелями.

Швидко притупляються враження. Проїшла тільки доба, а вже рев Терека і його потворні водоспади, вже скелі і провалля це приваблювали моєї уваги. Нетерпіння доїхати до Тифліса цілком оволоділо мною. Я так само байдуже їхав

мимо Казбека, як колись плив мимо Чатирдага. Правда й те, що дощова і туманна погода перешкоджала мені бачити його снігову груду, яка, за виразом поета, *підпирає небо-схил*.

Чекали перського принца. На деякій віддалі від Казбека попались нам назустріч кілька колясок і утруднили вузьку дорогу. Поки екіпажі роз'їжджались, конвойний офіцер об'явив нам, що він проводить придворного перського поета і, на моє бажання, представив мене Фазіл-Хану. Я, з допомогою перекладача, розпочав був пишномовне східне привітання; але як же мені стало ніяково, коли Фазіл-Хан відповів на мою недоречну велемовність простою, розумною ввічливістю порядної людини. Він сподівався побачити мене в Петербурзі; він шкодував, що знайомство наше буде не довге і т. д. Із соромом змушений я був залишити поважно-жартівливий тон і з'їхати на звичайні європейські фрази. Ось урок нашій російській глузливості. Надалі не стану судити про людину по її барабанчій *напасі* * і по фарбованих нігтях.

Пост Кобі розташований біля підніжжя Хрестової гори, через яку має бути наш перехід. Ми тут зупинилися почувати і почали думати, яким би чином зробити цей жахливий подвиг: чи сісти, кинувши екіпажі, на козачих коней, чи послати за осетинськими волами? На всяк випадок я написав від імені всього нашого каравану офіціальну просьбу до п. Чиляєва, який начальствував у тутешній стороні, і ми лягли спати в чеканні підвод.

Другого дня десь о 12-й годині почули ми шум, крики, і побачили видовище незвичайне: 18 пар худих, малорослих волів, яких поганяла юрба напівголих осетинців, насилу тягли легку, віденську коляску приятеля мого О***. Це видовище враз розсіяло всі мої сумніви. Я вирішив відправити мою важку петербурзьку коляску назад у Владикавказ і їхати верхи до Тифліса. Граф Пушкін не хотів іти за моїм прикладом. Він вважав за краще впрягти цілий гурт волів у свою бричку, навантажену всякими запасами, і з торжеством переїхати через сніговий хребет. Ми розсталися, і я поїхав з полковником Огарьовим, який оглядав тутешні дороги.

Дорога йшла через обвал, який обрушився в кінці червня 1827 року. Такі випадки бувають звичайно раз через

---

* Так звуться перські шапки. (Прим. Пушкіна).

кожні сім років. Величезна брила, завалившись, засипала ущелину на цілу версту і загатила Терек. Вартові, що стояли нижче, чули жахливий гуркіт і побачили, що річка швидко міліла і за чверть години зовсім затихла й вичерпалась. Терек прорився крізь обвал не раніше, як через дві години. І жахливий же він був!

Ми круто підіймалися вище і вище. Наші коні грузли в пухкому снігу, під яким шуміли струмки. Я з здивуванням дивився на дорогу і не бачив можливості їзди на колесах.

В цю мить почув я глухий гуркіт. «Це обвал»,— сказав мені п. Огарьов. Я оглянувся і побачив остеронь купу снігу, яка осипалась і повільно з'їжджала з кручі. Малі обвали тут бувають не рідко. В минулому році російський візник їхав по Хрестовій горі. Обвал обірвався; страшна брила завалилася на його повозку, поглинула коня й мужика, перевалилась через дорогу і покотилася в безодню з своєю здобиччю. Ми досягли самої вершини гори. Тут поставлено гранітний хрест, старий пам'ятник, поновлений Єрмоловим. Тут подорожні звичайно виходять з екіпажів і йдуть пішки. Недавно проїжджав якийсь іноземний консул: він був такий слабкий, що велів зав'язати собі очі; його вели під руки, і коли зняли з нього пов'язку, тоді він став на коліна, дякував богу та ін., що дуже здивувало провідників.

Раптовий перехід від грізного Кавказу до миловидної Грузії чарівний. Південне повітря вмить починає повітати на подорожнього. З висоти Гут-гори відкривається Кайшаурська долина з її заселеними скелями, з її садами, з її ясною Арагвою, яка в'ється мов срібна стрічка,— і все це у зменшеному вигляді, на дні триверстного провалля, по якому іде небезпечна дорога.

Ми спускались у долину. Молодий місяць показався на ясному небі. Вечірнє повітря було тихе й тепле. Я почував на березі Арагви, в будинку п. Чилєва. На другий день я попрощався з ласкавим господарем і вирушив далі.

Тут починається Грузія. Світлі долини, зрошувані веселою Арагвою, змінили похмурі ущелини і грізний Терек. Замість голих скель я бачив біля себе зелені гори і плодоносні дерева. Водопроводи свідчили про освіченість. Один з них вразив мене довершеністю оптичного обману: вода, здається, має свою течію по горі знизу вгору.

В Пайсанаурі зупинився я для переїзду коней. Тут я зустрів російського офіцера, що супроводив перського принца. Скоро почув я звук дзвіночків, і цілий ряд катарів

(мулів); прив'язаних один до одного і нав'ючених по-азіатському, потяглися по дорозі. Я пішов пішки, не дочекавшись коней; і за півверсти від Ананура, на повороті дороги, зустрів Хозрев-Мірзу. Екіпажі його стояли. Сам він виглянув з своєї коляски і кивнув мені головою. Через кілька годин після нашої зустрічі на принца напали горці. Почувши свист куль, Хозрев вискочив з своєї коляски, сів на коня і поскакав. Росіяни, що були при ньому, здивувались його сміливості. Річ у тому, що молодий азіатець, не звиклий до коляски, бачив у ній скоріше пастку, ніж сховище.

Я дійшов до Ананура, не відчуючи втоми. Коні мої не приходили. Мені сказали, що до міста Душета залишалося не більше як десять верст, і я знову рушив пішки. Але я не знав, що дорога йшла на гору. Ці десять верст були варті добрих двадцяти.

Настав вечір; я йшов уперед, підіймаючись все вище і вище. З дороги збитись було неможливо; але місцями глиняста грязь, утворювана джерелами, доходила мені до коліна. Я зовсім стомився. Темнота збільшувалась. Я чув виття і гавкання собак і радів, гадаючи, що місто недалеко. Але помилявся: гавкали собаки грузинських пастухів, а вили шакали, звірі в тій стороні звичайні. Я проклинав своє петерпіння, але робити було нічого. Нарешті побачив я вогні і десь опівночі опинився біля будинків, затінених деревами. Перший зустрічний взявся провести мене до городничого і вимагав за те з мене абаз.

Поява моя у городничого, старого офіцера з грузин, справила велике враження. Я вимагав, по-перше, кімнати, де б міг роздягнутися, по-друге, склянку вина, по-третє, база для мого провідника. Городничий не знав, як мене прийняти, і поглядав на мене з непевністю. Дивлячись, що він не квапиться виконати мої прохання, я почав перед ним роздягатись, прохаючи вибачення *de la libert e grande**. На щастя, знайшов я в кишені подорожню, яка доводила, що я мирний маандрівник, а не Рінальдо Рінальдїні. Благословенна хартія викликала змить палежну дію: кімната була мені відведена, склянка вина принесена і абаз виданий моему провідникові з батьківською доганою за його користоловство. Я кинувся на диван, сподіваючись після мого подвигу заснути богатирським сном: та де там! блохи, які далеко небезпечніші від шакалів, напали на мене і всю ніч не

* За таку велику свавільність (франц.).

дали мені спокою. Ранком з'явився до мене мій слуга і сповістив, що граф Пушкін благополучно переправився на волах через снігові гори і прибув у Душет. Треба було мені поспішати! Граф Пушкін і Шернваль відвідали мене і запропонували знову їхати разом у дорогу. Я залишив Душет з приємною думкою, що ночую в Тифлісі.

Дорога була така ж приємна і мальовнича, хоч рідко бачили ми сліди населення. За кілька верст від Гарціскала ми переправились через Куру по стародавньому мосту, пам'ятнику римських походів, і швидкою риссю, а іноді і вскач, поїхали до Тифліса, в якому непомітно й опинилися годині об одинадцятій вечора.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Тифліс. Народні бані. Безносий Гассан. Зивчаї грузинські. Пісні. Кахетинське вино. Причини жару. Дорожнеча. Опис міста. Від'їзд з Тифліса. Грузинська ніч. Вигляд Вірменії. Подвійний перехід. Вірменське село. Гергери. Грибоєдов. Безобдал. Мінеральне джерело. Бура в горах. Нічліг у Гумрах. Арарат. Кордон. Турецька гостинність. Карс. Вірменська сім'я. Від'їзд з Карса. Табір графа Паскевича.

Я зупинився в трактирі, на другий день пішов у славні тифліські бані. Місто здалось мені багатолюдним. Азіатські будівлі й базар нагадали мені Кишинів. По вузьких і кривих вулицях бігли осли з перекидними корзинами; гарби, запряжені волами, перегороджували дорогу. Вірмени, грузини, черкеси, персіяни тіснились на неправильній площі; між ними молоді російські чиновники роз'їжджали верхи на карабахських жеребцях. При вході в бані сидів власник, старий персіянин. Він відчинив мені двері, я увійшов у широку кімнату і що ж побачив? Більше п'ятдесяти жінок, молодих і старих, напіводягнених і зовсім неодягнених, сидячи й стоячи роздягались, одягались на лавках, розставлених біля стін. Я зупинився. «Ходім, ходім,— сказав мені господар,— сьогодні вівторок: жіночий день. Нічого, не біда».— «Звичайно, не біда,— відповів я йому,— навпаки». Поява чоловіків не справила ніякого враження. Вони продовжували сміятись і розмовляти між собою. Ні одна не поспішила прикритись своєю *чадрою*, ні одна не перестала роздягатись. Здавалось, я зайшов невидимкою. Багато з них були дійсно прекрасні і виправдували уявлення Т. Мура:

a lovely Georgian maid,
With all the bloom, the freshen'd glow

Of her own country maiden's looks,
When warm they rise from Teflis' brooks.
Lalla Rookh*.

Зате не знаю нічого гидкішого від грузинських старух:
це відьми.

Персіянин ввів мене в бані: гаряче залізо-сірчане джерело лилося в глибоку ванну, висічену в скелі. Зроду не зустрічав я ні в Росії, ні в Туреччині нічого розкішнішого від тифліських бань. Опишу їх докладно.

Хазяїн залишив мене під опіку татарина-банщика. Я мушу признатись, що він був без носа; це не заважало йому бути майстром своєї справи. Гассан (так звався безносий татарин) почав з того, що розпластав мене на теплій кам'яній підлозі, після чого почав він ламати мені члени, витягати суглоби, бити мене сильно кулаками; я не відчував пайменшого болю, тільки дивне полегшення. (Азіатські банщики впадають іноді в захоплення, вискакують вам на плечі, ковзають ногами по стегнах і танцюють по спині навприсядки, e sempre bene*). Після цього довго тер він мене шерстяною рукавицею і, сильно сполоснувши теплою водою, став умивати памиленим полотняним пузирем. Відчуття невимовне: гаряче мило обливає вас, як повітря!¹³: шерстяна рукавиця і полотняний пузир неодмінно мають бути запроваджені в російській бані: знавці будуть вдячні за таке нововведення.

Після пузиря Гассан відпустив мене в ванну; тим і кінчилась церемонія.

У Тифлісі сподівався я знайти Раєвського, але довідавшись, що полк його уже виступив у похід, я вирішив просити у графа Паскевича дозволу приїхати в армію.

У Тифлісі пробув я щось із два тижні і познайомився з тамошнім товариством. Санковський, видавець «Тифліських Ведомостей», розповідав мені багато цікавого про тутешній край, про князя Циціанова, про О. П. Єрмолова та ін. Санковський любить Грузію і віщує їй блискуче майбутнє.

Грузія вдалася під покровительство Росії в 1783 році, що

* Прекрасна грузинська дівка з яскравим рум'янцем і свіжим паланням, яке буває на обличчях дів її країни, коли вони виходять розімілі з Тифліських джерел.

Лалла Рук (англ.).

*¹ І пречудово (італ.).

не завадило славному Аге-Мохамеду взяти і зруйнувати Тифліс і 20 000 жителів забрати в полон (1795 р.). Грузія перейшла під скіпетр імператора Олександра в 1802 р. Грузини народ войовничий. Вони довели свою хоробрість під нашими прапорами. Їх розумові здібності чекають більшої освіченості. Вони взагалі вдачі веселої і товариської. У свята чоловіки п'ють і гуляють по вулицях. Чорноокі хлопчики співають, стрибають і перекидаються; жінки танцюють лезгинку.

Голос пісень грузинських приємний. Мені переклали одну з них слово в слово; вона, здається, складена за новіших часів; у ній є якась східна нісенітниця, яка має своє поетичне достоїнство. Ось вам вона:

Душа, недавно народжена в раю! Душа, створена для
мого щастя! від тебе, безсмертна, чекаю життя.

Від тебе, весно квітуча, місяцю двотижневий, від тебе,
ангеле мій хранителю, від тебе чекаю життя.

Ти сяєш обличчям і веселити усмішкою. Не хочу володіти
світом; хочу твого погляду. Від тебе чекаю життя!

Гірська трояндо, освіжена росою! Обрана улюбленице
природи! Тихий, потаємний скарбе! від тебе чекаю життя!

Грузини п'ють — і не по-нашому, і на диво міцні. Вина їх не терплять вивозу і швидко псується, але на місці вони прекрасні. Кахетинське і карабахське варті деяких бургонських. Вино держать у *маранах*, великих глеках, закопаних у зсмію. Їх відкривають з святковими обрядами. Недавно російський драгун, таємно відкривши такий глек, вгав у нього і втопився в кахетинському вині, мов нещасний Кларенс у бочці малаги.

Тифліс лежить на берегах Кури в долині, оточеній кам'янистими горами. Вони закривають його з усіх сторін від вітрів і, розжарившись на сонці, не нагрівають, а кип'ятять непорушне повітря. Ось причина нестерпної спеки, яка паує в Тифлісі, незважаючи на те, що місто лежить лише під 41 градусом широти. Сама його назва (*Тбіліс-Калак*) означає Жарке Місто.

Більша частина міста побудована по-азіатськи: будинки низькі, покрівлі пласкі. В північній частині зводяться будинки європейської архітектури, і біля них починають утворюватись правильні площі. Базар поділяється на кілька ря-

дів; крамниці повні турецьких і перських товарів, досить дешевих, коли взяти до уваги загальну дорожнечу. Зброя тифліська дорого ціниться на всьому Сході. Граф Самойлов і В., що здобули тут славу богатирів, звичайно пробували свої нові шаблі, з одного маху перерубуючи надвое барана або відсікаючи голову бикові.

У Тифлісі головну частину населення становлять вірмени: в 1825 р. їх було тут до 2 500 сімей. Під час теперішніх воєн число їх ще збільшилось. Грузинських сімей парохується до 1 500. Росіяни не вважають себе тутешніми жителями. Військові, підкоряючись обов'язку, живуть у Грузії тому, що так їм велено. Молоді титулярні радники приїжджають сюди за таким бажаним для них асесорським чином. Ті і другі дивляться на Грузію як на вигнання.

Клімат тифліський, кажуть, нездоровий. Тутешні гарячки жахливі; їх лікують меркурієм, вживання якого не шкідливе внаслідок жару. Лікарі годують ним своїх хворих без усякої совісті. Генерал Сипягін, кажуть, помер від того, що його домашній лікар, який приїхав з ним із Петербурга, злякався дози тамошніх докторів і не дав її хворому. Тутешні лихоманки схожі на кримські і молдавські і лікуються однаково.

Жителі п'ють Курську воду, каламутну, але приємну. У всіх джерелах і криницях вода дуже відгонить сіркою. Проте вино тут у такому загальному вжитку, що нестача води була б непомітна.

В Тифлісі здивувала мене дешевизна грошей. Проїхавши на візнику через дві вулиці та відпустивши його через півгодини, я повинен був заплатити два карбованці сріблом. Я спершу думав, що він хоче скористуватися незнапням новоприїжджого; але мені сказали, що ціна справді така. Все інше дороге відповідно до цього.

Ми їздили в німецьку колонію і там обідали. Пили там роблене пиво, смаку дуже неприємного, і заплатили дуже дорого за дуже поганий обід. В моєму трактирі годували мене так само дорого і погано. Генерал Стрекалов, відомий гастроном, запросив раз мене пообідати; на нещастя, в нього розносили страви по чинах, а за столом сиділи англійські офіцери в генеральських еполетах. Слуги так ретельно мене обносили, що я встав із-за столу голодний. Чорт забери тифліського гастронома!

Я з нетерпінням чекав рішення моєї долі. Нарешті ді-

став записку від Раєвського. Він писав мені, щоб я спішив до Карса, бо через кілька днів військо повинно було йти далі. Я виїхав на другий же день.

Я їхав верхи, міняючи коней на козачих постах. Навколо мене земля була опалена спекою. Грузинські села здалися мені прекрасними садами, але, під'їжджаючи до них, я бачив кілька бідних сакель в тіні запилених тополь. Сонце сіло, але в повітрі все ще душно:

Ніч задушлива!
Чужі зіроньки!..

Місяць сяяв; скрізь було тихо; тільки тупіт мого коня розлягався в нічній тиші. Я їхав довго, не зустрічаючи ознак оселі. Нарешті побачив саїтну саклю. Я став стукати в двері. Вийшов хазяїн. Я попросив води спершу по-російськи, а потім по-татарськи. Він мене не зрозумів. Дивна безтурботність! за тридцять верст від Тифліса і на дорозі в Персію і Туреччину, він не знав ні слова ні по-російськи, ні по-татарськи.

Перночувавши на козачому посту, на світанку рушив я далі. Дорога йшла горами й лісом. Я зустрів подорожніх татар; між ними було кілька жінок. Вони сиділи верхи, закутані в чадри; видно було у них тільки очі та каблуки.

Я почав підійматись на Безобдал, гору, що відділяє Грузію від стародавньої Вірменії. Широка дорога, затінена деревами, в'ється біля гори. На вершині Безобдала я проїхав через малу ущелину, названу, здається, Вовчими Воротами, і опинився на природному кордоні Грузії. Передо мною виринули нові гори, новий обрій; підо мною слалися буйні, зелені ниви. Я глянув ще раз на опалену Грузію і став спускатись по пологому схилі гори до свіжих рівнин Вірменії. З невимовним задоволенням помітив я, що спека раптом зменшилася; клімат був інший.

Слуга мій з в'ючними кіньми від мене відстав. Я їхав сам у квітучій пустелі, оточеній здаля горами. В замисленні проїхав я мимо поста, де мав перемінити коней. Минуло понад шість годин, і я почав дивуватись просторові переходу. Я побачив осторонь купи каміння, схожі на саклі, і попрямував до них. Дійсно, я приїхав у вірменське село. Кілька жінок в яскравому лахмітті сиділи на пласкій покрівлі підземної саклі. Я порозумівся сак-так. Одна з них зійшла в саклю і винесла мені сиру і молока. Відпочивши кілька

хвилини, я пустився далі і на високому березі ріки побачив напроти себе кріпость Гергери. Три потоки з шумом і піною падали з високого берега. Я переїхав через ріку. Два воли, впряжені в гарбу, підіймались по крутій дорозі. Кілька грузинів супроводжувало гарбу. «Звідки ви?» — спитав я їх. — «Із Тегерана» — «Що ви везете?» — «Грибоеда». Це було тіло вбитого Грибоедова, яке перевозили в Тифліс.

Не думав я зустріти вже коли-небудь нашого Грибоедова! Я розстався з ним у минулому році в Петербурзі перед від'їздом його в Персію. Він був сумний, і мав дивні передчуття. Я хотів був його заспокоїти, він мені сказав: *Vous ne connaissez pas ces gens-là: vous verrez qu'il faudra jouer des couleaux* *. Він вважав, що причиною кровопролиття буде смерть шаха та міжусобиця його сімдесяти синів. Але старезний шах ще живе, а пророчі слова Грибоедова збулись. Він загинув під кинджалами персіян, жертвою темноти й віроломства. Спотворений труп його, який був три дні іграшкою тегеранської черні, впізаний був лише по руці, колись простріленій пістолетною кулею.

Я познайомився з Грибоедовим в 1817 році. Його меланхолійний характер, його озлоблений розум, його добродушність, навіть вади і пороки, неминучі супутники людства, — все в ньому було надзвичайно привабливе. Народжений з честолюбством, рівним його талантам, він довго був облутаний сітями дріб'язкових потреб і невідомості. Здібності людини державної лишалися без застосування; талант поета був не визнаний; навіть його холодна й блискуча хоробрість була деякий час у підозрі. Кілька друзів знали йому ціну і бачили усмішку недовірливості, цю нерозумну, нестерпну усмішку, коли траплялось їм говорити про нього як про людину незвичайну. Люди вірять тільки славі і не розуміють, що між ними може бути який-небудь Наполеон, хоч і не командує цією егерською ротою, або другий Декарт, що не надрукував ні одного рядка в «Московському Телеграфі». А втім, п'євага наша до слави походить, можливо, від самолюбства: адже до складу слави входить і наш голос.

Життя Грибоедова було затемнене деякими хмарами: наслідок палких пристрастей і могутніх обставин. Він відчув необхідність розквитатись раз і назавжди з своєю мо-

---

* Ви не знаєте цих людей: побачите, що справа дійде до різанини (франц.).

лодістю і круто повернути своє життя. Він попросився з Петербургом і з дозвільною розсіяністю, поїхав у Грузію, де пробув вісім років в самотніх, невсипучих заняттях. Повернення його в Москву в 1824 році було переворотом у його долі і початком безперервних успіхів. Його рукописна комедія «Лихо з розуму» справила надзвичайне враження і раптом поставила його в ряд з першими нашими поетами. Через деякий час потім досконале знання того краю, де починалась війна, відкрило йому нове поле діяльності; його призначено було посланником. Приїхавши в Грузію, одружився він з тією, яку любив... Не знаю нічого більше завидного, ніж останні роки бурхливого його життя. Сама смерть, що настигла його серед сміливого, нерівного бою, не мала для Грибоедова нічого жахливого, нічого болісного. Вона була раптова і прекрасна.

Який жаль, що Грибоедов не лишив своїх записок! Написати його біографію було б справою його друзів, але видатні люди зникають у нас, не залишаючи по собі слідів. Ми ліниві і недопитливі...

В Гергерах зустрів я Бутурліна, що, як і я, їхав у армію. Бутурлін подорожував з усілякими примхами. Я пообідав у нього, ніби в Петербурзі. Ми вирішили подорожувати разом, але демон нетерпіння знов мною заволодів. Слуга мій попросив дозволу відпочити. Я вирушив сам, навіть без провідника. Дорога все була одна і цілком безпечна.

Проїхавши через гору і спустившись у долину, затінену деревами, я побачив мінеральне джерело, що текло поперек дороги. Тут я зустрів вірменського попа, який їхав в Ахалцик з Ерівані. «Що нового в Ерівані?» — спитав я його. «В Ерівані чума, — відповів він, — а що чувати про Ахалцик?» — «В Ахалцику чума», — відповів я йому. Обмінявшись цими приємними новинами, ми розійшлися.

Я їхав серед плодоносних нив і квітухих лугов. Спілий хліб хвилювався, чекаючи серпа. Я милувався прекрасною землею, якої плодючість ввійшла на Сході в прислів'я. Надвечір прибув я у Перніке. Тут був козачий пост. Урядник прорікав мені бурю і радив лишитися ночувати, але я хотів неодмінно того ж дня досягти Гумрів.

Мене чекав перехід через невисокі гори, природний кордон Карського пашалика. Небо вкрите було хмарами, я сподівався, що вітер, який все посилювався, їх розжене. Але

дощ почав накрапати і йшов усе сильніше й частіше. Від Перніке до Гумрів вважається 27 верст. Я затяг ремені моєї бурки, надів башлик на картуз і здався на волю провидіння.

Минуло понад дві години. Дощ не переставав. Вода струмками лилася з моєї обважнілої бурки і з башлика, що весь промок під дощем. Нарешті холодний струмок почав пробиратись мені за галстук, і незабаром дощ мене промочив до останньої нитки. Ніч була темна; козак їхав попереду, показуючи дорогу. Ми почали підніматись на гори. Тимчасом дощ перестав і хмари розсіялись. До Гумрів лишалось верст десять. Вітер, дмучи на волі, був такий сильний, що за чверть години висушив мене цілком. Я не думав, що мене пощадить гарячка. Нарешті, я досяг Гумрів біля півночі. Козак привіз мене прямо до поста. Ми зупинились біля намету, куди поспішив я зайти. Тут знайшов я дванадцять козаків, які спали один біля одного. Мені дали місце; я повалився на бурку, не чуючи сам себе від утоми. В цей день проїхав я 75 верст. Я заснув як убитий.

Козаки розбудили мене на світанку. Першою моєю думкою було: чи не лежу я у лихоманці. Але я відчув, що слава богу бадьорий, здоровий; не було сліду не тільки хвороби, але і втоми. Я вийшов з намету на свіже ранкове повітря. Сонце сходило. На ясному небі біліла снігова двоголова гора. «Що за гора?» — спитав я, потягаючись, і почув у відповідь: «Це Арарат». Який сильний вплив звуків! Жадібно дивився я на біблійську гору, бачив ковчег, що причалив до її вершини з надією оновлення і життя — і вірона і голубицю злітаючих, символи покари і примирення...

Кінь мій був готовий. Я поїхав з провідником. Ранок був прекрасний. Сонце сяло. Ми їхали по широкому лугу, по густій зелесній траві, зрошеній рососою і краплями вчорашнього дощу. Перед нами блищала річка, через яку повинні ми були переправитись... «Ось і Арпачай», — сказав мені козак. Арпачай! Наш кордон! Це варте Арарата. Я поскакав до ріки з невимовним почуттям. Ніколи ще не бачив я чужої землі. Кордон мав для мене щось таємниче; з дитячих літ подорожі були моєю улюбленою мрією. Довго вів я потім життя кочове, блукаючи то по півдню, то по півночі, і ніколи ще не виривався за межі неосяжної Росії. Я весело в'їхав у заповітну ріку, і добрий кінь виніс мене на турецький берег. Але цей берег був уже завойований: я все ще був у Росії.

До Карса лишалося мені ще 75 верст. До вечора сподівався я побачити наш табір. Я ніде не зупинявся. На половині дороги, у вірменському селі, збудованому в горах на березі річки, замість обіду з'їв я проклятий чюрек, вірменський хліб, спечений у вигляді коржа пополам з золою, за яким так тужили турецькі полонені в Даріальській ущелині. Дорого б я дав за шматок російського чорного хліба, який був їм такий бридкий. Мене супроводжував молодий турок, страшений балакун. Він усю дорогу базікав по-турецьки, не дбаючи про те, чи розумів я його, чи ні. Я напружував увагу і старався зрозуміти його. Здавалося, він лаяв росіян, і, звикнувши бачити всіх їх у мундирах, по одежі приймав мене за іноземця. Назустріч нам трапився російський офіцер. Він їхав з нашого табору і заявив мені, що армія вже виступила з-під Карса. Не можу описати мого відчаю; думка, що мені доведеться повертатися в Тифліс, намучившись даремно в пустинній Вірменії, зовсім убивала мене. Офіцер поїхав у свій бік; турок почав знову свій монолог; але вже мені було не до нього. Я змінив інохідь на швидку рись і ввечері приїхав у турецьке село, розташоване за 20 верст від Карса.

Скочивши з коня, я хотів зайти в першу саклю, але в дверях показався господар і відштовхнув мене з лайкою. Я відповів на його привітання нагайкою. Турок розкричався; народ зібрався. Провідник мій, здається, заступився за мене. Мені показали караван-сарай; я ввійшов у велику саклю, схожу на хлів; не було місця, де б я міг розіслати бурку. Я став вимагати коня. До мене з'явився турецький старшина. На всі його незрозумілі слова відповідав я одно: *вербана ат* (дай мені коня). Турки не погоджувались. Нарешті я догадався показати їм гроші (з чого належало б мені почати). Кінь зараз же був приведений, і мені дали провідника.

Я поїхав по широкій долині, оточеній горами. Незабаром побачив я Карс, що білів на одній з них. Турок мій показував мені на нього, повторюючи: Карс, Карс! і пускав ускач свого коня; я їхав за ним, змучений неспокоєм: доля моя повинна була вирішитись у Карсі. Тут повинен я був довідатись, де наш табір і чи буде ще можливість наздогнати армію. Тимчасом небо вкрилося хмарами, і дощ пішов знову; але я про нього вже не думав.

Ми в'їхали в Карс. Під'їжджаючи до воріт стіни, почув я російський барабан: били зорю. Вартовий прийняв від

мене білег і пішов до коменданта. Я стояв під дощем щось із півгодини. Нарешті мене пролустили. Я наказав провідникові вести мене просто в баню. Ми поїхали кривими і крутими вулицями; коні ковзали по поганому турецькому бруку. Мій зупинились біля одного будинку, досить поганого вигляду. Це була баня. Турок зліз з коня і почав стукати в двері. Ніхто не відповідав. Дощ зливою лив на мене. Нарешті з найближчого будинку вийшов молодий вірменин і, поговоривши з моїм турком, покликав мене до себе, висловлюючись досить чистою російською мовою. Він повів мене по вузьких сходах у друге житло свого будинку. В кімнаті, прибраній низькими диванами і старими килимами, сиділа старуха, його мати. Вона підійшла до мене і поцілувала мені руку. Син велів їй розпалити вогонь і приготувати мені вечерю. Я роздягнувся і сів перед вогнем. Ввійшов менший брат господаря, хлопчина років сімнадцяти. Обидва брати бували в Тифлісі і жили в ньому по кілька місяців. Вони сказали мені, що війська наші виступили напередодні та що табір наш знаходиться за 25 верст від Карса. Я заспокоївся зовсім. Скоро бабуся приготувала мені баранину з цибулею, яка здалась мені верхом кулінарної майстерності. Ми всі лягли спати в одній кімнаті; я розлігся проти згасаючого каміна і заснув у приємній надії побачити на другий день табір графа Паскевича.

Зранку пішов я оглядати місто. Молодший з моїх господарів взявся бути моїм чічероном. Оглядаючи укріплення й цитадель, збудовану на неприступній скелі, я не розумів, яким чином ми могли оволодіти Карсом. Мій вірменин пояснював мені, як умів, воєнні дії, яких сам він був свідком. Помітивши у нього охоту до війни, я запропонував йому їхати зі мною в армію. Він вмить погодився. Я послав його за кіньми. Він з'явився разом з офіцером, який вимагав від мене письмового наказу. Судячи по азійських рисах його обличчя, не вважав я за потрібне ритись у моїх паперах і вийняв з кишені перший, що трапивсь, листок. Офіцер, поважно оглянувши його, зараз же звелів привести його благородію коней за наказом і повернув мені мій папір: це було послання до калмички, набазгране мною на одній з кавказьких станцій. Через півгодини виїхав я з Карса, і Артемії (так звався мій вірменин) уже скакав біля мене на турецькому жеребці, з гнучким куртинським дротиком у руці, з кинджалом за поясом, і марив про турків і бої. Я їхав по землі, скрізь засіяній хлібом; навколо видно

було села, але вони були пусті: жителі розбіглись. Дорога була прекрасна і в болотистих місцях вимощена — через струмки побудовані були кам'яні мости. Земля помітно підвищувалась — передові горби хребта Саган-ду (стародавнього Тавра) почали з'являтися. Минуло близько двох годин; я в'їхав на пологі підвищення і раптом побачив наш табір, розташований на березі Карс-чая; через кілька хвилин я був уже в наметі Раєвського.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Перехід через Саган-лу. Перестрілка. Табірне життя. Язиди. Бій з Сераскіром арзрумським. Підірвана сакля.

Я приїхав своєчасно. Того ж дня (13 червня) військо дістало наказ іти вперед. Обідаючи у Раєвського, слухав я молодих генералів, які розмовляли про рух, який їм наказано виконати. Генерал Бурцов відряджений був ліворуч по великій Арзрумській дорозі, прямо навпроти турецького табору, тимчасом як усе інше військо повинно було йти праворуч в обхід ворогові.

О п'ятій годині військо виступило. Я їхав з Нижегородським драгунським полком, розмовляючи з Раєвським, з яким я кілька років не бачився. Настала ніч; ми спинились у долині, де все військо мало привал. Тут мав я честь бути представленим графу Паскевичу.

Я застав графа вдома перед бівачним вогнем, оточеного своїм штабом. Він був веселий і прийняв мене ласкаво. Чужий військовому мистецтву, я й не підозривав, що доля походу вирішувалась саме в цю хвилину. Тут побачив я нашого Вольховського, запорошеного з ніг до голови, зарослого бородою, виснаженого турботами. Він знайшов, однак, час поговорити зі мною як старий товариш. Тут побачив я й Михайла Пущина, пораненого в минулому році. Його люблять і поважають як славного товариша і хороброго солдата. Багато моїх старих друзів оточило мене. Як вони змінилися! як швидко йде час!

Heu! fugaces, Postume, Postume,
Labuntur anni...*

* О горе! Постуме. Постуме, мчать бистроплинні роки... (лат.).

Я повернувся до Раєвського і ночував у його наметі. Серед ночі розбудили мене жахливі крики: можна було подумати, що ворог вчинив несподіваний напад. Раєвський послав, щоб довідались про причину тривоги: кілька татарських коней, зірвавшись з прив'язі, бігали по табору, і мусульмани (так звать татар, які служать у нашому війську) їх ловили.

На світанні військо вирушило вперед. Ми підїхали до гір, порослих лісом. Ми вїхали в ущелину. Драгуни говорили між собою: «Гляди, брат, тримайся: якраз картеччю вцілять». Дійсно, місцевість сприяла засідкам; але турки, відтягнені в інший бік пересуванням генерала Бурцова, не використали своїх вигід. Ми щасливо пройшли небезпечну ущелину і стали на висотах Саган-лу за десять верст від ворожого табору.

Природа навколо нас була похмура. Повітря було холодне, гори вкриті сумними соснами. Сніг лежав у ярах.

...nec Armeniis in oris,
Amice Valgi, stat glacies iners
Menses per omnes*.

Тільки встигли ми відпочити й пообідати, як почули рушничні постріли. Раєвський послав довідатись. Йому донесли, що турки зав'язали перестрілку на передових наших пікетах. Я поїхав з Семічевим подивитися на нову для мене картину. Ми зустріли пораненого козака: він сидів, хитаючись на сідлі, блідий і скривавлений. Два козаки підтримували його. «Чи багато турків?» — спитав Семічев. «Свищею суне, ваше благородіє», — відповів один з них. Проїхавши ущелину, раптом побачили ми на схилі протилежної гори до 200 козаків, вишикуваних у лаву, і над ними до 500 турків. Козаки відступали повільно; турки наїжджали з великим зухвальством, прицілювались кроків за 20 і, вистрілюючи, скакали назад. Їхні високі чалми, красиві долімени й блискучий убір коней являли різку протилежність до синіх мундирів і простої зброї козаків. Чоловік 15 наших було вже поранено. Підполковник Басов послав за підмогою. В цей час сам він був поранений у ногу. Козаки були змішались. Але Басов знову сів на коня і лишився при своїй команді. Підкріплення підоспіло. Турки, помітивши його, вмить зникли,

* Вірменська земля, друже Вальгій, не цілий рік вкрита нерухомою кригою... (лат).

лишивши на горі голий труп козака, обезглавлений і обрубаний. Турки відсічені голови відсилають у Константинополь, а кисті рук, вмочивши в крові, відбивають на своїх прапорах: Постріли затихли. Орли, супутники військ, піднялись над горою, з висоти виглядаючи собі здобич. В цей час показався натовп генералів і офіцерів: граф Паскевич приїхав і рушив на гору, за якою сховались турки. Вони були підкріплені 4 000 кінноти, схованої в улоговині та в ярах. З висоти гори відкрився нам турецький табір, відділений від нас ярами і висотами. Ми повернулися пізно: Прогіджаючи нашим табором, я бачив наших поранених, з яких чоловік п'ять померло тієї ж ночі і наступного дня. Увечері відвідав я молодого Остен-Сакена, пораненого того ж дня в іншій битві.

Табірне життя дуже мені подобалось. Гармата будила нас на світанні. Сон у наметах на диво здоровий. При обіді запивали ми азіатський шашлик англійським пивом і шампанським, прохолодженим у снігах таврійських. Товариство наше було різноманітне. У наметі генерала Раєвського збирались беки мусульманських полків, і розмова йшла через перекладача. У війську нашому були і народи закавказьких наших областей, і жителі земель, недавно завойованих. Між ними з цікавістю дивився я на язидів, що мають на Сході славу дияволопоклонників. Щось із 300 сімей живуть біля підніжжя Арарату. Вони признали владу російського государя. Начальник їхній, високий потворний чоловік у червоному плащі і в чорній шапці, приходив іноді з поклоном до генерала Раєвського, начальника всієї кінноти. Я старався довідатися від язидів правду про їх віросповідання. На мої запитання відповів він, що чутка, ніби язиди поклоняються сатані, є пуста байка; що вони вірують в єдиного бога; що за їхнім законом проклинати диявола, правда, вважається непристойним і неблагородним, бо він тепер нещасливий, але згодом може бути прощений, бо не можна покласти меж милосердю Аллаха. Це пояснення мене заспокоїло. Я дуже радий був за язидів, що вони сатані не поклоняються; і помилки їх здались мені вже не такими тяжкими.

Слуга мій з'явився в табір через три дні після мене. Він приїхав разом з вагенбургом, який на очах у ворога благополучно з'єднався з армією. NZ: за весь час походу ні одна гарба з численного нашого обозу не була захоплена ворогом. Порядок, з яким обоз ішов за військом, справді, надзвичайний.

- 17 червня ранком почули ми знову перестрілку і через дві години побачили карабахський полк, який повертався з вісьмома турецькими прапорами: полковник Фрідерікс мав справу з ворогом, що засів за кам'яними завалами, вигіснів його і прогнав; Осман-Паша, який очолював кінноту, ледве встиг урятуватися.

- 18 червня табір пересунувся на друге місце. 19-го, ледве гармата розбудила нас, усе в таборі заворушилось. Генерали поїхали до своїх постів. Полки шикувались; офіцери ставали біля своїх взводів. Я лишився сам, не знаючи, в яку сторону їхати, і пустив коня на волю божу. Я зустрів генерала Бурцова, який кликав мене на лівий фланг. Що таке лівий фланг? подумав я і поїхав далі. Я побачив генерала Муравйова, який розставляв гармати. Скоро показалися делібаші і закрутились у долині, перестрілюючись з нашими козаками. Тимчасом густий натовп їхньої піхоти йшов по лощині. Генерал Муравйов наказав стріляти. Картеч влучила у саму середину натовпу. Турки повалили вбік і сховались за підвищенням. Я побачив графа Паскевича, оточеного своїм штабом. Турки обходили наше військо, відділене від них глибоким ярмом. Граф послав Пущина оглянути яр. Пущин поскакав. Турки прийняли його за наїзника і дали по ньому залп. Усі засміялись. Граф наказав виставити гармати й стріляти. Ворог розсипався по горі і по улоговині. На лівому фланзі, куди кликав мене Бурцов, був гарячий бій. Перед нами (проти центра) скакала турецька кіннота. Граф послав проти неї генерала Раєвського, який повів у атаку свій Нижегородський полк. Турки зникли. Татари наші оточували їхніх поранених і проворно роздягали, залишаючи голих посеред поля. Генерал Раєвський зупинився на краю яру. Два ескадрони, відділившись від полку, заїхали далеко в своєму переслідуванні; їх виручив полковник Сімонич.

Бій затих; турки в нас на очах почали копати землю і носити каміння, укріплюючись за своїм звичаєм. Їх залишили в спокої. Ми злізли з коней і стали обідати, чим бог послав. У цей час до графа привели кілька полонених. Один з них був жорстоко поранений. Їх розпитали. Близько шостої години війська знову дістали наказ іти на ворога. Турки заметушилися за своїми завалами, прийняли нас гарматними пострілами і скоро почали відступати. Кіннота наша була попереду; ми стали спускатися в яр, земля обривалась і сипалась під кінськими ногами. Щохвилини кінь мій міг упасти, і тоді Зведений уланський полк переїхав би через

мене. Проте бог виніс. Тільки вибрались ми на широку дорогу, що йшла горами, як уся наша кіннота поскакала з усієї сили. Турки тікали; козаки стьобали нагайками гармати, кинуті на дорозі, і мчали мимо. Турки кидались у яри, що були по обох боках дороги; вони вже не стріляли; принаймні ні одна куля не просвистіла повз мої вуха. Перші в переслідванні були наші татарські полки, коні яких відзначаються швидкістю й силою. Кінь мій, закусивши поводи, від них не відставав; я насили міг його стримати. Він зупинився перед трупом молодого турка, який лежав поперек дороги. Йому, здавалось, було років 18; бліде дівоче обличчя не було спотворене. Чалма його валялась у пилу; вибрита потилиця прострілена була кулею. Я поїхав ступою; скоро нагнав мене Раєвський. Він написав олівцем на клаптику паперу донесення графу Паскевичу про цілковиту поразку ворога і поїхав далі. Я їхав за ним здала. Настала ніч. Втомлений кінь мій відставав і спотикався на кожному кроці. Граф Паскевич звелів не припиняти переслідвання і сам ним керував. Мене обігнали кінні наші загони; я побачив полковника Полякова, начальника козацької артилерії, яка відіграла того дня важливу роль, і з ним разом прибув у залишене селище, де зупинився граф Паскевич, що припинив переслідвання через те, що настала ніч.

Ми знайшли графа на покрівлі підземної саклі перед вогнем. До нього приводили полонених. Він їх розпитував. Тут були і майже всі начальники. Козаки тримали за поводи їхніх коней. Вогонь освітлював картину, гідну Сальватора-Рози, річка шуміла в темряві. В цей саме час донесли графу, що в селі сховані порохові запаси і що треба побоюватись вибуху. Граф покинув саклю з усім своїм почтом. Ми поїхали до нашого табору, що був уже за 30 верст від місця, де ми ночували. Дорога повна була кінних загонів. Тільки встигли ми прибути на місце, як раптом небо освітілось, ніби метеором, і ми почували глухий вибух. Сакля, покинута нами тому чверть години, злетіла в повітря: в ній був порохований запас. Розкидані камені задавили кількох козаків.

От усе, що в цей час устиг я побачити. Ввечері я довідався, що в цьому бою розбитий Сераскір арзрумський, який ішов на приєднання до Гакі-Паші з 30 000 війська. Сераскір утік до Арзрума: військо його, перекинута за Саган-лу, було розігнане, артилерія взята, і Гакі-Паші один лишився у нас на руках. Граф Паскевич не дав йому часу щось зробити.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Битва з Гакі-Пашею. Смерть татарського бека. Гермафродит. Полонений паша. Аракс. Міст пастуха. Гассан-Кале. Гаряче джерело. Похід до Арзрума. Переговори. Взяття Арзрума Турецькі полонені. Дервіш.

Наступного дня о п'ятій годині табір прокинувся і дістав наказ виступити. Вийшовши з намету, зустрів я графа Паскевича, який встав раніше за всіх. Він побачив мене. «Êtes-vous fatigué de la journée d'hier?» — «Mais un peu, m. le Comte». — «J'en suis fâché pour vous, car nous allons faire encore une marche pour joindre le Pacha, et puis il faudra poursuivre l'ennemi encore une trentaine de verstes»*.

Ми вирушили — і до восьмої години прийшли на підвищення, з якого табір Гакі-Паші видно було як на долоні. Турки відкрили нешкідливий вогонь з усіх своїх батарей. Тимчасом у таборі їх помітний був великий рух. Втома і ранішня спека змусила багатьох із нас злізати з коней і лягати на свіжу траву. Я закрутив поводи навколо руки і солодко заснув, в чеканні наказу іти вперед. Через чверть години мене розбудили. Все було в русі. З одного боку колони йшли на турецький табір; з другого — кіннота готувалась переслідувати ворога. Я поїхав був за Нижегородським полком, але кінь мій шкутильгав. Я відстав. Повз мене пронісся Уланський полк. Потім Вольховський промчався з трьома гарматами. Я опинився один у лісистих горах. Мені попався назустріч драгун, який сказав, що в лісі

* «Ви не втомилися після вчорашнього дня?» — «Трошки, пане граф». — «Дуже прикро за вас, бо ми маємо зробити ще один марш, щоб нагнати пашу, а потім доведеться ще верст тридцять переслідувати ворога» (франц.).

повно ворогів. Я повернувся. Я зустрів генерала Муравйова з піхотним полком. Він відрядив одну роту в ліс, щоб його очистити. Під їжджаючи до улоговини, побачив я надзвичайну картину. Під деревом лежав один з наших татарських беків, поранений смертельно. Біля нього ридав його любимець. Мулла, стоячи на колінах, читав молитви. Умираючий бек був надзвичайно спокійний і нерухомо дививсь на молодого свого друга. В улоговині зібрано було чоловік 500 полонених. Кілька поранених турків кликали мене знаками, напевно вважаючи, що я лікар, і вимагаючи допомоги, яку я не міг їм подати. З лісу вийшов турок, затискуючи рану закривавленою ганчіркою. Солдати підійшли до нього з наміром його приколоти, можливо, з людолобства. Але це занадто мене обурило; я заступився за бідного турка і насилу привів його, знеможеного і спливаючого кров'ю, до купки його товаришів. При них був полковник Анреп. Він курих дружелюбно з їхніх люльок, незважаючи на те, що були чутки про чуму, яка піби відкрилась у турецькому таборі. Полонені сиділи, спокійно розмовляючи між собою. Майже всі були молоді люди. Відпочивши, рушили ми далі. По всій дорозі валялись тіла. Верст за 15 знайшов я Нижегородський полк, що зупинився на березі річки посеред скель. Переслідування тривало ще кілька годин. Надвечір прийшли ми в долину, оточену густим лісом, і нарешті зміг я виспатись досхочу, проскакавши за ці два дні більше вісімдесяти верст.

Наступного дня війська, що переслідували ворога, дістали наказ повернутися в табір. Тут дізналися ми, що між полоненими був гермафродит. Раєвський, на моє прохання, звелів його привести. Я побачив високого, досить гладкого мужика з обличчям старої кирпатої чухонки. Ми оглянули його в присутності лікаря. *Erat vir, mammosus ut femina, habebat t. non evolutos, p. que parvum et puerilem. Quae- rebamus, sit ne exsectus? — Deus, respondit, castravit me **. Ця хвороба, відома Іпократу, за свідченням мандрівників, зустрічається часто у кочових татар і турків. Хосс є турецька назва цим мнимим гермафродитам.

Військо наше стояло в турецькому таборі, взятому напередодні. Намет графа Паскевича стояв біля зеленого шатра Гакі-Паші, взятого в полон нашими козаками. Я пішов до нього і застав його, оточеного нашими офіцерами.

* Це був чоловік з жіночими грудьми, зародковими статевими залозами і органом маленьким і дитячим. Ми спитали його, чи не був він оскопленій?— Бог, відповів він, кастрував мене (лат.).

Він сидів, підігнувши під себе ноги й курячи люльку. Він здавався років на сорок. Повага і глибокий спокій відбивались на прекрасному його обличчі. Віддавшись у полон, він просив, щоб йому дали чашку кави і щоб його звільнили від запитань.

Ми стояли в долині. Снігові і лісисті гори Саган-лу були вже за нами. Ми пішли вперед, не зустрічаючи ніде ворога. Селища були пусті. Навколишня місцевість сумна. Ми побачили Аракс, який бистро тече в кам'яних берегах своїх. За 15 верст від Гассан-Кале є міст, прекрасно й сміливо збудований на семи нерівних арках. Переказ приписує його побудову розбагатілому пастухові, який помер пустельником на висоті горба, де й донині показують його могилу, затінену двома самотніми соснами. Сусідні поселення сходяться до неї на поклоніння. Міст називається Чабан-Кепрі (міст пастуха). Дорога в Тебріз лежить через нього.

За кілька кроків від моста відвідав я темні руїни караван-сарая. Я не знайшов у ньому нікого, крім хворого осла, напевно кинутого тут утікачами-поселянами.

24 червня ранком пішли ми до Гассан-Кале, стародавньої кріпості, взятої напередодні князем Бековичем. Вона була за 15 верст від місця нашої ночівлі. Довгі переходи втомили мене. Я сподівався відпочити; але вийшло інакше.

Перед виступом кінноти з'явилися в наш табір вірмени, що жили в горах, вимагаючи захисту від турків, які три дні тому відігнали їхню худобу. Полковник Анреп, добре не розібравши, чого вони хотіли, вирішив, що турецький загін був у горах, і з одним ескадроном Уланського полку помчався у бік, давши знати Раєвському, що 3 000 турків є в горах. Раєвський рушив услід за ним, щоб підкріпити його на випадок небезпеки. Я вважав себе прикомандированим до Нижегородського полку і з великою досадою поскакав на визволення вірменів. Проїхавши верст 20, в'їхали ми в село і побачили кілька відсталих уланів, які, спішившись, з голими шаблями переслідували кількох курей. Тут один з поселення розтлумачив Раєвському, що справа йшла про 3 000 волів, три дні тому відігнаних турками і яких дуже легко буде наздогнати днів через два. Раєвський наказав уланам припинити переслідування курей і послав полковникові Анрепу наказ повернутися. Ми поїхали назад і, вибравшись із гір, прибули під Гассан-Кале. Але таким чином дали ми 40 верст гаку, щоб врятувати життя кільком вірменським куркам, що зовсім не здавалось мені забавним.

Гассан-Кале вважається ключем Арзрума. Місто побудоване біля підніжжя скелі, увінчаної кріпостою. В ньому було до ста вірменських сімей. Табір наш стояв на широкій рівнині, що розстелялася перед кріпостою. Тут відвідав я круглу кам'яну будівлю, в якій є гаряче залізо-сірчане джерело.

Круглий басейн має сажнів три в діаметрі. Я переплив його двічі і раптом, відчувши головокружіння й нудоту, ледве мав силу вийти на кам'яний край джерела. Ці води славляться на сході, але, не маючи порядних лікарів, жителі користуються ними навмання і, мабуть, без великого успіху.

Під стінами Гассан-Кале тече річка Мурц; береги її вкриті залізними джерелами, які б'ють з-під каміння і стікають у ріку. Вони не такі приємні на смак, як кавказький Нарзан, і віддають міддю.

25 червня, в день народження государя імператора, в таборі нашому під стінами кріпості полки прослухали молебень. За обідом у графа Паскевича, коли пили за здоров'я государя, граф об'явив похід на Арзрум. О п'ятій годині вечора військо вже виступило.

26 червня ми стали в горах за п'ять верст від Арзрума. Ці гори називаються Ак-Даг (білі гори); вони крейдянні. Білий, ідкий порох їв нам очі; сумний їх вигляд наводив тугу. Близькість Арзрума і впевненість у закінченні походу втішала нас.

Увечері граф Паскевич їздив оглядати місцевість. Турецькі вершники, які цілий день кружляли перед нашими пікетами, почали по ньому стріляти. Граф кілька разів погрозив їм нагайкою, не перестаючи розмовляти з генералом Муравйовим. На їх постріли не відповідали.

Тимчасом в Арзрумі був великий розрух. Сераскір, який прибіг до міста після своєї поразки, розпустив чутку про цілковитий розгром росіян. Услід за ним відпущені полонені доставили жителям відозву графа Паскевича. Втікачі піймали Сераскіра на брехні. Скоро довідались про швидке наближення росіян. Народ почав говорити про здачу. Сераскір і військо думали захищатись. Стався заколот. Кілька франків були вбиті озлобленою черню.

В табір наш (26-го зранку) з'явилися депутати від народу і Сераскіра; день минув в переговорах; о п'ятій годині вечора депутати вирушили в Арзрум, і з ними генерал князь Бекович, який добре знав азіатські мови і звичаї.

На другий дeнь зранку вiйсько наше рушило вперед. З схiдної сторони Арзрума, на висотi Топ-Дага, була турецька батарея. Полки пiшли до неї, вiдповiдаючи на турецьку стрiлянину барабанним боєм i музикою. Турки втекли, i Топ-Даг був зайнятий. Я приїхав туди з поетом Юзефовичем. На покинутiй батареї застали ми графа Паскевича з усiм його почтом. З висоти гори в улоговинi вiдкривався очам Арзрум зi своєю цитаделлю, з мiнаретами, з зеленими дахами, наклеєними один на один. Граф був верхи. Перед ним на землi сидiли турецькi депутати, що приїхали з ключами мiста. Але в Арзрумi помiтне було хвилювання. Раптом на мiському валу блиснув вогонь, закурився дим, i ядра полетiли до Топ-Дагу. Кiлька їх пронеслось над головою графа Паскевича; «*Voyez les Turcs, —* сказав вiн менi, — *on ne peut jamais se fier à eux*» *. В цю ж мить примчався на Топ-Даг князь Бекович, який з учорашнього дня був в Арзрумi на переговорах. Вiн заявив, що Сераскiр i народ давно згоднi на здачу, але що кiлька неслухняних арнаутiв пiд проводом Топчi-Пашi заволодiли мiськими батареями i бунтують. Генерали пiдїхали до графа, просячи дозволу примусити мовчати турецькi батареї. Арзрумськi сановники, якi сидiли пiд вогнем своїх же гармат, повторили ту саму просбу. Граф деякий час вагався; нарештi дав наказ, сказавши: «Годi їм дурити». Вмить пiдвезли гармати, почали стрiляти, i ворожа стрiлянина мало-помалу затихла. Полки наші пiшли в Арзрум, i 27 червня — в роковини полтавської битви о шостiй годинi вечора росiйський прапор замаяв над арзрумською цитаделлю.

Раєвський поїхав у мiсто — я вирушив з ним; ми вїхали в мiсто, яке являло собою дивну картину. Турки з пласких дахiв своїх похмуро дивились на нас. Вiрмени шумливо товпились у тiсних вулицях. Їхнi хлопчаки бiгли перед нашими кiньми, хрестячись i повторюючи: «Християн! Християн!» Ми пiдїхали до крiпостi, куди входила наша артилерiя; з крайнiм здивуванням зустрiв я тут мого Артемию, який уже роз'їжджав по мiсту, незважаючи на суворий наказ нiкому з табору не вiдлучатися без особливого дозволу.

Вулицi мiста тiсні i кривi. Будинки досить високi. Народу багато, — крамницi були замкненi. Пробувши в мiстi

* Дивiться, якi турки. Нiколи не можна на них покладатись (франц.).

годин зо дві, я повернувся до табору; Сераскір і чотири паші, взяті в полон, були вже тут. Один паша, худорлявий дідусь, страшенний клопотун, жваво говорив нашим генералам. Побачивши мене у фракку, він спитав, хто я такий. Пущин дав мені титул поета. Паша склав руки на груди і поклонився мені, сказавши через перекладача: «Благословенний час, коли зустрічаємо поета. Поет брат дервішу. Він не має ні батьківщини, ні благ земних; і тоді, як ми, бідні, дбаємо про славу, про владу, про скарби, він стоїть нарівні з володарями землі і йому поклоняються».

Східне привітання паші всім нам дуже сподобалось. Я пішов подивитись на Сераскіра. При вході до його намету зустрів я його любимого пажа, чорноокого хлопчика років чотирнадцяти, в багатому, арнаутському одязі. Сераскір, сивий старик, зовнішності звичайнісінької, сидів у глибокій тузі. Біля нього була юрба наших офіцерів. Виходячи з його намету, побачив я молоду людину, напівголу, в баранячій шапці, з дубиною в руці і з міхом (outré*) за плечима. Він кричав на все горло. Мені сказали, що це був брат мій, дервіш, що прийшов вітати переможців. Його насилу відігнали.

---

* Бурдюком (франц.).

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Арзрум. Азіатська розкіш. Клімат. Кладовище. Сатиричні вірші. Сераскірський палац. Харем турецького паші. Чума. Смерть Бурцова. Виїзд із Арзрума. Дорога назад. Російський журнал.

Арзрум (що неправильно називається Арзерум, Ерзрум, Ерзрон) заснований близько 415 року, в часи Феодосія Другого і названий Феодосіополем. Ніякого історичного спогаду не поєднується з його ім'ям. Я знав про нього тільки те, що тут, за свідченням Гаджі-Баби, підпесені були перському послові, на задоволення якоїсь образи, телячі вуха замість людських.

Арзрум вважається головним містом в Азіатській Туреччині. В ньому налічувалось до 100 000 жителів, але, здається, число це надто перебільшене. Будинки в ньому кам'яні, дахи покриті дерном, що падає місту надзвичайно дивного вигляду, якщо дивитися на нього з висоти.

Головна сухопутна торгівля між Європою і Сходом іде через Арзрум. Але товарів у ньому продається мало; їх тут не викладають, що помітив і Турнфор, який писав, що в Арзрумі хворий може вмерти через неможливість дістати ложку ревеню, тимчасом, як цілі мішки його є в місті.

Не знаю виразу, який був би безглуздіший за слова: азіатська розкіш. Ця приказка, напевне, народилася під час хрестових походів, коли бідні рицарі, залишивши голі стіни й дубові стільці своїх замків, побачили вперше червоні дивани, строкаті килими й кинджали з кольоровими камінчиками на рукоятці. Нині можна сказати: азіатська бідність, азіатське свинство та ін., але розкіш є, звичайно, належність Європи. В Арзрумі ні за які гроші не можна купити того, що ви знайдете в крамниці з дрібним товаром першого-ліпшого повітряного містечка Псковської губернії.

Клімат арзрумський суворий. Місто побудоване в улоговині, яка підіймається над морем на 7 000 футів. Гори, що оточують його, вкриті снігом більшу частину року. Земля безлісна, але плодоносна. Вона зрошена безліччю джерел, і скрізь пересічена водопроводами. Арзрум слави́вся своєю водою. Євфрат тече за три версти від міста. Але фонтанів усюди безліч. Біля кожного висиг залізний ківшик на ланцюгу, і добрі мусульмани п'ють і не нахваляться. Ліс привозять із Саган-лу.

В Арзрумському арсеналі знайшли багато старовинної зброї, шоломів, лат, шабель, які ржавіють, можливо, з часів Годфреда. Мечеті низькі і темні. За містом знаходиться кладовище. Пам'ятники — це звичайно стовпи, прибрані кам'яною чалмою. Гробниці двох або трьох пашів відрізняються більшою вигадливістю, але в них немає нічого красивого; ніякого смаку, ніякої думки... Один мандрівник пише, що з усіх азійських міст лише в одному Арзрумі знайшов він баштовий годинник, але й той був зіпсований.

Нововведення, що їх затіває султан, не проникли ще в Арзрум. Військо носить ще свій мальовничий східний наряд. Між Арзрумом і Константинополем існує суперництво, як між Казанню і Москвою. Ось початок сатиричної поеми, створеної яничаром Аміном-Оглу.

Стамбул гяури нині славлять,
А завтра їх тяжкі ряди
Його, немов змію, розчавлять
І підуть геть — в ганьбі ославлять.
Стамбул заснув і жде біди

Стамбул не молиться пророку,
В нім правду давно і глибоку
Лукавий Захід взяв як є,—
Стамбул для розкоші й пороку
Моління й шаблю продає.
Стамбул одвик від поту битви
І п'є вино в часи молитви.

Там віри подумінь погас,
Там жони по базару ходять,
Чи шлють бабусь у пізній час,
А ті мужчин в харемі вводять,
На варті євнух спить щораз.

Та не такий Арзрум нагірний,
Многодорожний наш Арзрум,

Бо ми не в розкоші невірній,
Не п'ємо в чаші чепжірній
Огонь вина, розпусту й шум.

Ми помстимось: одні фонтани
Нас поягь в тишині нічній;
Юрбою злою пізно й рано
Джигіти наші мчаться в бій.
Ми, як орли, до жон ревниві,
Харми наші мовчазливі
У непроникності своїй. *

Я жив у сераскіровому палаці в кімнатах, де був харем. Цілий день бродив я по незліченних переходах з кімнати в кімнату, з даху на дах, зі сходів на сходи. Палац здавався розграбованим; Сераскір, думаючи тікаги, вивіз з нього, що тільки міг. Дивани були обдерті, килими зняті. Коли гуляв я по місту, турки підкликали мене і показували мені язик. (Вони вважають всякого франка за лікаря). Це мені набридло, я ладеп був відповідати їм тим же самим. Вечори проводив я з розумним і люб'язним Сухоруковим; подібність наших запягь зближувала нас. Він говорив мені про свої літературні плани, про свої історичні дослідження, початі колись ним з такою ревністю і удачею. Обмеженість його бажань і вимог справді зворушлива. Шкода, коли вони не будуть здійснені.

Палац Сераскіра являв собою картину вічно діяльну: там, де похмурний паша мовчазно курив серед своїх жінок і безчесних отроків, там його переможець діставав донесення про перемоги своїх генералів, роздавав пашалики, розмовляв про нові романи. Мушський паша приїжджав до графа Паскевича просити у нього місце свого племінника. Ходячи по палацу, поважний турок зупинився в одній з кімнат, з жвавистю промовив кілька слів і поринув потім у задуму: в цій самій кімнаті обезглавлений був його батько за наказом Сераскіра. Ось враження чисто східні! Славний Бей-булат, гроза Кавказу, приїжджав в Арзрум з двома старшинами черкеських селищ, які збунтувались під час останніх воєн. Вони обідали у графа Паскевича. Бей-булат, чоловік років 35-ти, малорослий і широкоплечий. Він поросійськи не говорить, або прикидається, що не говорить. Приїзд його в Арзрум мене дуже втішив: він був уже мені запорукою безпечного переїзду через гори і Кабарду.

---

* Переклад А. Малишка.

Осман-Паша, взятий в полон під Арзрумом і відправлений в Тифліс разом з Сераскіром, просив графа Паскевича про безпеку харему, залишеного ним в Арзрумі. В перші дні про нього забули. Якось за обідом, розмовляючи про тишу мусульманського міста, зайнятого 10 000 війська і в якому ні один з жителів ні разу не поскаржився на насильство солдата, граф згадав про харем Осман-Паші і наказав п. А. поїхати в дім паші й спитати у його жінок, чи вони задоволені, та чи не було їм якої-небудь кривди. Я попросив дозволу супроводити п. А. Ми поїхали. П. А. взяв з собою за перекладача російського офіцера, історія якого цікава. 18-ти літ потрапив він у полон до персіян. Його схопили і він більше 20 років служив євнухом у харемі одного з синів шаха. Він розповів про своє нещастя, про перебування в Персії зі зворушливою простодушністю. У фізіологічному відношенні свідчення його були дорогоцінні.

Ми прийшли в дім Османа-Паші; нас ввели у відкриту кімнату, обставлену дуже дбайливо, навіть зі смаком; на кольорових вікнах виведені були написи, взяті з Корана. Один з них здався мені надто вигадливим для мусульманського харему: *тобі подобає зв'язувати і розв'язувати*. Нам піднесли каву в чашечках, оправлених сріблом. Старик з білою поважною бородою, батько Османа-Паші, прийшов від імені жінок дякувати графу Паскевичу, — але п. А. сказав навідріз, що він посланий до жінок Османа-Паші і хоче їх бачити, щоб від них самих переконатись, що вони у відсутності чоловіка всім задоволені. Ледве перський полонений встиг усе це перекласти, як старик, на знак обурення, зацмокав язиком і заявив, що ніяк не може погодитися на нашу вимогу, і що коли паша, після свого повернення, довідається, що чужі чоловіки бачили його жінок, то і йому, старому, і всім служителям харему він звелить відрубати голови. Прислужники, між якими не було ні одного євнуха, підтвердили слова старика, але п. А. був непохитний. «Ви боїтеся свого паші, — сказав він їм, — а я свого Сераскіра, і не маю права не послухати його наказів». Робити було нічого. Нас повели через сад, де били два поганенькі фонтани. Ми наблизились до маленького кам'яного будинку. Старик став між нами й дверима, обережно відімкнув їх, не випускаючи з рук засува, і ми побачили жінку, з голови до жовтих туфель вкриту білою чадрою. Наш перекладач повторив їй запитання: ми почули шамкання

сімдесятирічної старухи; п. А. обірвав її. «Це мати паши,— сказав він,— а я присланий до жінок, приведіть одну з них»; всі здивувались здогадці гяурів: стара пішла і за хвилину повернулася з жінкою, вкритою так само, як і вона— з-під покривала пролунав молодий приємний голосок. Вона дякувала графові за його увагу до бідних вдовиць і хвалила поведження росіян. П. А. мав уміння вступити з нею в дальшу розмову. Я тимчасом, дивлячись навколо себе, побачив раптом пад самими дверима кругле віконце, і в цьому круглому віконці п'ять чи шість круглих голів з чорними цікавими очима. Я хотів був сказати про своє відкриття п. А., але голівки закивали, заморгали, і кілька пальчиків почали мені погрожувати, даючи знати, щоб я мовчав. Я скорився і не поділився своєю знахідкою. Всі вони були приємні з облич, але не було жодної красуні: та, яка розмовляла біля дверей з п. А., була, напевне, повелителькою харему, скарбницею сердець, трояндою кохання,— принаймні я так уявляв.

Нарешті п. А. припинив свої розпити. Двері зачинились. Личка у віконці зникли. Ми оглянули сад та будинок і повернулись, вельми задоволені своїм посольством.

Таким чином я бачив харем: це вдалося рідко якому європейцеві. От вам основа для східного роману.

Війна здавалась закінченою. Я збирався їхати назад. 14 липня пішов я в народну баню і не радий був життю. Я проклинав нечистоту простирадл, погану обслугу та її. Як можна порівняти бані арзрумські з тифліськими!

Повертаючись у палац, довідався я від Коновніцина, який стояв на варті, що в Арзрумі з'явилась чума. Передо мною враз повстали жахи карантину, і я того ж дня вирішив покинути армію. Думка про наявність чуми дуже неприємна з незвички. Бажаючи згладити це враження, я пішов гуляти по базару. Зупинившись перед крамницею збройового майстра, я став розглядати якийсь кинджал, коли раптом хтось ударив мене по плечу. Я оглянувся: за мною стояв жахливий жebraк. Він був блідий як смерть; з червоних загноєних очей його текли сльози. Думка про чуму знов промайнула в моїй уяві. Я відштовхнув жebraка з почуттям огиди невимовної і повернувся додому, дуже незадоволений своєю прогулянкою.

Цікавість однак перемогла; на другий день я вирушив з лікарем у табір, де були зачумлені. Я не зійшов з коня

і для перестороги став на вітрі. З намету вивели нам хворого; він був страшенно блідий і хитався, мов п'яний. Другий хворий лежав без пам'яті. Оглянувши чумного і пообіцявши нещасному скорого видужання, я звернув увагу на двох турків, які виводили його під руки, роздягали, мацали, ніби чума була не що інше, як нежить. Признаюсь, я засоромився своєї європейської боязні перед лицем такої байдужості і скоріше повернувся в місто.

19 липня, прийшовши попрощатися з графом Паскевичем, я застав його дуже засмученим. Одержана була сумна звістка, що генерал Бурцов був убитий під Байбуртом. Шкода було хороброго Бурцова, але цей випадок міг бути згубним і для всього нашого малочисленного війська, яке зайшло глибоко в чужу землю і оточене було неприязними народами, готовими повстати при звістці про першу невдачу. Отже, війна відновлялась. Граф пропонував мені бути свідком дальших подій. Але я спішив у Росію... Граф подарував мені на пам'ять турецьку шаблю. Вона зберігається у мене як пам'ятка моєї мандрівки слідами блискучого героя по завоєваних пустинях Вірменії. Того ж дня я покинув Арзрум.

Я їхав назад у Тифліс по дорозі, уже мені знайомій. Місця, ще недавно оживлені присутністю 15 000 війська, були мовчазні й сумні. Я проїхав Саган-лу і ледве міг впізнати місце, де стояв наш табір. В Гумрах витримав я триденний карантин. Знов побачив я Безобдал і покинув високі рівнини холодної Вірменії для гарячої Грузії. В Тифліс прибув я 1-го серпня. Тут лишився я на кілька днів у приємному і веселому товаристві. Кілька вечорів провів я у садах, при звуках музики і пісень грузинських. Я вирушив далі. Переїзд мій через гори знаменний був для мене тим, що коло Кобі вночі застала мене буря. Рапком, проїжджаючи мимо Казбека, побачив я дивне видовище: білі, обрвані хмари перевалювались через вершину гори, і самотній монастир, освітлений проміннями сонця, здавалось, плавав у повітрі, підхоплений хмарами. Скажена Балка теж з'явилась передо мною в усій своїй величі: яр, наповнений дощовими водами, був лютіший навіть за Терек, який тут же грізно ревів. Береги були розтерзані; величезні камені зрушені з місця і загачували потік. Багато осетинців розробляли дорогу. Я переправився благополучно. Нарешті я виїхав з тісної ущелини на роздолля широких рівнин Великої Кабарди. У Владикавказі знайшов я Дорохова і Пу-

щина. Обидва їхали на води лікуватися від ран, які вони дістали в нинішніх походах. На столі у Пуштина знайшов я російські журнали. Перша стаття, яка мені попалась, була розглядом одного з моїх творів. У ній на всі лади лаяли мене і мої вірші. Я став читати їх вголос. Пуштин зупинив мене, вимагаючи, щоб я читав з більшим мімічним мистецтвом. Треба сказати, що розгляд був оздоблений звичайними вигадками нашої критики: це була розмова між дячком, проскурницею і коректором друкарні. Здравомислом цієї маленької комедії. Вимога Пуштина видалась мені такою забавною, що досада, викликана читанням журнальної статті, зовсім зникла, і ми розреготались від щирого серця.

Таке було мені перше привітання в любій батьківщині.

ВИБРАНІ
СТАТТІ

ПРО ПРОЗУ

Д'Аламбер сказав якось Лагарпу:—Не вихвалайте мені Бюфона, ця людина пише: «Найблагороднішим з усіх падбань людини була ця тварина горда, палка та ін.» Чому просто не сказати — кінь? — Лагарп дивується з сухого міркування філософа. Але д'Аламбер дуже розумна людина — і, признаюсь, я майже згоден з його думкою.

Зауважу мимохідь, що мовилося про Бюфона — великого живописця природи. Стиль його квітучий, повний, завжди буде зразком описової прози. Але що сказати про наших письменників, які, вважаючи за щось низьке пояснити просто речі найзвичайніші, думають оживити дитячу прозу додатками і в'ялими метафорами? Ці люди ніколи не скажуть *дружба*, не додавши: «Це священне почуття, що його благородне полум'я» та ін. Треба б сказати: рано-вранці — а вони пишуть: «Ледве перше проміння ранкового сонця осяяло східні краї блакитного неба»,— ах, яке це все нове й свіже, хіба воно краще тому тільки, що довше.

Читаю звіт якого-небудь любителя театру: «Ця юна вихованка Талії і Мельпомени, щедро обдарована Апол...» Боже мій, та постав: «Ця молода хороша актриса» — і продовжуй,— будь певен, що ніхто не помігить твоїх висловів, ніхто спасибі не скаже.

«Гапєбний зоїл, що його невгамовна заздрість виливає присипляючу свою отруту на лаври російського Парнасу, що його втомпа тупість може тільки порівнятися з невтомною злістю»... Боже мій, чому просто не сказати — кінь; чи не коротше — «п. видавець такого там журналу».

Вольтер може вважатися найкращим зразком розсудливого стилю. Він висміяв у своєму «Мікромегасі» вишуканість

тонких висловів Фонтенеля, який ніколи не міг йому того простити*.

Точність і стислість — ось перші достоїнства прози. Вона вимагає думок і думок — без них блискучі вислови ні на що не потрібні. Вірші річ інша. (А втім, у них не вадило б нашим поетам мати суму ідей набагато значнішу, ніж у них звичайно водиться. Зі спогадами про минулу юність література наша далеко вперед не посується).

Запитання: чия проза краща в нашій літературі? Відповідь — *Карамзіна*. Це ще похвала не велика — скажемо кілька слів про цього шановного...

ПРО ПРИЧИНИ, ЩО УПОВІЛЬНИЛИ ХІД НАШОЇ СЛОВЕСНОСТІ

Причинами, що уповільнили хід нашої словесності, звичайно вважаються: 1) загальне вживання французької мови і нехтування російської. Всі наші письменники на те скаржились, — але хто ж винен, як не вони самі. За винятком тих, які займаються віршами, російська мова ні для кого не може бути досить привабливою. У нас ще нема ні словесності, ні кlieg*†, всі наші знання, всі наші поняття з дитинства почерпнули ми в книгах іноземних, ми звикли мислити чужою мовою; освіта віку вимагає важливих предметів роздуму для поживи умам, які вже не можуть задовольнитися блискучою грою уяви і гармонії, але вченість, політика і філософія ще по-російськи не висловлювались — метафізичної мови у нас зовсім не існує; проза наша так ще мало опрацьована, що навіть у простому листуванні ми змушені створювати зврати слів для визначення понять звичайнісіньких; і лінощі наші більш охоче висловлюються мовою чужою, механічні форми якої вже давно готові і всім відомі.

Але російська поезія, скажуть мені, досягла високого

* До речі про стиль. Чи треба в цьому разі сказати — не міг йому того простити — чи не міг йому не простити? Здається, що слова ції залежать не від дієслова міг, керованого часткою не, а від неозначеної форми простити, яка вимагає знахідного відмінка. А втім, М. М. Карамзін пише інакше. (Прим. Пушкіна).

** ...у стороні мойй

Журналів тисячі, а книг немає в ній.

Згоден з останнім піввіршем. (Прим. Пушкіна).

ступеня освіченості. Згоден, що деякі оди Державіна, незважаючи на нерівність стилю й неправильність мови, сповнені поривів справжнього генія, що в «Душеньці» Богдановича трапляються вірші і цілі сторінки, достойні Лафонтена, що Крилов перевершив усіх нам відомих байкарів, за винятком, можливо, цього ж самого Лафонтена, що Батюшков, щасливий сподвижник Ломоносова, зробив для російської мови те ж саме, що Петрарка для італійської; що Жуковського перекладали б на всі мови, якби він сам менше перекладав.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ НА СТАТТЮ О БЕСТУЖЕВА «ПОГЛЯД НА РОСІЙСЬКУ СЛОВЕСНІСТЬ ПРОТЯГОМ 1824 І ПОЧАТКУ 1825 РОКІВ»

1

Бестужев гадає, що словесність усіх народів підлягала загальним законам природи. *Що це означає?* Перше століття її було віком *геніїв*.

2

Здається, автор хотів сказати, що всяка словесність має свій поступовий розвиток і занепад. Ні.

Автор першим її періодом вважає вік «сильних почуттів і геніальних творів». «За часом коло *це* (яке?) стискується... Жадоба нового шукає печерпаних джерел, і генії сміливо кидаються в обхід мимо юрби в пошуках нової землі світу морального і речового, пробивають свої стезі». Отже, настає новий період, але п. Бестужев зливає їх в одно і каже далі: «За цим віком творчості і повноти йде вік посередності, подиву і звіту. Піснярі пішли за ліриками, комедія поставала за трагедією; але історія, критика і сатира завжди були молодшими галузями словесності. Так було всюди». Ні. Про грецьку поезію міркувати нам неможливо, до нас дійшло занадто мало пам'яток її. Про грецьку критику ми не маємо й поняття. Але ми знаємо, що Геродот жив раніше за Есхіла, геніального творця трагедії. Невій передував Горацїєві, Енній—Віргілієві, Катулл — Овідієві, Горацїй — Квінтіліанові, Лукан і Сенека з'явилися значно пізніше. Все це не може підійти під загальне визначення п. Бестужева.

Виникає питання, яка з новітніх словесностей являє поступовість, самовільно визначену п. Бестужевим? Романтична словесність почалася тріолетами. Тайнства, ле, фаблію

передували творам Аріоста, Кальдерона, Данте, Шекспіра. Після кавалера Marini з'явився Alfieri, Monti і Foscolo*, після Попа і Addissona — Байрон, Мур і Соуве. У Франції романтична поезія довго перебувала в дитячому віці. Найкращий віршотворець часу Франціска і Marot

Rima des triolets, fit fleurir la ballade**.

Проза вже мала велику перевагу: Монтань, Рабле були сучасниками Марота.

Питання,— де бачимо хоч тінь закону, визначеного п. Бестужевим?

3

У нас є критика? де ж вона? Де наші Addissoni, Ларгарпи, Шлегелі, Sismondi? — що ми розглянули? чії літературні думки зробилися народними? на чию критику можемо ми послатися, опертися?

Але п. Бестужев сам же говорить нижче: «критик, антикритик і перекритик ми бачимо багато, а путніх критиків мало».

ПРО ПЕРЕДМОВУ ПАНА ЛЕМОНТЕ ДО ПЕРЕКЛАДУ БАЙОК І. А. КРИЛОВА

Аматори нашої словесності були обрадувані заходом графа Орлова, хоч і догадувалися, що спосіб перекладу, такий блискучий і такий недостатній, завдасть деякої шкоди байкам незрівнянного нашого поета. Багато хто з великим нетерпінням чекав передмови пана Лемонте; вона й справді дуже варта уваги, хоч і не зовсім задовільна. Взагалі там, де автор повинен був пеминуче писати з чуток, міркування його можуть часом здатися помилковими; навпаки, власні здогади і висновки напрочуд правильні. Шкода, що цей знаменитий письменник ледве торкнувся таких предметів, про які думки його мали б бути дуже цікаві. Читаєш його статтю^{***} з мимовільною досадою, як іноді слухаєш розмову дуже розумної людини, яка, будши зв'язана якимись пристойностями, дуже багато чого не договориє і дуже часто відмовчується.

* Маріні, Альфієрі, Монті, Фосколо (італ.).

** Маро складав тріолети, сприяв розквіту балади (франц.).

*** Принаймні в перекладі, надрукованому в «Сыне Отечества». Ми не мали нагоди бачити французький оригінал. (Прим. Пушкіна).

Кинувши побіжний погляд на історію нашої словесності, автор говорить кілька слів про нашу мову, визнає її первісною, не має сумніву в тому, що вона спроможна вдосконалюватись, і, посилаючись на запевнення росіян, вважає, що вона багата, милозвучна й рясніє різноманітними зворотами.

Думки ці неважко було виправдати. Як матеріал словесності, мова слов'яно-російська має незаперечну перевагу перед усіма європейськими: доля її була надзвичайно щаслива. В XI столітті стародавня грецька мова рапгом відкрила їй свій лексикон, скарбницю гармонії, подарувала їй закони обдумані своєї граматики, свої прекрасні звороти, величний плин мови; одно слово, удочерила її, врятувавши таким чином від повільних удосконалень часу. Сама по собі вже звучна й виразна, звідси запозичає вона гнучкість і правильність. Простонародна говірка неминуче повинна була відокремитися від книжної, але згодом вони зблизились і така стихія, дана нам для викладу наших думок.

П. Лемонте даремно думає, що панування татар залишило іржу на російській мові. Чужа мова поширюється не шаблею і пожежами, а власним багатством і перевагою. Які ж нові поняття, що вимагали нових слів, могло принести нам кочове плем'я варварів, які не мали ні словесності, ні торгівлі, ні законодавства? Їх навала не залишила ніяких слідів у мові освічених китайців, і предки наші, протягом двох століть стогнучи під татарським ярмом, мовою рідною молилися руському богові, проклинали грізних владарів і переказували один одному свої нарікання. Такий самий приклад бачили ми в новітній Греції. Який вплив має на поневолений народ збереження його мови? Розгляд цього питання завів би нас дуже далеко. Як би там не було, ледве чи півсотні татарських слів перейшло в російську мову. Війни литовські не мали також впливу на долю нашої мови; вона одна лишалася недоторканою власністю нещасної нашої вітчизни.

За царювання Петра I-го почала вона помітно спотворюватися від потреби запровадження голландських, німецьких і французьких слів. Ця мода поширювала свій вплив і на письменників, яким у той час покровительствували государі та вельможі; на щастя, з'явився Ломоносов.

П. Лемонте в одному зауваженні говорить про всеосяжний геній Ломоносова; але він глянув не з тієї точки на великого сподвижника великого Петра.

Поєднуючи надзвичайну силу волі з надзвичайною силою розуміння, Ломоносов охопив усі галузі освіти. Жадоба науки була найсильнішою пристрастю цієї душі, сповненої пристрастей. Історик, ритор, механік, хімік, мінеролог, художник і віршотворець, він усе випробував, в усе проник: перший заглиблюється в історію вітчизни, утверджує правила суспільної мови її, дає закони і зразки класичного красномовства, з нещасним Ріхтером передбачає відкриття Франкліна, засновує фабрику, сам споруджує машини, обдаровує мистецтва мозаїчними творами і нарешті відкриває нам справжні джерела нашої поетичної мови.

Поезія буває винятковою пристрастю небагатьох, що народилися поетами; вона обіймає і поглинає всі спостереження, всі зусилля, всі враження їх життя; але якщо ми станемо досліджувати життя Ломоносова, то виявимо, що науки точні були завжди головним і улюбленим його заняттям, віршування ж часом забавою, а частіше службовою справою. Ми марно шукали б у першому нашому лірикові полум'яних поривів почуття і уяви. Стиль його, рівний, квітучий і мальовничий, запозичає головну цінність від глибокого знання книжної слов'янської мови і від щасливого злиття її з мовою простонародною. Ось чому переклади псалмів та інші сильні і близькі наслідування високої поезії священних книг суть його найкращі твори*. Вони залишаться вічними пам'ятниками російської словесності; по них довго ще повинні ми будемо навчатися віршованій мові нашої; але дивно скаржитися, що світські люди не читають Ломоносова, і вимагати, щоб людина, яка померла 70 років тому, залишалася й нині улюбленим публіки. Начебто потрібні для слави великого Ломоносова дріб'язкові почесті модного письменника!

Згадавши про виключне вживання французької мови в освіченому колі наших товариств, п. Лемонтє настільки ж дотепно, як і справедливо, зауважує, що російська мова через те повинна була неодмінно зберегти дорогоцінну сві-

* Цікаво бачити, як тошко насміхається Гредьяковський зі слов'янщини Ломоносова, як поважно радить він йому переймати легкість і вишуканість речень порядної компанії! Але дивно, що Сумароков з більшою точністю визначив в одному піввірші справжню цінність Ломоносова-поета.

Він справжній наш Мальгерб, він Піндару подібен:

Enfin Malherbe vint, et, le premier en France, etc.

(Прим. Пушкіна).

жість, простоту і, так би мовити, щирість висловів. Не хочу виправдувати нашої байдужості до успіхів вітчизняної літератури, але немає сумніву, що коли наші письменники через те втрачають багато задоволення, принаймні мова і словесність багато виграють. Хто відхилив французьку поезію від зразків класичної старовини? Хто напудрив і нарум'янив Мельпомену Расіна і навіть сувору музу старого Корнеля? Придворні Людовіка XIV. Що навело холодний полиск чемності і дотепності на всі твори письменників XVIII століття? Товариство M-c du Delfand, Boufflers, d'Épinau*, дуже милих і освічених жінок. Але Мільтон і Данте писали не для поблажливої усмішки прекрасної статі.

Суворий і справедливий вирок французькій мові робить честь безсторонності автора. Істинна освіченість безгромадська. Наводячи, як приклад, долю цієї прозаїчної мови, П. Лемонте запевняє, що і наша мова, не стільки від своїх поетів, скільки від прозаїків, повинна сподіватися європейського свого загальнооживання. Російський перекладач образився з цього вислову; але якщо в оригіналі сказано *civilisation européenne*¹¹, то мало чи не авторова правда.

Припустімо, що російська поезія досягла вже високого ступеня освіченості: освіта віку вимагає поживи для роздуму, уми не можуть задовольнятися самими іграми гармонії і уяви, але вченість, політика і філософія ще по-російськи не висловлювались; метафізичної мови у нас зовсім не існує. Проза наша так ще мало опрацьована, що навіть у простому листуванні ми змушені створювати звороти для визначення понять звичайнісіньких, отже, лінощі наші більш охоче висловлюються мовою чужою, механічні форми якої давно готові і всім відомі.

П. Лемонте, вдаючись у деякі подробиці щодо життя і звичок нашого Крилова, сказав, що він не розмовляє ніякою іноземною мовою і тільки розуміє по-французьки. *Неправда!* різко відказує перекладач у своїй примітці. Справді, Крилов знає головні європейські мови, і, крім того, він, як Альфієрі, в п'ятдесят років вивчився стародавньої грецької. В інших землях така характеристична риса відомої людини була б прославлена в усіх журналах; але ми в біографії славних письменників наших задовольняємось означенням

* Пані дю Дефан, Буфлер, д'Епіне (франц.).

** Європейська цивілізованість (франц.).

року їх народження і подробицями послужного списку, та самі ж потім і скаржимося на незнання іноземцями всього, що нас стосується.

На закінчення скажу, що ми повинні дякувати графові Орлову, який вибрав істинно-народного поета, аби познайомити Європу з літературою півночі. Звичайно, ні один француз не насмілиться хоч би кого поставити вище за Лафонтена, але ми, здається, можемо віддати перевагу перед ним Крилову. Обидва вони вічно залишаться улюбленицями своїх єдиносемців. Хтось справедливо зауважив, що простодушність (*naïveté, bonhomie*) є вроджена властивість французького народу; навпаки, відмінна риса в наших звичаях є якесь веселе лукавство розуму, насмішкуватість і мільовничий спосіб висловлюватися; Лафонтен і Крилов представники духу обох народів.

Н. К.

12 серпня

Р. С. Мені здалося зайвим відзначити деякі явні помилки, прощенні для іноземця, наприклад, зближення Крилова з Карамзіним (зближення, ні на чому не засноване), пібито непридатність мови нашої для віршування цілком метричного тощо.

ПРО ПОЕЗІЮ КЛАСИЧНУ І РОМАНТИЧНУ

Наші критики не дійшли згоди ще в ясній різниці між родами класичним і романтичним. Плутаним поняттям про цей предмет зобов'язані ми французьким журналістам, які звичайно відносять до романтизму все, що їм здається пошпаченим печаттю мрійності і германського ідеологізму або заснованим на забобонах і переказах простонародних: визначення дуже неточне. Вірш може являти всі ці ознаки, а тимчасом належати до роду класичного.

Якщо замість *форми* вірша братимемо за основу тільки *дух*, в якому він писаний,— то ніколи не виплутаємося із визначень. Гімн Ж.-Б. Руссо духом своїм, звичайно, відрізняється від оди Піндара, сатира Ювенала від сатири Горация, «Визволений Єрусалим» від «Енеїди»,— проте всі вони належать до роду класичного.

До цього роду слід віднести ті вірші, *форми* яких відомі були грекам і римлянам, або зразки яких вони нам зали-

шили; отже, сюди належать: епопея, поема дидактична, трагедія, комедія, ода, сатира, послання, іроїда, еклога, елегія, епіграма і байка.

Які ж роди вірша слід віднести до поезії романтичної?

Ті, які не були відомі стародавнім, і ті, в яких попередні форми змінились або замінені іншими.

Не вважаю за потрібне говорити про поезію греків і римлян: кожний освічений європейець повинен мати достатнє поняття про безсмертні твори величавої древності. Гляньмо на походження і на поступовий розвиток поезії новітніх народів.

Західна імперія хилилась швидко до занепаду, а з нею науки, словесність і мистецтво. Нарешті вона впала; освіта згасла. Неуцтво затьмарило скривавлену Європу. Ледве врятувалася латинська грамота; в поросі книгосховищ монастирських ченці зскрібали з пергаменту вірші Лукреція і Віргілія і замість них писали на ньому свої хроніки і легенди.

Поезія прокинулася під небом південної Франції — рима відгукнулася в романській мові; ця нова прикраса вірша, що на перший погляд так мало важила, справила важливий вплив на словесність новітніх народів. Вухо зраділо з подвоєних повторень звуків; подолані труднощі завжди дають нам задоволення — любити розміреність, відповідність властиво розумові людському. Трубадури гралися римою, випаходили для неї всі можливі зміни віршів, придумували найважчі форми: з'явилися *virelai* *, балада, рондо, сонет та ін.

Від цього сталася неминуча натяжка виразу, якась манірність, зовсім невідома стародавнім: дріб'язкова дотепність замінила почуття, яке не може висловлюватися тріолетами. Ми знаходимо нещасні ці сліди у найбільших геніях новітніх часів.

Та розум не може задовольнятися самими іграшками гармонії, уява вимагає картин і оповідань. Трубадури вдалися до нових джерел натхнення, оспівали любов і війну, оживили народні перекази, — народився ле, роман і фавлю.

Темні поняття про стародавню трагедію і церковні свята дали привід до написання таїнств (*mystères*). Вони майже всі писані на один зразок і підходять під один лад,

---

* Віреле (франц.).

та, на лихо, в той час не було Арістотеля для встановлення непорушних законів містичної драматургії.

Дві обставини мали рішучий вплив на дух європейської поезії: навала маврів і хрестові походи.

Маври прищепили їй шаленство і ніжність любові, схильність до чудесного і розкішну пишномовність сходу; рицарі передали свою набожність і простодушність, свої поняття про геройство і вільність звичаїв похідних станів Годфреда і Річарда.

Такий був смиренний початок романтичної поезії. Якби вона спинилась на цих спробах, то суворі вироки французьких критиків були б справедливі, але галузі її швидко й пишно розквітла, і вона здається нам суперницею стародавньої музи.

Італія привласнила собі її епопею, напівафриканська Гішпанія заволоділа трагедією і романом, Англія супроти імен Данте, Арісто і Кальдерона з гордістю виставила імена Спенсера, Мільтона і Шекспіра. В Германії (що досить дивно) відзначилася нова сатира, їдка, жартівлива, пам'яткою якої залишився Реніке Фукс.

У Франції тоді поезія все ще перебувала в дитячому віці: найкращий віршоворець часів Франціска I

Rima des triolets, fit fleurir la ballade*.

Проза вже мала велику перевагу: Монтань, Рабле були сучасниками Марота.

В Італії і в Гішпанії народна поезія вже існувала раніше появи її геніїв. Вони пішли дорогою вже прокладеною: були поеми раніше за Аріостового «Орlando», були трагедії раніше за твори de Vega і Кальдерона.

У Франції освіта застала поезію в дитинстві, без будь-якого напрямку, без будь-якої сили. Освічені уми віку Людовіка XIV справедливо знехтували її нікчемність і повернули її до стародавніх зразків. Буало обнародував свій Коран — і французька словесність йому підкорилась.

Ця лжекласична поезія, що була створена в передпокої й ніколи не доходила далі вітальні, не могла відучитися від деяких вроджених звичок, і ми бачимо в ній всю романтичну манірність, одягнену в суворі форми класичні.

P. S. Не треба думати, проте, щоб і у Франції не залишилося ніяких пам'яток чистої романтичної поезії. Казки

---

* Складав тріолети, сприяв розквіту балади (франц).

Лафонтена і Вольтера і «Діва» цього останнього мають на собі її тавро. Не кажу про численні наслідування тим і тій (наслідування, здебільшого, посередні: легше перевершити геніїв у забутті всіх пристойностей, ніж у поетичній гідності).

ПРО НАРОДНІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ

З деякого часу стало в нас звичкою говорити про народність, вимагати народності, скаржитися на відсутність народності в творах літератури, але ніхто не думав визначити, *щоб* розуміє він під словом народність.

Один з наших критиків, здається, вважає, що народність полягає у виборі предметів з вітчизняної історії, інші бачать народність у словах, тобто радіють з того, що, розмовляючи по-російськи, вживають російські вислови.

Але нелегка річ відібрати у Шекспіра в його «Отелло», «Гамлеті», «Міра за міру» та ін.— достоїнства великої народності. Vega і Кальдерон щохвилини переносять у всі частини світу, запозичають предмети своїх трагедій з італійських новел, з французьких ле. Аріосто оспівує Карломана, французьких рицарів і китайську царівну. Трагедії Расіна взяті ним з стародавньої історії.

Нелегко, одначе, в усіх цих письменників заперечувати достоїнства великої народності. Навпаки, *щоб* є народного в *Росіаді* і в *Петріаді*, крім імен, як справедливо зауважив кн. Вяземський? *Що* є народного в Ксенії, що міркує шестистопними ямбами про владу батьківську з наперсницею посеред табору Димитрія?

Народність у письменнику є достоїнство, яке цілком може бути оцінене самими співвітчизниками,— для інших вона або не існує, або навіть може здатися пороком. Вчений німець обурюється з чемності героїв Расіна, француз сміється, бачачи в Кальдероні Коріолана, що викликає на дуель свого супротивника. Все це має, проте, печать народності.

Клімат, спосіб правління, віра надають кожному народові особливої фізіономії, яка більш чи менш відбивається в дзеркалі поезії. Є спосіб думок і почувань, є сила звичаїв, повір'їв і звичок, що належать виключно якому-небудь народові.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ НА СТАТТІ КЮХЕЛЬБЕКЕРА В «МНЕМОЗИНЕ»

Стаття «Про напрям нашої поезії» і «Розмова з п. Булгаріним», надруковані в «Мнемозине», стали основою всього, що сказано було проти романтичної літератури за останні два роки.

Статті ці написані людиною вченою і розумною. Правий чи неправий, він усюди подає навіть причини свого способу думок і докази своїх міркувань, справа досить незвичайна в нашій літературі.

Ніхто не став заперечувати йому, чи тому, що всі з ним погодилися, чи тому, що не хотіли зв'язатися з атлетом, очевидно сильшим і досвідченим.

Незважаючи на те, багато міркувань його помилкові в усіх відношеннях. Він поділяє російську поезію на ліричну і епічну. До першої відносить твори старовинних поетів наших, до другої Жуковського і його послідовників.

Тепер припустімо, що поділ цей справедливий, і розгляньмо, яким чином критик визначає ступінь достоїнства цих двох родів.

«Ми даремно...», випикуємо цю думку, бо вона цілком згодна з нашою.

Що таке сила в поезії? сила у винаході, в порядку плану, чи в стилі?

Свобода? в стилі, в порядку,—але яка ж свобода в стилі Ломоносова і якого плану вимагати в урочистій оді?

Натхнення? є схильність душі до найживішого сприйняття вражень, отже до швидкого зрозуміння понять, що їй сприяє поясненню їх.

Натхнення потрібне в поезії, як і в геометрії. Критик змішує натхнення з захватом.

Ні, зовсім ні: захват виключає спокій, необхідну умову прекрасного. Захват не передбачає сили розуму, що порядкує частинами в їх відношенні до цілого. Захват нетривалий, непостійний, отже неспроможний створити справжню велику довершеність (без якої немає ліричної поезії). Гомер незмірно вищий за Піндара; ода, не кажучи вже про елегію,

стоїть на нижчих ступенях поем, трагедія, комедія, сатира — всі більше за неї вимагають творчості (*fantaisie*) уявлення — геніального знання природи.

Але плану нема в оді й не може бути; єдиний план «Пекла» є вже плід високого генія. Який план в Олімпійських одах Піндара, який план у «Водоспаді», найкращому творі Державіна?

Ода виключає постійну працю, без якої нема істинно великого.

Захват є напружений стан єдиної уяви. Натхнення може бути й без захвату, а захват без натхнення не існує.

ПРО ДРАМИ БАЙРОНА

Англійські критики заперечували в лорда Байрона драматичний талант. Вони, здається, мають рацію. Байрон, такий оригінальний у «Чайльд-Гарольді», в «Гяурі» і в «Дон-Жуані», робиться наслідувачем, як тільки стає на поле драматичне: в *Manfred*'і він наслідував «Фауста», замінюючи простонародні сцени і суботи іншими, на його думку, благороднішими; але «Фауст» є найбільший твір поетичного духу; він є представником новітньої поезії, зовсім так, як «Іліада» є пам'яткою класичної древності.

В інших трагедіях, здається, зразком для Байрона був *Alfieri*. «Каїн» має саму тільки форму драми, але його безладні сцени і абстрактні міркування справді відносяться до роду скептичної поезії «Чайльд-Гарольда». Байрон кинув односторонній погляд на світ і природу людську, потім відвернувся від них і поринув у самого себе. Він показав нам привид самого себе. Він створив себе вдруге, то під чалмою ренегата, то в плащі Корсара, то гяуром, що здихає під схмією, то мандрівцем серед... Кінець кінцем він збагнув, створив і описав єдиний характер (саме свій), все, крім деяких сатиричних вихваток, розкиданих у його творах, відніс він до цієї похмурої, могутньої особи, такої таємничо привабливої. А коли він став складати свою трагедію, то кожній дійовій особі роздав по одній з складових частин цього похмурого і сильного характеру, і таким чином роздробив величний свій твір на кілька осіб дрібних і незначних. Байрон почував свою помилку і остан-

нього часу взявся знову за «Фауста», наслідуючи його в своєму «Перетвореному виродку» (думаючи тим виправити le chef-d'oeuvre *).

УРИВКИ З ЛИСТІВ, ДУМКИ І ЗАУВАЖЕННЯ

Справжній смак полягає не в несвідомому відкиданні такого там слова, такого там звороту, а в почутті домірності і відповідності.

*

Учений без обдаровання подібний до того нещасного мулли, який порізав і з'їв Коран, думаючи сповнитися духу Магометового.

*

Одноманітність у письменника доводить однобічність розуму, хоч, може, і глибокодумного.

*

Стерн говорить, що найбільша із наших насолод кінчається здриганням майже хворобливим. Нестерпний спостерігач! Знав би сам собі; багато хто того й не помітив би.

*

Скаржаться на байдужість російських жінок до нашої поезії, вважаючи причиною тому незнання вітчизняної мови: але яка ж дама не зрозуміє віршів Жуковського, Вяземського чи Баратинського? Річ у тому, що жінки всюди ті самі. Природа, обдарувавши їх тонким розумом і чутливістю найдратівливішою, мабуть, чи не відмовила їм у почутті прекрасного. Поезія перебігає по слуху їх, не досягаючи душі; вони не чутливі до її гармонії; примічайте, як вони співають модні романси, як спотворюють вірші найприродніші, розладнують розмір, знищують риму. Прислухайтесь до їхніх літературних міркувань, і ви здивуєтесь з перекручення і навіть грубості їхніх міркувань... Винятки бувають рідко.

*

Мені спала в голову думка, кажете ви: не може бути. Ні, NN, ви говорите помилково; що-небудь та не так.

---

* Шедєвр (франц.).

Чим більше ми холодні, розважливі, обачні, тим менше зазнаємо нападів насмішки. Егоїзм може бути огидним, але він не смішний, бо дуже розсудливий. Проте є люди, які люблять себе з такою ніжністю, дивуються з свого генія з таким захопленням, думають про свій добробут з таким розчуленням, про свої незадоволення з таким уболіванням, що в них і егоїзм має весь смішний бік ентузіазму й чутливості.

*

Ніхто більше за Баратинського не має почуття в своїх думках і смаку в своїх почуттях.

*

Приклади неввічливості

В одного азіатського народу чоловіки щодня, вставши вранці, дякують богові, що створив їх не жінками.

Магомет заперечує у жінок існування душі.

У Франції, в країні, прославленій своєю чемністю, граматики урочисто проголосила чоловічий рід благороднішим.

Віршотворець дав свою трагедію на розгляд відомому критикові. В рукопису був вірш:

Людина я і йшла шляхом блукань великих.

Критик підкреслив вірш, сумніваючись, чи може жінка називатися людиною. Це нагадує славне рішення, яке приписують Петрові І: жінка не людина, куриця не птиця, прапорщик не офіцер.

Навіть люди, що видають себе за щирих прихильників прекрасної статі, не уявляють, що в жінок є розум, подібний до нашого, і, пристосовуючись до слабості їх розуміння, видають учені книжки для дам, нібито для дітей; і т. д.

*

Тредьяковський прийшов якось скаржитися Шувалову на Сумарокова. «Ваше превосходительство! мене Олександр Петрович так ударив у праву щоку, що вона досі в мене болить». — «Як же це, братіку? — відповів йому Шувалов, — у тебе болить права щока, а ти тримаєшся за ліву». — «Ах, ваше превосходительство, ви маєте резон», — відповів Тредьяковський і переніс руку на другий бік. Тредьяковському не раз траплялось бувати побитим. В справі Волинського

казано, що він одного разу в якийсь свято вимагав оди у придворного пііти Васи́лія Тредьяковського, але ода була не готова, і запальний статс-секретар покарав палицею необачного віршувальника.

*

Один з наших поетів говорив гордо: «Нехай у віршах моїх знайдеться безглуздя, зате вже прози не знайдеться». Байроп не міг пояснити деяких своїх віршів. Є два роди безглуздя: одне походить від недостачі почуттів і думок, заміняної словами; друге — від повноти почуттів і думок і недостачі слів для їх висловлення.

*

«Все, що вище за геометрію, вище за нас», — сказав Паскаль. І внаслідок цього написав свої філософічні думки!

Un sonnet sans défaut vaut seul un long poëme!*

Гарна епіграма краща за погану трагедію... що це означає? Чи можна сказати, що гарний сніданок кращий за погану погоду?

*

Tous les genres sont bons, excepté l'ennuyeux**. Добре було сказати це вперше, та як можна з поважністю повторювати таку велику істину? Цей жарт Вольтера є основою поверхової критики літературних скептиків, але скепцизм принаймні є тільки перший крок розумування. А втім, ніхто не помітив, що і Вольтер не сказав également bons***.

*

Мандрівник Ансело говорить про якусь граматику, що утвердила правила пашої мови і ще не видана, про якийсь російський роман, що прославив автора і ще є в рукопису, і про якусь комедію, найкращу з усього російського театру і ще не іграну і не надруковану. В цьому останньому випадку Ансело трохи чи не правий. Забавна словесність!

*

---

* Бездоганний сонет вартий довгої поеми (франц.).

** Всі жанри гарні, крім нудного (франц.).

*** Однаково гарні (франц.).

Л., старий уже зальотник, говорив: *Moralement je suis toujours, physique, mais physiquement je suis devenu moral**.

*

Натхнення є схильність душі до найживішого сприймання вражень і зрозуміння понять, отже й до пояснення їх. Натхнення потрібне в геометрії, як і в поезії.

*

Іноземці, які запевняють, що в стародавньому нашій дворянстві не існувало поняття про честь (*point d'honneur*), дуже помиляються. Ця честь, що полягає в готовності жертвувати всім, щоб підтримати якесь умовне правило, в усім блиску свого безумства виявилася в стародавньому нашій місництві. Бояри йшли на опалу і на страту, віддаючи суду царському свої родовідні чвари. Юний Феодор, знищивши цю горду дворянську опозицію, зробив те, на що не зважились ні могутній Іоанн III, ні петерплячий внук його, ні потаємно злобливий Годунов.

*

Пишатися славою своїх предків не тільки можна, а й треба; не шанувати її є ганебна малодушність. «Державне правило,— говорить Карамзін,— ставить пошану до предків як достоїнство громадянина освіченого». Греки в самому своєму припущенні пам'ятали славне походження своє, і тим самим уже були гідні свого визволення. Чи може бути пороком в окремій людині те, що вважається чеснотою в цілому народі? Забобон цей, утверджений демократичною заздрістю деяких філософів, сприяє тільки поширенню низького егоїзму. Некорислива думка, що внуки будуть ушаповані за ім'я, нами їм передане, хіба не найбагородніша падія людського серця?

Mes arrière-neveux me devront cet ombrage!**

*

Сказано: *Les sociétés secrètes sont la diplomatie de peuples****. Але який народ довірить права свої таємним товариствам і який уряд, що шанує себе, зайде з ним у переговори?

*

---

* Морально я лишився фізичним, а фізично я став моральним (франц.).

** Мої правнуки завдячуватимуть мені цим сявом (франц.).

*** Таємні товариства є дипломатія народів (франц.).

Байрон говорив, що ніколи не візьметься описувати країну, якої не бачив би власними очима. А проте в Дон-Жуані описує він Росію, зате помітні деякі огріхи проти місцевості. Наприклад, він говорить про грязь вулиць Ізмаїла; Дон-Жуан вирушає в Петербург у кибитці, неспокійному візку без ресор, позаною кам'янистою дорогою. Ізмаїл узятий був узимку, в лютий мороз. На вулицях ворожі трупи прикриті були снігом, і переможець їхав по них, дивуючись з охайності міста: «Помилуй бог, як чисто!..» Зимово кибитка не неспокійна, а зимова дорога не кам'яниста. Є й інші помилки, важливіші.— Байрон багато читав і розпитував про Росію. Він, здається, любив її і добре знав її новітню історію. У своїх поемах він часто говорить про Росію, про наші звичаї. Сон Сарданапалів нагадує відому політичну карикатуру, видану у Варшаві під час Суворовських воєн. В особі Німврода змалював він Петра Великого. В 1813 році Байрон мав намір через Персію приїхати на Кавказ.

*

Тонкість не доводить ще розуму. Дурні і навіть божевільні бувають напрочуд тонкі. Додати можна, що тонкість рідко поєднується з генієм, звичайно простодушним, і з великим характером, завжди одвертим.

*

Не знаю де, та не у нас
Вельмиповажний лорд Мідас,
З душею нищою й гидкою,
Йдучи дорогою слизькою,
До чину плазом дочвалав
І всім відомим паном став.
Іще два слова про Мідаса:
У нього не було запасу
Глибких замислів і дум;
І мав він не блискучий ум,
Душею був не дуже смілий;
Та надто вже зарозумілий.
Героя власники мого,
Не знавши, як хвалить його,
Тонким оголосить рішили і т. д.

Пушкін.

*

Шановний папе! Ви не знаєте правопису і пишете звичайно без глузду. Звертаюся до вас з уклінним проханням: не видавайте себе за представника освіченої публіки, що вирішує суперечки трьох літератур. З щирою повагою та ін.

*

Coquette, prude. Слово кокетка обрусіло, але prude не перекладене і не ввійшло ще в ужиток. Слово це означає жінку, дуже дражливу в своїх уявленнях про честь (жіночу) — недоторкану. Така властивість криє в собі нечистоту уявлення, огидну в жінці, особливо молодій. Літній жінці дозволено багато чого знати і багато чого остерігатися, але невинність є найкраща окраса молодості. Принаймні *прядство* або смішне або нестерпне.

*

Деякі люди не думають ні про славу, ні про злигодні вітчизни, її історію знають тільки з часу кн. Потьомкіна, мають деяке поняття про статистику тільки тієї губернії, в якій знаходяться їхні помістя, проте вважають себе патріотами, бо люблять ботвинню і діти їхні бігають у червоній сорочці.

*

Москва дівоча, а Петербург прихожа.

*

Треба старатися мати більшість голосів на своєму боці: не ображайте-бо дурнів.

*

Поява Історії Держави Російської (як і мало бути) паробила багато шуму і справила велике враження. 3000 примірників розійшлися за один місяць, чого не сподівався і сам Карамзін. Світські люди кинулися читати історію своєї вітчизни. Вона була для них новим відкриттям. Стародавня Росія, здавалося, знайдена Карамзіним, як Америка Колумбом. Якийсь час ніде ні про що інше не говорили. Признаюсь, нічого не можна уловити дурнішого за світські міркування, які вдалося мені чути; вони могли відучити хоч кого від охоти до слави. Одна дама (а втім, дуже мила), при мені, розгорнувши другу частину, прочитала вголос: «Володимир усиновив Святополка, одначе не любив його»... *Одначе!* чому ж не *але?* одначе! чи почуваете всю нікчемність вашого Карамзіна?» В журналах його не критикували: у нас ніхто не спроможний дослідити, оцінити величезний твір Карамзіна. Каченовський кинувся на передмову. Микита Муравйов, молодий чоловік, розумний і палкий, розглянув передмову (передмову!). Михайло Орлов у листі до Вяземського докоряв Карамзіну, чому на початку свого

твору не вмістив він якої-небудь блискучої гіпотези про походження слов'ян, тобто вимагав від історика не історії, а чогось іншого. Деякі дотепники за вечерею переклали перші розділи Тіта Лівія стилем Карамзіна; зате майже ніхто не сказав спасибі людині, що замкнулася в ученому кабінеті, під час найприємніших успіхів, і присвятила цілих 12 років життя безмовній і невтомній праці. Примітки до Російської Історії доводять широку вченість Карамзіна, набуту ним уже в тих лігах, коли для звичайних людей коло освіти і пізнання давно вже завершене і клопоти на службі заступають зусилля до освіти. Багато хто забував, що Карамзін друкував свою Історію в Росії, в державі самодержавній; що государ, звільнивши його від цензури, цим знаком довіри накладав на Карамзіна обов'язок найбільшої скромності і поміркованості. Повторюю, що Історія Держави Російської є не тільки твір великого письменника, але й подвиг чесної людини. (Взято з невиданих записок).

*

Ідилії Дельвіга для мене дивні. Яку силу уяви треба мати, щоб так досконало перенестися з 19 століття в золотий вік, і яке надзвичайне відчуття прекрасного, аби так угадати грецьку поезію крізь латинські наслідування або німецькі переклади, цю розкіш, цю насолоду, цю красу більш негативну, ніж позитивну, яка не допускає нічого напруженого в почуттях, тонкого, заплутаного в думках, зайвого, неприродного в описах!

*

Французька словесність народилася в передлюкої і далі за вітальню не доходила.

ЛИСТ ДО ВИДАВЦЯ «МОСКОВСКОГО ВЕСТНИКА»

Дякую вам за ваші турботи про долю «Годунова»: ваше нетерпіння бачити його дуже приємне для мого самолюбства; але тепер, коли, через збіг сприятливих обставин, відкрилась передо мною можливість його надрукувати, передбачаю нові труднощі, яких перше я й не підозрівав.

З 1820 року, будши віддалений від московських і петербурзьких товариств, я тільки в журналах міг стежити за

напрямом нашої словесності. Читаючи палкі суперечки про романтизм, я уявив, що й справді нам надокучила правильність і досконалість класичної старовини та бліді, одноманітні списки її наслідувачів, що стомлений смак вимагає інших, сильніших відчуттів і шукає їх у каламутних, але кипучих джерелах нової, народної поезії. Мені здавалось, проте, досить дивним, що дитяча наша словесність, яка ні в якому роді не становить ніяких зразків, вже встигла небагатьма спробами притупити смак читаючої публіки; але, думав я, французька словесність, усім нам з дитинства і так близько знайома, мабуть, є причиною цього явища. Широко признаюсь, що я вихований у страху перед вельмишановною публікою і що не бачу ніякого сорому догоджати їй і йти за духом часу. Це перше признання веде до другого, більш важливого: нехай так, каюся, що я в літературі скептик (щоб не сказати гірше) і що всі її секти для мене рівні, виявляючи кожна свій вигідний і не вигідний бік. Обряди і форми хіба повинні забобонно поневолювати літературну совість? Чому письменникові не скорятися заведеним звичаям в словесності свого народу, як він скоряється законам своєї мови? Він повинен володіти своїм предметом, незважаючи на утрудненість правил, як він повинен володіти мовою, незважаючи на граматичні окови.

Твердо певний, що застарілі форми нашого театру вимагають перетворення, я побудував свою трагедію за системою батька нашого Шекспіра і приніс йому в жертву перед його віттарем дві класичні єдності, ледве зберігши останню. Крім цієї горезвісної троїстості є єдність, про яку французька критика й не згадує (мабуть, не припускаючи, що можна заперечувати її необхідність), єдність стилю — цієї четвертої необхідної умови французької трагедії, якої позбавлений театр іспанський, англійський і німецький. Ви почуваете, що і я пішов за таким спокусливим зразком.

Що сказати ще? Поважний александрійський вірш перемінив я на п'ятистопний білий, в деяких сценах принизився навіть до нікчемної прози, не поділив своєї трагедії на дії, — і думав уже, що публіка скаже мені *велике спасибі*.

Відмовившись добровільно від вигод, мені надаваних системою мистецтва, виправданою спробами, ствердженою звичкою, я старався замінити цю відчутну ваду вірним

зображенням осіб, часу, розвитком історичних характерів і подій,— словом, написав трагедію істинно романтичну.

Тимчасом, уважно розглядаючи критичні статті, вміщені в журналах, я почав підозрівати, що я жорстоко помилився, думаючи, що в нашій словесності виявилось прагнення романтичного перетворення. Я побачив, що під загальним словом романтизму розуміють твори, які мають відбиток суму або мрійливості, що, ідучи за цим самовільним визначенням, один з найоригінальніших письменників нашого часу, не завжди правий, але завжди виправданий задоволенням зачарованих читачів, не завагався включити Озерова в число поетів романтичних, що, нарешті, наші журнальні Арістархи без церемонії ставлять на одну дошку Dante і Ламартіна, самовладно поділяють Європу літературну на класичну і романтичну, віддаючи першій — мови латинського Півдня і приписуючи другій германські племена Півночі, отже Dante (*il gran padre Alighieri* *), Аріосто, Лопе де Vega, Кальдерон і Сервантес потрапили в класичну фалангу, якій перемога, завдяки цій несподіваній допомозі, наданій видавцем «Московського Телеграфа», здається, безперечно належатиме.

Все це дуже захитало мою авторську певність. Я почав підозрівати, що трагедія моя є анахронізм.

Тимчасом, читаючи дрібні вірші, що їх величають романтичними, я в них не бачив і сліду щирого і вільного ходу романтичної поезії, а манірність лжекласицизму французького. Скоро я в тому впевнився.

Ви читали в першій книзі «Московського Вестника» уривок з «Бориса Годунова», сцену літописця. Характер Пимена не є мій винахід. В ньому зібрав я риси, що полонили мене в наших старих літописах: простодушність, зворушлива лагідність, щось дитяче і разом з тим мудре, щирість, можна сказати, набожна до влади царя, даної йому богом, цілковита відсутність суєтності, упередженості — дихають у цих дорогоцінних пам'ятках часів давно минулих, між якими озлоблений літопис князя Курбського відрізняється від інших літописів, як бурхливе життя Іоаннового вигнанця відрізнялося від смиренного життя спокійних іноків.

---

* Великий отець Алігієрі (*італ.*).

Мені здавалося, що цей характер весь разом новий і знайомий для російського серця; що зворушлива добродушність древніх літописців, яку так живо збагнув Карамзін і відобразив у своєму безсмертному творі, прикрасить простоту моїх віршів і заслужить поблажливу усмішку читача; що ж вийшло? Люди розумні звернули увагу на політичні думки Пимена й визнали їх запізнілими; інші висловлювали сумнів, чи можуть вірші без рим називатися віршами. Пан З. запропонував проміняти сцену «Бориса Годунова» на картинки «Дамського Журналу». Тим і скінчився суворий суд вельмишановної публіки.

Що ж з цього виходить? Що пан З. і публіка мають рацію, але що пп. журналісти винні, помилковими звістками ввівши мене в спокусу. Виховані під впливом французької літератури, росіяни звикли до правил, затверджених її критикою, і неохоче дивляться на все, що не підходить під ці закони. Нововведення небезпечні і, здається, не потрібні.

Чи хочете знати, що іще стримує мене від надрукування моєї трагедії? Ті місця, які в ній можуть дати привід для застосувань, натяків, allusions. Завдяки французам ми не розуміємо, як драматичний автор може зовсім відмовитись від свого способу думок, аби зовсім переселитися у вік, ним зображуваний. Француз пише свою трагедію з *Constitutionnel* чи з *Quotidienne* перед очима, аби шестистопними віршами примусили Сціллу, Тіберія, Леоніда висловити його думку про Віллеля чи про Кеннінга. Від цього вигадливого способу на нинішній французькій сцені чути багато красномовних журнальних вихваток, але трагедії істинної не існує. Зауважте, що в Корнелі ви застосувань не зустрічаєте, що, крім Есфірі і Вереніки, нема їх і у Расіна. Літопис французького театру бачив у Британіку сміливий натяк на розваги двору Людовіка XIV.

Il ne dit, il ne fait que ce qu'on lui prescrit etc*.

Та чи ймовірно, щоб тонкий, придворний Расін насмілився зробити таке лайливе застосування Людовіка до Нерона? Бувши справжнім поетом, Расін, написавши ції прекрасні вірші, був сповнений Тацитом, духом Рима; він зображав ветхий Рим і двір тирана, не думаючи про версальські балети, як Юм чи, Walpoll (не пам'ятаю хто)

* Він говорить і робить лише те, що йому наказують і т. д. (франц.).

зауважує про Шекспіра в подібному ж випадку. Сама зухвалість цього застосування є доказом, що Расін про нього й не думав.

ІЛІАДА ГОМЕРОВА

перекладена М. Гнедичем, членом імператорської Російської академії та ін. 2 ч.— С. П. Б., в друк. імператорської Російської академії 1829 (в 1-й ч. XV—354, 2-й — 362 стор. у вел. 4-ч ч. арк.).

Нарешті вийшов у світ так давно і так нетерпляче очікуваний переклад Іліади! Коли письменники, розпещені хвилиними успіхами, здебільшого кинулися на блискучі дрібниці; коли талант дурається праці, а мода нехтує зразками величавої старовини; коли поезія не є благоговійне служіння, а тільки легковажне заняття: з почуттям глибоким пошани і вдячності дивимося на поета, який присвятив гордо кращі роки життя винятковій праці, некорисливим натхненням і здійсненню єдиного, високого подвигу. Російська Іліада перед нами. Приступаємо до її вивчення, аби з часом дати звіт нашим читачам про книгу, яка повинна мати такий важливий вплив на вітчизняну словесність.

ПРО ЖУРНАЛЬНУ КРИТИКУ

В одному з наших журналів зауважують, що *Литературная Газета* в нас не може існувати з дуже простої причини: у нас нема літератури. Якби це було справедливо, то ми не потребували б і критики; проте твори нашої літератури хоч як рідко, але з'являються, живуть і вмирають, не оцінені як слід. Критика в наших журналах або обмежується сухими бібліографічними повідомленнями, сатиричними зауваженнями, більш чи менш дотепними, загальними дружніми похвалами, або просто перетворюється на домашнє листування видавця з співробітниками, з коректором та ін.— «Очистіть місце для нової статті моєї»,— пише співробітник. «З приємністю»,— відповідає видавець. І це все надруковано. Недавно в одному журналі було згадано про порох. «От уже вам буде порох!»— сказано в зауваженні складача, а сам видавець відказує на це:

«Пороку дужому — лайки.
Безсилому — презирство».

Ці родинні жарти повинні мати свій ключ і, мабуть, дуже забавні; але для нас вони поки що не мають ніякого змісту.

Скажуть, що критика повинна тільки займатися творами, які мають видимої цінності; не думаю. Інший твір сам по собі нікчемний, але вартий уваги по своєму успіху чи впливу; і з цього погляду моральні спостереження важливіші за спостереження літературні. Минулого року надруковано кілька книг (між іншими *Іван Вижигін*), про які критика могла б сказати багато повчального й цікавого. Але де ж вони були розглянуті, пояснені? Не кажучи вже про живих письменників, Ломоносов, Державін, Фонвізін чекають ще єгипетського суду. Пишномовні прізвища, безумовні похвали, пошлі вигуки вже не можуть задовольнити людей розсудливих. А втім, *Литературная Газета* була в нас необхідна не стільки для публіки, скільки для деякого числа письменників, які не могли з різних причин з'являтися під своїм ім'ям в жодному з петербурзьких чи московських журналів.

РОЗМОВА ПРО КРИТИКУ

А. Читали ви в останньому № «Галагеи» критику NN?

В. Ні, я не читаю російської критики.

А. Даремно. Ніщо інше не дасть вам кращого поняття про становище нашої літератури.

В. Як! Невже ви вважаєте, що журнальна критика є остаточний суд над творами нашої словесності?

А. Зовсім ні! Але вона дає поняття про стосунки письменників між собою, про більшу чи меншу їх відомість, нарешті про думки, що панують у публіці.

В. Мені не треба читати «Телеграф», щоб знати, що поеми Пушкіна в моді і що романтичної поезії у нас ніхто не розуміє,— а щодо стосунків п. Раїча з п. Полєвим, п. Каченовського з п. Булгаріним — це зовсім не цікаво...

А. Проте забавно.

В. Вам подобаються кулачні бійці.

А. Чому ж ні? Державін їх оспівував. Наші бояри ними тішились.— Мені стільки ж подобається князь Вяземський у бійці з яким-небудь журнальним буяном, як і гр. Орлов у бійці з ямщиком.— Це риси народності.

В. Ви згадали про кн. Вяземського.— Признайтесь, що з вищої літератури він один пускається в полеміку.

А. Тим гірше для літератури.— Якби всі письменники, що заслуговують пошани і довіри публіки, взяли на себе працю керувати загальною думкою, то скоро критика зробилася б не тим, чим вона є. Чи не цікаво було б, наприклад, читати думку Гнедича про романтизм, або Крилова про нинішню елегічну поезію? Чи не приємно було б бачити Пушкіна, що розглядає трагедію Хомякова! Ці пани коротко зв'язані між собою і напевно один одному передають взаємні зауваження про нові твори. Чому не зробити й нас учасниками в їх критичних розмовах.

В. Публіка досить байдужа до успіхів словесності — справжня критика для неї не цікава. Вона часом дивиться на бійку двох журналістів, мимохідь слухає монолог роздратованого автора — або знижує плечима.

А. Воля ваша, я спиняюсь, дивлюся і слухаю до кінця і аплодую тому, хто збив свого супротивника. Якби я сам був автор, то вважав би за малодушність не відповідаги на напад — хоч би якого роду він був. Що за аристократична гордість дозволяти всякому вуличному бешкетникові кидати на тебе гряззю! подивіться на англійського лорда: він готовий відповідати на чемний виклик gentleman і стрілятися на кухарейтерських пістолях або скинути з себе фрак і боксувати на перехресті з візником. Це справжня хоробрість. Але ми і в літературі і в громадському побуті надто манірні, надто дамоподібні.

В. Критика не має в нас ніякої гласності, мабуть, і письменники вищого кола не читають російських журналів і не знають, чи хвалять їх чи лають.

А. Пробачте, Пушкін читає всі №№ Вестника**, де його лають, що означає, за його енергійним висловом, — *підслухувати під дверима, що говорять про нього в прихожій*.

В. Ото як цікаво!

А. Цікавість принаймні дуже зрозуміла! — Пушкін і відповідає епіграмами, чого вам більше.

В. Та сатира не критика, — епіграма не спростовання. Я дбаю про користь словесності, не тільки про своє задоволення.

ЮРІЙ МИЛОСЛАВСЬКИЙ, АБО РОСІЯНИ
В 1612 РОЦІ

Твір М. М. Загоскіна.— М. в друк. М. Степанова, 1829.— 3 частини, з віньєтками на заголовних листках (в 1-й частині 255, в 2-й 166 і в 3-й 263 стор. в 12 ч. арк.).

У наш час під словом *роман* розуміємо історичну епоху, розвинену в вигаданій розповіді. Вальтер Скотт потяг за собою цілу юрбу наслідувачів. Але які вони всі далекі від шотландського чародія! подібно до учня Агріппи, вони, викликавши демона старовини, не вміли ним керувати і зробилися жертвами своєї зухвалості. У вік, в який вони хочуть перенести читача, перебираються вони самі з важким запасом домашніх звичок, забобонів і денних вражень. Під беретом, оздобленим пір'ям, упізнаєте ви голову, причесану вашим перукарем; крізь мереживну фрезу à la Henri * виглядає накрохмалений галстук теперішнього dandy **. Готичні героїні виховані в Madame Campan ***, а державні люди XVI-го століття читають Times **** і Journal des débats *+****. Скільки недоладностей, непотрібних дрібниць, важливих прогалин! скільки вишуканості! а крім усього, як мало життя! Проте ці бліді твори читаються в Європі. Чи тому, що люди, як твердила Madame de Staël ***** знають тільки історію свого часу і, отже, неспроможні помітити нісенітності романічних анахронізмів? чи тому, що змалювання старовини, навіть слабе й неправдиве має незбагненну принадність для уяви, притупленої одноманітною строкатістю сучасного, щоденного?

Спішимо зауважити, що докори ці зовсім не стосуються Юрія Милославського. П. Загоскін справді переносить нас у 1612 рік. Добрий наш народ, бояри, козаки, монахи, буйні бродяги — все це вгадано, все це діє, відчуває, як треба було діяти, почувати в тяжкі часи Мініна і Авраамія Палицина. Які живі, які цікаві сцени стародавнього російського життя! скільки істини і добродушних веселощів у змалюванні характерів Кірші, Олексія Бурнаша, Федьки Хом'яка, пана Копичинського, батька Єремія! Романічна подія без

* В стилі Генріха IV (франц.).

** Денді, фронт (англ.).

*** Пані Кампан (франц.).

**** «Час» (англ.).

***** «Журнал дебатів» (франц.).

***** Пані де Сталь (франц.).

силування входить у раму найширшу події історичної. Автор не поспішає з своїм оповіданням, спиняється на подробицях, заглядає й набік, але ніколи не стомлює уваги читача. Розмова (жива, драматична всюди, де вона простонародна) виявляє майстра своєї справи. Але безперечне обдаровання п. Загоскіна помітно зраджує його, коли він наближається до осіб історичних. Промова Мініна на нижегородській площі слаба: в ній нема поривів народного красномовства. Боярська дума змальована холодно. Можна помітити два-три легкі анахронізми і деякі погрішності проти мови і костюму. Наприклад, новітній вислів: *стовповий дворянин* ужито в розумінні людини знатного роду (*мужа чесна*, як кажуть літописці); *полювати* замість: *їздити на полювання*; *користувати* замість *лікувати*. Ці два останні вислови не простонародні, як, видно, вважає автор, а просто належать до мови поганого товариства. *Бути в одвіті* означало в старі часи: *бути в посольстві*. Деякі прислів'я вжиті автором не в їх первісному значенні: з *казки слова не викинеш* замість *із пісні*. В пісні слова становлять вірш, і *слова не викинеш*, не зіпсувавши *складу*; казка — річ інша. Але ці дрібні погрішності та інші, помічені в 1-ому номері *Московского Вестника* цього року*, не можуть пошкодити блискучому, цілком заслуженому успіхові *Юрія Милославського*.

ПРО СТАТТІ КНЯЗЯ ВЯЗЕМЬСЬКОГО

Деякі журнали, обвинувачені в непристойності їх полеміки, вказали на князя Вяземського, як на призвідника лайки, що панує в нашій літературі. Вказівка *пешира*. Критичні статті кн. Вяземського мають на собі відбиток розуму тонкого, спостережливого, оригінального. Часто не погоджуєшся з його думками, але вони примушують думати. Навіть там, де його думки явно суперечать з поняттями, нами прийнятими, він мимоволі захоплює незвичайною силою міркування (*discussion*) і влучністю самого софізму. А епіграматичні розгляди його можуть здаватися прикрими самолюбству авторському, але кн. Вяземський може сміливо

* *Московский Вестник* видаватиметься цього року в тому вигляді, в якому видавався він у 1827 і 1828. Цей журнал майже завжди відзначається статтями цікавими, діловими критиками і благонаміреністю. Колишні співробітники й далі беруть участь у цьому виданні. (Прим. Пушкіна).

сказати, що особа його супротивників ніколи не була ним ображена: вони ж завжди переступають межу літературних суперечок і щохвилино, думаючи напасти на письменника, викликають проти себе обурення члена суспільства і навіть громадянина. Але чи треба на них обурюватися? Не дуємо. В них більше прощеного незнання пристойності, ніж негожого наміру. Почуття пристойності залежить від виховання та інших обставин. Люди світські мають свій спосіб думок, свої забобони, незрозумілі для іншої касты. Яким чином розтлумачите ви мирному алеутові поєдинок двох французьких офіцерів? Дразливість їх здається йому надзвичайно дивною, і він, мабуть, чи не матиме рацію.

Доказом, що журнали наші ніколи не думали виходити з меж благопристойності, є їх добродушний подив при таких обвинуваченнях та їх однастайна вказівка на того, чий творчій пайбільше мають на собі відбитку розуму світського і толкого знання суспільного життя.

ПРО КРИТИКУ

Критика взагалі. Критика наука.

Критика — наука виявляти красоти і вади в творах мистецтв і літератури.

Вона заснована на досконалому знанні правил, якими керується художник або письменник у своїх творах, на глибокому вивченні зразків і на діяльному спостереженні сучасних визначних явищ.

Не говорю про безсторонність—хто в критиці керується хоч би там чим, крім чистої любові до мистецтва, той уже спускається в юрбу, яка по-рабському керується низькими користоловними спонуками.

Де нема любові до мистецтва, там нема й критики. Чи хочете бути знавцем у мистецтві? — говорить Вінкельман.— Старайтесь полюбити художника, шукайте красот у його творах.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ НА КРИТИКИ

I

Будучи російським письменником, я завжди вважав обов'язком іти за поточною літературою і завжди читав з особливою увагою критики, до яких давав я привід. Ци-

росердно признаюсь, що похвали зворушували мене як явні і, мабуть, щирі ознаки прихильності й дружелюбності. Читаючи розгляди найнеприятніші, смію сказати, що завжди старався збагнути спосіб думок мого критика і йти за його міркуваннями, не заперечуючи їх з самолюбним нетерпінням, а бажаючи з ним погодитися з найможливішим авторським самозреченням. На лихо, помічав я, що здебільшого ми один одного не розуміли. Щодо критичних статей, написаних з одною метою образити мене яким-небудь способом, скажу тільки, що вони дуже сердили мене, принаймні в перші хвилини, і що, отже, автори їх можуть бути вдоволені. Якщо на протязі шістнадцятилітнього авторського життя я ніколи не відповідав ні на одну критику (не кажу вже про лайки), то це було, звичайно, не з презирства.

Стан критики сам по собі показує ступінь освіченості всієї літератури. Розглядів «Вестника Европы» і вироків «Сверной пчелы» досить для нас. Ми не маємо ще потреби ні в Шлегелях, ні навіть у Лагарпах. Зневажати критику тому тільки, що вона ще перебуває в дитячому віці, означає зневажати юну літературу за те, що вона ще не змужніла. Це було б несправедливо. Але як наша словесність з гордістю може виставити перед Європою Історію Карамзіна, кілька од Державіна, байок Крилова, перш 12-го року і кілька квіток північної елегійної поезії,— так і наша критика може подати кілька окремих статей, сповнених ясных думок, глибоких поглядів і поважної дотепності. Але вони з'являлися окремо, на відстані одна від одної, і не мають ще ваги й постійного впливу. Час їх ще не наспів.

Не відповідав я моїм критикам не тому також, щоб бракувало мені охоти, веселості чи педантства; не тому, щоб я не вбачав у цих критиках ніякого впливу на читаючу публіку. Але, признаюсь, мені було ніяково для заперечення їх повторювати шкільні чи пошлі істини, розводитися про граматику, риторику і абетку, виправдуватися там, де не було обвинувачень, і поважно говорити: *Et moi je vous soutiens que mes vers sont très bons**, або знічев'я йти судитися перед публікою і старатися насмішити її (до чого ані найменшої не маю схильності). Наприклад, один з моїх критиків, людина, проте, добра й благонамірена, розглядаючи, здається, Полтаву, виставив кілька уривків і замість усякої критики запевняв, що такі вірші самі себе

---

* А я запевняю, що мої вірші дуже добрі (франц.).

погано рекомендують. Що міг би я відповідати йому на це! А так чинили майже всі його товариші. Критики наші кажуть звичайно: це добре тому, що прекрасне, а це погане тому, що кепське. Звідси їх ніяк не виманиш.

Це одна причина і головна: лінощі. Ніколи не міг я так розсердитися на безглуздя і недобросовісність, щоб узяти перо й заходитися заперечувати. Нині в нестерпний час карантинного ув'язнення, не маючи з собою ні книг, ні товариша, надумав я для розваги писати заперечення на всі критики, які міг тільки пригадати, і власні зауваження на власні ж твори. Смію запевнити мого читача (якщо бог пошле мені читача), що дурнішої від цієї роботи зроду нічого не міг я видумати.

«Руслана і Людмилу» взагалі прийняли прихильно. Крім однієї статті в «Вестнике Европы», в якій її вилаяли дуже необгрунтовано, і дуже слушних питань, що виявляли слабкість створення поеми, здається, не було про неї сказано поганого слова. Ніхто не помітив навіть, що вона холодна. Обвинувачували її в неморальності за деякі трохи любов'ястрасні описи, за вірші, мною викреслені в другому виданні:

О, жах який! чаклун безсилий
Рукою пестить etc.

За вступ, не пам'ятаю якої пісні:

Даремно ви в тіні снувались etc.

і за пародію «Дванадцяти сплячих дів»; за останнє можна було мене покартати як слід, як за недостачу естетичного почуття. Непрощенто було (особливо в мої літа) пародіювати на догоду черні невинний поетичний твір. Інші докори були досить пусті. Чи є в «Руслані» хоч одне місце, яке щодо вільності жартів могло б бути порівняне з жартами хоч, наприклад, Аріюста, про якого раз у раз твердили мені? Та й викреслене мною місце було дуже, дуже пом'якшене наслідування Аріюста (Orlando, canto V, o. VIII)*.

«Кавказький бранець» — перша невдала спроба характеру, з якою я насилу справився; він був прийнятий най-

* «Орландо», пісня V, октава VIII (італ.).

краще за все, що я написав, завдяки деяким елегійним і описовим віршам. Але зате Микола і Олександр Раєвські та я, ми досить з нього насміялись.

«Бахчисарайський фонтан» слабіший за «Бранця» і, як він, тхне читанням Байрона, від якого я божеволів. Сцена Зареми з Марією має драматичну вартість. Його, здається, не критикували. О. Раєвський реготав з таких віршів:

Не раз, ллючи ворожу кров,
Підійме шаблю він — і з маху
Застигне, піби кам'яний,
Безумно зводить зір пімий
І полотніє сіс.

Молоді письменники взагалі не вміють змальовувати фізичні вияви пристрастей. Їх герої завжди здригаються, регочуть дико, скрегочуть зубами тощо. Все це смішне, як мелодрама.

Не пам'ятаю, хто зауважив мені, що неймовірно, щоб сковані разом розбійники могли перепливати ріку. Вся ця подія правдива й трапилася в 1820 році, коли я був у Катеринославі.

Наші критики довго давали мені спокій. Це робить їм честь: я був далеко і в обставинах несприятливих. За звичкою вважали мене все ще дуже молодого людиною. Перші неприязні статті, пригадується, стали з'являтися після надрукування четвертої і п'ятої пісні «Євгенія Онегіна».

Розділ цих глав, надрукований в «Атенеє», здивував мене добрим топом, добрим стилем і дивністю причіпок. Найзвичайніші риторичні фігури і тропи спиняли критика: чи можна сказати *склянка шипить* замість *вино шипить у склянці?* *камін дихає* замість *пара йде з каміна?* Чи не надто сміливо *ревнива підозра?* *непевна крига?* Як думаєте, що таке означало б:

хлоп'ята
Вже креслять ковзанками лід!

Критик здогадувався, одначе, що це означає: хлопчики бігають по кризі на ковзанках.

Замість:

Гусак там на червоних лапках
(По лону вод пливти схотів)
На кригу повагом ступив —

критик читав:

*Гусак там на червоних лапках
По лону вод пливти схотів —*

і справедливо зауважував, що недалеко запливеш на червоних лапках.

Деякі віршувальницькі вільності: після заперечної частки не знахідний, а не родовий відмінок; *время* замість *времен* (як, наприклад, у Батюшкова:

То древно Русь и нравы
Владимира *время*)

мого критика дуже дивували. А найбільше роздратував його вірш:

Людскую молвь и конский топ.

«Чи так розмовляємо ми, що вчилися за старими граматики, чи можна так перекручувати російську мову?» З цього вірша жорстоко потім насміялися і в «Вестнике Европы». *Молвь* (мова) слово корінне російське. *Топ* замість *топот* таке ж уживане, як і *шип* замість *шипение** (отже, і *хлоп* замість *хлопанье* зовсім не перечить духові російської мови). Як на лихо, і вірш той весь не мій, а взятий цілком з російської казки:

«И вышел он за врата градские, и услышал конский топ и людскую молвь». *Бова Королевич*.

Вивчання старовинних пісень, казок тощо конче потрібне для цілковитого знання властивостей російської мови. Критики наші даремно ними нехтують.

Вірш:

Два века ссорить не хочу

критикові здався неправильним. Що каже граматика? Що активне дієслово, кероване заперечною часткою, вимагає вже не знахідного, а родового відмінка. Наприклад: *я не*

* Он шип пустил по-зменному. «Древние русские стихотворения». (Прим. Пушкина).

пишу *стихов*. Але в моєму вірші дієслово *ссорить* кероване не часткою *не*, а дієсловом *хочу*. Ergo* правило цього не стосується. Візьмімо, наприклад, таке речення: *Я не могу вам позволить начать писать... стихи*, а вже, звичайно, не *стихов*. Невже електрична сила заперечної частки повинна пройти крізь весь цей ланцюг дієслів і відгукнутися в іменнику? Не думаю.

До речі про граматику. Я пишу *цыганы*, а не *цыгане*, *татаре*, а не *татары*. Чому? тому, що всі іменники, які закінчуються на *анин*, *янин*, *арин* і *ярин*, мають свій родовий у множині на *ан*, *ян*, *ар* і *яр*, а називний множини на *ане*, *яне*, *аре* і *яре*. Всі ж іменники, які закінчуються на *ан* і *ян*, *ар* і *яр*, мають у множині називний на *аны*, *яны*, *ары* і *яры*, а родовий на *анов*, *янов*, *аров* і *яров*.

Єдиний виняток: імена власні. Нащадки пана Булгаріна будуть пп. Булгаріни, а не Булгаре.

У нас багато хто (між іншим і п. Каченовський, якому, здається, не можна закинути незнання російської мови) відмінює: *решаю, решаешь, решает, решаем, решаете, решают*. Замість *решу, решишь* та ін. *Решу* відмінюється, як *грешу*.

Іншомовні власні імена, що закінчуються на *е*, *и*, *о*, *у*, не відмінюються. Ті, що закінчуються на *а*, *ъ*, *ь*, відмінюються в чоловічому роді, а в жіночому пі, і проти цього багато хто в нас грішить. Пишуть: *книга, сочиненная Гётем, тощо*.

Як треба писати: *турков* чи *турок*? І те і інше правильно. *Турок* і *турка* однаково вживані.

От уже шістнадцять років, як я друкую, і критики зауважили в моїх віршах п'ять граматичних помилок (і справедливо):

---

* Отже (лат.).

1. Остановлял взор на отдаленные громады.

2. На теме гор (темени).

3. Воил замість выл.

4. Был отказан замість ему отказали.

6. Игумену замість игумну.

Я завжди був їм щиро вдячний і завжди виправляв помічене місце. Прозою я пишу значно неправильноше, а говорю ще гірше і майже так, як пише п. **.

Багато хто пише юпка, сватьба, замість юбка, свадьба. Ніколи в похідних словах т не змінюється на д, ні п на б, а ми говоримо юбочница, свадебный.

Двенадцать, а не двѣнадцать. Две скорочено з двое, як тре з трое.

Пишуть: тѣлега, телѣга. Чи не правильніше: телега (від слова телец — теліги запряжені волами)?

Розмовна мова простого люду (що не читає іншомовних книг і, слава богу, не висловлює, як ми, своїх думок французькою мовою) варта також пайглибших досліджень. Альфієрі вивчав італійську мову на флорентійському базарі: не погано б нам інколи прислухатися до московських проскурниць. Вони говорять напрочуд чистою й правильною мовою.

Московська вимова надзвичайно зніжена й вибаглива. Звучні букви щ і ч перед іншими приголосними в ній змінені. Ми навіть говоримо женщины, нослг (див. Богдановича).

Шпигуни подібні до букви ъ. Вони потрібні в деяких тільки випадках, але й тут можна без них обійтися, а вони звикли всюди соватися.

Пропущені строфи подавали не раз привід для осуду. Що є строфи в «Євгенії Онегіні», яких я не міг чи не хотів надрукувати, з цього дивуватися нема чого. Але, будши викреслені, вони переривають зв'язок розповіді, і тому позначається місце, де їм бути належало. Краще було б замінити ці строфи іншими чи переправляти і з'єднувати мною збережені. Але пробачте, на це я дуже лінивий. Смиренню признаюсь також, що в «Дон-Жуані» є 2 викреслені строфи.

П. Федоров у журналі, який почав був видавати, розглядаючи досить прихильно 4 і 5-у главу «Онегіна», зауважив, однак, мені, що в описові осені кілька віршів поспіль починаються в мене часткою *уж*, що й називав він *ужами*, але що називається в риториці *единоначаттям*. Засудив він також слово *корова* і ганив мене за те, що я папшочок благородних і, мабуть, чиновних, назвав *дівчинками* (що, звичайно, печемно). Тимчасом як просту сільську дівку назвав *дівою*:

З піснями діва у хатні
Пряде...

Шостої пісні не розглядали, навіть не помітили в «Вестнике Европы» латинської помилки. До речі: з того часу, як вийшов з ліцею, я не розгортав латинської книги й зовсім забув латинську мову.—Життя коротке; перечитувати нема коли. Чудові книги тиснуться одна за одною, а ніхто ніяк по-латині їх не пише. В XIV столітті, навпаки, латинська мова була необхідна і справедливо її вважали першою ознакою освіченої людини.

Критику 7-ї пісні в «Северной пчеле» переглянув я в гостях і в таку хвилину, коли мені було не до Онегіна... Я помітив тільки дуже добре написані вірші і досить смішний жарт про хруща. В мене сказано:

Був вечір. Небо меркло. Води
Струмились тихо. Хрущ гудів.

Критик радів появі цієї нової особи й чекав від неї характеру, краще витриманого за інших. Проте, здається, жодного слушного зауваження чи думки критичної не було. Інших критик я не читав, бо, справді, мені було не до них.

№3. Цю критику «Северной пчелы» даремно приписували п. Булгаріну: 1) вірші в ній занадто добрі, 2) проза занадто слаба, 3) п. Булгарін не сказав би, що опис Москви взято з *Івана Вижигіна*, бо п. Булгарін не каже, що трагедія «Борис Годунов» узята з його романа.

Жарти наших критиків дивують іноді своєю невинністю. Ось справжній анекдот: в ліцеї один з молодших наших товаришів, і, не тим будь згаданий, добрий хлопець, але досить простий і в усіх класах останній, склав одного разу два віршики, відомі всьому ліцею:

Ха ха ха, хи хи хи
Дельвіг пишет стихи.

Як же воно було нам, Дельвігу і мені, в минулому 1830 році в першій книжці поважного «Вестника Европы» знайти такий жарт: «Альманах «Северные цветы» поділяється на прозу і стихи — хи-хи!» Уявіть собі, як зраділи ми старій нашій знайомій! Цього не досить. Це хи хи здалося, видно, таким кумедним, що його передрукували з великою похвалою в «Северной пчеле»: «Хи хи, як дуже дотепно сказано було в «Вестнике Европы» etc.

Молодий Кіреєвський у красномовному й сповненому думок огляді нашої словесності, говорячи про Дельвіга, вжив цей вишуканий вислів: «Древняя муза його покривається іноді душоґрійкою пайновішого суму». Вислів, звичайно, смішний. Чому не сказати було просто: «У віршах Дельвіга чути іноді сум новітньої поезії»? Журналісти наші, про яких п. Кіреєвський відгукнувся досить нешанобливо, зраділи, підхопили цю душоґрійку, розірвали на дрібні клаптики і от уже рік, як ними хизуються, стараючись насмішити свою публіку. Припустімо, все той самий жарт кожного разу їм і вдається; але яка їм з того користь? публіці майже діла нема до літератури, а мале число аматорів вірять, нарешті, не жартові, безперестанку повторюваному, а думкам здорової критики і безсторонності, що постійно, хоч і повільно, пробиваються.

Сам з'їж *. Цим висловом в енергійній говірці нашого народу заміняється шанобливий, але такий самий химерний вислів: застосуйте це до себе. Те і інше вживається нецеремонними людьми, які користуються вдало жартами й ущипливими словами своїх же супротивників. *Сам з'їж* є нині головна пружина нашої журнальної полеміки.— З'являється ущипливий вірш, в якому сказано, що Феб, посадивши було такого-там, звелів його потім вивести лакеєві за поганий тон і бундючність, нестерпну в доброму товаристві,— і зразу ж у відповідь з'явилася епіграма, де те ж саме переказано трохи гірше з написом: *сам з'їж*.

Поетові здумалось описати цікаве зборище *комашок*.— Сам ти комашка, закричали меткі журнали, і вірші твої комашки, і друзі твої комашки. *Сам з'їж*.

Панове чиновні журналісти здумали були папаста на одного із своїх собратів за те, що він не дворянин. Інші літератори дозволили собі посміятися з нетерпимості дворян-журналістів.— Насмілилися списати, хто ції феодальні барони, ції невідомі рицарі, що гордо вимагають гербів і грамот від смиренної братії нашої? А що вони у відповідь? Помовчавши трохи, панове чиновні журналісти з запалом відказали, що в літературі дворянства нема, що чвалитися своїм дворянством перед своєю братією (особливо міщанам у дворянстві) прекумедна річ, що й справжньому дворянинові 600-літні його грамоти не допоможуть у поганій прозі, чи в посередніх віршах. *Жахливе сам з'їж!* На лихо, в «Літературной газеті» відшукали, хто були аристократичні літератори, які розпочали гоніння на недворянство. А публіка ж що? а публіка, як суддя безсторонній і розсудливий, завжди погоджується з тим, хто останній скаржитьс'я їй. Наприклад, у цю хвилину, вона, поки що, цілком згодна з нашою думкою: тобто що *сам з'їж* взагалі показує або мало дотепності, або велику надію на непам'ятливість читачів і що фіглярство й несумлінність принижують поважче звання літераторів, як сказано в китайському анекдоті № 1.

Чому видавця «Літературной газеты» і його співробітників називають аристократами (певна річ, в іронічному

* Походження цього слова: дотепна людина дає дулю й каже уїдливо: з'їж, а здогадливий супротивник відповідає: сам з'їж. (Зуваження для будуарних або навіть для паркетних дам, як журналісти називають дам, їм незнайомих). (Прим. Пущкіна).

розумінні, пишуть дотепно журналісти). В чому полягає їх аристократія? Чи в тому, що вони дворяни? — Ні; всі журналісти заботилися вже, що зі звання ніхто й не мав наміру сміятися. Виходить, у дворянському гонорі? Ні; в «Литературной газете» доведено, що головні співробітники її самі й озброїлися проти цього смішного чванства і примусили чиновних літераторів шанувати собратів-міщан. Може, в претензіях на тон вищого товариства? Ні; вони стараються зберегти тон доброго товариства; проповідують цей тон і іншим собратам, але проповідують у пустелі. Не вони гидують просторіччям і замінюють його простодумністю (*plaiserie*). **НЗ**: не лише просторіччя). Не вони щохвилини визнають один вислів *бурлацьким*, другий *мужицьким*, третій *непристойним для дамських вух*, тощо. Не вони балакають вічно про *будуарних читачок*, про *паркетних* (?) дам. Не вони проголосили себе опікунами вищого товариства; не вони вічно пишуть солоденькі статейки, де стараються підробитись під світський тон так само вдало, як покоївки і камердинери переповідають розмови своїх панів. Не вони *comme un homme de noblesse outragent et ne se battent pas**. Не вони розглядають дворянські грамоти і проголошують такого-то міщанином, а такого-то аристократом; не вони вважають 600-літнє дворянство за міщанство; не вони друкують свої портрети з гербами дуже сумнівними. Чому ж вони аристократи (певна річ, в іронічному розумінні)?

В одній газеті (майже офіційній) сказано було, що прадід мій Абрам Петрович Ганнібал, хрещеник і вихованець Петра Великого, наперсник його (як видно з власноручного листа Катерини II**), батько Ганнібала, що підкорив Наварин (див. пам'ятник, споруджений у Царському Селі гр. Ф. Г. Орлову), генерал-аншеф та ін.— був куплений шкіпером за пляшку рому. Прадід мій, якщо був куплений, то, мабуть, дешево, але дістався шкіперові, що його ім'я кожен росіянин вимовляє з пошаною і не всує.

* Як людина благородного походження, ображають і не б'ються (франц.).

** Голіков каже, що він був раніше камердинером у царя, але що Петро, помітивши в нього обдаровання тощо... Голіков помилився. В Петра I не було камердинерів, прислужували йому денщики, між іншими Орлов і Румянцев — родоначальники історичних фамілій, (Прим. Пушкіна).

Можна простити вихідцеві не любити ні росіян, ні Росії, ні історії її, ні слави її. Але не похвально йому за російську ласку бруднити гряззю священні сторінки наших літописів, ганьбити кращих співгромадян і, не задовольняючись сучасниками, знущатися з прабатьківських гробів.

Вернувшись з-під Арзума, написав я послання до князя Юсупова. У світі воно зразу ж було помічене і... Юсупови були мною невдоволені. Світські люди мають у високій мірі цього роду чуття. Один журналіст вважав моє послання за лестощі італійського абата,— і в статейці, заповиченій у Мерсьє, примусив вельможу кликати мене по четвергах обідати. Отак почувають вони речі і отак описують світські звичаї.

II

Про «Циган» одна дама зауважила, що в усій поемі одна тільки чесна людина, і то ведмідь. Покійний Рилєєв обурювався, навіщо Алеко водить ведмедя та й ще збирає гроші з публіки, яка лупає очима. Вяземський повторив те саме зауваження. (Рилєєв просив мене зробити з Алеко хоч коваля, що було б куди благородніше). Найкраще б зробити з нього чиновника восьмого класу або поміщика, а не цигана. В такому разі, правда, не було б і всієї поеми, *ma tanto meglio* *.

Мабуть, трагедія моя не матиме ніякого успіху. Журнали на мене озлоблені. Для публіки я вже не маю головної привабливості—молодості і повизни літературного імені. До того ж головні сцени вже надруковані або перекручені в чужих наслідуваннях. Розгорнувши навмання історичний роман п. Булгаріна, виявив я, що й у нього про появу Самозванця приходиться оголошувати цареві ки. В. Шуйський. У мене Борис Годунов говорить наодинці з Басмановим про знищення місництва, в Булгаріна так само. Все це — драматичний вимисел, а не історична розповідь.

---

* Але тим краще (*ital.*).

Між іншими літературними обвинуваченнями закидали мені занадто дорогу ціну «Євгенія Онегіна» і бачили в ній жахливу користололюбність. Це добре говорити тому, хто зроду творів своїх не продавав або чий твори не продавалися, але як могли повторювати те саме миле обвинувачення видавці «Северной пчелы?» Ціна встановлюється не письменником, а книгопродавцями. Щодо віршів число покупців обмежене. Воно складається з тих самих осіб, які платять по 5 карбованців за місце в театрі. Книгопродавці, купивши, припустімо, ціле видання по карбованцю за екземпляр, все-таки продавали б по 5 карбованців.— Правда, в такому разі автор міг би почати друге дешеве видання, але й книгопродавець міг би тоді сам знизити свою ціну й таким чином завдати шкоди новому виданню. Ці торговельні обіги нам, міщанам-письменникам, дуже відомі. Ми знаємо, що дешевизна книги не доводить некорисливості автора, а або більший попит на неї, або цілковиту зупинку в продажі. Питаю: що вигідніше надрукувати—20 000 екземплярів одної книги і продати по 50 копійок, чи надрукувати 200 екземплярів і продавати по 50 карбованців?

Ціна останнього видання байок Крилова, з усіх поглядів найбільш народного нашого поета (*le plus national et le plus populaire**), не суперечить нами сказаному. Байки (як і романи) читає і літератор, і купець, і світська людина, і дами, і покоївка, і діти. А вірш ліричний читає тільки аматор поезії. А чи багато їх?

Ми так звикли читати дитячі критики, що вони нас навіть і не смішать. Але що сказали б ми, прочитавши, наприклад, такий розгляд Расінової «Федри» (якби, на лихо, написав її росіянин і в наш час).

«Нема нічого огиднішого за предмет, вибраний автором. Жінка заміжня, мати родини, закохана в молодого телепня, побічного сина її чоловіка (!!!) Яка непристойність! Вона не соромиться в очі йому признаватися в розпутній пристрасі своїй (!!!) Цього не досить: ця фурія, вживаючи на зло дурну легковірність чоловіка свого, вигадує на невинного Іпполита ганебну небувальщину, про яку з пошани до наших читачок не сміємо навіть говорити!!! Злий стариганчик, не зважаючи на обставини, не розібравши справи,

---

* Найбільш національного і найпопулярнішого (франц.).

проклинає свого власного сина (!!!) — після чого Іпполита розбивають коні (!!!); Федра отруюється, її ганебна наперсниця втоплюється — і крапка. І ось що пишуть, не червопюючи, письменники, які... та ін. (тут особисті образи і лайки); ось до якої розпусти дійшла в нас література — кровожерна, розпусна відьма з поприщеним обличчям!» — Посилаюсь на совість самих критиків. Чи не так, хоч і кучерявішим стилем, розглядають вони щодня твори, звичайно, не рівні цінністю творам Расіна, але, певно, нітрохи не більше негожі за них у моральному відношенні. Питаємо: чи треба серйозно відповідати на такі критики, хоч би вони були писані й по-латині, а приятелі називали це глибокодумністю?

Якби «Недоросток», ця єдина пам'ятка народної сатири, «Недоросток», яким колись захоплювалась Катерина і весь її блискучий двір, якби «Недоросток» з'явився в наш час, то в наших журналах, посміявшись з правопису Фонвізіна, з жахом зауважили б, що Простакова лає Палашку каналією і собачою дочкою, а себе порівнює з сукою (!!). «Що скажуть дами! — вигукнув би критик, — адже ця комедія може попастися дамам!» — Справді страшно! Яку ніжну й розбірливу мову повинні вживати ці панове з дамами! Де б, якби послухати! А дами наші (бог їм суддя) їх і не слухають і не читають, а читають цього грубого Вальтер Скотта, який ніяк не вміє замінити просторіччя простодумністю.

III

«Граф Нулін» паробив мені багато клопоту. Визнали його (з дозволу сказати) похабним, — розуміється, в журналах, у світі прийняли його прихильно, і ніхто з журналістів не захотів за нього заступитися. Молодий чоловік уночі наслідився увійти до спальні молодої жінки й дістав від неї ляпаса! Який жах! як можна сміти писати таку мерзенну гидоту! Автор питав, що б на місці Наталії Павлівни зробили петербурзькі дами: яка зухвалість! До речі про мою бідолашну казку (писану, хай буде сказано мимохідь, найтверезішим і найблагопристойнішим способом) — підняли проти мене всю класичну старовину і всю європейську літературу. Вірю сором'язливості моїх критиків; вірю, що «Граф Нулін» справді здається їм негожим. Але як же

згадувати про стародавніх, коли йдеться про благопристойність? І невже творці жартівливих повістей Аріост, Боккаччіо, Лафонтен, Касті, Спенсер, Чаусер, Віланд, Байрон відомі їм по самих тільки іменах! Невже принаймні не читали вони Богдановича і Дмитрієва? Який нещасний педант насмілиться закинути «Душеньці» неморальність і неблагопристойність? Який же похмурий дурень стане поважно засуджувати «Модну жону», цей чарівний зразок легкого й жартівливого оповідання? А еротичні вірші Державіна, невиншого, великого Державіна! Але відкинемо нерівність поетичної цінності. «Граф Нулін» мусить перед ними поступитися і у вільності, і в жвавості жартів.

Ці п. критики знайшли дивний спосіб міркувати про ступінь моральності якого-небудь вірша. У одного з них є 15-літня племінниця, у другого 15-літня знайома — і все, що за розсудом батьків ще не дозволяється їм читати, оголошено непристойним, неморальним, похабним etc! Начебто література й існує тільки для 16-літніх дівчат! Благорозумний наставник, мабуть, не дасть до рук ні їм, ні навіть їхнім братікам жодного з повних творів класичного поета, особливо стародавнього. На те видаються хрестоматії, вибрані місця тощо. Але публіка не 15-літня дівчина і не 13-літній хлопчик. Вона, слава богу, може собі прочитати без побоювання і казки доброго Лафонтена, і еклогу доброго Віргілія, і все, що про себе читають самі п. критики, якщо критики наші що-небудь читають, крім коректурних аркушів своїх журналів.

Усі ці пани, такі делікатні щодо благопристойності, нагадують Тартюфа, який соромливо накидає хустину на відкриті груди Доріни, і заслуговує забавного заперечення покоївки:

Vous êtes donc bien tendre á la tentation.
Et la chair sur vos sens grande impression!
Certes, je ne sais pas quelle chaleur vous monte:
Mais á convoiter, moi, je ne suis point si prompte,
Et je vous verrais nu, du haut jusques en bas
Que toute votre peau ne me tenterait pas !.

В журналі «Вестник Европы» з обуренням говорили про порівняння Нуліна з котом, який цапцарапствує кішку

* Однак, ви дуже піддаєтеся спокусам,
І тіло дуже впливає на ваші почуття!
Не розумію, справді, який це шал вас охопив.
Я зовсім не так скоро піддаюся плотським бажанням.
І коли б я побачила вас голим з ніг до голови —
Все ваше тіло мене б не спокусило (франц.).

(забавне дієслово: цаццарапствую, цаццарапствуєш, цаццарапствує). Правда, в усьому «Графі Нуліні» цього порівняння немає, так само як і дієслова цаццарапствую; та хоч би й було, що за біда?

Неморальним твором є той, що його метою чи дією буває погрясіння правил, на яких ґрунтується суспільне щастя або людська гідність. — Вірші, мета яких розпалювати уяву любовстрасними описами, принижують поезію, перетворюючи її божественний нектар у запалювальну речовину, а музу — в огидну Капідію. Але жарт, натхненний широю веселістю й хвилинною грою уяви, може здатися неморальним тільки тим, які про моральність мають дитяче або темне розуміння, змішуючи її з моральним повчанням, і бачать в літературі саме педагогічне заняття.

До речі: почав я писати з 13-літнього віку і друкувати майже з того самого часу. Багато що бажав би я знищити, як недостойне навіть і мого обдаровання, хоч би яке воно було. Дещо тяжить, як докір, на совісті моїй. — Принаймні не повинен я відповідати за передрук гріхів мого отроцтва, а тим паче за чужі штуки. В альманаху, виданому паном Федоровим, між знайденими бог знає де віршами моїми, надрукована *Ідилія*, писана стилем переписувача віршів пана Панаєва. П. Бестужев, у передмові до якогось альманаха, дякує якомусь панові Ап. за те, що він доставив вірші, оповіщаючи, що не всі удостоїлися надрукування.

Цей пан Ап. не мав ніякого права розпоряджатися моїми віршами, поправляти їх по-своєму й відсилати в альманах п. Бестужева разом з власними творами вірші, віддані мною забуттю або написані не для друку (наприклад, *Вона мила, скажу між нами*), або які прощенто було мені написати на 19 році, але непростенто визнати публічно у віці, більш дозрілому і статечному (наприклад, *Послання до Юр'єва*).

Перечитуючи найлайливіші критики, я вважаю їх такими забавними, що не розумію, як я міг на них досадувати; здається, коли б я хотів над ними посміятися, то нічого

не міг би кращого придумати, як тільки їх передрукувати без усякого зауваження. Проте я бачив, що найдурніша лайка набирає ваги від чарівного впливу друкарні. Нам досі ще *друкований аркуш здається святим*. Ми досі ду- маєм: як може це бути безглузде чи несправедливе? адже це надруковано!

Habent sua fata libelli *. Полтава не мала успіху. Ма- буть, вона й не варта була його; але я був розпещений при- йомом, що його робили моїм попереднім, значно слабшим творам; до того ж цей твір цілком оригінальний, а ми за те й б'ємося.

Наші критики взялися пояснити мені причину моєї невдачі — і ось яким способом.

Вони, по-перше, оголосили мені, що зроду ніхто не бачив, щоб жінка закохалася в старика і що, отже, любов Марії до старого гетьмана (НЗ: історично доведена) не могла існувати.

«Ну що ж, що ти Честон? Хоч знаю, та не вірю». Я не міг задовольнитися цим поясненням: любов є найпримхли- віша пристрасть. Не кажучи вже про потворність і дурість, яким щодня віддається перевага перед молодістю, розумом і красою. Згадайте перекази міфологічні, перетворення Ові- дієві, Леду, Філіру, Пазіфаю, Пігмаліона — і признайтесь, що всі ці вимисли не чужі поезії. А Отелло, старий негр, що полонив Дездемону оповіданнями про свої мандрівки її битви?.. А Мірра, яка навіяла італійському поетові одну з найкращих його трагедій?..

Марія (чи Мотрона) захоплена була, казали мені, мар- нославством, а не любов'ю: велика честь для дочки гене- рального судді бути наложницею гетьмана! — Далі казали мені, що мій Мазепа *злий і дурний дідуган*. Що змалював я Мазепу злим, в тому я каюся: добрим я його не вважаю, особливо в ту хвилину, коли він клопочеться про страту батька дівчини, яку він звів. А дурість людини виявляється або з її дій, або з її слів: Мазепа діє в моїй поемі точ- нісінько як і в історії, а слова його пояснюють його істо- ричний характер.— Зауважили мені, що Мазепа занадто в мене злопам'ятний, що малоросійський гетьман не студент і за ляпас чи за смикання за вуса мститися не захоче.

---

* Книги мають свою долю (лат.).

Знову історія, спростована літературною критикою,—знову хоч знаю, та не вірю! Мазепа, вихований в Європі в той час, коли поняття про дворянську честь були на вищому ступені сили, Мазепа міг пам'ятати довго образу московського царя й помститися йому при нагоді. У цій рисі весь його характер, потайний, жорстокий, сталий. Смикнути ляха або козака за вуса те саме було, що схопити росіянина за бороду. Хмельницький за всі кривди, зазнані ним, пам'ятається, від Чаплицького, одержав у відплату, за вироком Речі Посполитої, обстрижений вус свого ворога (див. Літопис Кониського).

Старий гетьман, передбачаючи невдачу, паодишці з наперсником лає в моїй поемі молодого Карла і називає його, пам'ятається, хлопчиськом і навіженим: критики поважно докоряли мені за безпідставну думку про шведського короля. У мене сказано десь, що Мазепа ні до кого не був прив'язаний: критики послалися на власні слова гетьмана, який запевняв Марію, що він любить її більше за славу, більше за владу. Як відповідати на такі критики?

Слова вуси, вищати, вставай, Мазепа, ого, пора—здалися критикам низькими, бурлацькими виразами. Як бути!

У «Вестнике Европы» зауважили, що заголовок поеми помилковий, і що, напевно, не назвав я її Мазеною, щоб не нагадати про Байрона. Справедливо, але була тут і інша причина: епіграф. Так і «Бахчисарайський Фонтан» у рукопису названий був Харемом, але меланхолійний епіграф (який, звичайно, кращий за всю поему) спокусив мене.

До речі про «Полтаву» критики згадали, одначе, про Байронового «Мазену»; але як вони розуміли його! Байрон знав Мазепу тільки по Вольтеровій «Історії Карла XII». Він вражений був тільки картиною людини, прив'язаної до дикого коня, що мчить степами. Картина, звичайно, поетична, і зате подивіться, що він з неї зробив. Але не шукайте тут ні Мазепи, ні Карла, ні цієї похмурої, неприємної, нестерпної особи, яка проявляється в усіх майже творах Байрона. але якої (на біду одного з моїх критиків), як навмисно, в «Мазепі» саме й нема. Байрон і не думав про нього: він виставив ряд картин, одну за другу разючіших — от і все, але який полум'яний твір! який широкий, бистрий пензель! Якби ж йому під перо трапилася історія зведеної дочки і страченого батька, то, напевно, ніхто б не насмілювався після нього торкнутися цього жахливого предмета.

Прочитавши вперше у «Войнаровському» ці вірші:

Жону страждальця Кочубея
І ним спокушену дочку,

я здивувався, як міг поет пройти мимо такої страшної обставини.

Обтяжувати вигаданими страхіттями історичні характери і не важко і не великодушно. Наклеп і в поемах завжди здавався мені непохвальним. Але в описові Мазени пропустити таку різочу історичну рису ще більш непрощентно. Проте який огидний предмет! ні одного доброго, привітного почуття! ні одної втішливої риси! спокуса, ворожість, зрада, лукавство, малодушність, лютість... Дельвіг дивувався, як я міг зайнятися таким предметом. Сильні характери і глибока, трагічна тінь, накидана на всі ці страхіття, ось що захопило мене. «Полтаву» написав я за кілька днів, довше не міг би нею займатися, і кинув би все.

В одній газеті офіційально сказано було, що я міщанин у дворянстві. Справедливіше було б сказати дворянин у міщанстві.

Рід мій один з найстаровинніших дворянських. Ми походимо від пруського вихідця Радші або Рачі, людини знатної (мужа честна, каже літописець), що приїхав у Росію під час князювання святого Олександра Ярославича Невського (див. «Русский Летописец» і «Историю Российского Государства»). Від нього пішли Пушкіни, Мусіни-Пушкіни, Бобринцеві-Пушкіни, Бутурліни, Мятлеви, Поводови та інші. Карамзін згадує про самих Мусіних-Пушкіних (з чемності до покійного графа Олексія Івановича). В малому числі знатних родів, що врятувалися від кривавих опал царя Івана Васильовича, історіограф іменує й Пушкіних. За царювання Бориса Годунова Пушкіни були гнані і явним способом кривджені в суперечках міщництва. Г. Г. Пушкін, той самий, який виведений у моїй трагедії, належить до числа найвизначніших осіб тієї епохи, такої багатой історичними характеристерами. Другий Пушкін під час міжцарів'я, начальствуючи над окремим військом, за словами Карамзіна, один з Ізмайловим, зробив чесно свою справу. При обранні Романових на царство четверо Пушкіних підписалися під виборчою грамотою, а один з них, окольничий, під соборним діянням про знищення міщництва (що мало робить йому честі). При

Петрі вони були в опозиції, і один з них, стольник Федір Олексійович, був причетний до змови Ціклера і страчений разом з ним і Соковніним. Прадід мій був одружений з меншою дочкою адмірала графа Головіна, першого в Росії андріївського кавалера та ін. Він помер дуже молодим і в ув'язненні, в нападі ревності чи божевілля зарізавши свою дружину, що саме родила.— Єдиний його син, дід мій Лев Олександрович, під час заклоту 1762 року лишився вірним Петру III, не хотів присягнути Катерині і був посаджений у фортецю разом з Ізмайловим (дивна доля цих імен). Див. Рюлієра і Кастера. Через 2 роки випущений з наказу Катерини і завжди користувався її пошаною, він уже ніколи не вступав на службу і жив у Москві та в своїх селах.

Якщо бути старовинним дворянином означає наслідування англійського поста, то це наслідування дуже мимовільне. Але що є спільного між прив'язаністю лорда до своїх феодалських переваг і некорисливою пошаною до мертвих прадідів, що їх минула знаменитість не може дати нам ні чинів, ні заступництва? Бо нині знать нашу здебільшого становлять роди нові, що почали існувати вже за імператорів.

Та хоч би від кого я походив — від різночинців, що вийшли в дворяни, чи від історичного боярського роду, одного з найстаровинніших російських родів; від предків, що їх ім'я зустрічається майже на кожній сторінці історії нашої, спосіб думок моїх від цього ніяк би не залежав; і хоч ніде донині я його не виявляв і нікому до нього діла нема, але відмовлятися від нього я анітрохи не маю наміру.

Хоч би який був спосіб моїх думок, ніколи не поділяв я хоч би з ким демократичної ненависті до дворянства. Воно завжди здавалося мені необхідним і природним стапом великого освіченого народу. Дивлячись навколо себе і читаючи старі наші літописи, я жалів, бачачи, як стародавні дворянські роди знищилися, як інші занепадають і зникають, як нові фамілії, нові історичні імена, заступивши місце попередніх, уже занепадають, нічим не захищені, і як ім'я дворянина, час від часу більше принижене, стало нарешті за притчу і посміяння різночинцям, що вийшли в дворяни, і навіть гулящим балакунам!

Освічений француз чи англієць дорожить рядком старого літописця, в якому згадано ім'я його предка, чесного рицаря, що поліг у такій там битві чи в такому там році повернувся з Палестини, але калмики не мають ні дворянства, ні історії. Дикість, підлість і невігластво не шанує

минулого, плазуючи перед самим теперішнім. І у нас інший потомок Рюрика більше дорожить зіркою двоюрідного дядечка, ніж історією свого дому, тобто історією вітчизни. І це ставите ви йому за достоїнство! Звичайно, є достоїнство вище за знатність роду, а саме: достоїнство особисте, але я бачив родовід Суворова, писаний ним самим; Суворов не нехтував своїм дворянським походженням.

Імена Мініна і Ломоносова удвох переважають, можливо, всі наші старовинні родоводи — але невже потомству їх смішно було б пишатися цими іменами!

Примітка. Будьмо справедливі: п. Полевому не можна закинути низької підлесливості перед знатними, навпаки, ми ладні обвинуватити його в юнацькій зарозумілості, яка не шанує ні років, ні звання, ні слави і ображає однаково пам'ять мертвих і ставлення до живих.

В іншій газеті оповістили, що я собою дуже не благообразний і що портрети мої западто підлесливі.— На цю вихватку я не відповідав, хоч вона глибоко мене зачепила.

Інший каже: яке діло критикові або читачеві, хороший я з себе чи поганий, старовинний дворянин чи з різночинців, добрий чи лихий, плазую я в ногах у сильних чи їм навіть не кланяюсь, чи граю я в карти і таке інше.— Майбутній мій біограф, якщо бог пошле мені біографа, про це подбає. А критикові і читачеві є діло тільки до моєї книги та й годі. Міркування, здається, поверхове. Напади на письменника і виправдування, для яких вони дають привід,— є важливий крок до гласності дебатів про дії так званих громадських осіб (*hommes publics*), до одної з найголовніших умов високоосвічених товариств. В цьому відношенні і письменники, що справедливо заслуговують презирства нашого, лайливці й наклепники, дають справжню користь: помалу утворюється їй пошана до особистої честі громадянина і зростає могутність загальної думки, на якій в освіченому народі засновано чистоту його звичаїв.

Таким чином дружина вчених і письменників, якого б роду вони не були, завжди попереду в усіх набігах освіти, на всіх приступах освіченості. Не слід їм малодушно обурюватися з того, що вічно їм визначено зносити перші постріли та всі злигодні, всі небезпеки.

ПРО НАРОДНУ ДРАМУ І ПРО ДРАМУ
«МАРФА ПОСАДНИЦЯ»

Тоді як естетика з часів Канта і Лессінга розвинена з такою ясністю й широкою, ми все ще залишаємось при поняттях важкого педанта Готшеда; ми все ще повторюємо, що прекрасне є наслідування гарної природи, і що головна цінність мистецтва є користь. Чому ж статуї розфарбовані подобаються нам менше, ніж чисто мармурові і мідні? Чому поет воліє висловлювати думки свої віршами? І яка користь у Тіціановій Венері та в Аполлоні Бельведерському?

Правдоподібність усе ще вважається головною умовою і основою драматичного мистецтва. Що коли доведуть нам, що й сама суть драматичного мистецтва саме виключає правдоподібність? Читаючи поему, роман, ми часто можемо забутись і вважати, що описувана подія не є вимисел, а істина. В оді, в елегії можемо думати, що поет змальовував свої справжні почуття, в справжніх обставинах. Але де правдоподібність у споруді, поділеній на дві частини, з яких одна заповнена глядачами, що умовились etc.

Якщо ми вважатимемо правдоподібність у суворому додержанні костюму, барв, часу і місця, то й тут ми побачимо, що найбільші драматичні письменники не корилися цьому правилу. У Шекспіра римські ліктори зберігають звичай лондонських алдерманів. У Кальдерона хоробрий Коріолан викликає консула на дуель і кидає йому рукавичку. У Расіна напівскіф Іпполит говорить мовою молодого добре вихованого маркіза. Римляни Корнелія є або іспанські рицарі, або гасконські барони, а Корнелєву Клітемнестру супроводжує швейцарська гвардія. Разом з тим Кальдерон, Шекспір і Расін стоять на висоті недосяжній, і їхні твори становлять вічний предмет наших вивчань і захоплення.

Якої ж правдоподібності вимагати маємо ми від драматичного письменника? Щоб розв'язати це питання, розгляньмо спочатку, що таке драма і яка її мета.

Драма народилася на площі й становила розвагу народну. Народ, як діти, вимагає цікавості, дії. Драма подає йому незвичайну, чудну подію. Народ вимагає сильних відчущань, для цього і страсти — видовище. Сміх, жаль і жах — це три струни нашої уяви, потрясені драматичним чаклунством. Але сміх скоро слабне, і на ньому самому не можна

заснувати повної драматичної дії. Стародавні трагіки нехтували цією пружиною. Народна сатира заволоділа нею винятково і набула форми драматичної, більше як пародії. Таким чином народилася комедія,— з часом так удосконалена. Зауважимо, що висока комедія не заснована тільки на сміхові, а на розвитку характерів, і що вона нерідко близько підходить до трагедії.

Трагедія переважно виводила тяжкі злочини, страждання надприродні, навіть фізичні (напр. Філоктет, Едіп. Лір). Але звичка притуплює відчуття — уява звикає до вбивств і страт, дивиться на них уже байдуже, а зображення пристрастей і виявів душі людської для нього завжди нове, завжди цікаве, велике і повчальне. Драма стала завідувати пристрастями і душею людською.

Істина пристрастей, правдоподібність почувань у припущених обставинах — ось чого вимагає наш розум від драматичного письменника.

Драма залишила площу й перенеслася в палаци з вимоги освіченого, вибраного товариства. Поети переселилися до двору. Тимчасом драма залишається вірною первісному своєму призначенню — впливати на багатьох, захоплювати їх цікавістю. Але тут драма облишила мову загально-вживану і прийняла говірку модну, образну, витончену.

Звідси важлива різниця між трагедією народною, Шекспіровою і драмою придворною, Расіноюю.

Творець трагедії народної був освіченіший за своїх глядачів, він це знав, давав їм свої вільні твори з певністю своєї вищості і з визнанням публіки, безперечно відчутним. При дворі, навпаки, поет почував себе нижчим за свою публіку. Глядачі були освіченіші за нього, принаймні так думав і він і вони. Він не віддавався вільно й сміливо своїм вимислам. Він старався вгадувати вимоги витонченого смаку людей, чужих йому за станом. Він боявся принизити таке там високе звання, образити таких там шихатих своїх глядачів — звідси несмілива манірність, смішна набундюченість, що стала прислів'ям (*un héros, un roi de comédie**), звичка дивитися на людей вищого стану з якоюсь запобігливістю й надавати їм дивного нелюдського способу розмовляти. У Расіна, наприклад, Нерон не скаже просто: *jeserai caché*

---

* Герой, король комедії (франц.).

dans ce cabinet *, а: «Caché près de ces lieux je vous verrai, Madame» **. Агамемнон будить свого наперсника, і каже, йому з набундюченістю: Oui, c'est Agamemnon... ***.

Ми до цього звикли, нам здається, що так і повинно бути. — Але треба признатись, коли герої висловлюються в трагедіях Шекспіра як конюхи, то нам це не дивно, бо ми чуємо, що й знатні повинні висловлювати прості поняття, як прості люди.

Не маю на меті і не смію визначати вигоди й невидги тієї чи іншої трагедії — розвивати істотну різницю систем Расіна і Шекспіра, Кальдерона і Гете. Спішу оглянути історію драматичного мистецтва в Росії.

Драма ніколи не була у нас потребою народною. Містерії Ростовського, трагедії царівни Софії Олексіївни виставлялися при царському дворі та в палатах ближніх бояр — і були незвичайним святом, а не постійною розвагою. Перші трупи, що з'явилися в Росії, не приваблювали народу, який не розумів драматичного мистецтва і не звик до його умов. З'явився Сумароков, найнещасніший з наслідувачів. Трагедії його, сповнені проти змісту, писані варварською зніженою мовою, подобалися дворові Єлисавети, як повинна, як наслідування паризьких розваг. Ці м'яві, холодні твори не могли мати ніякого впливу на народну пристрасть. Озеров це чував. Він спробував дати нам трагедію народну — і уявив, що для цього досить буде, якщо вибере предмет з народної історії, забувши, що поет Франції брав усі предмети для своїх трагедій з римської, грецької і єврейської історії і що самі народні трагедії Шекспіра зазначені ним з італійських повел.

Після «Дмитрія Донського», після «Пожарського», твори незрілого таланту, ми все не мали трагедії. «Андромаха» Кателіна (може, найкращий твір нашої Мельпомени силою справжніх почуттів, духом істинно трагічним) не розбудила, однак, від сну сцену, спустілу після Семенової.

Іdealізований «Єрмак», ліричний твір палкого юнацького патхнення, не є твір драматичний. В ньому все чуже нашим звичаям і духові, все, навіть сама чарівна принадність поезії.

---

* Я сховаюся в цій кімнаті (франц.).

** Схований поблизу, я вас бачитиму, пані (франц.).

*** Так, це Агамемнон... (франц.).

Комедія була щасливішою. — Ми маємо дві драматичні сатири.

Чому ж у нас нема народної трагедії? Не погано було б вирішити, чи може вона й бути. Ми бачили, що народна трагедія народилася на площі, утворилася й потім уже була покликана в аристократичне товариство. У нас було б навпаки. Ми захотіли б придворну, Сумароковську трагедію вести на площу — але які перешкоди!

Трагедія наша, утворена за зразком трагедії Расінової, хіба може одвикнути від аристократичних своїх звичок? Як їй перейти до грубої одвертості народних пристрастей, до вільності суджень площі, — як їй раптом відстати від запобігливості, як їй обійтися без правил, до яких вона звикла. насильного пристосування всього російського до всього європейського. Де, в кого навчитися говірки, зрозумілої народові? Які є пристрасті цього народу, які струни його серця, де знайде вона собі співзвучність — одно слово, де глядачі, де публіка?

Замість публіки зустріне вона те саме мале, обмежене коло — і образити бундючні його звички (*dédaigneux*), замість співзвучності, відгомону і оплесків, почує вона дріб'язкову, причіпливу критику. Перед нею постануть нездоланні перешкоди — для того, щоб вона могла розставити свої підмостки, треба було б перемінити й повалити звичаї, порови і поняття цілих століть...

Перед нами, проте, спроба народної трагедії...

Перше ніж станемо судити «Марфу Посадницю», подякуємо невідомому авторові за добросовісність його праці, за поруку справжнього таланту. Він написав свою трагедію не з розрахунків самолюбства, яке прагне хвилинного успіху, не на догоду загальній масі читачів, не тільки не приготовлених до романтичної драми, а рішуче їй несприятючих*. Він писав свою трагедію внаслідок сильного внутрішнього переконання, цілком віддавшись незалежному натхненню, усамотнившись у своїй праці. — Без цього самозречення в нинішньому стані нашої літератури нічого не можна створити справді гідного уваги.

---

* Не говоримо вже про журнали, вироки яких мають вплив не тільки на публіку, а навіть на письменників, які, хоч ними нехтують, але побоюються друкованих глузувань і лайки. (Прим. Пушкіна).

Автор «Марфи Посадниці» мав на меті розвиток важливої історичної події: падіння Новгород, що вирішило питання про єдинодержавність Росії. Дві великі особи представлені йому були історією. Перша — Іоанн, уже начертаний Карамзіним, у всій його грізній і холодній величі, друга — Новгород, що його риси треба було вгадати.

Драматичний поет — безсторонній, як доля, повинен був змалювати, — остільки ж щиро, оскільки глибоке, сумлінне дослідження істини і жвавість яви юної, полум'яної йому прислужилися, — відсіч гинучої вільності, як глибоко обдуманий удар, що утвердив Росію на її величезній основі. Він не повинен був хитрувати й хилитися на один бік, жертвуючи другим. Не він, не його політичний спосіб думок, не його таємна чи явна пристрасть повинна була говорити в трагедії, а люди минулих днів, їх уми, їх забобони. Не його діло виправдувати, обвинувачувати, підказувати слова. Його діло воскресити минулий вік у всій його істині. Чи виконав ці перші, необхідні умови автор «Марфи Посадниці»?

Відповідаємо: виконав — і якщо не скрізь, то зрадило його не бажання, не переконання, не совість, а природа людська, завжди недосконала.

Іоанн заповнює трагедію. Думка його приводить у рух усю махину, всі пристрасті, всі пружини. В першій сцені Новгород дізнається про властолюбні його зазіхання і про несподіваний похід. Обурення, жах, незгоди, сум'яття, справлене цією звісткою, дають уже поняття про його могутність. Все ще не з'являвся, але вже тут, — як Марфа, ми вже чуємо його присутність. Поет переносить нас у московський табір, між невдоволених князів, між боярів і воевод. І тут думка про Іоанна панує і керує всіма думками, всіма пристрастями. Тут бачимо могутність його владарювання, приборкану бентежність удільних князів, страх, наведений на них Іоанном, сліпу віру в його всемогутність. Князі вільно і ясно розуміють його дії, передбачають і пояснюють високі задуми; послі новгородські чекають його. З'являється Іоанн. Промова його до послів не зменшує поняття, яке поет устиг вселити. Холодна, тверда рішучість, обвинувачення сильні, удавана великодушність, хитрий виклад кривд. Ми чуємо справді Іоанна, ми впізнаємо могутній державний його сенс, ми чуємо дух його

віку. Новгород відповідає йому в особі своїх послів. Яка сцена! Яка правдивість історична! Як угадано дипломатику руського вільного міста! Іоанн не турбується тим, правду вони кажуть чи ні. Він пропонує свої останні умови, — тимчасом готується до рішучої битви. Але не самою зброєю орудує обережний Іоанн. Зрада допомагає силі. Сцена між Іоанном і вигаданим Борецьким здається нам невитриманою. Поетові не хотілося зовсім принизити новгородського запродавця — звідси задержуватість його мови і недраматична (тобто неправдоподібна) поблажливність Іоанна. Скажуть: він терпить, бо йому потрібен Борецький — правда. Але перед його лицем не смів би забутись Борецький, і зрадник не говорив би вже вільною мовою новгородця. Зате з якою повнотою, з яким спокоєм розгортає Іоанн державні свої думки! — і зауважимо, одвертість — ось найкращі лестоші владаря і єдино його гідні. Остання промова Іоаннова —

Російській бояри.
Вожді, князі та ін.

здається нам не в дусі владарювання Іоанна. Йому не треба запалювати їх усердя, він не стане їм пояснювати причини своїх дій. Досить, якщо він скаже їм — завтра битва, будьте готові.

Ми розстаємося з Іоанном, дізнавшись про його наміри, його думки, його могутню волю — і вже бачимо його знову, коли мовчки виїжджає він переможцем у відданий йому Новгород. Його розпорядження, переказані нам історією, збережені і в трагедії без додатків вигадливих, без пояснень. Марфа віщує йому родинні лиха й загибель його роду. Він відповідає:

Господь чого захоче — хай так буде!
Спокійний я, здійснивши подвиг свій.

Таке зображення Іоанна, зображення, згідне з історією, майже скрізь витримане. В ньому трагік не нижчий за свій предмет. Він його розуміє ясно, правильно, знає добре — і подає нам без театральних перебільшень, без суперечності змісту, без шарлатанства.

БАРАТИНСЬКИЙ

Баратинський належить до числа найкращих наших поетів. Він у нас оригінальний, бо мислить. Він був би оригінальним і скрізь, бо мислить по-своєму, правильно і незалежно, тимчасом як почуває сильно і глибоко. Гармонія його віршів, свіжість стилю, живість і точність вислову повинні вразити кожного хоч трохи обдарованого смаком і почуттям.

Крім чудових елегій і дрібних віршів, що їх знають усі напам'ять і так невдало шохвилини наслідують, Баратинський написав дві повісті, які в Європі дали б йому славу, а в нас були помічені самими знавцями. Перші, юнацькі твори Баратинського були колись зустрінуті з захопленням. Останні, дозріліші, ближчі до досконалості, в публіки мали менший успіх. Постараємось пояснити причини.

За першу слід вважати саме цю досконалість і зрілість його творів. Поняття, почуття 18-літнього поета ще близькі й рідні кожному, молоді читачі розуміють його і з захопленням у його творах впізнають власні почуття і думки, висловлені ясно, живо й гармонійно. Та літа йдуть — юний поет мужіє, талант його росте, поняття стають вищими, почуття змінюються. Пісні його вже не ті. А читачі ті самі і хіба тільки зробилися холоднішими серцем і байдужішими до поезії життя. Поет відокремлюється від них, і мало-помалу усамотнюється зовсім. Він творить для самого себе і, якщо зрідка ще опубліковує свої твори, то зустрічає холодність, неухагу і знаходить відгук своїм звукам тільки в серцях деяких поклонників поезії, як і він, усамотнених, загублених у світі.

Друга причина є відсутність критики і загальної думки. У нас література не є потреба народна. Письменники стають відомими через сторонні обставини. Публіка мало ними цікавиться. Клас читачів обмежений, і ним керують журнали, які міркують про літературу, як про політичну економію, про політичну економію, як про музику, тобто навімання, з чуток, без будь-яких ґрунтовних правил і знань, а здебільшого з особистих розрахунків. Бувши предметом їх неприхильності, Баратинський ніколи за себе не заступався, не відповідав ні на одну журнальну статтю. Правда, що досить трудно виправдуватися там, де не було обвинувачення, і що з другого боку досить легко зневажати хлоп'ячу

злість і брутальні глузування, а проте їх вирокі мають рішучий вплив.

Третя причина — епіграми Баратинського, ці майстерні, зразкові епіграми не щадили правителів російського Парнасу. Поет наш не тільки ніколи не сходив до журнальної полеміки і ні разу не змагався з нашими Арістархами, незважаючи на надзвичайну силу своєї діалектики, але й не міг стриматися, щоб сильно не висловити часом своєї думки в цих маленьких сатирах, таких забавних і дошкульних. Не сміємо докоряти йому за них. Дуже було б жаль, якби вони не існували *.

Ця безтурботність щодо долі своїх творів, ця незмінна байдужість до успіху і похвал, не тільки у відношенні до журналістів, але й у відношенні до публіки, дуже прикметні. Ніколи не старався він малодушно догоджати панівному смакові й вимогам скороминущої моди, ніколи не вдавався до шарлатанства, перебільшення для того, щоб справити більший ефект, ніколи не пехтував працею невдячною, рідко помітною, працею оброблювання й виразності, ніколи не тягся позаду захоплюючого свій вік генія, підбираючи ним упущені колоски; він ішов своєю дорогою сам і незалежний. Час йому посісти ступінь, йому належний, і стати біля Жуковського і вище за співця Пенатів і Тавриди.

Перечитайте його «Еду» (яку критики наші визнали *нікчемною*; бо, як діти, від поеми вимагають вони пригод), перечитайте цю просту чудову повість; ви побачите, з якою глибиною почуття розвинуто в ній жіночу любов. Подивіться на Еду після першого поцілунку заповзятливого спусника.

Докору погляд, навіть гніву
Тоді звести хотіла діва,
Та гніву зір не виявляв
Веселість радісна сіяла
В дитячих поглядах її.

* Епіграма, визначена законодавцем французької поезики — *Un bon mot de deux rimes ornés* («Дотепне слово, прикрашене двома римами» — франц.) скоро старіє і, живіше впливаючи в першу хвилину, як і всяке гостре слово, втрачає всю свою силу при повторенні. Навпаки, в епіграмі Баратинського, менш тісній, сатирична думка набуває звороту то казкового, то драматичного й розвивається вільніше, сильніше Усміхнувшись їй, як гострому слову, ми з насолодою перечитуємо її як твір мистецтва. (Прим. Пушкіна).

Вона любить, як дитя, тішитися його подарунками, бавиться з ним, безтурботно звикаючи до його пестошів. Та час минає, Еда вже не дитина.

На барвних каменях твоїх
Весна грайливо забуяла,
І зеленіє мох на них,
І пташка радо заспівала,
І по твердим гранітнім дні
Біжить ясний ручай срібляний,
Ліс прохолодний і духмяний,
І вітри віють запашні;
Там за горою діл лєліє,
Уже квітки рясніють там;
Уже черемхи фіміам
В повітрі чистім струмсіє:
Своєю розкішною страшна
Тобі чаруюча весна,
Не слухай пташки голосної!
Зі сну ранкового вставай.
На холодок не повертай,
Свого лиця...

Яка розкішна риса, як весь уривок сповнений знемоги! Еда закохана...

ЛИСТ ДО ВИДАВЦЯ «ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРИБАВЛЕНИЙ К РУССКОМУ ИНВАЛИДУ»

Тільки що прочитав *Вечори біля Диканьки*. Вони здивували мене. Ось справжні веселоці, щирі, невимушені, без мапірності, без неприємності. А місцями яка поезія! Яка чутливість! Все це таке незвичайне в нашій нинішній літературі, що я й досі не опам'ятався. Мені розповідали, що коли Видавець увійшов до друкарні, де друкувалися *Вечори*, то складачі почали пирскати і фиркати, затуляючи рота рукою. Фактор пояснив їхню веселість, признавшись йому, що складачі помирили зо сміху, складаючи його книгу. Мольєр і Фільдінг, напевно, були б раді розсмішити своїх складачів. Поздоровляю публіку з істинно веселою книгою, а авторові широко бажаю дальших успіхів. Ради бога, станьте на його бік, якщо журналісти, за своїм звичаєм, нападуть на *непристойність* його висловів, на *поганий тон*

тощо. Пора, пора нам висміяти *les grécieuses ridicules** нашої словесності, людей, що говорять вічно про прекрасних читачок, яких у них не було, про вище товариство, куди їх не просять, і все це стилем камердинера професора Тредьяковського.

ПОДОРОЖ ІЗ МОСКВИ В ПЕТЕРБУРГ

Шосе

Дізнавшись, що нова московська дорога зовсім закінчена, я здумав поїхати в Петербург, де не був понад п'ятнадцять років. Я записався в конторі спішних диліжансів (які здалися мені спокійнішими за колишні поштові карети) і 15 жовтня, о десятій годині ранку, виїхав з Тверської застави.

Їдучи гладеньким шосе, в спокійному екіпажі, не дбаючи ні про його міцність, ні про прогони, ні про коней. я згадав про останню свою подорож старою дорогою. Не наважившись мчати перепряжними, я купив тоді дешеvu коляску і з самим слугою вирушив у дорогу. Не знаю, хто з нас, Іван чи я, согрішив перед виїздом, але подорож наша була нещаслива. Проклята коляска вимагала щохвилини лагодження. Ковалі мене утискували, вибої і подекуди дерев'яна мостова зовсім змучили. Цілих шість днів тягся я нестерпною дорогою і приїхав до Петербурга напівмертвий. Мої приятелі сміялися з моєї зніженості, але я їм не маю претензій на фельд'єгерське геройство, і, зимовою дорогою повернувшись у Москву, з того часу вже нікуди не виїжджав.

Взагалі дороги в Росії (завдяки просторові) добрі і були б ще кращі, якби губернатори менше про них дбали. Наприклад, дерн уже є природна мостова; навіщо його здирати й замінювати наносною землею, яка при першому ж дощику перетворюється в грязюку? Лагодження доріг, одна з найважчих повинностей, не дає майже ніякої користі і є здебільшого привід для утисків і хабарів. Візьміть першого мужика, хоч трошечки гямушого, і примусьте його провести нову дорогу: він почне, мабуть, з того, що прокопає два паралельні рови, щоб стікала дощова вода. Років 40 тому один воевода, замість ровів, поробив парাপети, отож дороги робилися ящиками для грязі. Улітку

* Смішних маніриць (франц.).

дороги прекрасні; але весною і восени подорожні змушені їздити ланами і полями, бо екіпажі загрузають і тонуть на великій дорозі, тимчасом як пішоходи, гуляючи по парапетах, благословляють пам'ять мудрого воеводи. Таких воевод на Русі дуже багато.

Чудове московське шосе почате з повеління імператора Олександра; диліжанси запроваджені товариством приватних людей. Так повинно бути і в усьому: уряд відкриває дорогу, приватні люди знаходять найзручніші способи нею користуватися.

Не можу не відзначити, що з часу вшестя на престол дому Романових у нас уряд завжди попереду на полі освіченості й освіти. Народ іде за ним завжди ліниво, а часом і неохоче.

Зібравшись у дорогу, замість пирогів і холодної телятини, я хотів запастися книгою, поклавшись досить легковажно на трактири і боячись розмов з поштовими товаришами. В тюрмі і в дорозі всяка книга є божий дар, і та, якої не наважитесь ви й розгорнути, вертаючись з Англійського клубу чи збираючись на бал, здасться вам цікавою, як арабська казка, якщо трапиться вам в казематі чи в спішному диліжансі. Скажу більше: в таких випадках цю книгу нудніша, то вона вартіша. — Книгу цікаву ви проковтнете западто скоро, вона западто вріжеться вам у пам'ять і уяву; перечитати її вже неможливо. Книга нудна, навпаки, читається з зупинками, з відпочинком — залишає вам здатність забутися, мріяти; опам'ятавшись, ви знову до неї беретесь, перечитуєте місця, вами пропущені без уваги, etc. Книга нудна дає більше розваги. Поняття про нудьгу дуже відносне. Книга нудна може бути дуже хороша; не кажу про книги вчені, але й про книги, писані з метою просто літературною. Багато хто з читачів погодиться зі мною, що «Клариса» дуже втомна і нудна, але разом з тим роман Річардсонів має незвичайну цінність.

Ось чому добрі подорожі.

Отже, зібравшись у дорогу, зайшов я до старого мого приятеля**, бібліотекою якого звик я користуватися. Я просив у нього книжки нудної, але цікавої з будь-якого погляду. Приятель мій хотів був мені дати морально-сатиричний роман, запевняючи, що нічого нуднішого бути не може, а що книга дуже цікава щодо її долі серед публіки, але я йому подякував, знаючи вже з досвіду нездоланність морально-сатиричних романів. «Зажди,— сказав мені**,—

є в мене для тебе книжка». З цими словами дістав він з-за повного збірника творів Олександра Сумарокова і Михайла Хераскова книгу, очевидно, видану в кінці минулого століття. «Прошу берегти її,— сказав він таємничим голо-
сом.— Сподіваюся, що ти цілком оціниш і виправдаєш мою довіру». Я розгорнув її й прочитав заголовок: *Подорож з Петербурга в Москву*. С. П. Б. 1790 року.

З епіграфом:

Чудище обло, озорно, огромно, стозівно і лаяй.

Тілемахіда. Кн. XVIII. ст. 511

Книга, що колись наробила шуму спокуюсою й наклікала на автора гнів Катерини, смертний вирок і заслання до Си- біру, нині друкарська рідкість, що втратила свою приваб- ливість, випадково трапляється на заповищеній полиці біб- ліомана чи в мішку в бородатого рознощика.

Я щиро дякував ** і взяв з собою *Подорож*. Зміст її всім відомий. Радіщев написав кілька уривків, давши кожному як заголовок назву однієї зі станцій, що є по дорозі з Петер- бурга в Москву. У них виклав він свої думки без усякого зв'язку й порядку. У Чорній Грязі, поки переміяли коней, я почав книгу з останнього розділу і таким чином примусив Радіщева подорожувати зі мною з Москви в Петербург.

Москва

Москва! Москва!..— вигукує Радіщев на останній сто- рінці своєї книги й покидає жовцю насичене перо, начебто похмурі картини його уяви розвіялися при погляді на золоті маківки Москви білокам'яної. Ось уже Всесвятське... Він прощається з утомленим читачем; він просить свого супутника почекати його на околиці; вертаючись назад, він візьметься знову за свої гіркі напівістини, за свої зухвалі мрії... Тепер йому ніколи: він мчить заспокоїтися в сім'ї рідних, забутися у вихорі московських розваг. До побачен- ня, читачу! Ямщику, поганяй! Москва! Москва!..

Багато чого змінилося з часів Радіщева: нині, покидаючи смиренну Москву й готуючись побачити блискучий Петер- бург, я заздалегідь стривожений при думці перемінити мій тихий спосіб життя на вихор і шум, що чекає мене; голова моя заздалегідь паморочиться...

Fuit Troja, fuimus Trojani *. Колись суперництво між Москвою і Петербургом справді було. Колись у Москві перебувало багате неслужиле боярство, вельможі, що залишили двір, люди незалежні, безтурботні, палкі до нешкідливого лихослів'я й дешевої гостинності; колись Москва була збірним місцем для всього російського дворянства, яке з усіх провінцій з'їжджалося до неї на зиму. Блискуча гвардійська молодь налітала туди ж з Петербурга. У всіх кінцях стародавньої столиці гриміла музика, і скрізь був натоп. В залі Благородного зібрання два рази на тиждень було близько п'яти тисяч народу. Тут молоді люди знайомилися між собою; влаштувалися шлюби. Москва славилася нареченими, як Вязьма пряниками; московські обіди (так оригінально описані князем Долгоруким) увійшли в прислів'я. Невипні химери москвичів були ознакою їх незалежності. Вони жили по-своєму, розважались, як хотіли, мало дбаючи про думку ближнього. Бувало багатий дивак збудує собі на одній з головних вулиць китайських дім з зеленими драконами, з дерев'яними мандаринами під золоченими зонтиками. Другий виїде в Мар'їну Рошу в кареті з кованого срібла 84 проби. Третій на зап'ятки чотиримісних саней поставить чоловіка з п'ять арапів, егерів і скороходів і цугом їде по літній мостовій. Чепурухи, переймаючи петербурзькі моди, накладали й на вбрання незгладний відбиток. Бундючний Петербург здаля сміявся й не втручався у витівки старушки Москви. Але куди поділося це гомінке, бездіяльне, безтурботне життя? Куди поділися бали, бенкети, диваки і бешкетники — все зникло: залишилися самі наречені, до яких не можна припаймі застосувати грубого прислів'я: *vieilles comme les rues***: московські вулиці, завдяки 1812 рокові, молодші за московських красунь, які все ще квітнуть трояндами! Нині в присмирілій Москві величезні боярські будинки стоять сумно між широким двором, зарослим травою, і садом, занедбаним і здичавілим. Під визолоченим гербом стирчить вивіска кровця, який платить хазяїнові 30 карбованців у місяць за квартиру; чудовий бельетаж найнятий мадамою для пансіону — і то слава богу! На всіх воротах прибито оголошення, що будинок продається і здається внайми, і ніхто його не купує і не наймає. Вулиці мертві; рідко по бруку проторох-

* Була колись Троя, були і ми, троянці (лат.).

** Старі, як вулиці (франц.).

тять карета; панночки біжать до вікон, коли їде один з поліцеймейстерів зі своїми козаками. Підмосковні села теж порожні й сумні. Рогова музика не гримить у гаях Свирлова і Останкіна; площки і кольорові ліхтарі не освітлюють англійських доріжок, які нині позаростали травою, а бували позаставлювані миртовими і померанцевими деревами. Запорошені куліси домашнього театру беруться тліном у залі, залишеній після останньої вистави французької комедії. Панський будинок дряхліє. У флігелі живе німець-управитель і клопочеться про дротяний завод. Обіди дають уже не хлібосоли старовинного крою, в день хазяйських іменин чи на догоду веселим ненажерам, на честь вельможі, що відійшов від двору, а дає товариство гравців, які задумали обікрати напевно юнака, що вийшов з-під опіки, або саратовського відкупщика. Московські бали... Шкода! Подивіться на ці домашні зачіски, на ці білі черевички, майстерно забілені крейдою... Кавалери набрані то тут, то там — що за кавалери! «Лихо з розуму» є вже картина застаріла, сумний апахронізм. Ви в Москві вже не знайдете ні Фамусова, який кожному, ти знаєш, радий—і князеві Петрові Іллічу, і французові з Бордо, і Загорецькому, і Скалозубові, і Чацькому; ні Татъяни Юрїївни, яка

Бали дає щонайбагатші
До посгу з самого Рїздва,
А влітку свята все на дачі.

Хлестова — у могилі, Репетилів — на селі. Бідна Москва!..

Петро I не любив Москви, де на кожному кроці зустрів чав пам'ятки заколотів і страт, закоренілу старовину і впертий опір марновірства і забобонів. Він покинув Кремль, де йому було не душно, але тісно; і на далекому березі Балтійського моря шукав дозвілля, простору і свободи для своєї могутньої і неспокоїної діяльності. Після нього, коли стара наша аристократія повернула свою попередню силу і вплив, Долгорукі мало були не повернули Москві своїх госуларів; але смерть молодого Петра II знову затвердила за Петербургом його недавні права.

Занепад Москви є неминучий наслідок піднесення Петербурга. Дві столиці не можуть у рівній мірі процвітати в одній і тій самій державі, як двоє сердець не існує в тілі людському. Але збіднення Москви доводить і інше: збід-

нення російського дворянства, що сталося почасти від роздрібнення маєтків, які зникають з страшенною швидкістю, почасти з інших причин, про які встигнемо ще поговорити.

Але Москва, втративши свій блиск аристократичний, процвітає в інших відношеннях: промисловість, дуже покровительствувана, в ній оживилась і розвинулась з незвичайною силою. Купецтво багатіє й починає селитися в палацах, що їх покидає дворянство. З другого боку, освіта любить місто, де Шувалов заснував університет за визначенням Ломоносова.

Літератори петербурзькі, здебільшого не літератори, а заповзятливі й кмітливі літературні відкупщики. Вченість, любов до мистецтва і таланти незаперечно на боці Москви. Московський журналізм уб'є журналізм петербурзький.

Московська критика з честю відрізняється від петербурзької. Шеви́рьов, Киреевський, Погодін та інші написали кілька досліджень, які достойні стати поряд з кращими статтями англійських *Reviews**, тимчасом як петербурзькі журнали судять про літературу, як про музику; про музику, як про політичну економію, тобто навмання і сяк-так, часом влучно й дотепно, але здебільшого необгрунтовано і поверхово.

Філософія німецька, яка знайшла в Москві, можливо, западто багато молодих послідовників, здається, починає поступатися перед духом більш практичним. І проте вплив її був благотворний: вона врятувала нашу молодь від холодного скептицизму французької філософії і віддалила її від захоплюючих і шкідливих мрій, що справляли такий шкідливий вплив на крапий цвіт попереднього покоління!

До речі: я знайшов у моїх паперах цікаве порівняння між обома столицями. Воно написане одним з моїх приятелів, великим меланхоліком, що має часом свої світлі хвилини веселості.

Ломоносов

Наприкінці книги своєї Радіщев умістив слово про Ломоносова. Воно писане стилем падутим і важким. Радіщев мав таємний намір завдати удару недоторканій славі Росського Піндара. Варто відзначити й те, що Радіщев ретельно прикрив цей намір вивертами пошани й повівся зі славою Ломоносова значно обережніше, ніж з верховною

---

* Оглядів (франц.).

владою, на яку напав з такою безумною зухвалістю. Він понад тридцять сторінок заповнив пошлыми похвалами віршувальникові, риторові і граматикові, щоб наприкінці свого слова вмістити такі бунтівні рядки:

Ми хочемо показати, що у відношенні російської словесності той, хто шлях до храму слави проклав, є перший провинний у набутті слави, хоч би він увійти в храм не міг. Бакон Веруламський не вартий хіба нагадування, що міг тільки сказати, як можна поширювати науки? Не варті хіба подяки мужні письменники, що повстають проти згубництва й всесильства тому, що не могли звільнити людство від пут і полону? І ми не пошануємо Ломоносова, тому що не розумів правил законів видовищного віршоскладання і нудився в спопеї, що щурявся у віршах чулості, що не завжди був проникливий у судженнях і що в самих одах своїх вміщував інколи більше слів, ніж думок

Ломоносов був великою людиною. Між Петром I і Катериною II він один є самотнім сподвижником освіти. Він створив перший університет. Він, краще сказати, сам був першим нашим університетом. Але в цьому університеті професор поезії і словесності не що інше, як справжній чиновник, а не поет, патхненний з пеба, не оратор, що сильно захоплює. Одноманітні й обтяжливі форми, в які відливав він свої думки, дають його прозі хід утомний і важкий. Ця схоластична величавість, напівслов'янська, напівлатинська, зробилася була необхідністю; на щастя, Карамзін визволив мову від чужого ярма і повернув їй свободу, повернувши її до живих джерел народного слова. У Ломоносові нема ні почуття, ні уяви. Одн його, писані за зразком тодішніх німецьких віршувальників, давно вже забутих у самій Німеччині, втомні й надуті. Його вплив на словесність був шкідливий і досі на ній позначається. Пишномовність, вишуканість, одвернення від простоти й точності, відсутність усякої народності й оригінальності — ось сліди, залишені Ломоносовим. Ломоносов сам не дорожив своєю поезією і значно більше дбав про свої хімічні досліди, ніж про обов'язкові оди на високоурочистий день тезоіменитства тощо. З яким презирством говорить він про Сумарокова, пристраского до свого мистецтва, *про цю людину, яка ні про що, крім як про вбоге своє римування не думає!..* Зате з яким запалом говорить він про науки, про освіту. Дякується листи його до Шувалова, до Воронцова та ін.

Ніщо не може дати кращого поняття про Ломоносова, як ось цей рапорт, поданий ним Шувалову, про свої вправи з 1751 року по 1757:

«За ордером вашого сіятельства велено всім академічним професорам і ад'юнктам, щоб рапортували вашому сіятельству про свої праці і вправи в науках за 1751 року донині. Внаслідок цього рапорту, що з того часу до нижшнього числа за моєю професією та в інших науках я учинив по роках.

В 1751 році.

В хімії. 1) Проведено багато дослідів хімічних, здебільшого вогнем для дослідження природи барв, що доводить того ж року журнал лабораторії на 12 аркушах та інші записки. 2) Виголошував складену свою промову про користь хімії російською мовою. 3) Видумав деякі нові інструменти для фізичної хімії.

У фізиці. 1) Робив досліди у великі морози для виявлення: в якій пропорції повітря стискається і розширюється по всіх градусах термометра. 2) Влітку зроблено досліді запалювальним склоом і термометром, наскільки високо підіймається ртуть на різних відстанях від запалювальної точки. 3) Зроблено досліді, як відокремлювати олово від свинцю самим плавлінням, без будь-яких сторонніх матерій, простою механікою, що чималій успіх має і всьми дешево коштує.

В історії. Читав книги для збирання матерій до написання російської історії: Нестора, закони Ярославів, Великий літописець, Татишва перший том, Кромера, Вейселя, Гелмода, Арнолда та інші, з яких брав потрібні ексцерпти або виписки і примітки, усіх числом 653 статті, на 15 аркушах.

У словесних науках. 1) Написав трагедію, що *Демофонт* називається. 2) Писав вірші на ілюмінації. 3) Зібрані раніше матеріали для написання граматики почав упорядковувати. Давав приватні лекції студентам з російського віршування; а особливо Поповському, який пізні професором. 4) Диктував студентам написаний мною початок третьої книги красномовства — про віршування взагалі.

В 1752 році.

В хімії. 1) Роблено багато хімічних дослідів для теорії барв, про що видно з журналу цього року на 25 аркушах. 2) Показував студентам хімічні досліді тим курсом, як сам навчався у Генкеля. 3) Для ясного поняття і короткого пізнання всієї хімії диктував студентам і тлумачив написані мною з фізичної хімії пролегомени латинською мовою, які містяться на 13 аркушах, в 150 параграфах, з багатьма фігурами, на шести піваркушах. 4) Вишайшов способи і практикою довів, як складати мусію. 5) За канцелярським указом навчав складати різнобарвні стекла присланого з канцелярії будівництва учня Дружиніна для тугтешніх скляних заводів.

У фізиці. 1) Робив електричні повітряні спостереження з чималою безпекою. 2) Взимку повторював досліді про різний протяг повітря за градусами термометра.

В історії. Для збирання матеріалів для російської історії читав Кранца, Преторія, Мурагорія, Йорнанда, Прокопія, Павла дякона, Зонара, Феофана Сповідника, Леона Граматика та інших ексцерптів потрібних на 5 аркушах в 161 статті.

У словесних науках. 1) Написав оду на вшестя на престол її імператорської величності. 2) Лист про користь скла. 3) Винаходив ілюмінації й писав до них вірші: на 25 квітня, на 5 вересня, на 25 листопада. 4) Ораторії, другої частини красномовства, написав 10 аркушів.

В хімії. 1) Тривали досліди щодо природи барв, що доводить журнал того ж року на 56 аркушах. 2) По закінченні лекцій робив нові хіміко-фізичні досліди, аби привести хімію скільки мога до філософського пізнання й зробити частиною основної фізики; з тих численних дослідів, де міра, вага та їх пропорції показані, складено багато цифрових таблиць, на 24 піваркушевих сторінках, де кожен рядок цілий дослід містить.

У фізиці. 1) З покійним професором Ріхманом робив хіміко-фізичні досліди в лабораторії для дослідження градусу тепла, який на себе вода бере від погашених у ній матеріалів, перше розпечених. 2) Робив спостереження електричної сили в повітрі з великою небезпекою. 3) Говорив на прилюдних зборах промову про явища повітряні, що від електричної сили походять, з виглумаченням багатьох інших властивостей природи. 4) Робив досліди, з яких виявилось, що барви, а особливо червона, на морозі яскравіші, ніж у теплі.

В історії. 1) Записки із згаданих раніше авторів приводив під статті числами. 2) Читав Російські Академічні Літописці, без записок, щоб загальне поняття мати широко про діяння російські.

У словесних науках. 1) Для російської граматики дієслова упорядкував. 2) П'ять просктів з віршами на ілюмінації і фейерверки: на 1 січня, на 25 квітня, на 5 вересня, на 25 листопада і на 18 грудня.

(Далі в статті О. С. Пушкіна наводиться рапорт-звіт Ломоносова за роки 1754, 1755, 1756).

Сумароков був блазнем у всіх тодішніх вельмож: у Шувалова, у Паніна; його дражили, під'юджували й забавлялися його вихватками. Фонвізін, характер якого має потребу у виправданні, забавляв знатних, передражуючи Олександра Петровича якнайдосконаліше. Державін нишком писав сатири на Сумарокова і приїжджав, ніби нічого і не було, тішитись його люттю. Ломоносов був іншого крою. З ним жартувати було невигідно. Він скрізь був той самий: дома, де всі його боялись; в палаці, де він скуб за вуха пажів; в Академії, де, як свідчить Шлецер, не сміли при ньому й писнути. Мало кому відома віршована його перепалка з Дмитрієм Сеченовим з приводу Гімна бороді, не надрукованого в жодному збірнику його творів. Вона може дати поняття про зарозумілість поета, як і про нетерпимість проповідника. При всьому тому Ломоносов був добродушний. Який хороший його лист про родину нещасного Ріхмана! Щодо самого себе він був дуже безтурботний, і, здається, дружина його хоч була й німкеня, але мало тямала в хазяйстві. Вдова старого професора, почувши, що мова йде про Ломоносова, спитала: «Про якого Ломоносова говорите ви? чи не про Михайла Васильовича? Ото була пуста людина! бувало від нього завжди бігали до нас по кофейник. От Тредьяковський, Василь Кирилович — ось

цей був шановна і порядна людина». Тредьяковський був, звичайно, шановна й порядна людина. Його філологічні і граматичні розвідки дуже визначні. Він мав про російське віршування ширші поняття, ніж Ломоносов і Сумароков. Любов його до Фенелонового епосу робить йому честь, а думка перекласти його віршами і самий вибір вірша доводить незвичайне почуття прекрасного. В *Тілемахіді* багато є хороших віршів і щасливих зворотів. Радіщев написав про них цілу статтю (див. збірник творів О. Радіщева). Дельвіг наводив часто такий вірш як зразок прекрасного гекзаметра:

Корабель Одисеїв

Бігом хвилі ділав, зник із очей, заховався.

Взагалі вивчення Тредьяковського дає більше користі, ніж вивчення інших наших старих письменників. Сумароков і Херасков справді не варті Тредьяковського,— *habent sua fata libelli**.

Радіщев докоряє Ломоносову за підлесливість і тут-таки пробаचाє йому. Ломоносов заповнив урочисті свої оди пишомовною хвалою; він прямо називає благодійника свого графа Шувалова своїм благодійником; він у якійсь придворній ідилії оспівує графа К. Разумовського під ім'ям Полідора; він віршами поздоровляє графа Орлова з поверненням його з Фінляндії; він пише: *Його сіятельство граф М. А. Воронцов по своїй високій до мене милості зволив узяти від мене проби мозаїчних сполук для того, щоб показати її величності.*— Нині все це вивелося із звичаю. Річ у тім, що відстань від одного стану до другого в той час ще існувала. Ломоносов, народжений в низькому стані, не думав підвищити себе зухвалістю й напібратством з людьми вищого стану (хоч, проте, за чинном він міг бути їм і рівня). Але зате вмів він за себе постояти й не дорожив ні заступництвом своїх меценатів, ні своїм добробутом, коли йшлося про його честь чи про торжество його улюблених ідей. Послухайте, як пише він цьому самому Шувалову, заступникові муз, високому своєму патрону, який здумав був з нього пожартувати: «Я, ваше високопревосходительство, не тільки у вельмож, а й навіть у господа мого бога дурнем бути не хочу»**.

* Книги мають свою долю (лат.).

** Див. його лист до графа Шувалова. (Прим. Пушкіна).

Іншим разом, засперечавшись з тим самим вельможею, Ломоносов так його розсердив, що Шувалов закричав: «Я відставляю тебе від Академії!» — «Ні,— відказав гордо Ломоносов,— хіба Академію від мене відставляють». Ось який був цей принижений складач похвальних од і придворних ідилій!

Patronage (покровительство) досі зберігається у звичаях англійської літератури. Шановний Кребб, що помер торік, подарував усі свої прекрасні поеми to his Grace the Duke etc *. У своїх покірних присвятах він шанобливо згадує про ласки і високе протегування, яких він удостоївся, etc. В Росії ви не зустрінете нічого подібного. У нас, як зауважила m-me de Staël, словесністю займалися здебільшого дворяни (En Russie quelques gentilshommes se sont occupés de littérature **). Це надало особливої фізіономії нашій літературі; у нас письменники не можуть шукати ласки і покровительства у людей, яких вважають собі рівню, і дарувати свої твори вельможі чи багатієві, сподіваючись одержати від нього 500 карбованців або перстень, прикрашений дорогими самоцвітами. Що ж із цього виходить? що нинішні письменники благородніше мислять і почувають, ніж мислив і почував Ломоносов і Костров? Дозвольте мати щодо цього сумнів.

Тепер письменник, що червоніє при самій думці присвятити книгу свою людині, яка вища за нього на два чи три чини, не соромиться прилюдно потискати руку журналістові, ошельмованому загальною думкою, але який може пошкодити продажевi книги або хвалебним оголошенням заманути покупців. Нині останній з писак, готовий на всяку приватну підлоту, гучно проповідує незалежність і пише безіменні пасквілі на людей, перед якими плазує в їх кабінеті.

До того ж з деякого часу література стала в нас ремеслом вигідним і публіка спроможна дати більше грошей, ніж його сіятельство такий-то, чи його превосходительство такий-то. Хоч би як там було, повторюю, що форми нічого не важать; Ломоносов і Кребб достойні пошани всіх чесних людей, незважаючи на їхні покірні присвяти, а пани NN все-таки варті презирства—дарма, що в своїх книжках вони проповідують незалежність і що вони свої твори присвя-

---

* Його світлості герцогові і т. д. (англ.).

** В Росії кілька дворян зайнялися літературою (франц.).

чують не доброму й розумному вельможі, а якій-небудь шельмі і брехунові, подібному до них.

Шлюби

Радіщев у розділі *Чорна Грязь* говорить про шлюби мимоволі й гірко картає самовладдя панів і потурання градодержців (городничих?). Взагалі нещастя життя родинного є прикметна риса в звичаях російського народу. Посилаюсь на російські пісні: звичайний їх зміст — або скарги красуні, виданої заміж силою, або докори молодого чоловіка осоружній дружині. Весільні пісні наші сумні, як голосіння похоронне. Питали одного разу в старій селянці, чи з пристрасті вийшла вона заміж? «З пристрасті,— відповіла стара: — я стала була опиратися, та староста загрожував мене відшмагати». — Такі «пристрасті» звичайні. Силувані шлюби давнє лихо. Недавно уряд звернув увагу на роки тих, що беруть шлюб: це вже крок до поліпшення. Насмілюся сказати одно: вік, визначений законним строком для вступу в шлюб, міг би для жіночої статі бути зменшений. П'ятнадцятилітня дівка і в нашому кліматі вже *на відданні*, а селянські родини потребують робітниць.

Російська ізба

У *Пешках* (на станції, нині знищеній) Радіщев з'їв шматок яловичини й випив чашку кав'яру. Він користується цією нагодою, щоб згадати про нещасних африканських невольників, і тужить про долю російського селянина, який не вживає цукру. Все це було тодішнім модним красномовством. Але чудовий опис російської ізби:

Чотири стіни, до половини вкриті так, як і вся стеля, сажєю; підлога в щільнах, на вершок принаймні поросла брудом; ніч без димаря, але добрий захист від холоду, і дим, який щоранку зимою і влітку наповнює хату; віконця з натягненим пузирем, який робив присмерк і опівдні і ледве пропускав світло; горшків два чи три (щаслива ізба, коли в одному з них є щодня рідкі шті!); дерев'яна миска і кружки, тарілками називані; стіл, сокирою зроблений, який вискрібають скребачкою на свята. Корито годувати свиней або телят, коли є, спати з ними разом, ковтаючи повітря, в якому запалена свічка начебто в тумані чи за запоною здається. На щастя, є дїжка з квасом, на одст схожим і надворі баня, в якій, коли не паряться, то спить худоба. Плоскінна сорочка. взуття, дане природою, онучки з личаками для виходу.

Зовнішній вигляд російської ізби мало змінився з часів Мейерберга. Подивіться на малюнки, додані до його *Подорожі*. Ніщо так не схоже на російське село в 1662 році, як російське село в 1833 році. Ізба, млин, огорожа,— навіть ця ялина, це сумне тавро північної природи — ніщо, здається, не змінилось. Одначе, сталися поліпшення принаймні на великих шляхах: димар у кожній хаті; скло заступило натягнутий пузир; взагалі більше чистоти, вигод, що англійці називають *comfort* *.

Очевидно, що Радіщев намалював карикатуру; але він згадує про баню і про квас як про необхідності російського побуту. Це вже ознака достатку. Варте уваги й те, що Радіщев, примусивши свою хазяйку скаржитися на голод і неврожай, закінчує картину злиднів і лиха цією рисою: і почала садовити хліб у піч.

Фонвізін, який років за п'ятнадцять перед тим подорожував по Франції, говорить, що, по чистій совісті, доля російського селянина здалася йому щасливішою за долю французького землероба. Вірю. Згадаймо опис Лабрієра **; слова пані Севінше ще сильніші тим, що вона говорить без обурення і піркоти, а просто розказує, що бачить і до чого звикла. Доля французького селянина не поліпшилася за царювання Людовіка XV та його наступника...

Прочитайте скарги англійських фабричних робітників: волосся стане дибом від жаху. Скільки огидних мордувань, незрозумілих мук! яке холодне варварство з одного боку,

* Комфорт (англ.).

** L'on voit certains animaux farouches, des mâles et des femelles, répandus pas la campagne, noirs, livides et tout brûlés du soleil, attachés à la terre qu'ils fouillent et qu'ils remuent avec une opiniâtreté invincible; ils ont comme une voix articulée, et quand ils se lèvent sur leurs pieds, ils montrent une face humaine, et en effet ils sont des hommes. Ils se retirent la nuit dans des tannières où ils vivent de pain noir, d'eau et de racines; ils épargnent aux autres hommes la peine de semer, de labourer et de recueillir pour vivre, et méritent ainsi de ne pas manquer de ce pain qu'ils ont semé». Les Caractères. (Прим. Пушкіна). (По полях розсіяні дикі тварини, самці і самиці, чорні, побагровілі, засмалені сонцем, похилені до землі, яку вони копають і копірсаються в ній з нездоланною впертістю; між ними начебто чути членороздільну мову, а коли вони випростуються, то ми бачимо людське обличчя; справді — це люди. На ніч вони йдуть у свої лігва, де живляться чорним хлібом, водою і корінням; вони звільняють інших людей від труду сіяти, обробляти і збирати для харчування, і в нагороду за все це позбавлені змоги їсти той хліб, який самі сіють. Характери (франц.).

з другого—яка страшна бідність! Ви подумаете, що йдеться про будівництво фараонових пірамід, про євреїв, які працюють під бичами єгиптян. Зовсім ні: йдеться про сукна пана Сміта або про голки пана Джексона. І зауважте, що все це є не зловживання, не злочин, а робиться в суворих межах закону. Здається, що нема в світі нещасніших за англійського робітника, але подивіться, що робиться там, коли винайдуть нову машину, яка визволяє раптом від каторжної роботи тисяч п'ять чи шість народу і позбавляє їх останнього шматка хліба... У нас нема нічого подібного. Повинності взагалі не обтяжливі. Подушне платиться громадою; панщина визначена законом; оброк не руйнівний (крім як поблизу Москви і Петербурга, де різноманітність оборотів промисловості посилює і подразнює користоловність власників). Поміщик, наклавши оброк, залишає на волю свого селянина діставати його, як і де він хоче. Селянин промишляє, чим задумає, і йде іноді за 2000 верст заробляти собі гроші... Зловживань скрізь багато; карні справи скрізь жахливі.

Гляньте на російського селянина: чи є хоч тінь рабського приниження в його ході і мові? Про його сміливість і кмітливість і казати нема чого. Перейнятливість його відома. Проворність і вправність гідні подиву. Мандрівник їздить з краю в край по Росії, не знаючи жодного слова поросійськи, і скрізь його розуміють, виконують його вимоги, укладають з ним умови. Ніколи не зустрінете ви в нашому народі того, що французи називають *un badaud**; ніколи не помітите в нього ні грубого подиву, ні неуцького презирства до чужого. В Росії нема людини, яка б не мала свого власного житла. Жебрак, ідучи блукати по світу, залишає свою хату. Цього нема в чужих краях. Мати корову скрізь у Європі є ознака розкоші; у нас не мати корови є ознака жахливої бідності. Наш селянин охайний за звичкою і за правилом: щосуботи ходить він у баню; вмивається по кілька разів на день... Доля селянина поліпшується з кожним днем в міру поширення освіти... Добробут селян тісно зв'язаний з добробутом поміщиків; це очевидно для всякого. Звичайно: мають ще статися великі зміни; але не треба квапити час і без того вже досить діяльний. Найкращі і найміцніші зміни ті, які виникають від самого поліпшення звичаїв, без насильних струсів політичних, страшних для людства...

* Роззява (франц.).

Сліпий

Сліпий старик співає вірш про Олексія, божого чоловіка. Селяни плачуть; Радіщев ридає слідом за ямським зібранням... О природо! яка ж ти владна! Селяни дають старикові милостиню. Радіщев тремтячою рукою дає йому карбованець. Старик відмовляється від нього, бо Радіщев дворянин. Він розповідає, що замолоду позбувся він очей на війні на покару за свою жорстокість. Тимчасом баба підносить йому пирога. Старик бере його з захватом. *Ось справжня благодіяння*,— вигукує він. Радіщев, нарешті, дарує йому хустку на шию і сповіщає нас, що старик помер кілька днів пізніше і похований з цією хусткою на шиї.— Ім'я Вертера, зустрінуте на початку розділу, пояснює загадку.

Замість усього цього пустослів'я, краще було б, якби Радіщев, до речі про старий і всім відомий *Вірш*, поговорив з нами про наші пародні легенди, які досі ще не надруковані і які містять у собі так багато справжньої поезії. М. М. Язиков і П. В. Киреевський зібрали їх кілька etc.

Рекрутство

Городня. — Вїжджаючи в це село,— пише Радіщев,— не віршувальницьким співом слух мій був уражений, а зойком жінок, дітей і стариків, що проймав серце. Вставши з моєї кибитки, відпустив я її до поштового двору; цікавлячись дізнатися про причину помітного на вулиці сум'яття.

Підійшовши до однієї купи, дізнався я, що рекрутський набір був причиною ридання і сліз багатьох з натовпу. З багатьох селищ казенних і поміщицьких зійшлися ті, що їх виводили, щоб віддати в рекрути.

В одному натовпі стара жінка років п'ятдесяти, тримаючи за голову двадцятилітнього парубка, голосила: «Люба моя дитинко, на кого ти мене покидаєш? Кому ти доручаєш дім батьківський? Поля наші поростуть травою, мохом наша хижка. Я, бідна, стара мати твоя, тинятися маю по світу. Хто зірє мою дряхлість від холоду, хто вкриє її від спеки? Хто начеїть мене й нагодує? Та все те не такє серцю тяжке; хто закрие мої очі, коли помиратиму? Хто прийме мое материнське благословення? Хто тіло віддасть спільній нашій матері — сирій землі? Хто прийде спом'янути мене над могилою? Не капне на неї твоя гаряча сльоза; не буде мені відряди тієї».

Біля старої стояла дівка, вже доросла. Вона теж голосила: «Прости, мій друже щирий, прости, моє ясне сонечко. Мені, твоїй нареченій, не буде більше ні втихи, ні веселощів. Не позаздрять мені подруги мої. Не зійде наді мною сонце на радість. Тужити ти мене покидаєш ні вдовою, ні мужньою жоною. Хоч би нелюди наші старости, хоч дали б

нам повінчатися; хоч би ти, мій милий друже, хоч би заснув одну ніченьку, заснув би на моїх білих грудях. А може б, бог наді мною змилувався і дав би мені хлопчика на розраду».

Парубок їм говорив: «Перестаньте плакати, перестаньте краяти моє серце. Кличе нас государ на службу. На мене впав жеребок. Воля божа. Кому не вмирати, той живий буде. А може-таки я з полком до вас прийду. А може-таки дослужусь до чину. Не журися, моя матінко рідна. Бережи для мене Парасков'юшку». — Рекрута цього віддавав з економічного селища.

Зовсім іншого роду слова почув я в натовпі, що стояв поблизу. Серед нього я побачив чоловіка, років тридцяти, середнього зросту, що стояв бадьоро й весело поглядав на тих, які стояли навколо.

«Почув господь бог молитву мою, — казав він. — Дійшли сльози нещасного до утішителя всіх. Тепер буду хоч знати, що доля моя залежати може від доброї чи поганої моєї поведінки. Досі залезала вона від свавілля жіночого. Одна думка тішить, що без суду батогами покараний не буду!»

Дізнавшись з його слів, що він панський був дворак, я цікавився від нього дізнатися про причину незвичайного задоволення. На запитання моє про це він відповів: «Якби, пане мій, з одного боку поставлено було шибеницю, а з другого була глибока річка, і, стоячи між двома загибелями, неминуче треба було б іти праворуч чи ліворуч, в петлю чи у воду, то що вибрали б ви, чого б примусив бажати розум і почуття? Я думаю, та й усякий інший, вибрав би кинутися в річку, сподіваючись, що, перепливши на другий берег, небезпека вже минеться. Ніхто не погодився б випробувати, чи міцна петля, на своїй шні. Так оце воно і зі мною. Важке солдатське життя, але краще за петлю. Добре б і те, якби на тому й кінець був, а вмирати тяжкою смертю, під батогом, під кішками, в кайданах, у льоху, голому, босому, голодному, спраглому, при повсякчасній нарузі; пане мій, хоч холопів своїх вважаєте ви своїм майном, часто гіршим за худобу, але, на нещастя їхне гірке, вони почуття не позбавлені. Вам дивно, бачу я, чути такі слова в устах селянина; але, чувши їх, чому не дивуєтеся з жорстокосердя своїх братів, дворян».

Необхіднішою й пайтяжчою з повинностей народних є рекрутський набір. Спосіб набору скрізь різний і скрізь тягне за собою великі невгоди. Італійський *прес* підпадає щороку під гіркі вихватки опозиції, і проте, існує в усій своїй силі. Пруське *Landwehr** система міцна і вміло пристосована до держави, але ще не виправдана досвідом, збуджує все ремство серед терплячих пруссаків. Наполеонівська конскрипція провадилася при гучному риданні і прокльонах усєї Франції.

Потвора, до малих схилившись дітей,
Лічила роки їх кривавими перстами,
Сини в дому батьків хвилиними гостями
Були тоді etc.

* Ополчення (нім.).

Рекрутство наше тяжке; лицемірити нічого. Досить згадати про закони проти селян, які калічать себе, щоб уникнути солдатства. Скільки праці доклав Петро Великий, щоб привчити народ до рекрутства! Але чи може держава обійтися без постійного війська? Півзаходи ні до чого доброго не приводять. Конскрипція через короткочасність служби, протягом 15 років, робить з усякого народу самих солдатів. В разі народних заколотів міщани б'ються, як солдати; солдати плачуть і міркують, як міщани. Обидві сторони одна з другою тісно зв'язані. Російський солдат, на 24 роки відірваний від середовища своїх співгромадян, робиться чужим усьому, крім свого обов'язку. Він повертається на батьківщину вже старим. Саме його повернення вже є запорука його доброї моральності: бо відставка дається тільки за безпорочну службу. Він прагне тільки спокою. На батьківщині знаходить він лише кілька знайомих стариків. Нове покоління його не знає і з ним не братається.

Черга, що її додержуються деякі поміщики-філантропи, не повинна існувати, поки існують наші дворянські права. Краще вжити ці права на користь нашим селянам і, усуваючи з середовища їх шкідливих негідників, людей, що заслужили вищу кару тощо, робити з них корисних членів громади. Нерозсудливо жертвувати корисним селянином, трудолюбивим, добрим батьком родини, а щадити злодія і п'яницю зубожілого — з пошани до якогось там правила, самовільно нами визнаного. І що означає ця жалюгідна пародія законності!

Радішев дуже нападає на продаж рекрутів та інші зловживання. Продаж рекрутів був у той час уже заборонений, але провадився ще при нагоді. *Простодум* у комедії Княжніна каже, що

Три тисячі зібрав він дома літ в десяток
Не хлібом, не скотом, не виводом теляток
А влучно в рекрути продаючи людей.

Але заборона ця мала свій не вигідний бік: багатий селянин позбавлявся змоги позбутися рекрутства, а доля бідняків, якими торгував безжалісний поміщик, навряд чи через те поліпшилась.

Російське віршування

Твер.— Віршування в нас, говорив товариш мій по трактирному обіді, в різному розумінні як воно сприймається, далеко ще стоїть від величності. Поезія була прокинулася, але нині знову дремає, а віршування ступило один крок, та й стало як пеня.

Ломоносов, зрозумівши смішне в польському одинні наших віршів, скинув з них невластивий їм півкаптан. Давши хороші зразки нових віршів, надів на послідовників своїх узду великого прикладу, і ніхто досі відсахнутися від нього не насмівся. На нещастя, трапилося, що Сумароков у той самий час був; і був неабиякий віршописець. Він застосовував вірші за прикладом Ломоносова, і нині всі слідом за ними не уявляють, щоб інші вірші бути могли, як ямби, як такі, якими писали обидва ці знамениті мужі. Хоч обидва ці віршувальники подавали правила інших віршувальників, а Сумароков і в усіх родах залишив зразки, але вони так маловажні, що ні від кого наслідування не заслужили. Якби Ломоносов переклав Іова або псалмопівця дактилями, або якби Сумароков *Семіру* чи *Димитрія* написав хорямими, то й Херасков додумався б, що можна писати іншими віршами крім ямбів, і більше б слави за восьмилітню свою працю придбав, описавши взяття Казані власним епічним віршем. Не дивуюся, що стародавній треух на Віргілія падітий за ломоносовським покромом; але бажав би я, щоб Омір між нами не в ямбах з'явився, а у віршах, таких як у нього, гекзаметрах, і Костров, хоч і не віршувальник, а перекладач, зробив би епоху в нашому віршуванні, прискоривши хід самої поезії цілим поколінням.

Та не самі Ломоносов і Сумароков спинили російське віршування. Невтомний вагозій Тредьяковський чимало тому сприяв своєю *Телемахідою*. Тепер дати зразок нового віршування дуже важко, де зразки в доброму і поганому віршуванні глибокий пустили корінь. Парнас оточений ямбами, і рими стоять всюди на караулі. Хоч би хто задумав писати дактилями, до того зразу ж приставлять Тредьяковського за наглядача, і найпрекрасніше дитя довго здаватиметься виродком, поки не народяться Мільтон, Шекспір чи Вольтер. Тоді й Тредьяковського викопають з порослої мохом забуття могилі, в *Телемахіді* знайдуться добрі вірші, і їх за візирець ставитимуть.

Довго добрії зміни у віршуванні перешкоджатиме звикле вухо до краєслів'я. Чувши довгий час однозвучне у віршах закінчення, безрим я вважатимемо грубим, недоладним і неструнким. Таким воно й буде, поки французька мова буде в Росії більше за інші вживатися. Почуття наші, як гнучке й молоде дерево, можна виростити і рівно і криво, як волітимемо. А крім того, у вірші, так, як і в усіх речах, може паузувати мода, і якщо вона хоч скільки має в собі природного, то прийнята буде без заперечення. Але все модне не тривале, а особливо у віршуванні. Блеск зовнішній може заіржавіти, а справжня краса не змарніє ніколи. Омір, Віргілій, Мільтон, Расін, Вольтер, Шекспір, Тассо і багато інших читатимуться, поки не зникне рід людський.

Зайвим вважаю я розмовляти з вами про різні вірші, російській мові властиві. Що таке ямб, хорей, дактиль чи анапест, усяк знає, якщо хоч трохи розуміє правила віршування. Але те було б не зайвим, якщо я міг подати приклади, в різних родах достатні. Та сили мої і розуміння короткі. Якщо порада моя може що-небудь зробити, то я б сказав, що російське віршування, та й сама російська мова значно збага-

тилися б, якби переклади віршованих творів робили не завжди ямбами. Значно б епічній поемі властивіше було, якби переклад *Генриади* не був у ямбах, а ямби некраєслівні гірші за прозу.

Радіщев, будши новозапроваджувачем у душі, силкувався змінити й російське віршування. Його вивчення *Тілемахіди* варті уваги. Він перший у нас писав стародавніми ліричними розмірами. Вірші його кращі за його прозу. Прочитайте його *Осьмнадцяте століття*, *Сафічні строфи*, байку, чи, певніше, елегію *Журавлі* — все це має вартість. У розділі, з якого я виписав наведений уривок, вміщена його відома ода. У ній багато сильних віршів.

Звертаюся до російського віршування. Думаю, що з часом ми звернемося до білого вірша. Рим у російській мові дуже мало. Одна викликає другу. *Пламень* неминуче тягне за собою *камень*. *З-за чувства* виглядає неодмінно *искусство*. *Кому не набридли любовь і кровь, трудный і чудный, верный и лицемерный*, та ін.

Багато говорили про пинішній російський вірш. О. Х. Востоков визначив його з великою вченістю і кмітливістю. Напевно, майбутній наш епічний поет вибере його й зробить народним.

Мідне (Рабство)

Мідне. — «У полі береза стояла, в полі кучерявая стояла, ой люлі, люлі, люлі, люлі...» Хоровод молодниць і дівок — танцюють — підійдемо ближче, казав я сам собі, розгортаючи знайдені папери мого приятеля. — Але я читав ось таке. Не міг дійти до хороводу. Вуха мої запнулися печаллю, і радісний голос немудрих веселощів до серця мені не дійшов. О, мій друже! де б ти не був, слухай і суди.

Кожного тижня два рази вся Російська імперія сповіщається, що Н.Н. чи Б.Б. неспроможний чи не хоче заплатити того, що позичав, чи взяв, або чого від нього вимагають. Позичене або програне, проїжджене, прожите, проїдене, пропите, про... або роздароване, втрачене у вогні чи воді, або Н.Н. чи Б.Б. з іншого якого-небудь випадку зайшов у борг чи під стягання. Те і інше нарівні в відомостях приймається. — Публікується: «Цього... дня опівночі о десятій годині, за визначенням повітового суду чи міського магістрату, продаватиметься з публічного торгу відставного капітана Г. . нерухоме майно, будинок, що стоїть у... часті, під №... і при ньому шість душ чоловіків і жіночої статі; продаж буде при тому будинку. Ті, що бажають, можуть оглянути завчасно»

Далі йде картина, жахлива тим, що вона правдоподібна. Не стану розгублюватися слідом за Радіщевим в його надутих, але щирих мріях... з якими цього разу погоджуюся мимоволі...

Про цензуру

Розташувавшись обідати в славному трактирі Пожарського, я прочитав статтю під заголовком *Торжок*. У ній мовиться про свободу книгодрукування; цікаво бачити щодо цього міркування людини, яка цілком дозволила собі цю свободу, надрукувавши у власній друкарні книгу, в якій сміливість думок і висловів виходить за всі межі.

Один з французьких публіцистів дотепним софізмом захотів довести нерозсудливість цензури. Якби, каже він, здібність говорити була найновішим винаходом, то нема сумніву, що уряди не забарилися б запровадити цензуру і на мову: видали б певні правила, і двоє людей, щоб поговорити між собою про погоду, мусили б одержати попередній на те дозвіл.

Звичайно: якби слово не було загальною належністю всього людського роду, а тільки мільйонної частини його,— то уряди конче повинні були б обмежити законами права потужного стану людей, що говорять. Але грамота не є природна здатність, дарована богом всьому людству, як мова чи зір. Людина неграмотна не є виродок і не перебуває поза вічними законами природи. І між грамотіями не всі однаково мають можливість і саму здатність писати книги чи журнальні статті. Друкований аркуш коштує близько 35 карбованців; папір теж скількись там коштує. Отже друк доступний не кожному. (Не кажу вже про талант etc.). Письменники в усіх країнах світу є клас наймалочисленіший з усього населення. Очевидно, що аристократія найдужча, найбезпечніша — є аристократія людей, які на цілі покоління, на цілі століття накладають свій спосіб думання, свої пристрасті, свої заботи. Що значить аристократія породи і багатства в порівнянні з аристократією талантів, що пишуть. Ніяке багатство не може перскупити вплив обнародованої думки. Ніяка влада, ніяке правління не може встояти проти всеруйнівного впливу друкарського спаряда. Поважайте клас письменників, але не допускайте ж його заволодіти вами зовсім.

Думка! велике слово! Що ж і становить велич людини, як не думка? Хай же буде вона вільна, як повинна бути вільна людина: в межах закону, при цілковитому додержанні умов, що їх накладає суспільство.

«Ми в тому й не сперечаємось,— говорять супротивники цензури.— Але книги, як і громадяни, відповідають за себе.

Є закони для тих і для інших. Для чого ж попередня цензура? Нехай книга спочатку вийде з друкарні, і тоді, якщо визнаєте її злочинною, ви можете її ловити, хапати і карати, а автора чи видавця присудити до ув'язнення і до встановленого штрафу».

Але думка вже стала громадянином, вже відповідає за себе, як тільки вона народилася й висловилась. Хіба мова і рукопис не підлягають закону? Усякий уряд має право не дозволяти проповідувати на площах, що кому на думку спаде, і може спинити роздачу рукопису, хоч рядки його написані пером, а не відтиснуті верстатом друкарським. Закон не тільки карає, але й попереджає. Це навіть його благодійна сторона.

Дія людини раптова і одна (*isolé*); дія книги багатозорова й повсюдна. Закони проти зловживань книгодруку не досягають мети закону: не запобігають лихові, рідко його припиняючи. Тільки цензура може виконати те і інше.

Етикет

Владу і свободу поєднати слід на взаємну користь.

Істина незаперечна, якою Радіщев закінчує накреслення про знищення придворних чинів, сповнене думок здебільшого неправдивих, хоч і пошлх.

Припускати приниження в обрядах, установлених етикетом, є просто дурість. Англійський лорд, представляючись своєму королеві, стає навколішки й цілує йому руку. Це не заважає йому бути в опозиції, якщо він того не хоче. Ми щодня підписуємося *покірними слугами*, і здається, ніхто з цього ще не робив висновку, щоб ми просилися в камердинери.

Придворні звичаї, що їх додержували колись при дворі наших царів, знищені в нас Петром Великим при загальному перевороті. Катерина II взялася й до цього кодексу і встановила новий етикет. Він мав перед етикетом, якого додержували в інших державах, ту перевагу, що був заснований на правилах здорового розуму і чемності загальнозрозумілої, а не на забутих переказах і звичаях, що давно змінилися. Покійний цар любив простоту й невимушеність. Він послабив знову етикет, який, у кожному разі, не погано було б відновити. Звичайно, царі не мають потреби

в обрядах, часто для них утомних; але етикет є теж закон; до того ж він при дворі необхідний, бо всякому, хто має честь наближатися до царських осіб, необхідно знати свій обов'язок і межі служби. Де нема етикету, там придворні перебувають у щохвилинному побоюванні зробити щонебудь непристойне. Недобре уславитися невігласом; неприємно здаватися й прислушливим височкою.

Шлюзи

У Вишньому Волочку Радіщев милується шлюзами — благословляє пам'ять того, хто, уподібнившись природі в її добродійстві, зробив ріку *руководільною* і всі кінці єдиної області з'єднав. З пасолодою дивиться він на канал, заповнений навантаженими барками; він бачить тут справжнє землі багатство, додаток землероба і в усьому його блиску потужного пробудника людських діянь, *користолюбство*. Та скоро думки його набувають звичайного свого напрямку. Темними барвами малює становище російського землероба й розповідає таке:

«Хтось, не знайшовши у службі, як то просто кажуть, щастя, чи не бажаючи його в ній знайти, виїхав з столиці, придбав невелике село, наприклад, у сто чи двісті душ, визначив собі шукати прибутку в землеробстві. Не сам він себе призначав до сохи, а намірився найдійовішим способом всіяке зробити застосування природних сил своїх селян, застосовуючи їх для обробітку землі. Способом для цього найпадієнішим визнав він уподібнити селян своїх знярядду, що ні волі, ні бажань не мають; і уподібнив їх справді з деякого погляду нинішнього віку воїнам, що керують ними купою, що кидаються на бій купою, а поодинокі нічого не ваяать. Для досягнення своєї мети, він відібрав у них малій надіа поля і сінокосів, які їм на необхідний прожиток дають звичайно дворяни, як винагороду за всі вимушені роботи, яких вони від селян вимагають. Одно слово, цей дворянин хтось усіх селян, дружин їх і дітей примусив всі дні року працювати на себе. А щоб вони не вмирали з голоду, то видавав він їм певну кількість хліба, під назвою місячини відому. Ті, що не мали родин, місячини не одержували, а за звичаєм лакедемонян бенкетували разом на панському дворі, вживаючи для заповнення шлуку в м'ясоїд рідкі шті, а в пости і в пісні дні хліб з квасом. Справжнє розговляння було хіба що на великодньому тижні.

Таким працівникам видавалося також відповідну і гідну їхніх статків одяжу. Взуття на зиму, тобто личаки, робили вони самі; онучі одержували від пана свого; а влітку ходили босі. Отож у таких в'язнів не було ні корови, ні коня, ні вівці, ні барана. Дозволу тримати їх пан не відбирав, а тільки позбавляв способу до того. Хто був замож-

ніший, хто був поміркованіший у їжі, той держав кілька птиць, що їх пап часом забирав собі, платячи за них ціну, яку сам хотів.

При такому порядку не дивно, що землеробство в селі п. хтось було в квітучому стані. Коли в усіх був поганий урожай, в нього родив хліб сам-четверть; коли в інших добрий був урожай, то в нього збирали хліба сам-десять і більше. Незабаром до двохсот душ він ще купив двісті жертв своєму користолобству; а поводячись з ними так само, як і з першими, щороку збільшував свій маєток, побільшуючи кількість тих, що стогнали на його нивах. Тепер він лічить їх уже тисячами і має славу знаменитого землероба».

Поміщик, описаний Радіщевим, нагадав мені іншого, якого я знав років з 15 тому. Молодий мій спосіб думок і палкість тодішніх почуттів одвернули мене від нього й перешкодили мені вивчити один з найбільш вартих уваги характерів, які вдалося мені зустріти. Цей поміщик був ніби маленький Людовік XI. Він був тиран, але тиран за системою і за переконанням,— мав мету, до якої йшов він з силою душі незвичайною і з презирством до людства, що його й не думав приховувати. Зробившись поміщиком двох тисяч душ, він вважав своїх селян, як то кажуть, розпещеними слабим і безтурботним своїм попередником. Першим старанням його було загальне й цілковите розорення. Він негайно розпочав здійснювати своє накреслення і за три роки довів селян до скрутного становища. Селянин не мав ніякої власності— він орав панською сохою, запряженою панською шкапою, худобу його було всю продано, він сидів за спартакську трапезу на панському дворі; дома він не мав ні штів, ні хліба. Одежа, взуття видавались йому від пана,— одно слово, стаття Радіщева здається картиною господарства мого поміщика.— Як би ви думали? Мучитель мав плани філантропічні. Привчивши своїх селян до злиднів, терпіння і праці, він думав поступово їх збагатити, повернути їм власність, дарувати їм права! Доля не дозволила йому виконати його накреслення. Він був убитий своїми селянами під час пожежі.

ДЕЛЬВІГ

Дельвіг народився в Москві 1798 року 6 серпня. Батько його, що помер генерал-майором в 1828 році, був одружений з дівчицею Рахмановою.

Дельвіг першу освіту дістав у приватному пансіоні; наприкінці 1811 року він вступив у Царськосельський Ліцей.

Здібності його розвивалися повільно. Пам'ять у нього була тупа; поняття ліниві. На 14-му році він не знав ніякої іноземної мови й не виявляв схильності ні до якої науки. В нього помітна була тільки жвавність уяви. Одного разу здумалося йому розказати кільком з своїх товаришів про похід 1807-го року, видаючи себе за очевидця тодішніх подій. Його оповідання було таке живе й правдоподібне і з такою силою вплинуло на уяву молодих слухачів, що кілька днів біля нього збирався гурток допитливих, які вимагали нових подробиць про похід. Чутка про нього дійшла до нашого директора А. Ф. Малиновського, який захотів почути від самого Дельвіга оповідання про його пригоди. Дельвіг посоромився признатись у брехні, такій самій невинній, як і вигадливій, і наважився її підтримати, що й зробив з великим успіхом, так що ніхто з нас не мав сумніву в правдивості його оповідань, поки він сам не признався в своїй вигадці. Мавши ще п'ять років від роду, надумав він розказувати про якесь чудесне видіння й збентежив ним усю свою сім'ю. В дітей, обдарованих грайливістю розуму, схильність до брехні не заважає ширості й прямодушності. Дельвіг, що розказує про таємничі свої видіння і про вдавані небезпеки, яких нібито зазнавав у батьковім обозі, ніколи не брехав на виправдання якої-небудь вини, щоб уникнути догани чи кари.

Любов до поезії прокинулася в нього рано. Він знав майже напам'ять збірник російських віршів, виданий Жуковським. З Державіним він не розлучався. Клопштока, Шіллера і Гельті прочитав він з одним своїм товаришем, живим лексиконом і натхненним коментарієм; Горація вивчав у класі під керівництвом професора Кошанського. Дельвіг ніколи не втручався в ігри, що вимагали моторності і сили; він віддавав перевагу прогулянкам по алеях Царського Села і розмовам з товаришами, розумові схильності яких були схожі з його власними. Першими його спробами у віршуванні були наслідування Горація. Оди «До Діона», «До Лілети», «Доріді» писані ним на п'ятнадцятому році й надруковані в збірнику його творів без будь-якої зміни. В них уже помітне надзвичайне почуття гармонії і тієї класичної стрункості, яку він ніколи не зраджував. У той час (1814 року) покійний Волод. Ізмайлов був видавцем «Вестника Европы». Дельвіг послав йому свої перші спроби; вони були надруковані без імені його й привернули увагу одного знавця, який, бачачи твори нового, невідомого пера,

які вже мають на собі відбиток досвіду і зрілості, морочив собі голову, стараючись відгадати таємницю аноніма. А втім, ніхто не звернув тоді уваги на ранні праці такого прекрасного таланту! ніхто не привітав натхненного юнака, тимчасом як вірші одного з його товаришів, вірші посередні, помітні тільки через деяку легкість і чистоту детального опрацювання, в той самий час були розхвалені й прославлені, мов чудо! Але така доля Дельвігова: він не був оцінений при ранній появі на короткому своєму шляху; він ще не оцінений і тепер, коли спочиває в своїй передчасній могилі!

ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

*Повісті, видані Пасічником Рудим Паньком. Видання друге.
Дві частини у 8 ч. арк., XIV, 203 і X. 223, в друк.
Департаменту Зовніш. торгівлі.*

Читачі наші, звичайно, пам'ятають враження, справлене на них появою «Вечорів на хуторі»: всі зраділи з цього живого опису племені, яке співає й танцює, з цих свіжих картин української природи, з цих веселощів, простодушних і разом лукавих. Як здивувалися ми з російської книги, яка примусила нас сміятися, ми, що не сміялися з часів Фонвізіна! Ми такі були вдячні молодому авторові, що охоче пробачили йому нерівність і неправильність його стилю, незв'язаність і неправдоподібність деяких оповідань, залишивши ці вади на поживу критиці. Автор виправдав таку поблажливість. Він з того часу безперестанку розвивався й удосконалювався. Він видав «Арабески», де є його «Невський проспект», найповніший з його творів. Слідом після того з'явився «Миргород», де з жадібною всі прочитали і «Старосвітських поміщиків», що жартівливу, зворушливу ідилію, яка примушує вас сміятися крізь сльози суму й розчулення, і «Тараса Бульбу», якого початок вартий Вальтер Скотта. П. Гоголь іде ще вперед. Бажаємо й сподіваємось мати часто нагоду говорити про нього в нашому журналі*.

---

* Цими днями буде поставлена на тутешньому Театрі його комедія *Ревізор*. (Прим. Пушкіна).

ВОЛЬТЕР

(Correspondance inédite de Voltaire avec le président de Brosses, etc. Paris, 1836 *).

Недавно видано в Парижі листування Вольтера з президентом де-Броссом. Воно стосується купівлі землі Вольтером в 1758 році.

Усякий рядок великого письменника стає дорогоцінним для потомства. Ми з цікавістю розглядаємо автографи, хоч би вони були не що інше, як уривок із зшитка витрат чи записки до кравця про відстрочку платежу. Нас мимоволі вражає думка, що рука, яка накидала ці смиренні цифри, ці незначні слова, тим же самим почерком і, можливо, тим же самим пером написала й великі твори, предмет наших вивчень і захватів. Але, здається, самому Вольтеру даю було скласти з ділового листування про купівлю землі книгу, яка на кожній сторінці примушує вас сміятися, і надати угодам і купчим всю принадність дотепного памфлета. Доля на такого забавного покупця наслава продавця не менш забавного. Президент де-Бросс є один з найвидатніших письменників минулого століття. Він відомий багатьма вченими творами**, але найкращими з його творів ми вважаємо листи, ним написані з Італії в 1739—1740 і недавно видані під заголовком: «L'Italie il y a cent ans»^{1**}.

У цих дружніх листах де-Бросс виявив надзвичайний талант. Ученість справжня, але ніколи не обтяжена педантизмом, глибокодумність, жартівлива дотепність, картини, накидані недбало, але живо і сміливо, ставлять його книгу вище за все, що писано було в цьому ж роді.

Вольтер, вигнаний з Парижа, змушений тікати з Берліна, шукав притулку на березі Женевського озера. Слава не рятувала його від турбот. Особиста свобода його була не безпечна; він боявся за свої капітали, роздані ним у різні руки. Заступництво маленької міщанської республіки

---

* Невидане листування Вольтера з президентом де-Броссом та ін., Париж, 1836 (франц.).

¹ Histoire des navigations aux terres australes; Traité de la formation mécanique des langues; Histoire du VII siècle de la République Romaine; Traité du culte des dieux fétiches, та ін. (Прим Пушкіна).

Переклад: Історія морських плавань у південні землі; Трактат про механічне утворення мов; Історія VII століття Римської республіки; Трактат про богів-фетишів (франц.).

*** «Італія сто років тому» (франц.).

не дуже його підбадьорювало. Він хотів про всякий випадок помиритися з своєю вітчизною й бажав (пише він сам) мати одну ногу в монархії, другу в республіці — аби переступати туди й сюди, зважаючи на обставини. Містечко Турне (Тоунпоу), що належало президентові де-Броссу, привернуло його увагу. Він знав президента як людину безтурботну, марнотратну, що завжди потребує грошей, і зайшов з ним у переговори таким листом:

«Я прочитав з величезною приємністю те, що ви пишете про Австралію; але дозвольте зробити вам пропозицію, яка стосується твердої землі. Ви не така людина, щоб Турне могло давати вам прибуток. Шу, ваш орендар, думає знищити свій контракт. Чи хочете продати мені землю вашу на все життя? Я старий і хворий. Я знаю, що ця справа для мене невігідна; але вам вона буде корисна, а мені приємна — і ось умови, які здумалося мені подати на ваш розсуд.

Зобов'язуюсь з матеріалів вашого прегидкого замка збудувати гарненький будиночок. Думаю на те витратити 25 000 ліврів. Решту 25 000 ліврів заплачу вам готовими грішми.

Все, чим прикрашу землю, всю худобу, все землеробське знаряддя, яке придбаю для господарства, буде вам належати. Якщо помру, не встигнувши збудувати будинок, то у вас залишаться в руках 25 000 ліврів, і ви добудуєте його, якщо ви схочете. Але я постараюся прожити ще два роки, і тоді ви матимете даром дуже порядний будиночок.

Крім того зобов'язуюсь прожити не більше чотирьох або п'яти років.

Взамін цих чесних пропозицій, вимагаю вступити в повне володіння вашим рухомим і нерухомим майном, правами, лісом, худобою і навіть канопником, аж до того часу, як він мене поховає. Якщо цей забавний торг здасться вам вигідним, то ви одним словом можете затвердити його не на жарт. Життя занадто коротке: справи не повинні тягтися. Додам ще слово. Я прикрасив мою нірку, прозвану *les Délices**; я прикрасив будинок у Лозанні; те і друге тепер коштує вдвоє проти колишньої їх ціни: те саме зроблю й з вашою землею. В теперішньому її стані ви ніколи її з рук не збудете.

В кожному разі прошу вас зберегти все це в таємниці, і честь маю», та ін.

Де-Бросс не забарився з відповіддю. Лист його, як і Вольтерів, повний розуму і веселості.

«Якби я був з вами в сусідстві (пише він) у той час, як ви оселилися так близько до міста**», то, захоплюючись разом з вами фізичною красою берегів вашого озера, я б мав честь шепнути вам на вухо, що моральний характер жителів вимагав, щоб ви оселилися у Франції з двох важливих причин: по-перше, тому що треба жити в

* Відрада (франц.).

** Вольтер у 1755 році купив *les Délices sur St. Jean* поблизу самої Женеви. (Прим. Пушкіна.).

себе дома, по-друге, тому що не треба жити в чужих. Ви не можете уявити, як ця республіка примушує мене любити монархії.. Я б вам і тоді запропонував свій замок, якби він був вас вартий; але замок мій не має навіть честі бути старовиною: це просто мотлох. Ви здумали повернути йому юність, як Мемнону: я дуже схвалюю ваше припущення. Ви не знаєте, можливо, що д'Аржанталь мав для вас той самий вимір.— Візьмемось до діла».

Тут де-Бросс розглядає одну по одній усі умови, пропонувані Вольтером; з деякими погоджується, інші заперечує, виявляючи кмітливість і тонкощі, яких Вольтер від президента, здається, не сподівався. Це підбурило його самолюбство. Він почав хитрувати; листування зав'язалося жвавіше. Нарешті 15 грудня купчу було укладено.

Ці листи, що містять у собі переговори тих, що торгувалися, і кілька інших, писаних після закінчення торгу, становлять пайкращу частину листування Вольтера з де-Броссом. Обидва один перед одним кокетують; обидва щохвилини покидають ділові вимоги для жартів найнесподіваніших, для міркувань найширших про людей і події сучасні. В цих листах Вольтер є Вольтером, тобто найчемнішим співрозмовником; де-Бросс — тим гострим письменником, який так оригінально описав Італію, в її правлінні і звичках, в її житті художньому і любов'ястому.

Та скоро згода між новим хазяїном землі і попереднім її власником була перервана. Війна, як і багато інших воєн, почалася з причин маловажних. Зрубані дерева розсердили нетерпеливого Вольтера; він посварився з президентом, не менше за нього дратівливим. Треба бачити, що таке гнів Вольтера! Він уже дивиться на де-Бросса, як на ворога, як на Фрерона, як на великого інквізитора. Він збирається його згубити: «qu'il tremble! — вигукує він несамовито, — il ne s'agit pas de le rendre ridicule: il s'agit de le déshonorer!»¹ Він скаржиться, він плаче, він скрегоче... а вся справа в двохстах франках. Де-Бросс зі свого боку не хоче поступитися перед запальним філософом; у відповідь на його скарги він пише знаменитому старикові бундючного листа, докоряє йому за природну зухвалість, радить йому в хвилини божевілля утримуватися від пера, аби не червоніти, опам'ятавшись згодом, і закінчує листа бажанням Ювенала:

Mens sana in corpore sano **.

¹ Хай він тремтить! Річ не в тому, щоб його висміяти, а в тому, щоб його обезчестити (франц.).

** Здоровий дух у здоровому тілі (лат.).

Сторонні втручаються в чвари сусідів. Спільний їх приятель, п. Рюфе, старається усовістити Вольтера й пише до нього дошкульного листа (що, мабуть, продиктований самим де-Броссом):

«Ви боїтесь бути обманутим,— каже п. Рюфе, — але з двох ролей це краща... Ви не мали ніколи позвів: вони розорюють, навіть коли їх і виграємо... Згадайте устрицю Лафонтена і п'яту сцену другої дії в «Скапінових обманах»*. Крім адвокатів, ви повинні ще боятися й літературної черні, яка рада буде на вас кинутися...»

Вольтер перший утомився й поступився. Він довго дувся на впертого президента і був причиною того, що де-Бросс не потрапив до Академії (що в той час багато важило). Крім того, Вольтер мав приємність його пережити: де-Бросс, молодший з двох на п'ятнадцять років, помер у 1777 році, на рік раніше за Вольтера.

Незважаючи на безліч матеріалів, зібраних для історії Вольтера (їх ціла бібліотека), як людина ділова, капіталіст і власник, він ще дуже мало відомий. Нині видане листування відкриває багато чого.

«Треба бачити,— пише видавець у своїй передмові, — як улюбленець Європи, співрозмовник Катерини Великої і Фрідеріка II, займається останніми дрібницями, щоб підтримувати свою місцеву поважність; треба бачити, як він у святковому каптані в'їжджає в своє графство, супроводжуваний своїми обома племінницями (які всі в брильянтах); як слухає він промову свого священика і як нові піддані вітають його пальбою з гармат, узятих напрокат у Женевської республіки. Він у вічних чварах з усім місцевим духовенством. *Габель* (податок на сіль) має в ньому тонкого й діяльного супротивника. Він хоче бути банкіром своєї провінції. От він пускається в спекуляції на сіль. В нього свої дворяни: він шле їх посланниками до Швейцарії. І все це його непокоїть: він шире тривожиться про все з тією дратівливістю пристрастей, виключно йому властивою. Він розкидає то майстерні міркування адвоката, то причіпки прокурора, то хитрощі купця, то гіперболи віршувальника, то пориви справжнього красномовства. Лист його до президента про бійку в шинку, справді, нагадує його заступання за родину Каласа».

В одному з цих листів зустріли ми невідомі вірші Вольтера. На них легкий відбиток його незрівнянного таланту. Вони писані сусідові, який прислав йому троянди.

Vos rosiers sont dans mes jardins,
Et leurs fleurs vont bientôt paraître.

---

* Сцену, в якій Леандр примушує Скапіна на колінах признаватися в усіх своїх крутиствах. (Прим. Пушкіна).

Doux asile où je suis mon maître!
 Je renonce aux lauriers si vains,
 Qu'à Paris j'aimais trop peut-être.
 Je me suis trop piqué les mains
 Aux épines qu'ils ont fait naître*.

Признаємося, в гогосо нашого запізнілого смаку: в цих семи рядках ми знаходимо більше *стилю*, більше життя, більше думки, ніж у півдюжині довгих французьких віршів, писаних на теперішній смак, де думка замінюється спотвореним висловом, ясна мова Вольтера — пишномовністю Ронсара, живість його — нестерпною однамаїтністю, а дотепність — неподобним цинізмом або в'ялою меланхолією.

Взагалі листування Вольтера з де-Броссом показує нам творця «Меропи» і «Кандіда» з його милого боку. Його домагання, його слабості, його дитяча дратівливість — все це не шкодить йому в нашій уяві. Ми охоче пробачаємо йому й ладні йти за всіма рухами палкої його душі й неспокоїної чутливості. Але не таке почуття народжується при читанні листів, доданих видавцем у кінці книги, яку ми розглядаємо. Ці пові листи знайдені в паперах п. де ла Туша, що був французьким посланником при дворі Фрідріка II (в 1752 році).

У цей час Вольтер не ладнав з *Північним Соломоном* **, своїм колишнім учнем. Мопертюї, президент Берлінської Академії, посварився з професором Кенігом. Король став на бік свого президента; Вольтер заступився за професора. З'явився твір без імені автора, під заголовком *Лист до публіки*. В ньому засуджували Кеніга і зачіпали Вольтера. Вольтер відповів і надрукував свою гостру відповідь у німецьких журналах. Через якийсь час «Лист до публіки» був передрукований у Берліні з малюнком корони, скіпетра і пруського орла на заголовному листку. Вольтер тільки тоді догадався, з ким він мав необережність змагатися, і

* Ваші кунці троянд — у моїх садах,
 І на них скоро з'являться квіти,—
 Приємний притулок, де я сам собі хазяїн!
 Я зрікаюся суетних лаврів,
 Що їх дуже, можливо, любив у Паризі
 Поколов собі дуже я руки
 Колочками, що зросли на них (*франц.*).

** Так називав Вольтер Фрідріка II у хвалебних своїх посланнях. (Прим. Пушкіна).

став подумувати про розсудливий відступ. Він бачив у вчинках короля явне до нього охолодження й передчував опалу. «Я стараюсь тому не вірити,— писав він у Париж до д'Аржантала,— але боюся бути подібним до рогатих чоловіків, які силкуються запевнити себе у вірності своїх дружин. Бідолахи потай почувають своє горе!» Незважаючи на свою журбу, він, одначе, не міг стриматися, щоб ще раз не зачепити своїх супротивників. Він написав найдошкульнішу з своїх сатир (*La Diatribe du Dr. Akakia**) і надрукував її, виманивши обманом дозвіл на те від самого короля.

Наслідки відомі. Сатира, з веління Фрідеріка, спалена була рукою ката. Вольтер виїхав з Берліна, затриманий був у Франкфурті пруськими приставами, кілька днів перебував під арештом і змушений був видати надруковані для небагатьох вірші Фрідеріка, між якими була й сатирична поема проти Людовіка XV та його двору.

Вся ця жалюгідна історія мало дає честі філософії. Вольтер, протягом всього довгого свого життя, ніколи не міг зберегти своєї власної гідності. Замолоду ув'язнення його в Бастілію, вигнання й переслідування не могли повернути до його особи жалю і співчуття, в яких майже ніколи не відмовляли стражденному талантові. Наперсник царів, кумир Європи, перший письменник свого часу, проводир умів і тогочасної думки, Вольтер і в старості не мав пошани до своєї сивини: лаври, що її вкривали, були забризкані гряззю. Наклепи, що переслідували знаменитість, але завжди знищувались перед лицем істини, всупереч загальному закону, для нього не зникали, бо були завжди правдоподібні. Він не мав самоповаги і не почував потреби в пошані людей. Що вабило його до Берліна? Навіщо йому було промішувати свою незалежність на примхливі ласки государя, для нього чужого, що не мав ніякого права його до того примусити?..

На честь Фрідеріка II скажемо, що сам від себе король, всупереч природній своїй глузливості, не став би принижувати свого старого вчителя, не надів би на першого з французьких поетів блазенського каптана, не віддав би його на посміх світові, якби сам Вольтер не напрошувався на таку жалюгідну наругу.

Досі вважали, що Вольтер сам від себе, в пориві бла-

---

* Памфлет доктора Акакія (франц.).

городного засмучення, відіслав Фрідерікові камергерський ключ і пруський орден, ознаки несталої його ласки; але тепер виявляється, що король сам їх зажадав назад. Роль змінена: Фрідерік обурюється й загрожує, Вольтер плаче й благає...

Який з цього зробити висновок? що геній має свої слабкості, які втішають посередність, але печалять благородні серця, нагадуючи їм про недосконалість людства; що справжнє місце письменника є його вчений кабінет, і що нарешті незалежність і самоповага тільки й можуть нас піднести над дрібницями життя і над бурями долі.

ДЖОН ТЕННЕР

З деякого часу Північно-Американські Штати звертають на себе в Європі увагу людей найбільш мислячих. Не політичні події тому виною: Америка спокійно йде своєю дорогою, досі безпечна й квітуча, сильна миром, закріпленим для неї географічним її розташуванням, горда своїми установами. Але кілька глибоких умів недавнього часу взялися досліджувати звичаї і постанови американські, і їх спостереження здійняли знову питання, які вважали давно вже розв'язаними. Пошана до цього нового народу та до його ладу, плоду повільної освіти дуже похитнулася. З подивом побачили демократію в її огидному цинізмі, в її жорстоких забобонах, в її нестерпному тиранстві. Все благородне, некорисливе, все, що підносить душу людську — пригнічене невблаганним егоїзмом і пристрастю до достатків (comfort); більшість, що зухвало утискує суспільство; рабство негрів серед освіченості і свободи; родовідні гоніння в народі, що не має дворянства; з боку виборців зажерливість і заздрість; з боку управляючих боязкість і запобігливість; талант, що з пошани до рівності, примушений до добровільного остракізму; багатій, що надіває обідраний каптан, аби на вулиці не образити бундючної злидсти, яку він потай зневажає: така картина Американських Штатів, недавно виставлена перед нами.

Ставлення Штатів до індієських племен, стародавніх володарів землі, нині заселеної європейськими виходцями, зазнало також суворого розгляду нових спостережників. Явна несправедливість, ябеда і нелюдськість Американського Конгресу засуджені з обуренням; так чи інакше, через меч і вогонь, чи від рому і ябеда, чи засобами більш

моральними, але дикість повинна зникнути при наближенні цивілізації. Такий неминучий закон. Рештки стародавніх мешканців Америки скоро зовсім знищаться; і просторі степи, неоглядні ріки, на яких сітями і стрілами вони здобували собі їжу, перетворяться на оброблені поля, всіяні селами, і на торговельні гавані, де задимлять піроскафи й замає прапор американський.

Звичаї північно-американських дикунів відомі нам з опису знаменитих романістів. Але Шатобріан і Купер обидва показали нам індію з їх поетичного боку і забарвили істину фарбами своєї уяви. «Дикунн, виставлені в романах,— пише Вашингтон Ірвінг,— такі ж схожі на справжніх дикунів, як ідилічні пастухи на пастухів звичайних». Це саме підозрівали й читачі; і недовірливість до слів заманливих оповідачів зменшувала задоволення, яке давали їх блискучі твори.

В Нью-Йорку недавно видані «Записки Джона Теннера», який провів тридцять літ в пустелях Північної Америки, між дикими її мешканцями. Ці «Записки» дорогоцінні з усякого погляду. Вони найповніший, і, мабуть, останній, документ буття народу, що його скоро не залишиться й слідів. Літописи племен безграмотних, вони кидають справжнє світло на те, що деякі філософи називають природним станом людини; свідчення простодушні й безсторонні, вони парешті свідчитимуть перед світом про способи, які Сполучені Штати застосовували в ХІХ столітті для поширення свого панування і християнської цивілізації. Достовірність цих «Записок» не підлягає ніякому сумніву. Джон Теннер ще живий; багато осіб (між ними Токвіль, автор славетної книги «De la démocratie en Amérique»⁴) бачили його і купили в нього самого його книгу. На їх думку, подробиці тут бути не може. Та й досить прочитати кілька сторінок, щоб у тому переконатися: відсутність будь-якої штучності і смиренна простота оповідання ручаться за істину.

Батько Джона Теннера, виходець з Віргінії, був священником. Після смерті дружини своєї він оселився в одному місці, що називається Ельк-Горн, на недалекій відстані від Цинціннаті.

Ельк-Горн зазнавав нападів індіюців. Дядько Джона Теннера якось уночі, змовившись зі своїми сусідами, набли-

---

* Про демократію в Америці (франц.).

звився до табору індіців і застрелив одного з них. Інші кинулися в річку й попливли...

Батько Теннера, ідучи одного разу ранком в далеке селище, наказав своїм обом дочкам відіслати маленького Джона до школи. Вони згадали про це вже після обіду. Але йшов дощ, і Джон лишився дома. Увечері батько вернувся і, дізнавшись, що він до школи не ходив, послав його самого по лозину і боляче його відшмагав. З того часу батьківський дім остогид маленькому Теннеру; він часто думав і говорив: «Мені б хотілося втекти до диких!»

«Батько мій,— пише Теннер,— покинув Ельк-Горн і подався до гирла Біг-Міамі, де він мав заснувати нове поселення. Там на березі знайшли ми оброблену землю і кілька хижок, покинутих поселенцями через побоювання диких. Батько мій полагав хижки і обніс їх огорожею. Це було весною. Він узявся до хліборобства.— Днів через десять після свого прибуття на місце, він сказав нам, що коні його непокояться, почувавши близькість індіців, які, напевне, шикають по лісу. «Джон,— додав він, звертаючись до мене,— ти сьогодні сиди дома». Потім пішов він засівати поля зі своїми неграми і старшим моїм братом.

Нас залишилося дома четверо дітей. Мачуха, щоб певніше мене затримати, доручила мені доглядати за меншим, якому не було ще й року. Я скоро занудьгував і став щипати його, щоб примусити кричати. Мачуха звеліла мені взяти його на руки і з ним гуляти по кімнатах. Я послухався, але не перестав його щипати. Нарешті вона стала його годувати груддю, а я побіг швидко надвір і вислизнув у хвіртку, звідти на поле. На невеликій відстані від дому і близько самого поля стояло горіхове дерево, під яке я бігав збирати торішні горіхи. Я обережно до нього добрався, щоб не бути поміченим ні батьком, ні його робітниками... Як тепер бачу батька мого, що стояв з рушницею на сторожі посеред поля. Я сховався за дерево й думав про себе: «Мені б дуже хотілося побачити індіців!»

Уже мій солом'яний капелюх був майже повен горіхів, коли раптом почув я шарудіння. Я оглянувся: індіці! Старик і молодий чоловік схопили мене й потягли. Один з них викинув з мого капелюха горіхи й надів мені його на голову. Після того нічого не пам'ятаю. Мабуть, я несприятливо, бо не закричав. Нарешті я опам'ятався під високим деревом. Старика не було. Я був між молодим чоловіком і іншим індіцем, широкоплечим і низькорослим. Напевне я його чим-небудь так розсердив, бо він потяг мене набік, схопив свій *томагак* (дрючок) і знаками звелів мені дивитися вгору. Я зрозумів, що він мені наказував востаннє глянути на небо, бо готувався мене вбити. Я скорився; але молодий індіець, що схопив мене, затримав удар, занесений над моєю головою. Обидва почали жваво сперечатися. Заступник мій закричав. Кілька голосів йому відповіло. Старик і чотири інші індіці прибігли поспішно. Старий начальник, здавалося, суворо говорив до того, хто загрожував мені смертю. Потім він і молодий чоловік взяли мене, кожен за руку, і потягли знову. Тимчасом жахливий індіець ішов за нами. Я уповільнював їх відступ і помітно було, що вони боялися, щоб їх не наздогнали

На відстані одної милі від нашого дому, біля берега річки, в кущах схований був ними човен з деревної кори. Вони сіли в нього всі семсро, взяли мене з собою і персправилися на другий берег, біля самого гирла Біг-Міамі. Човен спинили. В лісі сховані були ковдри (шкіряні) і запаси; вони запропонували мені дичини і ведмежого жиру. Та я не міг їсти. Наш будинок звідси було ще видно; вони дивилися на нього, і потім зверталися до мене зі сміхом. Не знаю, що вони говорили.

Пообідавши, вони пішли вгору берегом, тягнучи мене з собою, як і раніше, і скинули з мене черевики, гадаючи, що вони заважали бігти. Я не втрачав ще надії від них урятуватися, незважаючи на нагляд, і помічав усі предмети, щоб по них спрямувати свою втечу назад; упирався також ногами в високу траву і в м'яку землю, щоб залишити сліди. Я сподівався втекти під час їх сну. Настала ніч; старик і молодий індієць лягли зі мною під одну ковдру й міцно притиснули мене. Я так стомився, що зразу ж заснув. Другого дня я прокинувся на світанку. Індієць вже встала й готові були в дорогу. Таким способом ми йшли чотири дні. Мене годували скудно; я все сподівався втекти, але коли наставала ніч, сон кожного разу мене опановував зовсім. Ногги в мене розпухли і були всі в ранах і в колочках. Старик мені поміг ськ-так і дав пару *мокасинів* (щось ніби шкіряні личаки), які полегшили мене трохи.

Я йшов звичайно між стариком і молодим індієм. Часто примушували вони мене бігати, поки не упаду. Кілька днів я майже нічого не їв. Ми натрапили на широку ріку, що впадає (думаю) в Міамі. Вона була така глибока, що мені не можна було її перейти. Старик узяв мене собі на плечі і переніс на другий берег. Вода доходила йому під пахви; я побачив, що самому мені перейти цю ріку було неможливо, і втратив усяку надію на те, що скоро врятуюся. Я проворно виліз на берег, став бігати по лісу і сполохав з гнізда дикого птаха. Гніздо було повне яєць; я забрав їх у хустку й вернувся до ріки. Індієць став сміятись, побачивши мене з моєю здобиччю, розпалили вогонь і заходилися варити яйця в маленькому казанку. Я був дуже голодний і жадібно дивився на це готування. Рашом прибіг старик, скопив казан і вилив воду на вогонь разом з яйцями. Він нашвидку щось шепнув молодому чоловікові. Індієць поспішно зібрав яйця і розбіглася по лісах. Двоє з них повели мене з найбільшою швидкістю. Я думав, що за нами гналися і згодом дізнався, що не помилився. Наясно мене шукали на тому березі ріки...

Через два чи три дні після того зустрів ми загін індієців, що складався з двадцяти чи тридцяти чоловік. Вони йшли в європейські селища. Старик довго з ними розмовляв. Дізнавшись (як потім мені сказали), що білі люди за нами гналися, вони пішли їм назустріч. Стався гарячий бій, і з обох боків полягло багато мертвих.

Похід наш крізь ліси був важкий і нудний. Через десять днів прийшли ми на берег Маумі. Індієць розсинався по лісу й став оглядати дерева, перегукуючись між собою. Вибрали одне горіхове дерево (*hickory*) зрубали його, зняли кору і зшили з неї човен, в якому ми всі вмістилися; попливли за течією ріки, і виїшли на берег біля великого індієського села, побудованого поблизу гирла іншої якоїсь ріки. Жителі вибігли до нас назустріч. Молода жінка з криком кинулася на мене й біла по голові. Здавалося, багато хто з жителів хотів мене вбити; однак старик і молодий чоловік умовили їх мене облишити. Як видно, я часто був предметом розмов, але не

розумів їх мови. Старик знав кілька англійських слів. Він іподі наказував мені піти по воду, розпалити вогонь тощо, починаючи таким способом вимагати від мене різних послуг.

Ми подалися далі. На деякій відстані від індієського села була америкапська коптора. Тут кілька купців зі мною довго розмовляли. Вони хотіли мене викупити; але старик на те не погодився. Вони пояснили мені, що я в старого заступлю місце його сина, який помер недавно; повелся зі мною ласкаво, і добре мене годували весь час нашого перебування. Коли ми розлучилися, я став кричати — вперше після мого викрадення з дому батьківського. Купці втішали мене, обіцявши через десять днів викупити з неволі».

Нарешті човен причалив до місця, де мешкали викрадачі бідолашного Джона. Старуха вийшла з дерев'яного куреня й побігла до них назустріч. Старик сказав їй кілька слів; вона закричала, обняла, пригорнула до серця свого маленького бранця й потягла в курінь.

Викрадач Джона Теннера звався Маніто-о-гезик. Молодший з його синів помер незадовго перед подією, тут описаною. Дружина його оголосила, що не буде жива, якщо їй не знайдуть її сина. Тобто вона вимагала молодого невільника на те, щоб його усиновити. Старий Маніто-о-гезик з сином своїм Киш-кау-ко і з двома єдиноплемінниками, жителями Гуронського озера, зразу ж вирушили в путь, щоб тільки задовольнити бажання старої. Троє молодих людей, родичі старика, приєдналися до нього. Всі семеро прийшли до селищ, розташованих на берегах Ойо. Напередодні викрадення індієці переправилися через ріку й сховалися поблизу Теннерового дому. Молоді люди з нетерпінням чекали появи хлопчика, і кілька разів гостіві були вистрілити на робітників. Старик насилу міг їх втримати.

Вернувшись щасливо додому зі своєю здобиччю, старий Маніто-о-гезик другого ж дня скликав своїх рідних і знайомих, і Джон Теннер був урочисто всиновлений на самій могилі маленького дикуна.

Була весна. Індієці покинули свої селища і всі подалися на лови звірів. Вибравши собі зручне місце, вони стали обносити його огорожею з зеленого гілля і молодих дерев, з-за яких мали стріляти. Джону доручили обламувати сухі гіллячки і обривати листя з того боку, де ховалися мишлиці. Маленький бранець, стомлений спекою і працею, завжди голодний і сумний, ліниво виконував свою роботу. Старий Маніто-о-гезик, заставши одного разу його сплячим, ударив хлопчика по голові своїм томагауком й кинув за смерть у куці. Вернувшись до табору, старик сказав своїй

дружині: «Стара! хлопчик, якого я тобі привів, ні до чого не здатний: я його убив. Ти знайдеш його отам». Стара з дочкою прибігли, знайшли Теннера ще живого й привели його до пам'яті.

Життя маленького приймака було щонайгірніше. Його примушували працювати над силу; старий і сини його били бідолашного хлопчика щохвилини. Їсти йому майже нічого не давали; вночі він спав звичайно між дверима і вогнищем, і всякий, входячи й виходячи, неодмінно давав йому ногою стусана. Старик зненавидів його і поведився з ним надзвичайно жорстоко. Теннер ніколи не міг забути такої події.

Одного разу Маніто-о-гезик, вийшовши з своєї хижки, раптом вернувся, схопив хлопчика за волосся, потяг за двері і ткнув як кішку лицем у купу гною. «Подібно до всіх індіців,— говорить американський видавець його записок,— Теннер має звичку приховувати свої почуття. Та коли розказував він мені цю пригоду, блиск його погляду і судорожне тремтіння верхньої губи доводили, що жадова помсти — прикметна властивість людей, з якими він провів своє життя — не чужа була і йому. Через тридцять років бажав він ще змити образу, якої зазнав він на дванадцятому році!»

Зимою почалися воєнні готування. Маніто-о-гезик, вирушаючи в похід, сказав Теннеру: «Іду вбити твого батька, братів і всіх твоїх родичів...» Через кілька днів він вернувся і показав Джону білий, старий капелюх, що його той зразу впізнав: він належав братові його. Старик запевнив його, що додержав свого слова, і що нікого з його рідних уже більше не існує.

Час минав, і Джон Теннер почав звикати до долі своєї. Хоч Маніто-о-гезик усе поведився з ним суворо, але стара любила його щиро й старалася полегшити його долю.— Через два роки сталася важлива зміна. Начальниця племені Отавуавів, Нет-но-куа, родичка старого індіця, викрадача Джона Теннера, купила його, щоб замінити собі втраченого сина. Джон Теннер був вимінений на барильце горілки і на кілька фунтів тютюну.

Вдруге всиновлений, Теннер знайшов у новій матері своїй ласкаву й добру покровительку. Він щиро до неї прив'язався; скоро відвик від звичок своєї дитячої освіченості й зробився цілковитим індіцем,— і тепер, коли доля привела його знову в товариство, від якого він був відірваний

у дитинстві, Джон Теннер зберіг вигляд, характер і заботи дикунів, що його всиновили.

«Записки» Теннера являють живу й сумну картину. В них є якась одноманітність, якась сонна безладність і відсутність думки, що дають деяке поняття про життя американських дикунів. Це довга повість про застрелених звірів, про заметілі, про голодні, далекі мандри, про мисливців, що замерзли в дорозі, про тваринні оргії, про чвари, про ворожість, про життя бідне й важке, про потреби, незрозумілі для чад освіченості.

Американські дикуни всі взагалі звіролови. Цивілізація європейська, витиснувши їх з спадкових пустель, подарувала їм порох і свинець: тим і обмежився її благодійний вплив. Вправний стрілець вважається між ними за велику людину. Теннер розказує першу свою спробу на поприщі, на якому потім прославився.

«Я зроду ще не стріляв. Мати моя (Нет-но-куа) тільки що купила барильце пороху. Підбавьорений її поблажливостю, я попросив у неї пістолет, щоб іти в ліс стріляти голубів. Мати моя погодилася, кажучи: «Пора тобі бути мисливцем». Мені дали заряджений пістолет і сказали, що коли вдасться застрелити птаха, то дадуть рушницю й стануть учити полювати.

З того часу я змужнів і кілька разів перебував у скрутному стані; але ніколи жаждоба успіху не була в мене така палка. Ледве вийшов я з табору, як побачив голубів на близькій відстані. Я знів курок і підняв пістолет майже до самого носа; прицілювався й вистрілював. У той же час мені почулося дзижчання, подібне до свисту кинутого каменя; пістолет полетів через мою голову, а голуб лежав під деревом, на якому сидів.

Не турбуючись про моє зранене обличчя, я побіг до табору з застреленим голубом. Рани мої оглянули; мені дали рушницю, порох і дріб і дозволили стріляти на птахів. З того часу стали зі мною поводитися шанобливо».

Скоро після того молодий мисливець відзначився новим подвигом.

«Дичини ставало рідко; натопив наш (загін мисливців з дружиною й дітьми) голодував. Ватажок наш радив перенести табір до іншого місця. Напередодні призначеного для походу дня, мати моя довго говорила про наші невдачі і про жахливу бідність, що нас спіткала. Я ліг спати; але її спів та молитви збудили мене. Стара глосно молилась більшу частину ночі.

Другого дня, рано-вранці, вона розбудила нас, звеліла пзуватися й бути готовими до походу. Потім прикликала свого сина, Уа-ме-гои-с-б'ю, і сказала йому: «Сину мій, цієї ночі я молилася великому духові. Він з'явився мені в образі людському й сказав: Нет-но-куа! завтра буде нам ведмідь для обіду. Ви зустрінете на шляху вашому (в такому ось

напрямі) круглу долину і в долині стежку: ведмідь перебуває на тій стежці.

Але молодий чоловік, який не завжди шанував слова своєї матері, вийшов з хижки і розказав сон її іншим індіцям. «Стара запевняє,— сказав він, сміючись,— що ми сьогодні їстимемо ведмедя; але не знаю, хто саме його вб'є». — Нет-но-куа його за те вилаяла, але не могла умовити йти на ведмедя.

Ми пішли в похід. Мужчини йшли попереду й несли наші пожитки. Прийшовши на місце, вони подалися на лови, а діти залишилися стерегти поклажу до прибуття жінок. Я був тут-таки; рушниця була при мені. Я все думав про те, що говорила стара, і наважився піти шукати долину, що приснилася їй; зарядив рушницю кулею і, не кажучи нікому й слова, вернувся назад.

Я прибув до одного місця, де, мабуть, колись був ставок, і побачив круглу, малу просторинь посеред лісу. Ось,— подумав я,— долина, визначена старою. Скоро я знайшов ніби стежку, мабуть, річище висохлого струмка. Все вкрите було глибоким снігом.

Мати казала також, що уві сні бачила вона дим на тому місці, де був ведмідь. Я все певен, що знайшов долину, нею описану, і довго чекав появи диму. Одначе дим не з'являвся. Набрідло мені марне чекання, ступив я кілька кроків там, де, здавалося, була стежка, і раптом зісхнув по пояс у снігу.

Виборсавшись проворно, пройшов я ще кілька кроків, як згадав раптом оповідання індіців про ведмедів, і мені спало на думку, що, можливо, місце, куди я провалився, був ведмежий барліг. Я вернувся, і в глибокій западині побачив голову ведмедя; приставив йому дуло рушниці між очима й вистріляв. Як тільки дим розійшовся, я взяв палицю і кілька разів устромив її кінець в очі і в рану; потім, упевнившись, що ведмідь убитий, став тягти його з барлогу, але не зміг, і вернувся до табору по своїх слідах.

Увійшов до куреня своєї матері. Стара сказала мені: «Сину мій, найми з казана шматок бобрового м'яса, якого мені дали сьогодні; та залиши половину братові, якій з полювання ще не вернувся і сьогодні нічого не їв»... Я з'їв свій шматок і, бачачи, що стара сама, підійшов до неї й сказав їй на вухо: «Мамо! я вбив ведмедя!» — **Що ти кажеш?** — «Я вбив ведмедя!» — **Чи справді він убитий?** — «Справді». — Вона якійсь час дивилась на мене ісрухомо; потім обняла мене з ніжністю й довго пестила. Пішли по вбитого ведмедя; і що це був ще перший, то, за звичаєм індіців, його засмажили цілого, і всі мисливці запрошені були з'їсти разом з нами.

Опис різних полювань і пригод під час переслідування звірів займає багато місця в «Записках» Джона Теннера. Історії про самих убитих ведмедів становлять цілий роман. Те, що він каже про муза, американського оленя (*capreolus alces*), варте дослідження натуралістів.

«Індіці певні, що муз між іншим обдарований здатністю довго залишатися під водою. Двоє з моїх знайомих, люди не брехливі, вернулись одного вечора з полювання й розказали нам, що молодий муз, загнаний ними в маленький ставок, впірів усередину. Вони до вечора стерегли його на березі, курячи тютюн; весь час не бачили вони ані

найменшого руху води, ні іншої якої-небудь ознаки зниклого муза і, втративши надію на успіх, нарешті повернулись.

Через кілька хвилин після їх прибуття з'явився одинокий мисливець зі свіжою здобиччю. Він розказав що звіриний слід привів його до берегів ставка, де знайшов він сліди двох чоловіків, що, як видно, прибули туди з музом майже в один час. Він зробив висновок, що муз був ними вбитий; сів на берег, і скоро побачив муза, що підвівся тихо над неглибокою водою, і застрелив його в ставку.

Індійці вважають, що муз тварина найобережніша, і що дістати його дуже важко. Він пильніший, ніж дикий буйвол (bison, *bos americanaus*) і канадський олень (caribou), і має гостріше чуття. Він швидший за лося, обережніший і хитріший за дику козу (*L'antelope*). В найстрашнішу бурю, коли вітер і грім зливають свій тривалий рев з безперестанним шумом зливи, якщо сухий пруттик хрустє в лісі під ногою чи рукою людською, муз уже чує. Він не завжди тікає, але перестає їсти й прислухається до всіх звуків. Якщо протягом цілої години людина не зробить ніякого шуму, то муз починає їсти знову, але вже не забуває звуку, що почув, і на кілька годин обережність його залишається діяльнішою».

Легкість і невтомність індійців у переслідуванні звірів майже неймовірні. Ось як Теннер описує полювання на лосів:

«Холодна погода тільки що починалась. Сніг був ще не глибший одного фута; а ми вже почували голод. Нам зустрівся табун лосів, і ми вбили чотирьох в один день.

Ось як індійці полюють лосів. Сполохавши з місця, вони переслідують їх рівним кроком протягом кількох годин. Злякані звірі згарячу випереджають їх на кілька миль; але індійці, ідучи слідом за ними все тим самим кроком, нарешті наздоганяють їх; табун лосів, побачивши їх, тікає з новим зусиллям і зникає знову на годину чи на дві. Мисливці починають виявляти їх швидше і швидше, і лосі все довше і довше заплишаються в них на видюті; нарешті мисливці вже ні на хвилину не спускають їх з очей. Стомлені лосі тікають тихою ряссю; потім ідуть повільно. Тоді їм мисливці бувають майже зовсім знеможені. Однак вони звичайно можуть ще дати залп з рушниць по табуну лосів; та постріли надають звірам нової сили; а мисливці, якщо сніг неглибокий, рідко мають дух і можливість вистріляти більше одного чи двох раз. Довго тікаючи, лось не легко визволяє копито своє; в глибоких снігах його дістати легко. Є індійці, які можуть переслідувати лосів по степу й безсніжному; але таких мало».

Перешкоди, злигодні, що на них натрапляють індійці в цих заходах, переважають усе, що можна собі уявити. Перебуваючи в постійному русі, вони не їдять цілими добами і змушені іноді, після такого примусового посту, задовольнитися вареним шкіряним взуттям. Провалюючись у прірви, вкриті снігом, переправляючись через бурхливі ріки на легкій деревній корі, вони перебувають у повсякчасній небезпеці втратити або життя, або засоби для його підтриму-

вання. Підмочивши гниле дерево, з якого видобувають собі вогонь, часто мисливці замерзають у сніговому степу. Сам Теннер кілька разів почував наближення крижаної смерті.

«Одного разу ранком,— каже він,— я погнав лося й переслідував його до ночі; уже ось-ось мав його наздогнати, та раптом утратив сили й надії. Одяг мій, дарма що був мороз, був весь мокрий. Скоро він заледнів. Мої суконні мігаси (штани) порвались на клапті, коли я біг через чагарники. Я відчув, що замерзаю... Близько опівночі досяг місця, де стояла наша хижка; її вже там не було: стара перенесла її на інше місце... Я пішов по слідах моєї сім'ї, і скоро холод став невідчутний: мене опанувала сонливість, звичайна ознака, що передє смерті. Я подвоїв зусилля: і хоч був зовсім при пам'яті й розумів дуже добре небезпечність свого стану, але насилу міг стримати бажання прилягти на землю. Нарешті зовсім забувся, не знаю, чи надовго, і, прокинувшись як від сну, побачив, що крутився на одному місці.

Я став шукати своїх слідів, і раптом вдалині побачив вогонь; але знову знепритомнів. Якби я впав, то вже ніколи б не підвівся. Я став знову крутитися на одному місці; нарешті досяг нашої хижки. Увійшовши в неї, я впав, однак не знепритомнів. Як тепер бачу вогонь, що освітлював яскраво пашу хижку, і кригу, що її вкривала; як тепер чую слова старої: вона говорила, що чекала мене задовго до настання ночі, не думаючи, щоб я так довго був на полюванні... Цілий місяць я не міг вийти: обличчя, руки і стегна були в мене дуже відморожені...»

Зазнаючи такої праці і небезпек, індієці мають на меті заготовляння бобрового хутра, буйволівих шкір та іншого, аби продати й проміняти їх купцям американським. Та рідко дістають вони вигоду в торговельних своїх оборотах: купці, звичайно, користуються їх простотою і схильністю до міцних напоїв. Вимінявши частину товарів на ром і горілку, бідолашні індієці віддають і решту за безцінь; після тривалого пияцтва настають голод і злидні, і нещасні дикуни змушені скоро знову звернутися до вбогої й злиденної своєї промисловості. Джон Теннер так описує одну з цих оргій.

«Торг наш скінчився. Стара подарувала купцеві десять шкірок прекрасного бобрового хутра. Замість подарунку звичайно одержувала вона одно плаття, срібні оздобы, ознаки її володарства, і бочку рому. Коли купець послав по неї, щоб вручити свій подарунок, вона така була п'яна, що не могла стояти на ногах. Я прийшов замість неї, і був трошки напідпитку; вбрався в її одяг, надів на себе й срібні оздобы; потім, узявши бочку на плечі, приніс її до хижки. Тут я поставив бочку на землю й пробив дно обухом. «Я не з тих начальників,— сказав я,— які тягнуть ром ротом з дірочки: пий хто хоче і скільки хоче!» Стара прибігла з трьома казанами,— і за п'ять хвилин усе було випито. Я пиячив з індієцями вдруге зроду; у мене схований був ром; потай ходив я пити, і був п'яний два дні поспіль. Рештки пішов

допивати з племінником старої... Він не був ще п'яний; але дружина його лежала перед вогнем зовсім без пам'яті...

Ми сіли пити. В цей час індієць, з племені Ожібуай, увійшов, хитаючись, і повалився перед вогнем. Вже було пізно; але весь табір галасував і пнячив. Я з товаришем вийшов, щоб побенкетувати з тими, які захочуть нас запросити; не бувши ще дуже п'яні, ми сховали казан з рештою горілки. Погулявши якийсь час, ми вернулись. Дружина товариша мого все ще лежала перед вогнем; але на ній уже не було її срібних оздоб. Ми кинулись до нашого казана: казан зник; індієць, залишений нами перед вогнем, зник: і з багатьох причин ми підозрювали його в цій крадіжці. Дійшло до мене, що він розказував, ніби я його поїв. Другого дня пішов я до його хижки й зажадав казана. Він звелів своїй дружині принести його. Таким чином злодій знайшовся, і брат мій одержав назад срібні оздобил.»

Залишаємо читачеві судити, яке поліпшення в звичаях дикунів дає зіткнення з цивілізацією!

Легковажність, недержливість, лукавство і жорстокість — головні пороки диких американців. Убивство між ними не вважається за злочин; але родичі і друзі вбитого звичайно мстяться за його смерть. Джон Теннер викликав проти себе ненависть одного індієця і кілька разів зазнавав його удару. «Ти давно міг би мене вбити, — сказав йому одного разу Теннер, — але ти не мужчина, у тебе нема навіть серця жіночого, ні сміливості собачої. Ніколи не прощу тобі, що ти на мене замахнувся пожем, і не мав духу вдарити». — Хоробрість вважається між індієцями головною людською чеснотою: боягуза зневажають вони так само, як ледаря чи слабого мисливця. Іноді, якщо вбивство сталося в пиятницю чи пенавмисно, родичі урочисто прощають дулюгубцеві. Теннер розповідає цікавий випадок.

«Юнак, з племені Оттоваа, що жив у мене під час моєї хвороби, відлучився в табір новоприбулих індієців, які в той час пнячили. Опівночі його привели до нас п'яного. Один з тих, що привели, впхнув його в хижку, сказавши: «Дивіться за ним: юнак паробив бешкету».

Ми розпалили вогонь і побачили юнака, що стояв з пожем у руці, велього закривавасного. Його не могли вкласти; я наказав йому лягти, і він скорився. Я заборонив робити допит і згадувати йому про закривавлений ніж.

Ранком, прокинувшись від глибокого сну, він нічого не пам'ятав. Юнак сказав нам, що напсредодії, здається, він напився п'яний, що дуже голодний і хоче готувати собі обід. Він здивувався, коли я сказав йому, що він убив людину. Він знав тільки, що під час пияцтва кричав, згадавши про батька свого, убитого колись на тому самому місці білими людьми. Він дуже зажурився й зразу побіг глянути на того, кого зарізав. Нещасний був ще живий. Ми дізналися, що коли був він уражений, тоді лежав п'яний без пам'яті, і що сам убивця напевно не знав, хто був його жертва. Родичі не говорили нічого; але перекладач (американського губернатора) дуже йому докоряв.

Ясно було, що поранений не міг жити і що останній час його був уже близький. Убивця вернувся до нас. Ми приготували значні подарунки: хто дав ковдру, хто шматок сукна, хто те, хто інше. Він поніс їх зразу ж і поклав перед пораненим. Потім, звернувшись до родичів, сказав їм: Друзі мої, ви бачите, що я вбив вашого брата, але я сам не знав, що робив. Я не мав лихого наміру, і недавно приходив він до нашого табору, і я з ним зустрівся дружесливо; але в пияцтві я зиссамовитів, і життя моє вам належить. Я бідний і живу в чужих; але воли готові відвести мене до моєї родини і прислали вам ці подарунки. Життя моє у ваших руках; подарунки перед вами: вибирайте, що хочете. Друзі мої скаржитися не стануть».

З цими словами він сів, нахиливши голову й закривши очі руками в чеканні смертельного удару. Та стара мати вбитого вийшла наперед і сказала йому: «Ні я, ні діти мої смерті твоєї не хочуть. Не відповідаю за мого чоловіка: його тут нема; однак подарунки твої приймаю, і старатимусь одвернути від тебе чоловікову помсту. Це нещастя сталося не навмисно. За що ж твоя мати плакатиме, як я?»

Другого дня молодий чоловік помер, і багато хто з нас допоміг убивці викопати могилу. Коли все було готове, губернатор подарував мерцєві багаті укривала, одяг та інше (що, за звичаєм індіців, мало бути поховане разом з тілом). Ці подарунки покладені були на кулу на краю могилки. Але стара, замість того, щоб їх закопати, запропонувала молодим людям розіграти їх між собою.

Різні ігри йшли одна за одною: стріляли в ціль, стрибали, боролися тощо. Але найкращий шматок сукна був призначений у нагороду переможцєві в бігу наввипередки. Сам убивця його виграв. Стара підкликала його і сказала: «Юначе! Син мій був дуже мені дорогий; боюся, що довго й часто його оплакуватиму; я була б щаслива, якби ти заслугив на його місце, і любив і беріг мене, подібно до нього. Боюся тільки мого чоловіка».—Юнак, вдячний за її заступництво, прийняв зразу ж пропозицію. Він був усинований, і родичі вбитого завжди поводилися з ним ласкаво і дружесливо».

Не всі сварки і звбивства кінчаються так миролюбно. Джон Теннер описав одну сварку, де жажливе і смішне дивним способом перемішані між собою.

«Брат мій Уа-ме-гон-с-б'ю увійшов до куреня, де молодий чоловік бив одну стару жінку. Брат затримав його за руку. В цей самий час п'яний старик на ім'я Та-бу-шиш, теж увійшов туди, і, мабуть, не розібравши гаразд, у чому річ, схопив брата за волосся й відкусив йому носа. Люди збіглися; сталося сум'яття. Багатьох поранили. Бег-уа-із, один з старих начальників, що був завжди до нас прихильний, прибіг на галас і вважав за свій обов'язок втрутитися в справу. Тимчасом брат мій, помітивши свою втрату, підняв руки, не підводячи очей, вчепився у волосся першої голови, що попалась йому, і зразу відкусив їй носа. Це був ніс нашого друга, старого Бег-уа-іза! Задовольнившись трохи своєю лютю. Уа-ме-гон-с-б'ю впізнав його й закричав: «Дядьку! це ти!»—Бег-уа-із був людина добра і смирна; він знав, що брат відкусив йому носа зовсім ненавмисно. Він нітрохи не розсердився і сказав: «Я старий: не довго сміятимуться з втрати мого носа»

З свого боку я був обурений старим, який спотворив брата мого. Я увійшов у хижку до Уа-ме-гон-е-б'ю й сів біля нього. Він весь був закривавлений; якийсь час мовчав, і коли заговорив, я побачив, що він був при повному своєму розумі. «Завтра,— сказав він,— я плакатиму з моїми дітьми; післязавтра піду до Та-бу-шиша (ворога свого). І ми обидва померемо: я не хочу жити, щоб бути вічно посміховиськом». Я обіцяв йому допомогти в його заході й приготувався до справи. Але проспавшись і проплакавши цілий день зі своїми дітьми, він облишив свої злобні наміри й вирішив як-небудь обійтися без носа, так само як і Бег-уа-із.

Через кілька днів Та-бу-шиш небезпечно занедужав на гарячку. Він страшенно схуд і, здавалося, вмирав. Нарешті прислав він до Уа-ме-гон-е-б'ю два казани та інші значні подарунки й звелів йому сказати: «Друже мій, я тебе спотворив, а ти наслав на мене хворобу. Я багато страждав, а коли помру, то діти мої страждатимуть ще більше. Посилаю тобі подарунки, щоб ти залишив мені життя...» Уа-ме-гон-е-б'ю підповів йому через посланого: «Не я наслав на тебе хворобу; вилікувати тебе не можу, подарунків твоїх не хочу». Та-бу-шиш мучився близько місяця; волосся в нього вилізло; потім він почав одужувати, і ми всі пішли в степи в різних напрямках, відходячи один від одного якомога далі...

Одного разу ми розташувалися табором поблизу сільця, до якого переселився Та-бу-шиш, і готові були вже знову виступити, як раптом побачили його. Він був весь голий, розмальований і прикрашений, як для битви, і тримав у руках зброю. Він поволі до нас наближався і здавався глибоко роздратованим. Але ніхто з нас не зрозумів його наміру аж до тієї хвилини, коли він наставив дуло своєї рушпці в спину моему братові. «Друже мій,— сказав він йому,— ми досить пожили; ми досить один одного помучили. Тебе просили від мого імені задовольнитися тим, що я вже витерпів; ти не погодився; через тебе я все ще страждаю; життя мені нестерпне; нам слід разом померти». Два молоді індієць, бачачи його намір, зразу ж натягли свої луки і націлилися на нього своїми стрілами; але Та-бу-шиш не звернув на них ніякої уваги. Уа-ме-гон-е-б'ю злякався й не смів підняти голови. Та-бу-шиш готовий був битися з ним на смерть; але він не прийняв виклику. З того часу я зовсім перестав його поважати; останній індієць був хоробріший і всилкodusніший за нього».

Якщо окремі чвари індієців жорстокі й кровопролитні, то війни їх, зате, зовсім не згубні, і обмежуються здебільшого втомними походами. Начальники не користуються ніякою владою, а дикуни не знають, що таке слухняність війська. Вони, коли їм набридне похід, покидають військо один за одним і повертаються кожен до своєї хижки, не встигнувши побачити ворога. Старшини опираються якийсь час; але, залишившись самі без воїнів, ідуть за загальним прикладом, і війна закінчується без будь-якого наслідку.

Джон Теннер розказує з видимим задоволенням один зі своїх воєнних подвигів, який трохи скидається на злодійство, але, проте, доводить його заповзятливість і безстрашність. Якись індієць викрали в нього коня. Він по-

дався з наміром або відшукати його, або замінити. Відвідуючи індійські селища, в одному з них він не зустрів ніякої гостинності. Це його образило, і помітивши доброго коня, що належав старшині, він з помсти вирішив узяти його собі.

«У мене під ковдрою,— каже він,— схований був аркан. Я вправно накинув його на шию коневі — і не поскакав, а полетів. Коли кінь почав задихатися, я спинився, щоб оглянутись: хижки негостинного селища було ледве видно, і вони здавалися маленькими цятками на далекій долині...

Тут я подумав, що недобре чиню, викрадаючи улюбленого коня людини, що не зробила мені ніякого лиха, хоч і не виявила мені належної гостинності. Я зіскочив з коня й пустив його на волю. Але в ту ж хвилину побачив юрбу індійців, які мчали з-за горба. Я ледве встиг утекти в ближчий горішник. Вони шукали мене якийсь час у різних напрямках, а я тимчасом сховався з великою обережністю. Вони розсіялись. Багато з них пройшло бізсесенько від мене; але я так добре сховався, що міг безпечно спостерігати всі їх рухи. Один молодий чоловік роздягся догола як для бою, заспівав своєї бойової пісні, кинув рушницю, і з простою ломакою в руках пішов просто до місця, де я був схований. Він уже був від мене кроків за двадцять. Курок рушниці моєї був зведений і я цілився в серце... Та він вернувся. Він, звичайно, не бачив мене; але думка бути під наглядом невидимого ворога, озброєного рушницю, мабуть, примусила його залагатися. Мене шукали до ночі, і тоді коня поведено було назад.

Я зразу ж пустився назад, радіючи, що врятувався від такої небезпеки; шов день і ніч, і на третю добу прибув до ріки Мауз. Купці з тамтешньої контори докоряли, що я випустив з рук украденого мною коня, і сказали, що дали б за нього добру ціну.

За двадцять миль від цієї контори жив один з моїх друзів на ім'я Бе-на. Я просив його довідатися про мого коня і про його викрадача. Бе-на впустив мене в курінь, де жили дві старі жінки, і крізь щілинику показав ту хижку, де жив Ба-гіс-кун-нунг з чотирма своїми синами. Коні їх паслися біля хижки. Бе-на показав на прекрасного чорного коня, якого виміняли вони на мого коня... Я зразу ж подався до Ба-гіс-кун-пунга й сказав йому: «Мені потрібен кінь». — У мене нема зайвого коня. — «То я ж одного заберу». — А я тебе уб'ю. — Ми розійшлися. Я приготувався на ранок вирушити в дорогу. Бе-на дав мені буйволушу шкіру замість сідла; а стара продала мені ремінь за заміну аркана, мною залишеного на шні в коня індійського старшини. Рановранці увійшов я в хижку Бе-на, який ще спав, і вкрав його тихенько зовсім новою ковдрою, що мені налжала. Потім пішов далі.

Наближаючись до хижки Ба-гіс-кун-пунга, побачив я старшого його сина, що сидів на порозі... Помітивши мене, він закричав скільки сили... Все село збентежилось... Люди зібралися коло мене... Ніхто, здавалося, не хотів втручатися в цю справу. Тільки родина мого кривдника виявляла явну ворожість.

Я такий був схвильований, що не почував під собою землі; здається, однак, я не був зляканий. Накинувши петлю на чорного коня, я все ще не сівав верхи, бо цей рух позбавив би мене на хвилину змоги захищатися, — і можна було б напасти на мене з тилу. Подумавши, однак, що вигляд найменшої нерішучості був би для мене

дуже невигідним, я хотів вискочити на коня, але зробив за- надто велике зусилля. перестрибнув через коня й простягнувся на тому боці, з рушницею в одній руці, з луком і стрілами в другій. Я встав поспішно, оглядаючись навколо, щоб стежити за рухами моїх ворогів. Усі реготали на все горло, крім рідниці Ба-гіс-кун-нунга. Це підбадьо- рило мене, і я сів верхи з більшою рішучістю. Я бачив, що якби справді хотіли на мене напасти, то скористувалися б хвилиною мого падіння. До того ж веселий регіт індіців доводив, що захід мій зов- сім їх не ображав».

Джон Тенпер одбився від погоні й залишився спокійним володарем геройськи викраденого коня.

Він ніколи видає себе за людину недоступну забобонам; але щохвилини виявляє свій індійський забобон. Тенпер вірить снам і пророкуванням старух: ті і інші для нього завжди збуваються. Коли голодний, йому сняться жирні ведмеді, смачна риба, і через якийсь час справді вдається йому застрелити дикую козу або спіймати осетра. В скрутних обставинах йому завжди з'являється уві сні якийсь моло- дий чоловік, що дає добру пораду або підбадьорює його. Тенпер постійно описує одне видіння, яке мав він у пу- стелі на березі Малого Сас-Кау.

«На березі цієї ріки є місце, навмисно створене для індійського табору: прекрасна пристань, малесенька долина, густий ліс, що тулявся до горба... Але це місце нагадує жахливу подію: тут сталося брато- вбивство, злочин такий нечуваний, що саме місце вважають проклятим. Жоден індіець не причалить човника свого до долини «Двох убитих»; ніхто не наважиться там ночувати. Переказ говорить, що колись в індійському таборі, який тут зупинився, два брати (що мали сокола своїм тотемом*) посварились між собою, і один з них убив другого. Свідки були такі вражені цим жахливим злочином, що тут-таки умер- тили братовбивцю. Обидва брати поховані разом.

Наближаючись до цього місця, я багато думав про двох братів, які мали один зі мною тотем і яких я вважав родичами матері моєї (Нет-по-куа). Я чув, що коли розганювалися на їх могилі (що кілька разів і траплялось), вони виходили з-під землі й відповіляли сварку і вбивство. Принаймні мені певно відомо, що вони непокоїли відвідувачів і заважали їм спати. Цікавість моя була стривожена. Мені хотілося розказати індіцям не тільки, що я зупинився в цьому страш- ному місці, а що ще там і почував.

Сонце сідало, коли я туди прибув. Я витяг свій човен на берег, розпалив вогонь і, повечерявши, заснув.

Минуло кілька хвилин, і я побачив обох мерців, що вставали з могил. Вони прийшли й сіли біля вогню просто проти мене. Очі їх були нерухомо спрямовані на мене. Вони не усміхнулись і не сказали ні слова. Я прокинувся. Ніч була темна і буряна. Я нікого не бачив, не почув жодного звуку, крім шуму розкитуваних дерев. На-

* Рід герба. Сокол був також тотемом і Д. Теннера. (Прим. Лушкіна).

певно я заснув знову, бо мерці знову з'явилися. Вони, здається, стояли внизу, на березі ріки, бо голови їх були нарівні з земасю, на якій я розпалив вогонь. Очі їх усе були спрямовані на мене. Скоро вони встали знову, один за одним, сіли знову проти мене. Але тут уже вони сміялись, били мене паличками й мучили різними способами. Я хотів їм сказати слово, але не стало голосу; спробував тикати: ноги не рухались. Цілу ніч я хвилювався й був у безперестанному страху. Один з них сказав мені між іншим, щоб я глянув на підніжжя ближчого горба. Я побачив зв'язаного коня, який дивився на мене. «Ось тобі, брат,— сказав мені жебі*,— кінь для завтрашньої дороги. Коли ти пойдеш додому, тобі можна буде взяти його знову, а з нами перебути ще одну ніч».

Нарешті розвиднілось, і я з великим задоволенням помітив, що ці страшні привиди зникли з нічною темрявою. Але, пробувши довго між індіями і знаючи багато прикладів того, що сні часто збуваються, я став не на жарт подумувати про коня, даного мені мерцем; пішов до горба, і побачив кінські сліди та інші приміти, а на деякій відстані знайшов і коня, якого зразу ж упізнав; він належав купцеві, з яким я мав діло. Дорога суходолом була на кілька миль коротша за дорогу водою. Я покинув човен, нав'ючив коня, і подався до коптори, куди другого дня й прибув. Після цього я завжди старався обминати могливи обох братів; а розповідь про моє видіння і страждання нічні збільшила в індіців їх забобоний жаж».

Джон Теннер був двічі одружений. Опис першого його кохання має в його «Записках» якусь дикую красу. Красуня його звалася на ім'я, яке мало дуже поетичне значення, але яке насилу вмістилося в елегії: вона звалася Міс-куа-бун-о-куа, що по-індійськи означає зоря.

«Якось увечері,— каже Теннер,— сидючи перед нашою хижкою, побачив я молоду дівчину. Вона, гуляючи, курла тютюн і зрідка на мене поглядала; нарешті підійшла до мене й запропонувала мені курити з своєї люльки. Я відповів, що не курю. «Ти тому,— сказала вона,— відмовляєшся, що не хочеш торкнутися моєї люльки» Я взяв люльку з її рук і покурив трохи,— справді вперше зроду. Вона зі мною розговорилась і сподобалася мені. Відтоді ми часто бачились, і я до неї прив'язався.

Говорю про ці подробиці, бо в індіців таким способом не знайомляться. У них звичайно юнак одружується з дівчиною, зовсім йому незнайомою. Вони бачились; можливо, глянули одно на одного; але напевно ніколи між собою не говорили; шлюб вирішили старі, і рідко молода пара опирається волі батьківській. Обое знають, що, коли спілка ця буде неприємна одному з двох, або обом зразу, то легко можна буде її розірвати.

Розмови мої з Міс-куа-бун-о-куа скоро наробили багато галасу в нашому селищі. Одного разу старий Очук-ку-кон увійшов до мене в хижку, тримаючи за руку одну з численних своїх внучок. Він, зачутками, гадав, що я хотів одружитися. «Ось тобі,— сказав він своїй матері,— найдобріша і найпрекрасніша з моїх внучок: я віддаю її твоєму синові». З цим словом він пішов, залишивши її в нас у хижці..

* Мрець (індійське).

Мати моя завжди любила молоду дівчину, яка вважалася красунею. Одначе стара збентежилась і сказала мені на самоті: «Сину, дівчина прекрасна й добра; але не бери її за себе: вона хвора й через рік помре. Тобі потрібна дружина сильна і здорова, отож запропонуємо їй добрий подарунок і відішлемо її до батьків». Дівчина вернулася з багатими подарунками, а через рік пророкування старої здійснилось.

З кожним днем любов наша посилювалася. Мати моя, напевно, не засуджувала нашої схильності. Я нічого їй не говорив; але вона знала все, і скоро я в тому переконався. Одного разу, провівши вперше більшу частину ночі з моєю коханкою, я вернувся пізно й заснув. На світанку стара розбудила мене, вдаривши прутом по голих ногах.

«Вставай,— сказала вона,— вставай, молодий жених, іди на полювання. Дружина твоя буде тебе більше шанувати, коли рано повернешся до неї зі здобиччю, ніж коли станеш величатися, гуляючи по селищу без мисливців». Я мовчки взяв рушницю й вийшов. Опівдні вернувся, несучи на плечах жирного муза, мною застреленого, і скинув його біля ніг матері, сказавши їй грубим голосом: «Ось тобі, стара, що ти сьогодні ранком від мене вимагала». Вона була дуже задоволена і похвалила мене. З цього я зробив висновок, що зв'язок мій з молодою дівчиною не був їй огидним, і дуже був тому радий. Багато індієців щуряються своїх старих батьків; але хоч Нет-но-куа була вже дряхла і пемічна, я зберігав до неї давню безумовну шанобу.

Я з запалом захоплювався полюванням і майже завжди повертався рано, чи принаймні завидна, обтяжений здобиччю. Я дбайливо вбирився і походжав по селищу, граючи на індійській сопілці, називаній пі-бе-гвун. Протягом якогось часу Мис-куа-бун-о-куа вдавано щуралася мене. Я став байдужішатн; тоді вона забула все своє вдавання... З мого боку бажання привести дружину до пра в хижку змінилось. Я хогів розірвати з нею всякі стосунки. Побачивши явну байдужість, вона хотіла зворушити моє серце то слізьми, то докорами, але я нічого не говорив про неї старій, і з кожним днем байдужість моя ставала сильнішою.

Близько того часу мені треба було побувати на Червоній Ріці, і я вирушив з одним індіємцем, в якого був дужий і легкий кінь. Перед нами була дорога на сімдесят миль. Ми по черзі їхали верхи, а піший тимчасом біг, тримаючи коня за хвіст. Ми були в дорозі одну добу. Повертався назад я сам і йшов пішки. Темрява почі й утома примусила мене почувати за десять миль від нашої хижки.

Прийшовши додому на другий день, я побачив Мис-куа-бун-о-куа, яка сиділа на моему місці. Я спинився біля дверей здивований. Вона похилила голову. Стара сказала мені з виглядом сердитим: «Що ж? хіба обернешся ти спиною до нашої хижки і знеславиш цю бідолошну дівчину, якої ти не вартий? Все, що сталося між вами, зробилося з твоєї ж волі, а не з моєї і не з її згоди. Ти сам за нею бігав усюди; а тепер невже проженеш її, начебто вона до тебе причепилась?..» Докори матеріні здалися мені не зовсім несправедливими. Я увійшов і сів біля дівчини... Таким чином ми стали чоловік і жінка.

Джон Теннер покинув свою дружину і взяв іншу, від якої мав трое дітей. Всупереч своїй довгочасній звичці і палкій любові до життя мисливського, життя трудівничого, небезпечного, сповненого захоплень незрозумілих і незбаг-

ненних, здичавілий американець завжди подумував про повернення в родинне лоно, від якого так довго був насильно відірваний. Нарешті наважився виконати давній свій намір і подався до берегів Біг-Міамі, до місця перебування колишньої своєї родини.

Прийшовши в одно з тамтешніх поселень, зустрів він старого індієця й упізнав у ньому молодого дикуну, що колись його викрав. Вони по-дружньому обнялися. Теннер дізнався від нього про смерть старика, що так страшно з ним познайомився. Індієць розказав йому про подробиці його викрадення, про які Теннер мав тільки невизначене поняття. На запитання його: чи правда, що старий Теннер і вся його родина зробилися жертвою індієців, як колись Маніто-о-гезик запевняв свого маленького бранця,— індієць відповів, що старий збрехав, і розказав йому ось що:

«Через рік після викрадення Джона Теннера Маніто-о-гезик вернувся до того місця, де зробив перший свій подвиг. Тут з ранку до полудня він підстерігав старого Теннера і його робітників. Вони всі разом увійшли в дім; в полі залишився тільки старший син, що орав зсмаю сохою, запряженою кіньми. Індієць на нього шакнувшись; коні смикнули; брат Джона Теннера заплутався в мотузках, упав і був схоплений. Копей убили стрілами. Індієць затягли молодого Теннера в ліси, переправившись до порчі через Ойо. Бранця прив'язали до дерева вірвовками; але він устиг перерізати вузол, визволив руку, вииняв пожичок з кишени, перерізав свої узи, зразу ж побіг до ріки й кинувся вплав. Індієць, почувши шум, прокинувся, погнались були за ним; та ніч була темна і він устиг втекти, залишивши їм на пам'ять свій капслюх».

Батько Теннера помер тому років з десять, залишивши майно своє старшому синові й не забувши в своїй духівниці того, чия доля була йому невдома.

Нарешті Джон Теннер побачив свою родину, яка прийняла його з великою радістю. Брат його обняв з захватом, обрізав йому волосся і доклав всілякого старання, щоб затримати його в себе дома. Здичавілий американець, зі свого боку, кликав його до себе, до Лісового озера, вихваляючи йому через перекладача дике життя і роздолля степів. Брати його були жонаті; сестра Люсі мала десятеро дітей. Нарешті просьби рідних на нього вплинули: він вирішив покинути індієців і зі своїми дітьми переселитися в громаду, до якої належав за правом народження.

Але пригоди Теннера тим ще не скінчилися. Доля призначала йому ще нові випробування. Вернувшись до диких своїх знайомих і оповістивши їм про свій намір, він викли-

кав сильне обурення. Індійці не погоджувались видати йому дітей. Дружина відмовлялася йти за ним до людей чужих і ненависних. Влада американська змушена була втрутитися в родинні справи Джона Теннера. Погрозою і ласкою умовили індійців відпустити його додому з усією родиною. Він ще востаннє подався з рідними до Червоної Ріки на полювання за буйволами, прощаючись назавжди з диким життям, яке мало для нього стільки принад. Вернувшись, він став готуватися в дорогу.

Індійці попрощалися з ним дружелюбно. Син його не захотів за ним йти і залишився вільним дикуном. Теннер вирушив з двома дочками та з їх матір'ю, яка не хотіла з ними розлучитися. Послухаємо, як Теннер описує свою останню подорож.

«По дорозі назад я волів їхати Недоброю Рікою, що мало скоротити дорогу на кілька миль. Поблизу гирла ріки Осстра в той час стояв табір або селіще з шести чи семи хижок. Тут був молодий чоловік, на ім'я Омчу-гвут-он. Він був вишмаганий, з наказу американського начальства, за справжню чи мниму вину, і глибоко за те зловистий. Дізнавшись про мій проїзд, він приїхав до мене своїм човником.

Досить дивним способом він став шукати розмови зі мною, і здумавав запевняти, що між нами були стосунки родинні; ночував з нами разом, і ранком ми з ним вирушили в один час. Причалавши до берега, я помігив, що він шукав нагоди зустрітися в лісі з одною з моїх дочок, яка зразу ж вернула, трохи стривожена. Мати її також кілька разів протягом дня мала з нею таємні розмови; та дівчинка все була сумна й кілька разів скрикувала.

На ніч, коли розташувалися ми ночувати, молодий чоловік зразу ж пішов собі. Я удавано займався своїми розпорядженнями, а тимчасом не випускав його з очей:— раптом наблизився до нього й побачив його посеред усього спорядження мисливського. Він обмотував навколо кулі олієючу жилу завдовжки близько п'яти вершків. Я сказав йому: «Брате мій (так називав він мене сам), якщо у тебе певистачає пороху, кувль чи кремєнів, то візьми в мене, скільки тобі треба буде» Він відповів, що нічого не потребує, і я вернувся собі на нічліг.

Якийсь час я його не бачив. Раптом з'явився він в убранні і прикрасах воїна, що йде у бій. В першу половину ночі він стежив за всіма моїми рухами з дивною увагою: підозріння мої, вже й без того дуже збуджені, збільшилися ще дужче. Однак він і далі зі мною розмовляв багато і приязно й попросив у мене ножика, щоб нарізати тютюну; але замість того, щоб вернути його, сунув собі за пояс. Я гадав, що він віддасть мені його ранком.

Я ліг як звичайно, не бажаючи показати йому свої підозріння. Намсту в мене не було, і я лежав під фарбованим полотнищем. Розтягнувшись на землі, я ліг так, щоб міг бачити кожен його рух. Настала гроза. Він, здавалося, став ще неспокійнішим і нетерплячим. При перших дощових краплях я запропонував йому поділити зі мною при-тулок. Він погодився. Дощ ішов великий; вогонь наш був залитий;

скоро після того мустики (рід комарів) напали на нас. Він знову розпалив вогонь і став обмахувати мене гілкою.

Я почував, що мені не слід було засинати; але засинання починало опановувати мене. Раптом вибухла нова гроза, сильніша за першу. Я залишався як приспаний, не розкриваючи очей, не ворущаючись і не гублячи з ока молодого чоловіка. Одного разу сильний удар грому, здавалося, збентежив його. Я побачив, що він кидав у вогонь трохі тютюну піби в жертву. Другим разом, коли сон, здавалося, зовсім мене опановував, я побачив, що він стеріг мене, як кішка, готова кинутися на свою жертву; однак я все опирався дрімоті.

Рапком він з памі посідавав, як звичайно, і пішов уперед раніше, ніж я встиг зібратися. Дочка моя, з якою розмовляв він у лісі, здавалася ще більше зляканою і довго не хотіла увійти в човник; мати умовляла її і старалася приховати від мене її збентеження. Нарешті ми поїхали. Молодий чоловік плав біля берега, не на далекій від нас відстані, до десятої години ранку. Тоді при досить небезпечному й швидкому повороті, звідки перед зором відкривався далекій простір, і він і його човник зникли, що дуже мене здивувало.

На цьому місці ріка має близько 80 верств ширини, а за десять—від повороту, про який я згадував,— є маленький, скелястий острів. Я був роздягнутий: з зусиллям правив човном проти бурхливої течії (що примушувало мене триматися якомога ближче до берега), як раптом поблизу пролунав рушничий постріл; куля просвітіла в мене над головою. Я відчув піби удар у бік. Весло випало в мене з правої руки, яка сама повисла. Дим від пострілу затемнював кущі; але з другого погляду я виїзжав тікаючого Ом-чу-гвут-она.

Дочки мої закричали. Я звернув увагу на човен: він був весь закривавлений. Я старався лівою рукою спрямувати його до берега, щоб переслідувати молодого чоловіка; але течія була занадто сильна для мене: вона принесла нас на скелястий острівець. Я ступив на нього і, витягнувши лівою рукою човен на камінь, спробував зарядити рушницю; та не встиг я того зробити, і впав неспритомний. Опам'ятавшись, я побачив, що був сам на острові. Човен з моїми дочками зникав удалині, вертаючись назад за течією. Я знову неспритомнів; але нарешті опам'ятався.

Гадючи, що мій убивця стежив за мною з якого-небудь прихованого місця, я оглянув свої рапи. Права рука була в дуже поганому стані. Куля, увійшовши в бік поблизу легені, залишилася в мені. Я невірився в житті й став кликати Ом-чу-гвут-она, просячи його вкоротити мені віку й припинити муки «Ти вбив мене,— кричав я,— але хоч я й смертельно поранений, однак боюся прожити кілька днів. Прийди ж, якщо ти муж, і вистрель у мене ще раз». Кликав я його кілька раз, але не дістав відповіді.

Я був майже голій: в ту хвилину, як мене поранили, на мені, крім штанів, була сама сорочка, та й та вся подерта під час зусиль при плаванні. Я лежав на голій скелі, на спеці літнього дня; земляні й чорні мухи кусали мене; в майбутньому я бачив тільки повільну смерть. Але після заходу сонця сила і надія повернулися; я допив до того берега Вийшовши з води, міг стати на ноги й видав крик бойовничий, що називався *саскакі*, на знак радості й виклику. Але втрата крові і зусилля під час плавання знову відібрали у мене притомність.

Прийшовши до пам'яті, я сховався поблизу берега, щоб стежити за моїм ворогом. Скоро побачив я Ом-чу-гвут-она, який виходив зі своєї схованки; він пустив на воду свій човник, поплив униз річкою

і проплив близесенько біля мене. Мені дуже хотілось кинутися на нього, щоб схопити й задушити його у воді; та я не покладався на свою силу й таким чином пропустив його, не виявляючи себе.

Скоро лекуча спрага почала мене мучити. Береги ріки були круті й кам'янисті. Я не міг лежачи напиться через поранену руку, на яку не мав сили спертися. Треба було зайти у воду по самі губи. Вечір холоднішав більше й більше, і сили мої разом з тим відновлювались. Кров, здавалось, текла вільніше; я взявся до своєї рани. Незважаючи на опух м'яса, я постарався з'єднати розтрошені кісточки; спершу розірвав па бинти рештки своєї сорочки, потім зубами і лівою рукою став ними обгортати руку спочатку злегка, а потім усе тугіше, тугіше, поки нарешті встиг її досить добре перев'язати. Замість лубків прив'язав я прутики і повісив руку на мотузочку, накинута на шию.

Після того узяв кору з дерева, схожого на вишневе, і, розжувавши її, приклав до моїх ран, сподіваючись тим спинити кровотечу. Кущі, що відділяли мене від ріки, були всі закривавлені. Настала ніч. Я вибрав для ночівлі поросле мохом місце. Пень був у мене в головах. Я не хотів віддалитися від берега, щоб стежити за всім, що трапиться, і щоб у разі спраги мати змогу її утолити. Я знав, що човен, який належав купцям, мав близько того часу проїхати в цьому самому місці, і чекав від них допомоги. Індійських хижок не було ближче від тих, звідки до нас приєднався Ом-чу-гвут-он, і я мав причину думати, що крім нього, дочок моїх і дружини, нікого навколо не було.

Простертий на землі, я став молитися великому духові, просячи його змилюватися наді мною й послати поміч у годину скорботи. Закінчуючи молитви, помітив я, що мустики, які роєм обліпили голе тіло моє, посилюючи страждання, стали відлітати, покружляли наді мною і парсингі зникли. Я не вважав це за безпосередній вплив великого духа: вечір ставав холодним, і, отже, це був вплив повітря. Я був, однак, певен, як і завжди під час лиха і небезпеси, що владика днів моїх невидимо перебував поблизу мене, могутньо мене захищаючи. Я спав тихо й спокійно; але часто прокидався, і кожного разу пам'ятав, прокидаючись, що снівся мені човен з білими людьми.

Десять опівночі почув я на тому боці ріки жіночі голоси, і мені здалися вони голосами моїх дочок. Я подумав, що Ом-чу-гвут-он виявив місце, де вони сховалися, і як-небудь їх кривдив, бо крики їх свідчили про страждання. Але я не мав сили встати й іти до них на допомогу.

Другого дня, раніше десятої години ранку, почув я на ріці людські голоси, і побачив човен, заповнений білими людьми, подібний до того, який бачив уві сні. Ці люди вийшли на берег, на недалекій відстані від місця, де я лежав, і стали готувати сніданок. Я впізнав човен п. Стюарта, гудзонського купця, якого чекали близько того часу. Вважаючи, що поява моя справить на них враження неприємне, я дочекався кінця їхнього сніданку.

Коли приготувались вони відпливати, я зайшов у обрід, щоб звернути на себе їх увагу. Побачивши мене, французи перестали веслувати, і всі спрямували на мене очі з виглядом сумніву й жаху. Течія швидко їх відюсила, і поклик мій, виголошений індійською мовою, не справляв ніякого враження. Нарешті я став кликати п. Стюарта на ім'я і, згадавши кілька англійських слів, благав мандрівників вернутися за мною. В одну хвилину весла опустились і човен під'їхав так близько, що я міг у нього ввійти.

Ніхто не впізнав мене, хоч пп. Стюарт і Грант були мені дуже знайомі. Я був весь закривавлений, і, напевно, страждання дуже мене

змінити. Мене засипали запитаннями. Скоро дізналися, хто я такий і що зі мною трапилось. Приготували мені постіль у човні. Я благав купців їхати за моїми дітьми в тому напрямі, звідки чути було їх крики, і боявся знайти їх мертвими. Але всі розшуки були марні...

Дізнавшись про ім'я мого вбивці, купці вирішили зразу ж податися в село, де жив Ом-чу-гвут-он, і обіцяли вбити його на місці, якщо встигнуть спіймати. Мене сховали аж на дно човна. Коли причалили ми до хижок, старик вийшов до нас назустріч, питаючи: «Що нового?» — Все гаразд, — відповів п. Стюарт, — іншої новини нема. — Білі люди, — відказав старий, — ніколи нам правди не скажуть. Я знаю, що в тій країні, звідки ви прибули, є новини. Один з наших молодих людей, Ом-чу-гвут-он, був там і розказував, що Сокіл (індійське прізвисько Д. Тенсера), який днів кілька тому проїжджав тут з дружиною і з дітьми, усіх їх перерізав. Але, здається, Ом-чу-гвут-он зробив сам що-небудь недобре: він чогось неспокійний, а побачивши вас, утік».

Пп. Стюарт і Грант стали, одначе, шукати Ом-чу-гвут-она по всіх хижках і, упевнившись, що він утік, сказали старикові: «Правда, він зробив недобре діло; але той, кого хотів він убити, з нами; не відомо, чи буде він ще живий...» Тоді показали мене індіцям, що зібралися на березі.

Тут ми якийсь час відпочивали. Оглянули мої рани. Я упевнився, що куля, розтравивши кістку руки, увійшла в бік поблизу ребра, і просив п. Гранта виїняти її; але ні він, ні п. Стюарт на те не погодились. Я змушений був сам почати операцію лівою рукою. Ланцет, що його дав мені п. Грант, переломився. Я взяв складаного ножика, і той переломився, бо в цьому місці м'ясо дуже затвердло. Нарешті дали мені широку бритву, і я виїняв кулю; вона була дуже сплюснена. Оленяча жила та інше залишилося в рані. Як тільки побачив я, що куля нижче ребер не опустилася, став сподіватися на одужання; але, маючи причину вважати, що рана моя була отруєна ядом, передбачав повільне одужання.

Після того вирішили ми в село, в якому старшиною був рідний брат мого вбивці. Тут п. Стюарт виявив передбачливість, сховавши мене знову. Жителі покликані були один по одному; їм роздали тютюну. Але всі розшуки знову були марні. Нарешті мене показали, і сказано було старшині, що мій убивця був його рідний брат. Він опустив голову і відмовився відповідати на запитання білих людей. Але ми дізналися від інших індіців, що дружина моя з дочками зупинилися в цьому селі по дорозі до Дошового озера.

Ми зразу ж туди вирушили, і знайшли їх затриманих у конторі. Підозру тамтешніх купців було викликано їх неспокоєм і жахом, так само й моєю відсутністю. Як тільки мене побачили, стара втекла в ліс; але купці послали за нею погоню; її піймали й привели.

Пп. Стюарт і Грант доручили мені самому виголосити вирок над дружиною, явно винною в замаху на моє життя. Вони оголосили її злочин рівним злочинів Ом-чу-гвут-она і вартим смерті або всякої іншої кари. Але я зажадав, щоб її тільки прогнали з контори без припасів і заборонили б туди з'являтися. Вона була мати моїх дітей: я не хотів, щоб вона була повішена або забита до смерті (як пропонували мені купці); але дивитися мені на неї ставало нестерпно: на прохання моє, її прогнали без покарання.

Дочки сказали, що в ту хвилину, як упав я без пам'яті на камінь, вони, вважаючи мене мертвим і скоряючись наказові матері, пустилися

назад і почали тікати. На деякій відстані від острівця, де я лежав, стара причалила до чагарника, сховала там мій одяг і після довгого переходу сховалась у лісі; але потім, подумавши, що краще б зробила, якби привласнила собі мою власність, вернулася. Ось тоді саме почув я крики дочок, що супроводжували стару, яка забирала мій одяг на березі...»

Нині Джон Теннер живе між освіченими своїми співвітчизниками. Він позивається зі своєю мачухою за кількох негрів, залишених йому в спадщину. Він дуже вигідно продав свої цікаві «Записки» і цими днями буде, напевно, членом *Товариства Здержливості**. Одно слово, є надія, що Теннер з часом зробиться справжнім уапкеє⁴⁺ (янкі), з чим і поздоровляємо його від щирого серця.

The Reviewer^{***}.

«ПІСНЯ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Пісня о Полку Ігоревім знайдена була в бібліотеці графа О. Ів. Мусіна-Пушкіна і видана в 1800 році. Рукпис згорів у 1812 році. Знавці, що бачили його, розказують, що почерк його був півустав XV століття. Перші видавці додали до неї переклад, взагалі задовільний, хоч деякі місця залишилися темними або зовсім незрозумілими. Багато хто після того спробував їх пояснити. Та, хоч у розшуках такого роду останні бувають першими (бо помилки і відкриття попередників відкривають і горують дорого послідовникам), перший переклад, в якому брали участь люди справді вчені, все ще залишається найкращим. Інші тлумачі навпербій затьмарювали неясні вислови свавільними виправленнями і здогадами, пі на чому не заснованими. Поясненнями найважливішими завдячуємо ми Карамзину, який у своїй *Історії* мимохідь розв'язав деякі загадкові місця.

Деякі письменники висловили сумнів у справжності стародавньої пам'ятки нашої поезії і викликали гарячі заперечення. Щаслива підробка може завести в оману людей незнаючих, але не може схватитися від очей справжнього знавця. Вальполь не піддався на оману, коли Чаттертон

* Товариство, мета якого — знищення пияцтва. Члени зобов'язуються не вживати й не купувати ніяких міцних напоїв. *Видавець*. (Прим. Пушкіна).

⁴⁺ Прізвисько, дане американцям; зміст його нам невідомий. *Видавець* (Прим. Пушкіна).

^{***} Оглядач (англ.).

прислав йому вірші старого монаха Rawley *, Джонсон зразу ж викрив Макферсона. Але ні Карамзін, ні Єрмолаєв, ні О. Х. Востоков, ні Ходаковський ніколи не сумнівалися в справжності Пісні о полку Ігоревім. Великий скептик Шлецер, не бачивши ще Пісні о полку Ігоревім, сумнівався в її існуванні, але, прочитавши, визнав рішуче, що він вважає її справжнім стародавнім твором, і не вважав навіть за потрібне наводити тому докази: такою очевидною здавалася йому істина!

Іншого доказу нема, як слова самого піснетворця. А справжність самої пісні доводиться духом древності, якого не можна підробити. Хто з наших письменників у 18 столітті міг мати на те досить таланту? Карамзін? але Карамзін не поет. Державін? але Державін не знав і російської мови, не тільки мови Пісні о полку Ігоревім. Інші не мали всі разом стільки поезії, скільки є її в плачі Ярославни, в опису битви і втечі. Кому спало б на думку взяти за предмет пісні темний похід невідомого князя! Хто з такою майстерністю міг затьмарити деякі місця з своєї пісні словами, відкритими згодом у старих літописах або знайденими в інших слов'янських говірках, де ще збереглися вони в усій свіжості вжитку? Це припускало б знання всіх говірок слов'янських. Припустімо, що він ними б і володів, невже така суміш природна? Гомер,— якщо й існував, спотворений рапсодами.

Ломоносов жив не в XII столітті. Ломоносовські оди писані російською мовою з домішкою деяких висловів, узятих ним з Біблії, яка лежала перед ним. Але в Ломоносова ви не знайдете ні польських, ні сербських, ні іллірійських, ні болгарських, ні богемських, ні молдавських etc і інших говірок слов'янських.

*Слово о пълку Игоревѣ сына Святослава,
внука Ольгова.*

«Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстій о пълку Игоревѣ, Игоря Святославлича. Начатися же тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню».

§ 1. Всі, що займалися тлумаченнями Слова о полку Ігоревім, переклали: «Чи не личитиме нам, чи не краще нам,

---

* Раулі (англ.).

чи не пристойно нам, чи не добре, друзі, братове, братця, оспівати стародавнім складом, старим стилем, древньою мовою трудну, сумну пісню о полку Ігоревім, Ігоря Свято-славича?» Але в стародавній слов'янській мові частка *ли* не завжди дає зміст запитливий, подібно до латинського *pe*; іноді *ли* означає тільки, іноді — *бы*, іноді — *же*; донині в сербській мові зберігає вона ці значення. В російській частка *ли* є або сполучник подільний, або запитальний, якщо керує нею заперечливе *не*; в піснях не має вона інколи ніякого змісту і вставляється для розміру так само, як і частки: *и, что, а, как, уж, уж как* (зауваження Тредьяковського)*.

В іншому місці Слова о Полку *ли* поставлено так само, але всі перекладачі вирішили, що це є помилка перписувача і переклали не запитанням, а ствердно. Те саме слід було б зробити й тут.

По-перше, розглянемо зміст мови: на думку перекладачів, поет говорить: Чи не заспівати нам про Ігоря по-старому? Почнімо ж співати за билинами цього часу (тобто по-новому), а не за задумом Бояновим (тобто не по-старому). Явна суперечність**. — А якщо визнаємо, що частка *ли* змісту запитального не дає, то вийде: Не личить, браття, почати старим складом печальну пісню про Ігоря Свято-славовича; а початися пісні за билинами цього часу, а не за вимислами Бояновими. Віршувальники ніколи не любили докору в наслідуванні, і невідомий творець «Слова о полку Ігоревім» не пропустив нагоди оголосити на початку своєї поеми, що він буде співати по-своєму, по-новому, а не тягтися по слідах старого Бояна. Дієслово *бязеть* підтверджує зауваження моє: його вжито в минулому часі (з неправильністю у відмінюванні, приклади чого трапляються в літописах) і пропонує умовну частку. — Не личило б. А запитання вимагало б теперішнього або майбутнього.

* Зауваження 1-е. В російській мові збереглося одне слово, де *ли* після *не* не має сили запитальної — *неже-ли*. Слово *неже* вживалося в усіх слов'янських говірках і зустрічається і в *Слові о полку Ігоревім*: луде ж потяту быти, неже полонену быти. (Прим. Пушкіна).

** Дуже розуміємо, чому О. С. Шишков не відступив від тієї самої думки. Йому, авторові «Міркування про старий і новий сгиль», було б неприємно бачити, що й у часи автора *Слова о полку Ігоревім* віддавали перевагу билинам свого часу перед старими словесами. (Прим. Пушкіна).

«Боянь бо вѣщій аще кому хотяще пѣснь творити, то растѣкашеться мыслію по древу, сѣримъ волкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы». —

§ 2. Не скажу, чи докоряє тут Боянові, чи хвалить, але, в кожному разі, поет наводить це місце як приклад того, яким чином складали пісні в старі часи. Тут припускаю помилку, або навіть поправку, проте, незначну: растекашеться мыслію по древу — тут пропущено слово *славием*, яке довершає уподібнення; нижче цей вислів ужито *.

«Помняшеть бо рѣчь первыхъ временъ усобицѣ».

§ 3. Жоден з тлумачів не переклав цього місця задовільно. Йдеться тут про Бояна; все це продовження попередньої думки. Згадуючи перекази про колишні брані (усобиця означає ополчення, брань, а не міжусобиця, як переклав дехто. Міжусобиця є вже слово складене), напускав він та ін. «Помняшеть бо рѣчь первыхъ временъ усобицѣ. Тогда пушаше і соколовъ на стадо лебедей *ста*», тобто 10 соколів, напущені на стадо лебедів, означали 10 пальців, що їх клали на струни. Поет роз'яснює алегоричну мову солов'я старого часу, і роз'яснення таке саме чудове, як і блискуча алегорія, наведена ним як приклад. О. С. Шишков порівнює це місце з початком поеми «Смерть Авеля» **. Тлумачення Олександра Семеновича цікаве (том 7, стор. 43). «Отже, слід паче думати, що в стародавні часи соколине полювання провадилося не для самої розваги, а також і для деякого прославлення героїв, або для розв'язання суперечки, кому з них віддати перевагу. Можливо, відзначившись у битвах, воєначальники або князі, що змагалися за славу, виїжджали в поле кожен з соколом своїм і пускали їх на стадо лебедине з тим, що чий сокіл краще й швидше долетить, того перше й вітати від усіх з одержанням переваги над іншими».

П. Пожарський з цією думкою не погоджується: йому здається непристойним для руських князів доводити *першість* свою, кров'ю набуту, польотом соколів. Він вважає,

* Примітка. П. Вельтман переклав це місце: *былое воспеть*, а не *вымысел* Бояна, *когого мысли гекли в вышину, как соки по древу*. Дивно! (Прим. Пушкіна).

** Але що є спільного між манірною прозою п. Геснера і поезією «Пісні про Ігоря». (Прим. Пушкіна).

це не князі, а віршувальники напускали соколів, а причина такого стародавнього обряду, думає він, була скромність віршувальників, які не хотіли виставляти себе перед товаришами. О. С. Шишков, у свою чергу, бачить у думці Я. Пожарського *крайню безгрунтовність* і нещасне самолюбство (том 11-й, стор. 388). На превеликий наш жаль, п. Пожарський не відповів.

«Почнемъ же, братіє, повѣсть сію от стараго Владимира до нынѣшняго Игоря (тут визначається епоха, в яку написано Слово о полку Ігоревім); иже истягнул умъ крѣпостію». (Истягнул — витягнув, натягнув, звідав, спробував. *Пожарський*: оперезав. перші глумачі: напруживши ум міцністю своєю). Натягнув, як лук, вигострив, як меч,— метафори, запозичені з одного джерела.

«Наплъхнввся ратнаго духа, наведе своя храбрѣя полки на землю Половѣцкую на землю Русскую. Тогда Игорь возрѣ на свѣтлоє солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты и рече Игорь къ дружицѣ своей: братіє і дружино! луце жь бы потяту быти, неже полонену быти» — краще бути убитому, ніж полоненому.

«А всядемъ братіє, на свои борзѣя комони, да позримъ синяго Дону». Забобон, що вважав затьмарення сопячнє лихою ознакою, був колись загальним.

«Спала Князю умъ похоти, и жалость ему знаменіє заступи искусити Дону великаго».— Слова заплутані. Перші видавці переклали: Спало князеві на думку нехтувати (лихе) провіщення і звідати (щастя на) Дону великому. *Печаль* йому заступити має кілька значень: затьмарити, перешкодити, затримати. Довелось князеві, мисль похоті і горесть знаменіє йому затримало. Спали князеві на думку бажання і печаль. Йому ознака заважала (забороняла) спробувати Дону великого. «Хочу бо (так хочу ж, сказав) рече копие преломити конец поля Половецкого, а любо испити шелоном Дону». «О, бояне, соловію стараго времени! абы ты сна пълки ущекотал, скача, славию, по мыслену древу, летая умомъ подъ облаками, сплетая хвалы на все стороны сего времени (якщо не помиляюсь, іронія пробивається крізь пишну хвалу), рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы». («Чотири рази згадується в цій пісні про *Трояня*... тобто *тропа Трояня*, *вечи Трояни*; *земля Трояня* і *сєдьмой век Троянов*: але хто *цей Троян*, догадатися ніяк не

можливо», кажуть перші видавці). 5 стор., вид Шишкова. Інші тлумачі не пішли за скромним прикладом: вони не хотіли залишити без розв'язання те, чого не розуміли.

Через усю Бессарабію проходить ряд курганів, пам'ятка стародавніх римських укріплень, відомий під назвою *Троянового валу*. Ось куди звернулися тлумачі і ствердили, що невідомий Троян, про якого чотири рази згадує «Слово о полку Ігоревім», є не хто інший, як римський імператор. Та й тропу Троянову чи можна вважати за Троянів вал, коли трохи нижче визначається (стор. 14, вид. Шишкова): «вступила Девою на землю Трояню, на синем море у Дону». Де ж тут Бессарабія? «Сліди Трояна в Дакії, що їх видно й досі, повинні були бути відомі потомкам дунайських слов'ян» (Вельтман). Чому ж?

«Пѣти было пѣсъ Игореви, того Олга внуку»—etc. Поет повторює знову слова Боянові—і, звертаючись до Бояна, запитує: «или, не так ли петь было, вещей Бояне, Велесов внуче?»

«Комони ржуть за Сулою; звенить слава в Киевѣ; трубы трубятъ въ Новѣградѣ; стоятъ стязи въ Путивлѣ; Игорьъ ждетъ мила брата Всеволода».

Тепер поет говорить сам від себе не за вимислом Бояновим, по билинах цього часу. Треба признатися, що цей живий і бистрий опис вартий алегорій солов'я старого часу.

«И рече ему Буй-Туръ Всеволодъ: одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый, ты Игорю, оба свѣ Святославичи: сѣдлай, брате, свои борзые комони — а мои ти готовы (готовы — значить тут відомі, значення це збереглося в іллірійській словінській говірці. Нижче ми побачимо, що половці тикають *неготовими* — невідомими — дорогами. А якби *неготовими* означало *не мощеними*, то що б означало *готові коні?*), осѣдланы у Курьска на переди. А мои ти Курьяни свѣдомы (це повторення того самого поняття іншими висловами підтверджує попереднє моє показання. Це одна з найдавніших форм поезії. Дивись Священне питання) *кмети подъ трубами повиты*» (п. Вельтман пише: «Кмет означає окремих начальників, староста». Кметь означає взагалі селянин, мужик. *Kar gospoda stori krivo, kmeti morjo plazhat shivo* *.

---

* Якщо пани чинять несправедливо, мужики розплачуються життям (словенське).

ЗАМІТКИ І АФОРИЗМИ РІЗНИХ РОКІВ

Тільки революційна голова, подібна до Мірабо або Петра, може любити Росію, так, як письменник тільки може любити її мову.

Все треба творити в цій Росії і цією російською мовою.

(1823)

*

Торвальдсен, роблячи бюст відомої людини, дивувався з дивного поділу обличчя, зрештою прекрасного — верх нахмурений, грізний, а низ виражає постійну усмішку.— Це подобалося Торвальдсену.

Questa è una bruta figura *

(1828)

*

Література в нас існує, але критики ще нема. У нас журналісти лаються іменем *романтик*, як бабусі лають гувльвіс франмасонами і вольтеріанцями — не маючи тями ні про Вольтера, ні про франмасонство.

(1829)

*

Французькі критики мають своє поняття про романтизм. Вони відносять до нього всі твори, що мають на собі відбиток туги чи мрійності. Деякі навіть називають романтизмом неологізм і помилки граматичні. Таким чином Андре Шеньє, поет, просякнений старовищою, в якого навіть вади випливають з бажання дати французькій мові форми грецького віршування,— потрапив у них в романтичні поети.

(1830)

*

Перший нещасний зітхатель викликає чутливість жінки, інші або ледве помічені або служать лиш... Так на початку битви перший поранений викликає болісне враження і вичерпує слівчуття наше.

(1830)

*

---

* От грубе обличчя (*італ.*).

В мить, коли любов зникає, наше серце ще леліє її спогад. Так глadiator у Байрона погоджується помирати, але уява ширяє на берегах рідного Дунаю.

(1830)

*

Дотепний жарт не є остаточний присуд. *** сказав, що у нас є три Історії Росії: одна для гостини, друга для гостиниці, третя для гостиного двора.

(1830)

*

В одній із Шекспірових комедій селянка Одрей запитує: «Що таке поезія? чи це річ справжня?» Чи не це запитання, запропоноване в іншому вигляді і далеко велеречивіше, знаходимо ми в міркуванні про поезію романтичну, вміщеному в однім з московських журналів 1830 року?

(1830)

*

Мільтон не раз говорив: «З мене досить і малого числа читачів, аби тільки вони були достойні розуміти мене». — Це горде бажання поета повторюється іноді і в наш час, тільки з невеличкою зміною. Дехто з наших сучасників явно і потай стараються напоумити нас, що «з них досить і малого числа читачів, аби тільки багато було покупців».

(1830)

*

В газеті Le Furet * надруковано повідомлення, що якийсь мапдарин наказав побити киями якогось журналіста. Видавець зауважує, що мандаринові це сором, а журналістові на здоров'я.

(1830)

*

Перекладачі — поштові коні освіти.

(1830)

*

Заздрість — сестра змагання, отже з доброго роду.

(1831)

*

Критикою в нас здебільшого займаються журналісти, тобто entrepreneurs **, люди, які розуміються в своїй справі, але не тільки не критики, а й навіть не літератори.

(1832)

* Тхір (франц.).

** Підприємці (франц.).

*

В інших краях письменники пишуть або для юрби, або для малого числа *. У нас останнє неможливе, слід писати для самого себе.

(1833)

*

Д. — не раз говорив, що найповнішою сатирою на деякі літературні товариства був би список членів з зазначенням того, що ким написано.

(1833)

*

Грамматика не приписує законів мові, а пояснює й стверджує її звичаї.

(1833)

*

Не відкладай до вечері того, що можеш з'їсти за обідом.

L'exactitude est la politesse des cuisiniers**.

Шлунок освіченої людини має кращі властивості доброго серця: чулість і вдячність.

(1834)

*

Букви, з яких складається словенська азбука, не мають ніякого глузду. *Аз, буки, веди, глаголь, добро* etc. — це окремі слова, вибрані тільки для початкового їх звуку. У нас Грамматин перший, здається, надумав скласти апофегми з нашої азбуки. Він пише: «Первісне значення букв, *мабуть*, було таке: аз бук (або буг!) ведю—тобто я бога відаю (!), глаголю: добро єсть; живе на землі хто і як, люди мислять. Наш Он покой, рцу. Слово (λογος) твержу... (та ін., говорить Грамматин; *мабуть*, в іншому не міг знайти вже ніякого глузду). Як це все натягнуто! Мені далеко більше подобається трагедія, складена з азбуки французької.

*

---

* Ці, з любов'ю вивчивши новий твір, вирікають йому присуд, і таким чином твір, що не підлягає судовій публіки, дістає в її думці ціну і місце, йому належне. (Прим. Пушкіна.).

** Точність — ввічливість кухарів (франц.),

Багато слів і виразів, насильно запроваджених в ужиток, залишились і вкоренились в нашій мові. Наприклад, *трогательный* від слова *touchant* (дивись правильно про це міркування п. Шишкова). *Хладнокровие*, це слово не тільки переклад буквальний, а ще й помилковий. Справжній вираз французький є *sens froid* — хладномыслие, а не *sang froid*. Так писали це слово до самого 18 століття. *Dans son assiette ordinaire*. *Assiette* означає становище, від слова *asseoir*, але ми переклали каламбуром — «в своїй тарелке»:

Любезнейший, ты не в своей тарелке.

Лихо з розуму.

П Р И М І Т К И

Х У Д О Ж Н Я П Р О З А

«АРАП ПЕТРА ВЕЛИКОГО»

«Арап Петра Великого» — перша спроба Пушкіна в художній прозі. Пушкін почав писати роман 31 липня 1827 р. Роман не був закінчений. За життя Пушкіна було надруковано два уривки. Весь рукопис (без сьомого розділу) вперше опублікований у 1837 р. («Современник», т. VI) під заголовком «Арап Петра Великого» (в рукопису роман назви не має).

Працюючи над романом, Пушкін змінив ряд фактичних даних. Так А. П. Ганнібал оженився лише через шість років після смерті Петра; дружина його була не боярського роду, а гречанка Євдокія Діонер і т. ін. Очевидно, Пушкін, міняючи біографію А. П. Ганнібала, з'єднав дані про Ганнібала з даними і переказами про інших своїх предків (Пушкіних).

Епіграфи до роману вписані в рукопису всі разом, без зазначення, до якого розділу кожен стосується. Тільки один епіграф, до розділу IV, вміщений у рукопису безпосередньо перед текстом розділу. В цьому виданні епіграфи розміщені приблизно.

Загальний епіграф до роману — з повісті Язикова «Ала».

Стор. 9. «Він учився в паризькій військовій школі...»

Помилка Пушкіна. Ганнібал учився в артилерійській школі в Ла-Фері.

Стор. 9. *Іспанська війна*. Виникла внаслідок недотримання з боку Іспанії умов Утрехтського миру (1713). Франція разом з Англією оголосила Іспанії війну в 1718 р. Війна закінчилася в 1720 р. поразкою Іспанії.

Стор. 9. *Пале-Рояль* — палац герцогів Орлеанських. При палаці в галереях були найрізноманітніші крамниці, кафе, доми розваг і розпусти. Сади Пале-Роялю були місцем гулянок паризької публіки.

Стор. 10. «*Temps fortuné, marqué par la liesse...*» — цитата із «Орлеанської діви» Вольтера.

Стор. 14. Епіграф — із вірша Державіна «На смерть князя Мещерського».

Стор. 17. *Молодий Рагузинський* — С. Л. Владиславич-Рагузинський, російський дипломат. Насправді він був значно старший від Ганнібала; саме він привіз Ганнібала Петрові з Константинополя.

Стор. 19. Епіграф — із трагедії Кюхельбекера «Аргів'яни».

Стор. 19. «... і Копієвичем...» Явний анахронізм Пушкіна: І. Ф. Копієвич помер в 1707 р.

Стор. 22. Уривок від слів «У великій кімнаті...» до кінця розділу надрукований Пушкіним у «Литературной газете» (1830 р.) під назвою: «Асамблея при Петрі I-ому», з зазначенням історичних джерел: «Див. Голикова і Русскую старину».

Голиков — автор обширного твору «Десяния Петра Великого», «Русская старина» — історичний альманах на 1825 р., виданий декабристом А. О. Корніловичем.

Розділ IV. Уривок від слів «День був святковий» (стор. 26) до слів «за його хліб-сіль» (в кінці розділу) надрукований Пушкіним в альманаху «Северные цветы» на 1829 р. Передруковуючи те ж саме в своєму збірникові повістей 1834 р., Пушкін дав уривкові назву: «Обід у російського боярина».

Стор. 29. Похід 1701 р. — рух шведської армії в Курляндію та Польщу після битви під Нарвою.

Розділ VII. Зберігся лише в невеличкому чорновому уривкові.

ГОМАНИ У ЛИСТАХ

Датується 1829 р. В рукопису заголовка немає. Вперше опублікований з пропусками в творах Пушкіна, т. VII, 1857.

Стор. 46. Адольф — герой одноіменного роману Б. Константа.

Стор. 48. «...семинарист пихато картає за неморальність...» Маються на увазі статті М. І. Надєждіна в «Вестнике Европы», в яких твори Пушкіна (зокрема «Граф Нулін») були піддані педантичній і причіпливій критиці.

Стор. 50. «Я дізналася, що Р оголосив...» Буквою Р (лат.) Пушкін позначав самого себе.

Стор. 52. Лабрюєр (1645—1696) французький мораліст, автор «Характерів». Наведеної фрази немає в Лабрюєра: вона написана Пушкіним.

Стор. 52 «А все тому, що патріотки». Цитата з «Лиха з розуму».

Стор. 53. «Un homme sans peur et sans reproche» — девіз феодалного роду Баярдін.

Стор. 53 «Qui n'est ni roi, ni duc, ni comte aussi» — частина девізу феодалного роду Кусі.

Стор. 53. Фоблас — герой серії романів Луве де-Кувре «Пригоди кавалера Фобласа» (1787—1790).

Стор. 53. «Cum servo servorum dei» (з рабом рабів божих) — один із титулів папи.

ПОВІСТІ ПОКІЙНОГО ІВАПА ПЕТРОВИЧА БЕЛКІНА

Повісті написані в Болдіні в 1830 р.: «Трунар» — 9 вересня, «Станційний доглядач» — 14 вересня, «Паїна-селянка» — 20 вересня, «Постріл» — 12 і 14 жовтня, «Заметіль» — 20 жовтня. Тоді ж Пушкін задумав об'єднати повісті вигаданим образом Белкіна і видати їх анонімно. Передмову до повістей було написано 14 вересня 1830 р.

Поетріл

Стор. 61. «Вечір на бівуаку»—повість О. О. Бестужева-Марлінського.

Заметіль

Стор. 72. Епіграф взятий із «Светлани» Жуковського.

Стор. 78. *Артеміза* — вдова Галікарнаського царя Мавзола; ім'я її було символом жіночої вірності та незрадливості.

Стор. 78. «Vive Henri Quatre» — куплети з комедії Шарля Колле «Генріх IV на полюванні» (1774), яка стала популярною в перші роки після реставрації.

Стор. 78 «...арії із Жоконда». «Жоконд, або шукач пригод»—комічна опера Н. Ізауара, що мала великий успіх у Парижі в 1814 р.

Стор. 78. «І вгору чепчики злітали». Цитата з «Лиха з розуму».

Стор. 79. «Se amor non è, che dunque?..» Цитата з LXXXVIII сонета Петрарки («За життя Лаурин»).

Стор. 80 «...перший лист St.-Preux». Сен-Пре — герой романа в листах Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або нова Елоїза» (1761).

Тругар

Стор. 83. Епіграф — із вірша Державіна «Водоспад».

Стор. 85. «...поштар Погорельського». Один із героїв повісті А. Погорельського (О. О. Перовського) «Лафертова маківниця» (1825).

Стор. 85. «...з сокирою, в броні злиднній». Цитата з вірша О. Є. Ізмайлова «Дурка Пахомівна».

Стор. 86. «Здавалось у червоній сап'яновій оправі». Неточна цитата з комедії Я. Княжніна «Хвастун».

Станційний доглядач

Стор. 90. Епіграф — із вірша Вяземського «Станція».

Стор. 98. «...Терентійович у прескрасній баладі Дмитрієва». Мається на увазі вірш І. І. Дмитрієва «Карикатура».

Панна-селянка

Стор. 100. Епіграф — із «Душеньки» Богдановича.

Стор. 100. «Та на чужий зразок російський хліб не родить». Цитата з сатири О. О. Шаховського.

Стор. 102. «...перситувала Памелу». Роман Річардсона «Памела, або нагороджена чеснота» (1740).

Стор. 113. *Ланкастерська система* — метод взаємного навчання, запроваджений англійським педагогом Ланкастером.

Стор. 113. «Наталя, боярська дочка»—повість М. М. Карамзіна.

ІСТОРІЯ СЕЛА ГОРЮХІНА

Цей твір написаний восени 1830 р. в Болдіні (в рукопису є дати 31 жовтня і 1 листопада). Він лишився незакінченим і вперше був надрукований посмертно в «Современнике» (1837, т. VII), з пропусками

і перекрученнями. Написання цього твору зв'язане з роботою над передмовою до «Повістей Белкіна» (в передмову був перенесений і образ Белкіна і ряд окремих подробиць його біографії).

Стор 119. *Найповіший письмовник* — «Российская универсальная грамматика или всеобщее письмословие, предлагающее легчайший способ основательного учения русскому языку, с семью присовокуплениями разных учебных и полезно-забавных вещей» Н. Г. Курганова (1769). Багато разів перевидавалась під назвою «Книга-письмовник» і користувалася успіхом не лише як грамастика, а також як хрестоматія.

Стор. 122. «Непавність до людей і каяття». Мелодрама А. Коцубу. Роль Амалії — маленької дівчинки — виконували вихованки театральної школи

Стор. 122. «Це Б., письменник» — Флдей Булгарин.

Стор. 123. «Небезпечний сусіда» — жартівлива поема В. Л. Пушкіна (1811).

Стор. 125. «...котрийсь до мене подібний історик...» — Гіббон, автор «Історії занепаду Римської імперії».

РОСЛАВЛІВ

Датується 1831 р. Повість лишилася незакінченою. Перший розділ був надрукований Пушкіним в «Современнике» 1836, кн. III, під заголовком «Уривок із невиданих записів дами» (1811 р.) без підпису і з поміткою «з французької». Другий і третій розділи були надруковані посмертно в «Современнике», 1837, т. III (з пропусками).

Задум повісті був зумовлений романом Загоскіна «Рославлев або росіяни в 1812 р.», що вийшов у світ в 1831 р. Пушкін своєю повістю пізніш відповідав Загоскіну. У Загоскіна серед діючих осіб є Поліна і Синекур, але події розвиваються інакше. (Поліна, наречена Рославлева, кохає графа Синекура, з яким була знайома ще до війни в Паризі. Коли Синекур потрапляє в полон, Поліна виходить за нього заміж, їде за чоловіком після того, як французькі війська визволяють його з полону і, кінець кінцем, гинє в Данцігу під час бомбардування міста росіянами).

Полемічне спрямування пушкіньської повісті полягає в протиставленні реакційному націоналізмові Загоскіна свого, широкого і дійсно демократичного патріотизму.

Стор. 140. *Пале-Рояль*. Див. примітку до стор. 9.

Стор. 140. Французька цитата взята з новісті Шатобріана «Рене».

Стор. 140. «... молодого графа Мамонова...» Граф М. А. Дмитрієв-Мамонов (1790—1863). В 1812 р. сформував на власний кошт кочачий полк. Згодом Мамонов належав до таємних товариств, разом з Мих. Орловим проєктував організацію «Товариства російських рittersів» і написав республіканську конституцію.

ДУБРОВСЬКИЙ

Роман початий Пушкіним 21 жовтня 1832 р. Роман лишився незакінченим. В рукопису назви немає. Вперше надрукований посмертно в вид. творів Пушкіна, т. X, 1841 р., з багатьма пропусками та перекрученнями.

Збереглися плани роману (в першому з них Дубровський названий Островським), на підставі яких можна судити про еволюцію задуму.

С т о р. 148. «Обставини розлучили їх надовго». Замість цих слів у рукопису спершу було:

«Славний 1762 рік розлучив їх надовго. Троєкуров, родич княгині Дашкової, пішов угору».

1762 р. — рік скинення з престолу Петра III і воцаріння Катерини II. В цьому перевороті близьку участь брала статс-дама Катерини, княгиня Є. Р. Дашкова. Пушкін повинен був пропустити це місце як із цензурних міркувань, так і для додержання хронології: діл роману відбувається після 1812 р. (див. розділ IX, де згадується портрет генерала Кульнева, виданий у 1812 р.).

Розділ IV. Епіграф — із вірша Державіна «На смерть князя Мещерського».

С т о р. 163. «Перемоги грім лунає». Пісня (музика Козловського, слова Державіна) виконувалась як офіційна.

С т о р. 169 «...під час турецького походу...» Похід 1787—1791 рр.

С т о р. 178. «...керувались лафатерськими догадками...» Догадки, висунуті на основі вчення Лафатера про «фізіогноміку», тобто про спосіб визначення характеру людини за особливостями її обличчя.

С т о р. 181. Радкліф — Анна Радкліф (1764—1823), англійська письменниця, автор роману «Удольфські таємниці».

С т о р. 195. Ріпальдо — Ріпальдо-Ріпальдіні, популярний серед читачів образ благородного розбійника з однойменного роману Х.-А. Вульпіуса (1762—1827).

С т о р. 196. Амфітріон — грецький цар. Його ім'я стало загальним для визначення гостинного господаря.

С т о р. 197. «... подібно до коханки Конрада...» Пушкін має тут на увазі епізод із поеми Міцкевича «Конрад Валленрод», де коханка Конрада через неувважливість вишила троянду зеленим шовком, а листки — червоним.

ШКОВА ДАМА

Написано в жовтні-листопаді 1833 р. в Болдіні. Вперше опубліковано в «Библиотеке для чтения», 1834, т. II.

Прототипом старухи-графині була, як на це вказує Пушкін у своєму щоденнику, княгиня Н. П. Голціна.

С т о р. 219. Епіграф — розмова Дениса Давидова з М. О. Нарішкіною, розказана ним Пушкіну.

С т о р. 222. «Чужий хліб гіркий...» Цитата з «Божественної комедії» Данте («Рай», пісня XVII).

С т о р. 239. *Аланде!* — порада не робити ставки (від франц. attendre — стривайте).

КІРДЖАЛІ

Датується приблизно осінню 1834 р. Вперше опубліковано в «Библиотеке для чтения» 1834, т. VII, кн. 12. При роботі над повістю Пушкін використав свої записи подій грецького повстання, зроблені ним в Кишиневі. До теми про Георгія Кірджалі Пушкін вдавався в незакінчених віршових нарисах 1823 р. — «Чиновник і поет») і в 1828 р. («В степах зелених Буджака»).

Використав Пушкін також старі свої нотатки і плани творів, зв'язаних з походом Олександра Іпсіланти.

Стор. 245. «Коли Олександр Іпсіланті оголосив повстання...» О. К. Іпсіланті (1792—1828) — син молдаво-вадакського господаря, генерал-майор російської армії; в 1820 р. глава Етерії — таємного товариства, яке поставило своїм завданням визволення Греції від турецького панування. Пушкін познайомився з Іпсіланті в Кишиневі, в 1820 р.

Стор. 246. *Начальник карантину* — С. Г. Навроцький, старий карантинний чиновник, що був на службі з 1767 р. В 1820 р. був окружним начальником Бессарабської карантинної лінії.

Стор. 246. *Майор Охотського піхотного полку* — Карчевський (а не Хорчевський, як у Пушкіна) Під його командуванням був батальйон Охотського полку, що перебував на карантині в Скулянах.

Стор. 247. *Людина в розумом і серцем* — М. І. Лекс (1793—1856), чиновник в канцелярії Лізова.

ЕГНПЕТСЬКІ ПОЧИ

Повість написана, очевидно, восени 1835 р. Початок і кінець першої імпровізації італійця, мабуть, тоді само; середня частина, що являє собою одну з строф незакінченої поеми «Єзерський», написана в першій половині 1833 р. Вірші, взяті для другої імпровізації, написані в 1824 р. і потім перероблені в 1828 р. «Егнпетські почі» разом з віршем «Клеопатра» вперше надруковані посмертно в «Современнике», 1837, кн. VIII.

Вірші «Поет іде — очима сяє...», перероблені Пушкіним із відповідного уривка поеми «Єзерський», і «Чертог сів...» відсутні в рукопису, але безперечно, що Пушкін хотів використати їх для імпровізації італійця.

В рукопису є ще її другий, закреслений заголовок повісті — «Клеопатра».

Створюючи образ Чарського, Пушкін вніс у нього автобіографічні риси (особливо в трактуванні відносин між поетом і суспільством). Це підтверджується й тим, що Пушкін використав у повісті кілька сторінок автобіографічного уривка «Незважаючи на великі переваги...» (1830 р.). Порівн. лист Пушкіна про меценатство, написаний О. О. Бестужеву влітку 1825 р.

Стор. 253. Епіграф — із «Альманаха каламбурів» маркиза Бієвра (1771).

Стор. 256. Після слів «випрошуючи собі допомоги» в рукопису закреслено: «а від своїх меценатів (чорт би їх забрав! вимагають одного: щоб вони не робили на них таємних доносів (і того не можуть добитися)».

Стор. 258. Епіграф — із оди Державіна «Бог».

Стор. 260. «... *la signora Catalani...*» Анжеліка Каталані (1779—1849) — славетна італійська співачка, що гастролювала в Росії в 1820-х рр.

КАПІТАНСЬКА ДОЧКА

Роман був задуманий у січні 1833 р. Первісна редакція (до нас не дійшла) писалася в серпні 1833 р. Пушкін продовжував працювати над цим твором у 1834 р. Остаточна переробка роману велася ним у 1836 р. Кінцеві рядки датовані 19 жовтня 1836 р.

Роман вперше опублікований у «Современнике», 1836, кн. IV, без

підпису автора, з деякими цензурними пропусками. «Пропущений розділ» надрукований вперше в «Русском архиве», 1880, № 3.

Задум «Капітанської дочки», романа про пугачовське повстання і про дворянина-відступника, зародився у Пушкіна ще під час роботи над «Дубровським». Розроблення сюжету твору на таку гостру політичну тему було надзвичайно складним як за ідейним змістом, так і за неминучими цензурними перепонами, яких треба було уникнути чи подолати. Працюючи над романом, Пушкін вивчав архівні матеріали, а також звертався до оповідань живих пугачовців, які він почув під час поїздки в ті місця, де відбувалося в 1773—1774 рр. пугачовське повстання. При вивченні історії створення роману чітко вияснюється, що всіма цими книжними та усними джерелами Пушкін міг користуватися лише з великою обережністю.

За первісним задумом героєм роману був дворянин, що перейшов на бік Пугачова. Прототипом героя був для Пушкіна то Шванвич, який добровільно перейшов на бік Пугачова, то Башарін, якого взяв у полон Пугачов, але який потім утік з полону і служив у одного з приборкувачів пугачовщини генерала Міхельсона. Відповідно мінявся і план роману. Згодом Пушкін перейменував свого героя на Буланіна, а погім на Гриньова. Прізвище це було вибрано Пушкіним не випадково. В урядовому повідомленні від 10 січня 1775 р. про ліквідацію пугачовського повстання і покарання Пугачова та його спільників ім'я Гриньова стояло серед тих, які перебували під арештом і, будучи спочатку запідозреними «в зв'язку з ляходіями, ...після слідства виявилися певинними». Нарешті Пушкін ввів у роман, замість єдиного раніше героя-дворянина, двох героїв — Гриньова і Швабріна: останній, що являв собою тип дворянина-зрадника, ніби врівноважував собою образ Гриньова і таким чином полегшував проведення роману в друк через цензурні перепони.

Стор. 269. Епіграф — з комедії Я. Б. Княжича «Хвастун».
(Пушкін трохи змінив текст).

Стор. 269. «...в 17... році». Рік відставки А. П. Гриньова вказаний в рукопису: «вийшов у відставку в 1762 р.» Це рік вступу на престол Катерини II. Пушкін хотів підкреслити, що відставка Гриньова — результат дворцового перевороту. Однак 1762 р. не відповідає хронології роману. П. А. Гриньов народився в 1755 р. (в рукописах збереглося врахування року народження Гриньова). Отже, дворцовий переворот, що викликав відставку Гриньова, міг бути лише тим, який супроводив прихід на престол Єлизавети Петрівни (1742 р.).

Стор. 272. *Шаматон* — гультяй, марнотрат.

Стор. 275. «І грошей, і білизни, і справ моїх ревнитель...» Цитата з вірша Фонвізіна «Посланіє до слуг моїх: Шумилова, Ваньки і Петруші».

Стор. 276. Епіграф взятий із «Собрания разных песен» Чулкова (ч. III, № 167) і являє собою початок пісні про долю рекрута.

Стор. 282. «...*** полк...» В рукопису — Шешмінський полк. Частини Шешмінського полку дійсно були розквартировані по Уральських фортецях.

Стор. 289. Епіграф — з комедії Я. Б. Княжича «Диваки».

Стор. 290. «Мисль любовну одганяю...» Вірш цей, у трохх переробленому вигляді, взято Пушкіним із збірника М. І. Новикова «Новое и полное собрание российских песен» (ч. II, № 34).

Стор. 293. «Капітанська дочка...» Початок пісні взятий із збірника Івана Праща «Собрание народных русских песен».

Стор. 297. Епіграфи взяті із збірника М. І. Новикова (ч. I, № 176 і № 153).

Стор. 304. Епіграф взятий із пісні про взяття Казані Іваном Грозним (збірник М. І. Новикова, ч. I, № 125).

Стор 311 *Сикурс* — допомога (франц.).

Стор. 313. Епіграф — із збірника М. І. Новикова (ч. II, № 130). Це початок пісні про страту в Москві «князя-боярина» — очевидно, стрілецького отамана.

Стор. 323. Пісня «Не шуми, мати, зелена дібровонько» взята із збірника М. І. Новикова (ч. I, № 131).

Стор 324 *Пожалую тебе і в фельдмаршали і в князі*. В рукопису: «Князі Потьомкіни». Пушкін зняв ім'я Потьомкіна за порадою Вяземського, який йому писав, що «Потьомкін не був за Пугачовщини ще першою особою».

Стор. 326. Епіграф — взятий з пісні М. М. Хераскова «Розлука».

Стор. 330. Епіграф — із «Россіади» Хераскова.

Стор. 337. Епіграф складений Пушкіним з посланням на Сумарокова

Стор. 352. Епіграф складений Пушкіним і приписаний Кияжніну.

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

В основу цього твору Пушкіним були покладені дорожні записки, які він вів під час свого подорожжування в 1829 р. В 1830 р. ним був надрукований в «Литературной газете» (№ 6) уривок «Военна Грузинська дорога». До роботи над «Подорожжю» Пушкін повернувся в 1835 р., гадаючи надрукувати її окремою книгою чи в альманаху. Однак цей памір не здійснився; вперше твір з'явився в «Современнике», 1836, т. I.

Особливого значення Пушкін надавав передмові, в якій він мотивував свою появу в армії, реагував на натяки, що стосувалися його, в книзі французького дипломатичного агента на Сході Віктора Фонтаньє і відповідав на вимоги освітати успіхи російської зброї, які поставили перед ним офіційні журналісти.

Стор. 380. Замість слів «шадто непристойно» в рукопису читаємо: «досить непристойно для російського дворянина. Прошу п. журналістів вибачити мені цей потішний готичний вислів».

Стор. 380. Після слів «похід до Арзрума» спочатку йшло: «заглиблення нашого п'ятнадцятитисячного війська в землю ворога на віддаль п'ятсот верст, виправдане цілковитим успіхом, усє це...»

В рукопису передмова датована 3 квітня 1835 р.

Стор. 381. «...портрет, писаний Довом». Портрет Доу з галереї 1812 р. в Зимньому палаці.

Стор. 382. «...слова гр. Толстого...» Граф Ф. І. Толстой (1782—1846), на прізвисько «американець». В 1828—1829 рр. Пушкін і Ф. Толстой приятелювали. Через Ф. Толстого Пушкін освідчився Наталі Гончаровій.

Стор. 382. «...знайшов я графа Пушкіна...» В. А. Мусін-Пушкін (1798—1854). Був часном Північного товариства. Після арешту, в 1826 р., був у фортеці, але, як мало замішаний в справі декабристів, відбув порівняно легке покарання: він був переведений з гвардії в армійський Петровський полк. На Кавказ він їхав з Е. К. Шернвалем (див. прим. до стор. 387).

Стор. 382. «Кобилиць неугамовних...» — цитата з думи Рилєєва «Петро Великий в Острогжському».

Стор. 386. «...like a warrior...» — цитата з вірша Ч. Вульфа «Похорон сєра Джона Мура».

Стор. 387. Шернваль — граф Е. К. Шернваль (1809—1890), брат Емілії Шернваль, яка вийшла в 1828 р. заміж за В. А. Мусіна-Пушкіна. Був офіцером генерального штабу при Паскевичі.

Стор. 387. «...ріці на Півночі тримучій» — взято з оди Державіна «Водоспад».

Стор. 387. «І в козячих міхах вино, утіху нашу!» Цитата з третьої пісні «Іліади».

Стор. 387. «...мого приятеля Шереметева...» П. В. Шереметєв (1799—1837); служив у російському посольстві в Парижі.

Стор. 388. «Тут так вузько, так вузько, пише один мандрівник...» Пушкін цитує книгу Н... Н... «Записки під час подорожі на Кавказ і в Грузію в 1827 році», вид. 1829 р.

Стор. 388. «За свідченням Плінія...» Посилання на Плінія зроблене Пушкіним за згадуваною ним книгою І. Потоцького «Подорож у степи Астрахані і Кавказу» (по-французьки), 1829 р. Назва річки «Діріодоріс», очевидно, помилкова. Латинські слова «*diri odori*» означають «з поганим запахом».

Стор. 388. «... графа І. Потоцького...» І. О. Потоцький (1761—1815) — мандрівник, письменник-історик. Перу Потоцького належать романи з іспанського життя, написані по-французьки: «Аводоро», 1813, і «Десять днів життя Альфонса Ван-Вордена», 1814. Див. вірш Пушкіна «Альфонс сідає на коня».

Стор. 388. *Князь Казбек* — очевидно Н. Г. Казбек із сім'ї грузинських владних князів сєлєнца Стефан-Цмінде.

Стор. 389. «... підпирає небосхил» — взято з вірша Д. Давидова «Напівсолдат» (1826).

Стор. 389. «Чекалі перського принца». Приїзд в Росію персидського наступника Хозрев-Мірза був викликаний подіями в Тегерані, під час яких був убитий Грибоедов.

Стор. 389. «... з полковником Огарьовим...» М. Г. Огарьов, командир піонерської роти шляхів сполучення.

Стор. 389. «...обвал, який обрушився в кінці червня 1827 року». Тут якась помилка Пушкіна. В названій ним час обвалу в цьому місці не було.

Стор. 391. «...у городничого, старого офіцєра з грузин...» Поліцмейстер Р. С. Ягулов.

Стор. 394. «... сподівався я знайти Раєвського...» М. М. Раєвський молодший; командував у діючій армії зведеною кавалерійською бригадою, до складу якої входили зведений уласький полк і Нижегородський драгунський полк.

Стор. 394. «Санковський, видавець «Тифліських вєдомостей...» П. С. Санковський (1798—1832), тифліський журналіст. «Тифліські вєдомости» — щотижнева газета, яка була заснована в 1828 році і видавалася трьома мовами: російською, грузинською і перською.

Стор. 395 «Душа, недавно народжена...» Грузинський вірш «Весілля пісня» Дмитрія Туманішвілі (помер в 1821 р.). В паперах Пушкіна зберігся оригінал і буквальний переклад пісні, зроблений особою, що погапо знала російську мову. Пушкін обробив її, відкинувши два куплєти (третьї і шостий) та два куплєти (четвертий і п'ятий) з'єднав у один. Роман Туманішвілі був популярний в Тифлісі під час перебування там Пушкіна.

Стор. 395. «...несчасний Кларенс...» Англійському герцогові

Георгу-Кларенсу був винесений вирок—страта з правом вибору форми страти. Він побажав, щоб його втопили в бочці мальвазії (1478).

Стор. 395. *Тбіліс-Калак*. У Пушкіна помилок: Тбіліс-Калар. Пушкін користувався книгою Гюльденштедта «Географічний і статистичний опис Грузії і Кавказу», 1809 р., де на стор. 181 є друкарська помилка, повторена Пушкіним.

Стор. 396. *Граф Самойлов* — М. А. Самойлов (пом. в 1842 р.), офіцер Преображенського полку, ад'ютант Єрмолова, двоюрідний брат М. М. Раєвського.

Стор. 396. «...за таким бажаним для них ассесорським чином». Цитата з сатири О. М. Нахімова «Восплачь, канцелярист...»

Стор. 396. *Генерал Сипягін* — М. М. Сипягін (1785—1856), тифліський військовий губернатор.

Стор. 396. *Генерал Стрєкалов* — С. С. Стрєкалов (1782—1856). тифліський військовий губернатор з 1828 по 1831 рік.

Стор. 399. «...зустрів я Бутурліна...» М. А. Бутурлін (1801—1867), ад'ютант військового міністра графа Чернішова. Повертуючися з армії в серпні 1829 р., він зробив відомий донос на М. М. Раєвського за те, що той обідав разом з розжалуваними декабристами: З. Чернішовим (братом міністра), Ворцелем та іншими.

Стор. 400 «... це Арарат». Помилка Пушкіна: із Гумрів видно не Арарат, а Алагєз; очевидно, гору йому назвали її вірменським ім'ям — Арагац.

Стор. 404. *Генерал Бурцов* — І. Т. Бурцов (1794—1829), декабрист; просидів рік у фортеці, а в 1827 р. був переведений на Кавказ. Пушкін знав його ще в ліцеї, коли дехто з ліцеїстів (Дельвіг, Кюхельбекер) відвідували політичний гурток, організований Бурцовим.

Стор. 404. «...нашого Вольховського...» В. Д. Вольховський (1798—1841), товариш Пушкіна по ліцею, декабрист; переведений був на Кавказ у 1829 р. і заїмав тут відповідальну посаду в штабі Паскевича.

Стор. 404. «...Михайла Пушчина...» М. І. Пушкін (1800—1869) брат ліцейського товариша Пушкіна, декабрист; був розжалуваний в солдати і відправлений на Кавказ. До часу приїзду Пушкіна в діючу армію М. Пушкін був уже підвищений в поручики і служив у військово-інженерних військах.

Стор. 404. «Ueni fugaces, Postume, Postume...» Цитата з оди Горация (кп. II, ода 14),

Стор. 405. «...пес Armeniis in oris...» Цитата з оди Горация Руфу Вальгію (кп. II, ода 9).

Стор. 405. «Я поїхав з Семічевим...» М. М. Семічев (1792—1830), декабрист; після літнього арешту в фортеці був переведений на Кавказ капітаном Нижегородського драгунського полку; за хоробрість був підвищений у майори і призначений ескадронним командиром.

Стор. 405. В описаній нижче битві (14 червня 1829 р.) брав участь і сам Пушкін. В «Історії воєнних дій в Азіатській Туреччині в 1828 і 1829 рр.» М. І. Ушакова сказано: «В постичному пориві він (Пушкін) зразу вискочив із ставки, сів на коня і за мить опинився на аванпостах. Досвідчений майор Семічев, посланий генералом Раєвським слідом за постом, ледве наздогнав його і вивів з передового цепу козаків тієї хвилі, коли Пушкін, натхнений відвагою, такою властивою для новобранця-воїна, схопивши піку одного з убитих козаків, нустився проти ворожих вершників».

Стор. 406. *Остен-Сакен* — штабс-капітан Нижегородського полку, брат начальника штабу Окремого Кавказького корпусу.

Стор. 407. *Генерал Муравйов* — М. М. Муравйов (1794—1866), в той час безпосередній начальник М. М. Раєвського. Муравйов, як Раєвський і Остен-Сакен, належав до числа тих, до яких Паскевич ставився вороже; пізніше доносили на них, вказуючи між іншим, що вони покровительствують декабристам, які служили в Кавказькій армії. Незабаром всі вони змушені були залишити армію.

Стор. 407. «...полковник Сімонич». І. О. Сімонич (пом. в 1850 р.), майор, командир Грузинського гренадерського полку.

Стор. 407. *Зведений уланський полк*. В остаточному біловому і друкованому тексті «зведений» заміщено ***, тому що цей полк був сформований з частин полків, які брали участь у повстанні декабристів.

Стор. 410. *Полковник Анреп* — Р. Р. Анреп (пом. в 1830 р.), командир Зведеного уланського полку. Анрепа вважали фіскалом Паскевича. В нього бували приступи божевілья. На початку 1830 р., під час одного з таких приступів, забрів у болото і там помер.

Стор. 413. «...поетом Юзефовичем». М. С. Юзефович (1802—1889), штаб-ротмістр, ад'ютант Раєвського. Залишив спогади про зустрічі з Пушкіним у поході 1829 р.

Стор. 415. *Гаджі-Баба* — персонаж із англійського роману Морієди «Пригоди Гаджі-Баба Іспаганського» (1824), вільно перекладеного в 1830 р. на російську мову О. Сенковським «Хаджі-Баба із Іспагані». Пушкін має на увазі епізод з VII розділу III частини російського перекладу Перський посол, у якого секретарював Гаджі-Баба, проїжджаючи через Арзрум, піймав скорохода, що обікрав його. Посол наказав відрізати йому вуха, незважаючи на протести арзрумського беглербєя; однак слуги обдурили посла, показавши йому замість вуг втікача два шматки козятини.

Стор. 415. *Турнфор* — Ж. П. Турнфор (1656—1708), мандрівник, автор книги «Звіт про подорож на Схід». Пушкін цитує XVIII лист книги.

Стор. 416. *Амін-Оглу* — особа вигадана; вірші належать Пушкіну.

Стор. 417. «...люб'язним Сухоруковим». В. Д. Сухоруков (1795—1841), поручик гвардійського козачого полку; збирав матеріали з історії війська Донського. За причетність до справи декабристів виключений з гвардії і переведений на Кавказ козачим сотником, причому зібрані ним багаті історичні матеріали були в нього відібрані, і він не міг добитися їх повернення. Під час походу 1829 р. Сухоруков збирав матеріали з історії походу, які також були в нього відібрані в 1830 р.

Стор. 417. *Мушський паша* — Ібрагім-бек, дядько Еміна-паші, що був пашєю вілайету в місті Муші. Частина вілайету була зайнята російськими військами, і Ібрагім-бек добивався, щоб Паскевич призначив його на місце пасміншика, що пішов з турецькими військами.

Стор. 417. *Бей-булат* — Таймазов; 1825 р. стояв на чолі повсталих гірських племен на північному Кавказі, в 1829 р. перейшов на бік росіян і прибув до штабу Паскевича з своїм загonom.

Стор. 418. «...наказав п. А. поїхати...» Під буквою А. вгадували звичайно ротмістра Абрамовича (здогад Є. Г. Вейденбаума). Однак в цей час Абрамович не був при Паскевичі. Офіцерів, прізвище яких починалися з цієї букви, при Паскевичі було декілька. Щоб встановити, хто з них був посланий в гарем Османа-паші, немає даних.

Стор. 419. «...довідався я від Коновніцина...» П. П. Коновніцин (1802—1830) дскабрист; був розжалуваний в солдати і посланий спершу в Семіпалатинський гарнізон; потім на Кавказ. В березні 1828 р. підвищений в прапорщики.

Стор. 420. «...знайшов я Дорохова...» Р. І Дорохов (помер в 1852 р.). В 1820 р. був розжалуваний в солдати «за бешкетство» та дусь. За хоробрість був підвищений в 1829 р. в прапорщики.

Стор. 421. «Перша стаття, яка мені попалась» — стаття Надєждіна в «Вестнике Европы» про «Полтаву». В рукопису сказано: «Пушкин зупинив мене, вимагаючи, щоб я читав з більшою мімічною майстерністю:

не так як паламар,

А з тактом, толком і з душію»;

Цитату з «Лиха з розуму» Пушкін з друкованого тексту випустив.

ВИБРАНІ СТАТТІ

ПРО ПРОЗУ (стор. 425)

Чорновий начерк статті 1822 р. Початок начерку («Д'Аламберт сказав якось Лагарпу...») взято з біографії Бюффона, писаної Кюв'є. Цитуючи її з пам'яті, Пушкін допустив помилку, змінивши ім'ям Лагарпа ім'я Рівароля, яке є в тексті Кюв'є.

ПРО ПРИЧИННИ, ЩО УПОВІЛЬНИЛИ
ХІД НАШОЇ СЛОВЕСНОСТІ (стор. 426)

Чорновий начерк статті 1822 р. Початок начерку («Д'Аламберт О. Бестужевна «Погляд на російську словесність прогігом 1823 року», надрукованою в «Полярній звезді» на 1824 р. Тут, відзначивши захоплення французькою мовою і зневагу до рідної мови, Бестужев писав: «Про решту причин, що уповільнили хід словесності, ми скажемо в свій час». З цих слів і починає Пушкін свою замітку. Віршова цитата в виносці взята з сатиричного «Послання до кн. С. М. Долгорукова, російського міністра в Голландії» кн. Дм. Петр. Горчакова (1758—1824). Сатира була відома в рукопису; ці вірші стали приказкою.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ НА СТАТТЮ О. БЕСТУЖЕВА
«ПОГЛЯД НА РОСІЙСКУ СЛОВЕСНІСТЬ ПРОГІГОМ 1823 І ПОЧАТКУ
1825 РОКІВ» (стор. 427)

Чорновий начерк заміток з приводу огляду літератури О. Бестужева, що з'явився в «Полярній звезді» на 1825 р. (вийшла в світ 21 березня 1825 р.). Заперечення Пушкіна починаються з перших слів статті Бестужева: «Словесність усіх народів, роблячи свій кругоплин, ішла за загальними законами природи. Завжди перший її вік був віком сильних почуттів і геніальних творінь». Дальші місця із статті, які викликають заперечення, Пушкін цитує. Остання замітка викликана словами Бестужева: «у нас є критика і псма літератури».

Стор. 427. «...Геродот жив раніше за Есхіла». Помилка Пушкіна: Геродот (484?—425 до н. е.) був молодшим сучасником Есхіла (525—456 до н. е.).

Стор. 427. «Ремантична словесність почалася триолетами». Згідно з історичними поглядами першої чверті ХІХ століття джерела ро-

мантичної літератури вбачали в поезії трубадурів XII століття... *Тайнствами* Пушкін називає драматичні «містерії».

Стор. 428 Соуве — так Пушкін писав ім'я англійського поета Сауті (Southey, 1774—1843).

Стор. 428 Rima les triolets, fit fleurir la ballade — цитата «Поетичного мистецтва» Буало. Це місце тільки намічене в рукопису. Воно, очевидно, відповідає аналогічному в статті «Про поезію класичну і романтичну»:

ПРО ПЕРЕДМОВУ ПАПА ЛЕМОНТЕ ДО ПЕРЕКЛАДУ БАНОК І. А. КРИЛОВА (стор. 428)

Надруковано в «Московском телеграфі», 1825, ч. V, № 17 Передмова Лемонте з'явилася в паризькому виданні: «Басни русские, извлеченные из собрания И. А. Крылова с подражанием на французском и италянском языках разными авторами и с двумя предисловиями, на французском г. Лемонтея, а на италянском г. Салфия. Изданные г. Орловым», 1825.

Лемонте (1762—1826) — французький історик, автор «Дослідів про монархічні установи Людовіка XIV», доданого до мемуарів Данжо (1818). Див. високу оцінку цієї праці в листі Пушкіна Вяземському від 5 липня 1824. Переклад передмови Лемонте з'явився в «Сыне отечества», 1825 р., № 13 і 14. Пушкін вважав статтю Лемонте первою і відгукнувся на неї більше з пошани до імені автора, ніж до її змісту. Як одну з помилок Лемонте, Пушкін відзначав його твердження, піби павала татар і литовців залишила іржу на російській мові. Він заперечує думку Лемонте, який ставить за основну заслугу Ломоносову його літературні заняття і на перше місце висуває його оди і псалми.

Наведений у виносці вірш Сумарокова взятий з його епістоли «Про віршування». Французький вірш взятий з «Поетичного мистецтва» Буало.

Підпис Н. К., очевидно, складений з двох останніх букв прізвища: порівн. лицейський підпис «Олександр Н. к. ш. п.»:

ПРО ПОЕЗІЮ КЛАСИЧНУ І РОМАНТИЧНУ (стор. 432)

Незакінчена чорнова стаття 1825 р. Була викликана посиленою полемікою навколо класицизму і романтизму в європейській і російській пресі. Пушкін відзначає незадовільність у самій постановці питання і зокрема вказує на французьких журналістів. Пізніше, виходячи з положення цієї статті, Пушкін почав другу, під назвою «Про нікчемність літератури російської».

ПРО НАРОДНІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ (стор. 435)

Чорновий начерк, зв'язаний із суперечками про народність у російській критиці 20-х років. Зокрема Пушкін має на увазі статті Бестужева в «Полярной звезде», де говориться про зневагу в вищому світі до російської мови (див. «Про причини що уповільнили...»), і статтю В. Кюхельбекера в «Мнемозине» (див. дальшу статтю).

Стор. 435. *Карломан* — Карл Великий (по-італійськи Carlo Magno).

Стор 435. «... як справедливо зауважив кн. Вяземський». В передмові до «Бахчисарайського фонтана» Вяземський писав: «Що є народного в Петріаді і Росіаді, крім імені?»

ЗАПЕРЕЧЕННЯ НА СТАТТІ КЮХЕЛЬБЕКЕРА
В «МІМЕОЗИПЕ» (стор. 436)

Чорновий конспект зауважень на дві статті Кюхельбекера. Перша з них «Про напрям нашої поезії, особливо ліричної, в останнє десятиріччя» вийшла в червні 1824 р. («Мімеозипа», ч. II), друга, «Розмова з Булгаріном» — у жовтні (там же, ч. III). Пушкін має на увазі такі місця: з першої статті: «Сила, свобода, натхнення — необхідні три умови всякої поезії»; з другої, відносно Горатія: «Він майже ніколи не був поетом істинно захопленим. А як скажете назвати віршотворця, коли він чужий істинному нахненню?» В обох статтях Кюхельбекер відстоює оду, як високу ліричну форму, проти слегії, що панувала в російській ліриці на початку 20-х років. Порівн. «Євгеній Онегін», гл. IV, строфи XXXII—XXXIII і передмову до першої глави роману. Написано в 1825—1826 рр.

ПРО ДРАМУ БАЙРОНА (стор. 437)

Чорновий начерк, що відноситься до 1827 р.

УРИВКИ З ЛІСТІВ, ДУМКИ І ЗАУВАЖЕННЯ (стор. 438)

Надруковано в альманаху «Северные цветы» на 1828 р. (вийшов у світ 22 грудня 1827 р.).

Стор 438. «Стери говорять...» Це зауваження в друку не з'явилося, мабуть, з цензурних міркувань. Пушкін цитує «Сентиментальну подорож» Стерна.

Стор 440. «Все, що вище за геометрію...» Цитата з «Думок» Паскаля.

Стор 440. «Un sonnet sans défaut vaut seul un long poëme» — цитата з «Постичного мистецтва» Буало (п. II):

Стор 440. «Tous les genres sont bons excepté l'épiqueux» — цитата з передмови Вольтера до комедії «Блудний син» (у Вольтера: hors le genre épiqueux)

Стор 440. «Мандрівник Ансело...» Пушкін говорить про книгу Ансело «Шість місяців у Росії» (1827). Йдеться про граматику М. Греча, про роман Ф. Булгаріна «Іван Вишкін» та про комедію Грибоедова «Лихо з розуму».

Стор 441. «Державне правило...» — змієна цитата з передмови до «Історії Держави Російської». У Карамзіна: «добрі росіяни хіба не повинні мати більше терпіння, додержуючи правила державної моральності, яка ставить пошану до предків за достоїнство громадянину освіченому?».

Стор 441. «Mes arrière-peveux me devront cet ombrage!» — цитата з байки Лафонтена «Старий і троє молодих».

Стор 442 «Байрон говорив...» Взяття Ізмаїла описано в восьмій пісні «Дон Жуана» (див. строфу LXIII), поїздка Дон Жуана в Петербург у IX пісні (див. строфу XXX).

Стор 442. «Сон Сарданапалів». У монолозі Сарданапала в трагедії Байрона «Сарданапал» (дія IV, ява I). Карикатура, про яку говорять Пушкін, була зроблена не в Варшаві, а в Лондоні в 1795 р., і зо-

бражала Суворова, який підносить Катерині відрубані голови жінок і дітей після взяття Варшави.

Стор. 442. «В особі Німврода...» Неясно, що має на увазі Пушкін. Можливо, він прикладав до Росії строфу IX п'ятої пісні «Дон Жуана», де згадується Немврод як засновник Вавилона.

Стор. 442. *Лорд Мідад*. Під цим ім'ям Пушкін зобразив графа М. С. Воронцова, свого колишнього одеського начальника.

Стор. 443. «*Coquette, prude*». В чорновик афоризм закінчується: *Plus le чоловічого роду не має, але є чоловіки — prudes*.

Стор. 443. «Поява Історії Держави Російської...» — уривок з автобіографічних записок Пушкіна (днв. т. VIII).

Стор. 444. «Ідилія Дельвіга...» Цей уривок був випущений з друку як такий, що стосувався видавця «Северных цвстов».

ЛИСТ ДО ВИДАВЦІ «МОСКОВСКОГО ВЕСТНИКА» (стор. 444)

Лист цей не був надрукований у журналі. Очевидно, він не був доведений Пушкіним до кінця. Приводом для цієї статті послужив «Огляд російської словесності за 1827 р.» С. П. Шевцьова («Московский Вестник», 1828, № 1), в якому давалася висока оцінка есені «Ніч. Келія в Чудовому монастирі», що з'явилася тоді в друку.

Стор. 445. *Дні класичної єдності* — єдність часу й місця; Пушкін зберігає з трьох єдностей лише єдність дії.

Стор. 446. «Один з найоригінальніших письменників... не заввався включити...» П. А. Вяземський в передмові до творів Озерова.

Стор. 446. «... наші журнальні Арістархи...» Мається на увазі М. Полевой та його стаття про «Полярную звезду» на 1825 р. («Московский телеграф», 1825, № 8).

Стор. 447. *Constitutionnel i Quotidienne* — паризькі газети, перша — ліберальна, друга — монархічна.

Стор. 447. *Сцілла, Тіберій, Леонід* — французькі трагедії: «Сулала» Жуї, 1821 р., «Останній день Тіберія» Л. Аріо 1828 р., «Леонід» Піша, 1825 р.

Стор. 447. *Il ne dit, il ne fait que ce qu'on lui prescrit* — цитата з «Британіка» Расіна (дія IV, ява IV). Думка, що в цих віршах є натяк на участь Людовіка XIV в балетах, ґрунтується на листі Буало Моншсалою (версень, 1707), в якому говориться, що Людовік, почувши ці вірші, перестав виступати в придворних балетах.

ІЛІАДА ГОМЕРОВА (стор. 448)

Надруковано в «Литературной газете», № 2, 6 січня 1830 р.

Переклад Іліади вийшов 29 грудня 1829 р. і є справою всього життя Гнедича. В самий день виходу в світ «Литературной газеты» він послав Пушкіну записку з подякою за замітку: «Навряд чи мені в житті випадє читати щось про мою працю, що було б сказано так благородно і було б мені так утішно і солодко!»

В чорновик замітка має продовження, в якому Пушкін в дуже зміненому вигляді цитує свій лист Гнедичу від 23 лютого 1825 р.: «Всі благочеслячі люди відчували важливість цього перекладу і чекали його з нетерпінням. Ви вимагаєте творів моїх,— писав М. Г. Гнедичу Пушкін. — В той час як ваш корабель входить у пристань, павантажений багатствами Гомера, при громі наших привітань, нічого говорити про мій дріб'язок на смерть Наполеона I».

Надруковано в «Литературной газете», 1830 р., № 3, 11 січня.
 Стор. 448. *Домашнє листування видавця із співробітниками.*
 Приклади дані з редакційних приміток до статті Надеждина в «Вестнике Европы», 1828 р., № 24, і 1829, № 23.
 Стор. 449. *Іван Вижиґін* — роман Булгаріна.

РОЗМОВА ПРО КРИТИКУ (стор. 449)

Чорновпий начерк. Стаття викликана різкою полемікою на сторінках «Галатей» — журналу, який видавав С. Раїч. Раїчу так само різко відповідав Полевой в «Московском телеграфе». Подібна ж полеміка провадилась в «Северной пчеле» Булгаріна і «Вестнике Европы» Каченовського.

Стор. 449. «Державин їх оспівував». В оді «Феліца» говоритьсь про кулачні бої, причому мається на увазі любов гр. Орлова до подібних розваг.

Стор. 450. *Трагедія Хомякова* — «Єрмак».

ЮРИЙ МИЛОСЛАВСЬКИЙ, АБО РОСІЯНИН
 В 1612 РОЦІ (стор. 451)

Надруковано в «Литературной газете», 1830 р., № 5, 21 січня. В чорновнику статті після слів «юрбу наслідувачів» йшло: «Але крім Кушнера і Манзоні як вони всі відстали від шотландського чарівника». (Маються на увазі романи Кушера «Шпіон» та Манзоні «Заручені»).

Після слів «мало життя!» йшло: «Одна розумна дама порівнювала роман Альфреда де Віньї з блідою поганьською літографією». Ці слова показують, що під слабкими наслідувачами В. Скотта Пушкін розуміє А. Де Віньї і його роман «Сен-Мар», до якого її стосується вся попередня характеристика.

Стор. 451. *Учень Аґріппи* — легенда про алхіміка Аґріппу Неттесгеймського. На тему цієї легенди існує балада Сауті «Про юнака» і балада Гете «Учень чаклуна».

ПРО СТАТТІ КНИЖКИ ВІЯЗЕСЬКОГО (стор. 452)

Надруковано в відділі «Різне» «Литературной газеты», 1830 р., № 10, 15 лютого. Замітка викликана нападом на Вяземського та на його критичні прийом з боку «Московского телеграфа» № 1 і «Северной пчелы» № 12. Ці напади були викликані статтю Вяземського в альманаху «Денница» — «Уривок з листа А. І. Г.».

ПРО КРИТИКУ (стор. 453)

Чорновпий начерк задуманої Пушкіним статті. Писаний в 1830 р. Замітка спрямована проти так званого «комерційного» напрямку в критиці, репрезентованого Ф. Булгаріним. Саме Булгарін керувався в своїй критиці «низькими своєкорисними мотивами», безпринципно підробляючись під смаки нерозбірливих споживачів його літературних вправ. Формула Пушкіна «чиста любов до мистецтва» охоплювала собою принципність і незалежність постичної творчості, щі в чому не співпадаючи з пізнішою формулою «мистецтва для мистецтва», бо само мистецтво для Пушкіна завжди було ідейним.

Під час перебування свого в Болдіні восени 1830 р. Пушкін почав писати велику статтю, в якій робив огляд критичних відзивів про його твори протягом всієї його літературної діяльності. Стаття лишилася недописаною.

Стор 454. *Пенан 12-го року* — «Співець в статі руських воїнів», Жуковського.

Стор 454. «Et moi je vous soutiens que mes vers sont très bons» — цитата з «Мізантропа» Мольєра, дія I, ява II (у Мольєра fort bons).

Стор 454. «...запевняв, що такі вірші самі себе погано рекомендують». З рецензії на сьому главу «Євгенія Онегіна», надруковану в «Галатее», 1830 р., № 14 («Вірші, які самі себе рекомендують з невідгідного боку»). Пушкін помилився, вважаючи, що це сказано в відзиві на Полгаву». Автор рецензії С. Раїч.

Стор 455. «Нині в нестерпний час карантинного ув'язнення...» На початку жовтня 1830 р. Болдіно було оточене карантинами через холеру.

Стор 455. «Крім однієї статті в «Вестнике Европы»... «Лист до редактора за підписом «Житєдъ Бутирської слободи» в «Вестнике Европы», 1820 р., № 11. Автором її був А. Г. Глаголев.

Стор 455. *Слушні питання*. В «Сыне отечества», 1820 р., № 38 був надрукований «Лист до автора критики на поему «Руслан і Людмила» за підписом NN. Віп складався з запитань, що відмічали вади поеми. Автором був Д. П. Знков (1798—1827), друг Катєніна, в 1823 р. член Північного таємного товариства.

Стор 460. «П. Федоров у журналі...» Б. Федоров у журналі «Санктпетербургскій зритель», 1828 р., № 1 надрукував рецензію на IV і V глави «Євгенія Онегіна». На зауваження Федорова Пушкін відповів у примітках до роману. Журнал Федорова припинився на першому номері.

Стор 460. «...навіть не помітили в «Вестнике Европы» латинської помилки». В окремому виданні шостої глави «Євгенія Онегіна» в строфі II було надруковано Sed altri tempoга. Це було виправлено в новому повному виданні роману.

Стор 460. «Критику 7-ої пісні в «Северной пчеле»...» Лайливий відзив Булгаріна в «Северной пчеле», 1830 р., №№ 35 і 39. Цей відзив Пушкін цитує в передмові до двох останніх глав «Євгенія Онегіна», якою він хотів супроводити видання цих глав.

Стор 461. «Жарт наших критиків...» Пушкін цитує рецензію на «Северной цветы» із «Вестника Европы», 1830 р., № 2. В «Сыне отечества» (видаваному Булгарінін, редактором «Северной пчелы») в № 16 була надрукована лайлива стаття проти Дельвіга, де говорилося: «Якби німці знали по-російськи, то сказали б те ж саме, що «Вестник Европы» — «эти стихи — хи, хи, хи!»

Стор 462. «З'являється ушипливий вірш...» Епіграма Баратинського «Писачка в Фебів двір прийшов» («Литературная газета», 1830 р., № 33). На епіграму відповідав М. Полевой пародією за підписом Гамлетов «Прийшов пост і на Парнас понав» (в додатку до «Московского телеграфа» «Новый живописец», 1830 р., № 13)

Стор 462. «Поетові здумалось описати цікаве зборище комашок». Вірш Пушкіна «Зборище комаш» викликав низку грубих пародій в «Вестнике Европы», 1830 р., № 8 і в «Московском телеграфе», 1830 р., № 8.

Стор. 462. «Панове чиновні журналісти...» Булгарін, який раніше глузував з купецького походження М. Полевого, в 1830 р. очолив напади на учасників «Литературной газеты» як на «літературних аристократів».

Стор. 463. «В одній газеті (майже офіційній)...». В «Северной пчеле», 1830 р., № 94 був надрукований памфлет на Пушкіна, інвентований як поета в «Іспанській Америці»; про нього повідомлялося, що предок його був куплений шкіпером за пляшку рому. Пушкін відповів на памфлет Булгаріна віршем «Мій родовід».

Стор. 464 «Один журналіст вважав моє послання...» М. Полевою надрукував у «Московском телеграфі», 1830 р., № 10 «Ранок у кабінеті знатного пана». В цій сцені він висміював Пушкіна, який підписав Юсупову своє послання.

Стор. 464. «Покійний Рилєєв обурювався, навіщо Алєко водить ведмедя...» Рилєєв писав Пушкіну в квітні 1825 р.: «Характер Алєко трохи принижений. Навіщо водить він ведмедя і збирає вільну даншну? Чи не краще було б зробити його ковалем». Вяземський в рецензії на «Циган» («Московский телеграф», 1827 р., № 10) писав: «не хотілось би бачити, як Алєко по селах водить з піснями ведмедя. Краще вже було б зробити, щоб він барншував і циганив кіньми».

Стор. 465. «...закидали мені занадто дорого ціну «Євгенія Онегіна...» В «Северной пчеле», 1830 р., № 40.

Стор. 465. «...найбільш народного нашого поета...» (le plus national et le plus populaire) Натяк на полеміку Вяземського і М. Дмитрієва з приводу передмови до «Бахчисарайського фонтана». В своїй відповіді Дмитрієву в «Дамском журнале», 1824 р., № 8 Вяземський писав: У нас слово народний відповідає одно двом французьким словам: populaire et national»

Стор. 466. «Граф Нулін» паробив мені багато клопоту». Замітка відповідає на рецензію Надеждіна в «Вестнике Европы», 1829 р., № 3.

Стор. 468 «В альманаху, видаваному паном Федоровим...» Див. «Про публікацію Бестужева-Рюміна в «Северной звезде».

Стор. 469. «Друкований аркуш здається святим». Із сатири І. Дмитрієва «Чужий толк», де говориться, що метою нових постів є або дружба з князьком,

Чи похвала своїх письменників, а їм

Друкуване усе здається чимсь святим.

Стор. 469. *Naheut sua fata libelli*. Ця замітка, починаючи словами: «жахливого предмета», була надрукована в альманаху М. Максимовича «Денщина» на 1831 рік. Відповідна частина друкується тут за остаточним текстом. Відмінності його від рукописного здебільшого стилістичні. Уже в рукопису Пушкін зробив деякі скорочення. Замітка починалася: «Найзріліша з усіх моїх віршованих поістей та, в якій усе майже оригінальне (а ми за це тільки й б'ємося, хоч це ще не годиться), «Полтава», якій Жуковський, Гнедич, Дельвіг, Вяземський віддають перевагу над усім, що я до цього часу написав, «Полтава» не мала успіху».

Крім того, пропущена фраза: «Низькими словами я, як В. Кюхельбекер, вважаю ті, які підлим чином передають які-небудь низькі поняття наприклад, надудатися замість написати до сп'яніння і т. ін.»

Максимович супроводжував цей уривок приміткою: «В рукопису, із якого взятий цей уривок, є дуже цікаві зауваження та пояснення Пушкіна про поеми його та деякі критики. Із неї видно, що поет не заперечував критик йому лише, що не хотів».

Стор. 469. «Наші критики взялися пояснити мені причину моєї невдачі...» Булгарін в «Сынє отечества», 1829 р., №№ 15 і 16, Надеждін у «Вестнике Европы».

Стор. 469. «Ну що ж, що ти Често? Хоч знаю, та не вірю». З комедії «Хвастун». Я Княжніна:

Стор. 469. «Згадайте перекази міфологічні...» Пушкін перелічує персонажів із «Метаморфоз» («Перетворень») Овідія: Леду, коханку Юпітера, який прийняв подобу бика; Філіру, коханку Сатурна, який прийняв подобу собаки; Пазифаю, яка народила від бика Мінотавра; Пігмаліона, який закохався в статую; Мірру, яка була в кровозмісних стосунках з батьком. На тему про Мірру написав трагедію Альфієрі (1791)

Стор. 469. «Мазепа — злий і дурний дідуган» В «Сынє отечества» Мазепа, змальований Пушкіним, називається «нерозумним і мстивим дідуганом», «злим дурнем», в «Вестнике Европы» — «лицемірним бездушним дідуганом».

Стор. 471. «Жону страждальця Кочубея...» Із другої частини поеми Рилєєва «Войнаровський».

Стор. 471. «В одній газеті офіційально сказано було, що я міщанин у дворянстві». — В «Сєверной пчелє», 1830 р., № 94, в статті: «Другий лист із Карлона» Булгарін, говорячи про прізвисько «літературні аристократи», даному співробітникам «Литєратурной газєты», писав: «Не могу втриматися від сміху, коли уявляю, що вони подумали, що це правда, і в відповідь на це заговорили в своєму листку про дворянстві! Шкода, що Мольєр не живе в наш час. Яка нещаслива риза для його комедії». В цьому ж фєлєтоні Булгарін розповів анекдот про негра, купленого за пляшку рому. Див. «Мій родовід».

Стор. 472. «Див Рюлієра і Кастєра». Заборонені в Росії книги, в яких говориться про переворот 1762 р. Рюлієр «Анекдоти про переворот в Росії» (1762) і Кастєра «Історія Катєрини II», рік VIII (1800), обидві французькою мовою.

Стор. 472. «Освічений француз.. перед самим тепєрішнім». Полємізуючи з Булгаріном, Пушкін в даному випадку вдає до хибного протиставлення народів, які стояли на різних ступєнях суспільного розвитку, непереконливо заперечуючи історичні традиції і в тому числі пошану до минулого в народів, які ще не вийшли з кочового стану. Невдалість цього протиставлення можна пояснити частково тим, що Пушкін мав схильність поділяти деякі аристократичні забобони — схильність, що викликала, як відомо, іронічні докори в Рилєєва і Бєстужєва.

ПРО НАРОДНУ ДРАМУ І ПРО ДРАМУ «МАРФА ПОСАДИНЦЯ» (стор. 474)

Незакінчена стаття Пушкіна, присвячена розгляді драми М. Погодіна «Марфа Посадниця». У вступній частині Пушкін виказав свої погляди на драматичне мистецтво, що склалися в період його роботи над «Борисом Годуновим». Стаття написана восени 1830 р.

Стор. 474. «Корнєлєву Кліємєстру супроводжує швейцарська гвардія». Очевидно, помилка Пушкіна, він мав на увазі «Іфігенію в Авліді» Расіна, дія V.

Стор. 475. Філокєт, Едіп — трагедії Софокла; Лір — трагедія Шекспіра.

Стор. 475. «У Расіна.. Нєрон...» «Британник», дія II, ява III.

Стор. 476 «Агамемнон будить свого наперсника...» — початкові вірші «Іфігенії в Авліді» Расіна.

Стор. 476 «Дмитрій Донський» — трагедія Озерова (1807); «Пожарський» — трагедія М. В. Крюковського (1807).

Стор. 476. «Єрмак» — трагедія О. С. Хомякова (1829).

Стор. 477. *Дві драматичні сатири* — «Недоросток» Фонвізіна і, очевидно, «Лихо з розуму» Грибоедова.

Стор., 477. «Марфу Посадницю...» «Марфа Посадниця» Погодіна в 1830 р. була відома Пушкіну в рукопису. Ця стаття повинна була бути відгуком на її видання, причому трагедія повинна була вийти в світ без імені автора. Це видання було випущене в світ лише в 1832 р.

БАРАТИНСЬКИЙ (стор. 480)

За життя Пушкіна стаття не друкувалася. Написана, очевидно, в жовтні-листопаді 1830 р. в Болдіні і, мабуть, була призначена для «Литературной газеты».

Стор. 480. «Баратинський написав дві повісті...» «Еда, фінляндська повість» (1826) і повість у віршах «Бал» (1828).

Стор. 481. «Вище за співця Пенатів і Тавриди» — тобто вище за Батюшкова.

Стор. 481. «Перчитайте його «Еду», яку критики вважають нікчемною...» Мається на увазі відзив Булгаріна в «Северной пчеле», 1826 р., № 20.

ЛИСТ ДО ВИДАВЦЯ «ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРИБАВЛЕНИЙ К РУССКОМУ ИНВАЛИДУ» (стор. 482)

Надруковано в «Литературных прибавлениях к Русскому инвалиду», 1831 р., № 79, де замітка Пушкіна була немов ілюстрацією до рецензії Л. Якубовича на першу книжку «Вечорів на хуторі біля Дяканьки» Гоголя.

Стор. 483. *Les précieuses ridicules* — манірищі, зображені в одноймній комедії Мольєра.

ПОДОРОЖ З МОСКВИ В ПЕТЕРБУРГ (стор. 483)

Ця стаття, призначувана Пушкіним до друку, не могла вийти в світ з цензурних причин. Пушкін писав її з грудня 1833 р до квітня 1834 р. Розділ «Москва» написаний в січні 1835 р. Текст статті зберігся в чорновому і біловому вигляді. Перебілюючи статтю, Пушкін зробив кілька скорочень, деякі з них — із цензурних міркувань.

Стор. 484. *Морально-сатиричний роман* — «Іван Вижиґін» Ф. Булгаріна.

Стор. 486 «Fuit Troja, fuimus Trojani» Неточна цитата з «Енеїди» Віргілія, п. II.

Стор. 486. «...московські обіди (так ориґінально описані кн. Долгоруковим)...» Див. вірш І. М. Долгорукова «Бенкет».

Стор. 488. «...порівняння між обома столцями». — В рукопису Пушкіна цього порівняння немає. Написано лише заголовок «Москва і Петербург». Робились здогади, що Пушкін мав на увазі Гоголя і його «Петербурзькі записки».

Стор. 493. *Журналіст, ошельмований загальною думкою*. Ця характеристика стосується Ф. Булгаріна.

Стор. 494. «Питали одного разу в старій селянці...» Це місце співпадає з приміткою до третьої глави «Євгенія Онегіна», що лишилася в рукопису

Стор., 496. «Найкращі і найміцніші зміни...» Ці слова від імені уявлюваного автора (Гриньова) Пушкін ввів у текст «Капітанської дочки», розд VI. Слід зазначити, що і в даному випадку та сама думка висловлена від уявлюваного автора «Подорожі з Москви в Петербург», погляди якого в багатьох дечому явно не відповідають поглядам самого Пушкіна, і пояснюється необхідністю пристосувати статтю до цензурних умов. Частково думку що можна пояснити й тим, що Пушкін не бачив у сучасній йому Росії політичних сил, які могли б зробити корінні зміни державного ладу.

Стор. 498. «Потвора, де малих схилюлися дітей...» Із послання Жуковського «Імператору Олександрю» (1814).

Стор. 499. «Простодум у комедії Княжніна...» З комедії Я Княжніна «Хвастун», дія I, ява V.

Стор. 501. «О. Х. Востоков визначив його...» Див. «Опыт о русском стихосложении», 1817.

Стор. 502. «Одни з французьких публіцистів...» Бенжамен Констан в «Міркуваннях про Конституції і гарантії», 1814. Те ж саме він повторив у пізніших політичних трактатах.

ДЕЛЬВІГ (стор. 505)

Начерки незакінченої статті про Дельвіга. За життя Пушкіна не друкувалося. Написано, очевидно, не пізніше 1834 року. Невдовзі після смерті Дельвіга (1831) Пушкін писав Плетньову про своє бажання взяти участь у колективній біографії поета. Задум цей не був здійснений

Стор. 506. «з одним своїм товаришем, живим лексиконом і натхненним коментарієм» — з В. К. Кюхельбекером.

Стор. 506 «Дельвіг послав йому свої перші спроби...» Ода «На взяття Парижа», надрукована за підписом «Русский» в «Вестнике Европы», 1814 р., № 12, червень.

Стор. 507. «Вірші одного з його товаришів» — антологічні вірші й епіграми А. Д. Іллічєвського, ліцейського товариша Дельвіга і Пушкіна

ВЕЧОРН НА ХУТОРН БІЛЯ ДІКАНСЬКИ (стор. 507)

Надруковано в «Современнике», 1836 р., кн. I.

ВОЛЬТЕР (стор. 508)

Надруковано в «Современнике», 1836 р., кн. III.

Стор. 511. *Устриця Лафонтена* — із його байки «Устриця і спечкальники».

Стор. 511. *Скапінові обмани* — комедія Мольєра:

Стор. 513. «...не надів би на першого з французьких постів блаженського капітана... Пушкін натякає тут на факти власної біографії, які образили його камер-юнкерське звання, і на тяжку залежність від царя.

ДЖОН ТЕННЕР (стор. 514)

Надруковано в «Современнике», 1836 р., кн. III. Написано влітку 1836 р.

Стаття Пушкіна являє собою переказ «Записок» Джона Теннера, виданих в Нью-Йорку в 1830 р. Переклад зроблений Пушкіним з французького видання книги Теннера, що вийшла в Парижі в 1835 р.

Стор. 514. «Але кілька глибоких умів недавнього часу...» Пушкін має на увазі інтерес до американської конституції в Європі, що викликав ряд досліджень, зокрема використану Пушкіним в даній статті книгу Токвіля «Про демократію в Америці».

Стор. 515. «Дикуни, виставлені в романах...» Цитата з передмови В Ірвінга до «Записок» Джона Теннера.

«ПІСНЯ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» (стор. 533)

За життя Пушкіна не друкувалось. Написано на початку 1836 року.

Стор. 536. «...перший переклад, в якому брали участь...» Першими перекладачами «Слова о полку Ігоревім» були О. Ф. Маліновський та М. М. Бантин-Каменський (вид. О. І. Мусіна-Пушкіна, 1800).

Стор. 536. «Деякі письменники висловили сумнів...» В оригінальності «Слова» сумнівались М. Т. Каченовський, О. І. Сенковський та І. І. Давидов.

Стор. 536. «Чаттертон прислав йому вірші старого монаха Rowley...» Томас Чаттертон (1752—1770) — англійський поет, автор балад з епохи норманського завоювання, які він видавав за вірші монаха XV століття Раулі. Англійський журналіст і історик Вальноль шкряв містифікацію Чаттертона.

Стор. 537. «Джонсон зразу ж викрив Макферсона». Англійський критик Джонсон (1709—1784) перший висловив сумнів щодо оригінальності поеми Оссіана, виданих у 1762 р. Макферсоном.

Стор. 539. «Пан Пожарський з цією думкою не погоджується...» Я. О. Пожарський видав у 1819 р. переклад з примітками «Слова о полку Ігоря Святославича, удельного князя Новагорода Северского». Переклад цей і трактування викликали заперечення з боку багатьох дослідників «Слова», в тому числі з боку О. С. Шишкова.

Стор. 540. «На превеликий наш жаль, п. Пожарський не відповів». Пушкін не знав про статтю Пожарського в «Сыне отечества» (1819, № 33), де він відповідає на критику «Русского инвалида» (1819, № 157—161) саме з даного питання.

Стор. 541. «Княг господа...» Виписка із «Словинско-немецкого словаря» Я. А. Мурко (1833).

ЗАМІТКИ І АФОРИЗМИ РІЗНИХ РОКІВ (стор. 541)

За життя Пушкіна здебільшого не друкувалися. Написані в різний час (головним чином в кінці 20-х — початку 30-х рр).

Стор. 542. *Горвальдсен, роблячи бюст відомої людини...* Дагський скульптор, в 1820 р. зробив бюст Олександра І.

Днів. вірш «До бюста завойовника».

Стор. 542. «Так глadiator у Байрона...» В поемі «Чайльд-Гарольд», пісня IV, строфа СХІ.

Стор. 542. «Допетний жарг», Надруковано без підпису в «Литературной газете», 1830 р., № 10, 15 лютого. *Три історії* — «История государства Российского» Карамзіна. «История российской» (1817—1818) С. М. Глінки та «История русского народа» М. Полевого.

Стор. 543. В одній із *Шекспірових комедій*.. Надруковано без підпису в «Литературной газете» 1830 р., № 12, 25 лютого. *Селянка*

Одрей — із комедії «Як вам це подобається», дія III, ява 3. Міркування про поезію романтичну — стаття М. Наєждіна «Про сьогоднішнє зловживання і спотворення романтичної поезії», яка друкувалася з № 1 «Вестника Европы» 1830 р. В цих міркуваннях Наєждін нападає на Пушкіна, не називаючи його.

С т о р. 543. *Мільтон не раз говорив...* Надруковано без підпису в «Литературной газеті», 1830 р. № 16, 17 березня.

С т о р. 543. *В газеті Le Furet...* Надруковано без підпису в «Литературной газеті», 1830 р., № 45, 9 серпня. Замітка є відповіддю на пасквільні «Китайські анекдоти», друковані в «Северной пчелі». Головним чином Пушкін має на увазі «китайський анекдот» відносно міжусобиць Каченовського та Полевого, надрукований в «Северной пчелі», 1829. № 33. Газета *Le Furet* виходила в Петербурзі французькою мовою.

С т о р. 544. *Не відкладай до вечери...* — афоризми, написані Пушкіним при читанні книги Брілья-Саварена «Фізіологія смаку» (четверте вид., 1834). Тут же Пушкін почав і закреслив ще один афоризм: «Не пропонуй своєму гостеві, чого сам...»

Французький афоризм — пародія на вислів Людовіка XVIII: «L'exactitude est la politesse des rois»

С т о р. 544. «У нас Грамматін...» Міркування про слов'янський алфавіт є в книзі М. Ф. Грамматіна «Слово о долку Игореве», 1823 р., стор. 113.

ЗМІСТ

Художня проза

	Стор.
Арап Петра Великого. <i>Переклад С. Скляренка</i>	7
Роман у листах. <i>Переклад О. Кундзича</i>	41
Повісті покійного Івана Петровича Белкіна. <i>Переклад</i> <i>М. Стельмаха</i>	55
Від видавця	57
Постріл	61
Заметіль	72
Трунар	83
Станційний доглядач	90
Панна-селянка	100
Історія села Горюхіна. <i>Переклад О. Вишні</i>	117
Рославлев <i>Переклад А. Головка</i>	133
Дубровський. <i>Переклад О. Гончара</i>	145
Пікова дама. <i>Переклад О. Ільченка</i>	213
Кірджалі. <i>Переклад О. Копиленка</i>	243
Єгипетські ночі. <i>Переклад І. Муратова</i>	251
Капітанська дочка. <i>Переклад І. Сенченка</i>	267
Подорож в Арзрум. <i>Переклад П. Козлянюка</i>	377

Вибрані статті

Переклад А. Хугоряна.

Про прозу	425
Про причини, що уповільнили хід нашої словесності	426
Заперечення на статтю О. Бестужева	427
Про передмову пана Лсмонте до перекладу байок І. А. Крилова	428
Про поезію класичну і романтичну	432
Про народність у літературі	435
Заперечення на статті Кюхельбекера в «Мнемозині»	436
Про драми Байрона	437

Уривки з листів, думки і зауваження	438
Лист до видавця «Московского вестника»	444
Іліада Гомерова	448
Про журнальну критику	448
Розмова про критику	449
Юрій Милославський, або росіяни в 1612 році	451
Про статті князя Вяземського	452
Про критику	453
Заперечення на критики	453
Про народну драму і про драму «Марфа Посадниця»	474
Баратинський	480
Лист до видавця «Литературных прибавлений к Русскому инвалиду»	482
Подорож із Москви в Петербург	483
Дельвіг	505
Вечори на хуторі біля Диканьки	507
Вольтер	508
Джон Теннер	514
«Пісня о полку Ігоревім»	536
Замітки і афоризми різних років	541
Примітки	547

Оформлення художника *К. Калужина*

Техн. редактор *О. Яхніс*
Коректори *Л. Москвич, О. Словенко*

А. С. ПУШКІН. Сочинення, том 4.

(На українском языкє)

БФ 04590 Здано на виробництво 30/VI—53 р. Підписано до друку 15/Х—1953 р.
Формат паперу 84×108/32. Папер. арк. 9. Друк. арк. 29,52+1 вкл. Обл.-вид.
арк. 30,139. В друк. арк. 68800 зн. Ціна 11 крб. Зам. 120. Тираж 20.000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки
в 4-й поліграффабриці Голооввидаву Міністерства культури УРСР,
м. Київ, пл. Калініна, 2.

1775

Департаментъ въ
Третьей
Л